

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK HALK EDEBİYATI BİLİM DALI
DOKTORA PROGRAMI**

DOKTORA TEZİ

**KAZAK HALK EDEBİYATINDA ŞEŞENDİK
GELENEĞİ VE BU GELENEK İÇERİSİNDE
SIRIM DATOĞLU'NUN YERİ**

Nursaule AKHATOVA

2502080430

**TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğretim Üyesi ZEHRA HAMARAT**

İSTANBUL - 2022

ÖZ

**KAZAK HALK EDEBİYATINDA ŞEŞENDİK GELENEĞİ VE BU
GELENEK İÇERİSİNDE SIRIM DATOĞLU’NUN YERİ
NURSAULE AKHATOVA**

Şeşendik sözler, toplumun düşünce ve duygularının sanatlı bir dil ile ifade edilmesidir. Bu sözler, derin felsefî anlamlar barındırmaktadır. Son yüzyıla gelinceye kadar Kazak toplumunun ana yapısı bozkır medeniyeti karakteri taşımaktaydı. Bu medeniyetin yönetim yapısını belirleyen bazı etkenler vardı. Yönetici Han, töre, kadı, şeşen ve halk. Kadı ve şeşen, Han ile halk arasındaki köprüdür. Bu yapı ekonomik bir temelden çok sosyolojiktir. Gücünü halktan alan şeşen ve kadı yargısını bilgelik sözler aracılığı ile verir ve bunlar sözlü kanun kuralları olarak bilinir.

Şeşen veya kadı vardığı hükme tek başına varmaz. Bozkır yasaları, toplum yaşayış ve kuralları onun için de bağlayıcıdır. Hüküm verirken hem töre kuralları göz önüne alınır, hem de kültüre bağlı olarak değişen değerler göz önüne alınarak yeniden yorumlama ve yeni koşullara uygun kararlar alma yoluna gidilir. Şeşen; felsefî, tarihî, toplumsal, kültürel ve dinî yapılanmayı çok iyi bilir. Ayrıca, bilgisini geliştirmek üzere sürekli düşünmek, okumak, geçmiş bilgilerden yararlanmak, yeni bilgilere ulaşmak için hareket etmek zorundadır. Şeşen bunları bilmezse itibarı sona erer. Şeşendik sözlerde insanî değerler esastır ve yargı bildirirler. Bu yargının temel hedefi barış içinde yaşayan toplum düzenini oluşturmaktır.

Rusça araştırmalar başta olmak üzere akademik yazılarda şeşendik sözler, özellikle Sırım’la ilgili incelemeler çok azdır. Şeşendik sözleri nesilden nesile aktaran, günümüze kadar yaşatan toplum üyeleridir. Bu tezin amacı nesilden nesile aktarılan bu şeşendik sözlerden özellikle Sırım’a bağlı olanları incelemektir.

Sırım Datoğlu ile ilgili şeşendik sözlerin bilgi dolu olması onun yaşam mücadelesinden kaynaklanır. Sırım adaletli yaşam için sürekli mücadele etmiştir. Han ve törelere halkın tüm isteklerini iletmiştir. Sırım dönemin en itibarlı Tarhan unvanını kazanmıştır, onun kuvveti yüzünden Çarlık hükümeti tedbirli davranmaya çalışmıştır; Petersburg Çarlığı, Hiva ve İran Hanlıkları da Sırım’ın şeşendik sanatına

değer vermiştir. Sırım kendi döneminin filozof aydınlarından biri sayılmıştır. Sırım milli mücadele için savaşan, mücadeleye önderlik eden önemli bir kahramandır. Sırım'ın çok yönlü hayatı, halkının manevi yaşam zenginliğinin göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Kazak, şeşen, Sırım Datoğlu, vecize, halk kültürü, toplum

ABSTRACT

TRADITION OF WISDOM IN KAZAKH FOLK LITERATURE AND PLACE OF SIRIM DATOĞLU WITHIN THIS TRADITION

NURSAULE AKHATOVA

Wisdom statements are the expressions of the thoughts and feelings of the society in an artful dialect. These statements contain deep philosophic meanings. The main structure of Kazak community had the characteristics of steppe civilization until the last century. There were some factors determining the management structure of this civilization: Administering Han, torah (man descent of Han), qadi, the wise man and the public. The qadi and the wise man are the bridge between the Han and the public. This structure is sociological, rather than an economic base. The wise man and the qadi, who take their powers from the public, give their judgments via the wisdom statements, and they are known as verbal law rules.

The wise man and the qadi do not judge solely. Steppe laws, life and rules of the community are also binding for them. While making judgment, both the custom rules are considered and they refer to re-interpreting and taking decisions according to the new circumstances, considering the values changing depending on the culture. The wise man knows the philosophic, historic, social, cultural, and religious structuring very well. Furthermore, he has to think, read, benefit from the past information, and act to access new information continuously, in order to improve his knowledge. If the wise man does not these, then his prestige ends. Humanitarian values are essential in wisdom statements. The main aim of this judgment is to establish a social order, which lives in peace.

Unfortunately, the wisdom statements, particularly the reviews related with Sırım, are very few in academic articles, primarily in the Russian researches. Those who communicated the wisdom statements from generations to generations, and sustain till today, are the members of the society. The aim of this thesis is to examine particularly those, which are associated with Sırım, among the wisdom statements that have been communicated from one generation to another.

The fact that the wisdom statements related with Sırım Datoğlu are full of knowledge is due to his struggle for life. Sırım has struggled continuously for a fair life. He has communicated all requests of people to the Han and torahs. Sırım has been

awarded the most prestigious Trahan of the age, the Tsar government has tried to act cautiously because of his power; Khanates of Petersburg, Hiva and Iran have also appreciated the wisdom art of Sırım. Sırım has been deemed as one of the philosopher intellectuals of his age. Sırım is an important hero, who has fought and leaded for the struggle. Multilateral life of Sırım is the indicator of the richness of his people's moral life.

Keywords: Kazakh, the wise man, Sırım Datoğlu, aphorism, folk culture, society

ÖN SÖZ

Söz ola kese savaşı

Söz ola kestire başı

Söz ola ağulu aş

Bal ile yağ ede bir söz

Yunus Emre

Şeşendik sözler, toplumun anlatı sanatı içerisinde, toplum bilgeliğinin önemli bir yanını içermektedir. Hikmetli sözler olarak nitelendirebileceğimiz şeşendik sözler, toplum hayatına bağlı düşünce ve duyguların sanatlı bir dil ile ifade edilmesidir.

Kazak Türkçesinde “akıl söz, nakıl söz, bi sözü” biçiminde de adlandırılan şeşendik (bilgelik/hikmetli) sözler, Kazak söz sanatında yapı ve tür açısından farklı bir özelliğe sahiptir.¹

Şeşendik sözler; hem anlatma, hem de söyleme sanatına dayalı bilgelik sözlerdir. Manzum, mensur veya manzum-mensur karışık halde bulunabilirler. İçerik ve biçim açısından özdeyiş, atasözü, ölçülü söz, menkıbe, hikâye, fıkra ve âşık atışmalarıyla yakınlıkları bulunan şeşendik sözler, bu türlerden bazen birine yaklaşıırken bazen de bunların birkaçının özelliklerini bünyelerinde barındırabilmektedir. Kazak bilimadamı Muhtar Avezov: “Şeşendik sözlerin ne zaman, kim tarafından, hangi sebeple, nerede söylendiği belli değildir. Bunların bir kısmı çıkışından itibaren değişikliğe uğrayarak günümüze ulaşmıştır”² diye belirtmiştir. Bu sözlerin genelde bir bölümü anonim, bir bölümü kişi adına bağlıdır.

Tezin giriş kısmında çalışmanın önemine ve amacına dair bilgi verildikten sonra nasıl bir yöntem takip edildiği üzerinde durulmuştur. Birinci bölüm “Kazak Halk Edebiyatında Şeşendik Geleneği” başlığı altında verilmiştir. Bu bölümde söz sanatı ve şeşendik geleneğin gelişme süreçleri ve türleri yer almıştır. Kazak Türklerindeki şeşendik geleneğinin gelişmesi ve araştırılması değerlendirilmiştir.

¹ Ali Abbas Çınar, “Kazak Anlatı Sanatında “Şeşendik (Hikmetli)” Sözler”, **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 3, 2004, s. 63-89.

² Muhtar Avezov, **Halık Adebieti**, Almatı, Gılım Baspası, 1924, s. 18.

Sırım Datoğlu hakkında yapılan çalışmalar, Sırım'ın şeşendik sözleri ile ilgili çalışmalar incelenmiştir. İkinci bölüm “Sırım Datoğlu'nun Şeşendik Geleneğindeki Yeri ve Önemi” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Sırım Datoğlu'nun hayatı ve eserleri, şeşendik sözlerin tasnifi yapılmıştır. Üçüncü bölüm “Sırım'ın Şeşendik Sözlerinin Tahlili” şeklinde adlandırılmıştır. Bu bölümde dört başlık altında şeşendik sözler incelenmiştir. Dördüncü bölümde incelemeye konu olan metinler verilmiştir.

Bu çalışmada pek çok kişinin desteği ve emeği bulunmaktadır. Sadece tez üzerindeki çalışmalarım değil, akademik çalışmalarında bana fikirleriyle yol gösteren, beni cesaretlendirip yardımcı olan, tezin her satırını titizlikle okuyup değerlendiren danışman hocam Dr. Zehra Hamarat'a çok teşekkür ederim. Çeşitli kaynaklara ulaşmama yardımcı olan değerli hocam Prof. Dr. Abdulkadir Emeksiz'e, Prof. Dr. Musa Duman'a teşekkür ederim. Doktora tezimi seçmeme yardımcı olan Dr. Ferhat Aslan'a ve derslerinde tez çalışmama ön ayak olan, bilgilerini paylaşan hocam Prof. Dr. Şeyma Güngör'e teşekkür ederim.

Tez çalışma esnasında birçok kaynağa ulaşmamı sağlayan ve her bölümde fikrini beyan eden Dr. Gülnar Saygı'ya teşekkür ederim. Ayrıca gece gündüz demeden, 7 gün 24 saat maddi, manevi desteğini gösteren çok değerli anneme teşekkürü borç bilirim.

NURSAULE AKHATOVA
İSTANBUL - 2022

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ.....	vi
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAZAK HALK EDEBİYATINDA ŞEŞENDİK GELENEĞİ

1.1. Söz Sanatı ve Şeşendik Geleneğinin Gelişimi.....	6
1.2. Kazak Türklerinde Şeşendik Geleneği.....	6
1.3. Şeşendik Geleneği Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	22
1.4. Sırım Datoğlu Üzerine Yapılan Çalışmalar	43
1.5. Sırım Datoğlu'nun Şeşendik Sözleri ile İlgili Çalışmaların Değerlendirilmesi.....	51

İKİNCİ BÖLÜM

SIRIM DATOĞLU'NUN ŞEŞENDİK GELENEĞİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

2.1. Sırım Datoğlu'nun Hayatı ve Eserleri.....	62
2.2. Sırım'ın Çocukları ve Torunları.....	89
2.3. Sırım'a Bağlı Şeşendik Sözlerin Tasnifi.....	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SIRIM'IN ŞEŞENDİK SÖZLERİNİN TAHLİLİ

3.1. Sırım Datoğlu'nun Şeşendik Sözlerindeki Kahramanlarla İlgili Unsurlar.....	120
3.1.1. Sırım Datoğlu'nun Aile Fertleri ve Çevresi.....	123

3.1.2. Sırım Datoğlu'nun Yakınları, İçecek Ve Diğer Maddelerle İlgili Adlandırmalar	125
3.1.3. Resmi Şahıslar	125
3.1.4. Meslekler, Dükkânlar, İşletmelere Bağlı Sahıslar	126
3.1.5. Din ve İnanca Bağlı Adlandırmalar.....	127
3.1.6. İsmiyle Anılan Şahıslar ve Boylar.....	128
3.1.7. Belirsiz Kişiler.....	130
3.1.8. Hayvanlar.....	133
3.2. Sırım Datoğlu'nun Şeşendik Sözlerindeki Zamanla İlgili Unsurlar.....	134
3.2.1. Yıl.....	135
3.2.2. Mevsim, Ay, Hafta, Güne Bağlı İfadeler	136
3.2.3. Akşam, Gece, Sabah	137
3.2.4. Rüya ve Hayal Zamanları.....	137
3.2.5. Olay Zamanı – Aktarma Zamanı.....	137
3.2.6. Dini İnanca Bağlı Zamanlar.....	138
3.3. Sırım Datoğlu'nun Şeşendik Sözlerinde Mekânla İlgili Unsurlar.....	138
3.3.1. Kazakistan Dışındaki Mekânlar	138
3.3.2. Kazakistan Mekânları.....	138
3.3.3. Resmi Mekânlar, Husurlar.....	139
3.3.4. Açık Mekânlara Örnekler.....	139
3.3.5. Kapalı Mekânlara Örnekler.....	140
3.3.6. Dini Mekânlara Örnekler.....	141
3.3.7. Mekânla İlgili Ayrıntılı Unsurlara Örnekler.....	141
3.4. Sırım Datoğlu'nun Şeşendik Sözlerinin Yapısı.....	143
3.5. Sırım Datoğlu'nun Şeşendik Sözlerinin Konuları.....	144

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

METİNLER

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	459
KAYNAKLAR.....	466
ÖZGEÇMİŞ.....	472

A.b.	: Aynı bildiri
A.e.	: Aynı eser
a.g.b.	: Adı geçen bildiri
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AÖİ KK.	: Avezov Sanat Enstitüsü El Yazması
A.y.	: Aynı yer
Bkz:	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.	: Dosya
Der.	: Derleyen
Doç.	: Doçent
Dr.	: Doktor
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İmP.An	: Büyük Rus Ansiklopedisi
K.Tk	: Kazak Türkçesi
KazSSR	: Kazak Soviyet Sosyalist Cumhuriyeti
Lat	: Latince
MÖ	: Millattan Önce
No.	: Numara
OGK KK	: Merkez İlmi Kütüphanesi El Yazması
Prof.	: Profesör
SSR	: Soviyet Sosyalit Cumhuriyeti
SSSR	: Soviyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
t.y.	: Tarih yok

T.Tk	: Türkiye Türkçesi
vb.	: ve benzeri
vd	:ve diğerleri.
y	: yüzyıl

GİRİŞ

TEZİN KONUSU

Bir milletin milli, manevi zenginliğini sürdüren sözlü kültürdür. Toplum nesilden nesile efsane, hikâye, yır ve destanları ağızdan ağıza ulaştırarak günümüze kadar taşımıştır.

Milli maneviyat, dilin “*kumulyativtik*” olarak adlandırdığımız kavramı sayesinde yaşatılmıştır. “*Kumulyativ*” kavramı milli unsurların dil sayesinde nesilden nesile aktarılmasına verilen addır. Dil, çeşitli kültürlerin en önemli ve hususi yapılarından biridir. Bir milletin geleneği, medeniyeti, edebi eserleri dil aracılığıyla nesilden nesile aktarılır. Bu yüzden dil, halkın yüce mirası, tarihî zaferidir. Milli maneviyat sadece halkın dilinde korunur.

Kazak topraklarında dili, nesilden nesile aktarma yolunda *Asan Kaygı*, *Abay* gibi düşünürler; *Ayteke*, *Kazıbek*, *Töle*, *Mönke* gibi kadılar, *Kenesarı*, *Esim*, *Abılay*, *Jangır* gibi Han’lar, *Kabanbay*, *Bögenbay*, *Sırım* gibi kahramanlar başarılı işler çıkarmıştır.

Kazakistan’ın bağımsızlık mücadelesi her dönem sürmüştür. Bu mücadelelerden en önemlisi de 1986 yılında Kazak gençlerinin Rus rejimine karşı ayaklanmasıydı. Bu olay “*perestroyka*” olarak adlandırılan yeni rejimin oluşturulmasına ön ayak olmuştur.

Geçmişine ve geleneğine sahip çıkan ülke tarih sayfalarından silenmez. Bağımsızlık için mücadele veren kahramanları yeni nesillere tanıtmak, asırlar boyu süre gelen mirası derleyip halkın beğenisine sunmak bizlerin görevidir.

Günümüzde genç nesile tarihi her açıdan tanıtmak planlı bir şekilde yürütülmektedir. Örneğin; 1992 yılından itibaren Sırım Datoğlu’nun hayatı, yaşadığı dönem, mücadeleleri araştırılmaktadır.

Kazakistan Milli Komitesi’nin gençlik kolları Batı Kazakistan Belediyesi; Kazakistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi; Ş. Valihanov Adındaki Tarih ve Etnoloji Araştırma Enstitüsü; Kazakistan’ın Ülke Tanıtım Vakfı ve Kazakistan Kültür Bakanlığıyla bir araya gelerek 1992 yılında bir karar alınmıştı. Bu karar 1783-

1797 yıllarında düzenlenen milli ayaklanma mücadelesinin lideri Sırım Datoğlu'nun 280 yıllık jübilesini düzenlemektir.

İyi bir gelecek için mücadele eden, sadece Kazakların değil diğer Türk halkların da dikkatini çeken Sırım Datoğlu, tartışmasız büyük tarihi şahıslardan biridir. Bağımsızlık mücadelesini daima sürdüren, amacına ulaşmak için cesurca davranan Sırım Datoğlu halkı savunmuştur.

Doktora tezimize konu olan Sırım Datoğlu ve onun yaşadığı dönem XVIII. yüzyılın ikinci yarısı Kazaklar için zor bir dönemdi. Çarlık hükümetine bağımlı olması, bağımsızlık mücadelesi gibi süreçler bu dönemde başlamıştır. Bu zorlu süreçte bazen yenilgi bazen zafer kazanılmıştır. Sırım Datoğlu gibi kahramanlar böylesine önemli mücadelelerde halkın lideri olmuştur.

Sırım Datoğlu'nun önemli üç özelliğini özellikle belirtmek gerekir. İlk özelliği o bir *kahramandır*. Sırım'ın önderlik yaptığı halk ayaklanması (1783-1797) eşitlik ve adaletin sağlanmasını amaç edinmiştir. Dönemin adaletsiz Han'larıyla mücadele etmiştir. Çarlık hükümetinin dayattığı yönetim şekline şiddetle karşı çıkan Sırım gerçek bir halk kahramanı olmuştur.

Sırım'ın ikinci bir özelliği, dava esnasında adaletli davranan *kadı* olmasıdır. Sırım küçük yaştan itibaren konuşma tarzıyla dikkatleri üzerine çekmiştir. Dönemin ileri gelen kadılarından ders almıştır. Halk arasında çözülen davaların her türlüüne kadılık yapmış, insanlara doğru yolu göstermiştir. Örneğin: kan davası, toprak davası, dul davası vb.

Sırım'ın üçüncü özelliği ise *şeşen* olmasıdır. Halk her zaman sözün değerini korumuş, bu zenginliği nesilden nesile aktarmıştır. Kazak sözlü edebiyatının önemli türü bu "*şeşendik sözler*" dir. "*Şeşendik sözler*" halka has nitelikleri gösterir. *Şeşendik sözler* hiçbir zaman değerini kaybetmemiştir. Şeşendik sözler sanatın önemli bir dalıdır. Bu sanat içeriğinde bilgelik, dâhilik vardır. "*Şeşendik sözler*" hacim bakımından kısa olsa da gerçek bir yaşanmışlığın göstergesidir.

Kazaklar *şeşendik* özelliği Tanrı'nın verdiği özel yetenek olarak saymıştır. Örneğin; "*Yüzden biri –şeşen; binden biri- lider*", "*Şeşenin dili- ustanın dilidir*" şeklinde deyimler vardır.

Şeşen ve kadılar çok yönlü ve saygın insanlardır. Bu insanlar dönemin aydınları, tarihçileri, edebiyatçıları, filozofları ve siyasetçileri sayılmıştır. Aynı

zamanda halkın ruhani liderleri olmuştur. Kadılar ve *şeşenler* ayrıca komşu halkların tarihini, yaşamını, geleneklerini ve zayıf noktalarını çok iyi takip etmişlerdir¹.

Yukarıda gösterdiğimiz özellikleri bünyesinde barındıran Sırım Datoğlu Kazakların önemli tarihi şahsıdır. Doktora tezimize konu olan Sırım Datoğlu ve *şeşendik* sözleri daha önce detaylı bir şekilde ele alınmamıştır.

Sırım Datoğlu'nun *şeşendik* sözlerinin edebi dil özellikleri günümüze kadar ele alınmamıştır. Bu yüzden bilimsel açıdan araştırılmaya ihtiyaç duyulmaktadır. “*Jaksının atı ölmeydi, jazgannın hatı ölmeydi,*” (İyilik yapanın adı, yazarın mektubu yok olmaz) gibi Sırım'ın söylediği sözler, yaptığı çalışmalar ve verdiği mücadeleler ulusal mirasa dönüşmüştür. Çünkü Sırım sadece bir babanın ya da bir yörenin değil, tüm Kazakların kahramanı olmuştur.

Kazakların tarihi, milli kültürü ve milli varlığı dil sayesinde korunmuştur. Sırım'ın eserlerinde milli kültür de mili varlık da yeterli derecede kullanılmıştır.

TEZİN AMACI

Sırım Datoğlu'nun *şeşendik* sözleri ağızdan ağza dolaşarak bize ulaşmıştır. Günümüzde birçok *şeşendik* sözler Sırım'a ait olsa da nesilden nesile aktarılırken halkın ortak mirasına dönüşmüştür. Bu yüzden biz de çalışmamızı Sırım'ın *şeşendik* sözleri değil “Sırım'ın adıyla ilgili *şeşendik* sözleri” olarak ele alacağız.

Sırım'la ilgili *şeşendik* sözlerin edebi dili ve özellikleri bilimsel açıdan yeterli derecede ele alınmamıştır. Tezin amacı, Sırım'ın adıyla ilgili derlenen *şeşendik* sözlerin dil özelliklerine öncülük ederek, edebi dilin özelliklerini araştırmaktır. Bunun için aşağıda verdiğimiz maddeler sırasıyla ele alınacaktır:

- Halk arasında *şeşendik* sanatının ortaya çıkışı ve gelişme süreçleri
- Bu sanat dalını araştıran bilimadamlarının eserleri
- Tarihi kaynak ve hikâyeleri esas alarak Sırım Datoğlu'nun hayatı ve *şeşendik* sanatının oluştuğu dönemler
- Sırım Datoğlu adıyla ilgili *şeşendik* sözlerin içeriği ve edebi dilinin özellikleri
- Sırım Datoğlu adıyla ilgili günümüze kadar derlenmiş tüm *şeşendik* sözler ilk defa Türkiye Türkçesine aktarılmış, tez çalışmamızda kullanılmıştır.

¹ Muzaffer Alimbayev, “Şeşendiktin Şegi Jok”, **Kok Aspan-Kara Jer Gazetesi**, Almatı, S. 5, 1994, s.2.

TEZİN KAPSAM VE YÖNTEMİ

Tezimizin önemli kaynaklarını direk ya da dolaylı olarak tarihi kaynaklar, edebi kaynaklar ve arşiv kaynakları oluşturmaktadır.

Doktora tez çalışmasında Prof. Dr. M. Tilevjanov'un; yazar, araştırmacı C. Akbay'ın, halkbilimci N. Törekulov'un, şair, halkbilimci A. Bisengaliyeva'nın aktardığı metinler; Batı Kazakistan bölgesinin aksakalları ve Sırım'ın akrabalarından derlenen *şeşendik* sözler; bununla beraber B. Adambayev'in 1957 yılında Batı Kazakistan ve Atray bölgesi, 1958-1959 yıllarında Semey bölgesi, 1961-1962 yıllarında Karagandı bölgesinden derlediği metinler kullanılacaktır.

Kazak tarihiyle ilgili kaynakların IV cildi (1940)²; Kazak SSR tarihinin I cildi (1957)³; A. Baytursınoğlu'nun "*Adebiyettanıtқы*"⁴ (Edebiyatın Esasları) adlı kitabı kullanılacaktır. Bu kaynakların yanı sıra araştırmamız için kullanılacak olan arşiv belgelerini Bilimler Akademisinin Merkez Kütüphanesi'nden, M. Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün el yazması arşivlerinden temin edeceğiz. Ayrıca Sırım Datoğlu hakkında önemli kaynaklar ve makaleler yayınlayan gazete ve dergilerdeki belgeler taranarak, çalışmamızda kullanılacaktır. Müzelerden alınan belgeler de kullanılacaktır. (Örneğin; Kazakistan Cumhuriyeti'nin *Devlet Merkez Müzesi* ve "*Avezov Evi*" Bilimsel ve Medeni Merkez Müzesi) Müze kaynaklarını inceleme sırasında, onları diğer belgelerle karşılaştırarak açıklamaya çalışacağız.

Prof. Dr. M. Tilevjanov'un eserinde şu önsözü yer almıştır: "*Kaybolmaya yüz tutmuş şeşendik sözleri derleyip, onları sizlere sunmak en önemli görevimizdir,*"⁵. Biz de bu amaçla yola çıkarak, Sırım Datoğlu adıyla ilgili *şeşendik* sözleri bilim adamlarının araştırmalarını esas alarak incelemeye çalışacağız.

Sırım Datoğlu adıyla ilgili metinleri inceleme kısmında metinlerin yapısı ve konusuna göre ayırarak inceleyeceğiz.

² Muhtar Avezov, Musulum Bazarbaev, Malik Cabdullin, Esmagambet İsmayılov, Orazgul Nurmagambetova, **Kazak Edebiyatının Tarihi**, Almatı, Kazak SSR Bilimler Akademisi Yayını, C. 4, 1960, s. 61

³ Avezov Muhtar, **Kazak SSR Tarihi**. 1. Cilt, y. y., 1957. s. 26.

⁴ Ahmet Baytursınov, **Adebiyettanıtқы**, Almatı, Akjol, 1989, s. 223.

⁵ Matcan Tilevjanov, **Sırım Tagılımı**, Oral, Sözstan, 1992, s. 7.

Sırım Datoğlu adıyla ilgili metinleri ilk defa tez çalışmamızda Türkiye Türkçesine aktaracağız ve aktardığımız metinler üzerinden inceleme yapacağız.

Tez çalışmamızda, eserlerinden ve fikirlerinden yararlandığımız bilim adamları ve önemli şahıslara dipnot vererek hayatları ve çalışmaları hakkında bilgi vermeye çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAZAK HALK EDEBİYATINDA ŞEŞENDİK GELENEĞİ

1.1. Söz Sanatı ve Şeşendik Geleneğinin Gelişimi

Kazak edebiyatında söz sanatıyla ilgili özel bir bilim dalının olması, kavramın oluşması ve dünya edebiyatında yerini alması önemlidir. Retorik, dünya tarihinde en eski bilim dalı olarak bilinmektedir. Binlerce yıllık bir geçmişi vardır. Söz sanatı sosyal yaşam içerisinde gelişimini sürdürmüştür.

“Retorik” terimi, Yunancadan “hitabet” olarak Türkçeye çevrilir. Hitabet sözün net, doğru ve sanatsal olarak söylenmesini ve bunun yöntemlerini öğreten bir bilimdir. Antik Yunanistan, hitabetin doğduğu yer olarak bilinmektedir. Çağımızdan önce, antik Yunanlar hitabetin ne olduğunu, yöntemlerini, biçimlerini ve genel anlamını tanımlamışlardır.¹

Günümüzde söz sanatına merak gittikçe artmaktadır. Bu doğal bir durumdur. Çünkü söz sanatı ifade özgürlüğünü savunur. Söz gücüne sahip olma hevesi her dönem var olmuştur. Demokrasi geliştikçe söz sanatına ilgi daha çok artmıştır. Söz sanatına ilgi özellikle şu dönemlerde artmıştır: Eski Yunanların ve Roma İmparatorluğu’nun yükseldiği dönemler, Fransa’da XVIII. yüzyıl, Rusya’da XX. yüzyılda yaşanan devrimler ve Kazakistan’da XV. yüzyıldan itibaren günümüze kadar gelen dönem. Söz sanatının her devirdeki gelişimini araştırmak önemlidir.

Kazak edebiyatında söz sanatının tarihini öğrenmek ve araştırmak ise ayrı bir önem taşımaktadır. Söz sanatının edebi doğasını keşfetmeden önce antik söz sanatı bilimi hakkında bilgi sahibi olmamız gerekir. Çünkü söz sanatının önemli kuralları ve kanunları vardır.²

Söz sanatının bilimsel anlam kazanması çok eski dönemlere dayanmaktadır. Eski Yunan ve Roma devrinde bu sanat dalı özel bir ders olarak okutulmuştur. Bu durum söz sanatının teorik açıdan araştırılmaya başlandığını gösterir. Antik söz sanatıyla ilgili detaylı bilgiyi Perikles’in devri açıklamıştır (MÖ. V). Perikles hem

¹ Shurubu Kayhan, Kırgız Edebiyatında Hitabet Sanatı (Çeçendik Önör), ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, C. 6, S. 1, Haziran 2021, s. 424.

² Saken Kasenov, Şeşendik Sözderdin Poetikası, Al Farabi Adındaki Kazak Milli Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Almatı, 1999, s. 14.

şöhretli biri hem siyasetçi olmasına rağmen insanları güzel sözleriyle hayran bırakan biri olarak bilinir. Perikles'in adıyla günümüze kalan eser, Peloponneses savaşında ölen Yunanları defnederken söylediği “Mezar Başındaki Söz” olarak bilinir.

Bu dönemlerde söz sanatı teorisi ve söz sanatı bilimi oluşmaya başlamıştır. Temelini Koraks, Lisiy³ ve Gorgyi⁴ gibi ünlü şahıslar atmıştır. Koraks “*söz ustasının görevi inandırmaktır*” demiştir.⁵ Koraks söz sanatı içeriğini ilk olarak incelemiş; giriş, anlam, sunum, delil ve sonuç olmak üzere bölümlere ayırmıştır. Kazak edebiyatının önemli şahıslarından A. Baytursinov’un⁶ deyişine göre Koraks söz sanatının “*önemli öğelerini*” açıklamıştır.

Eski Yunan sofistler (MÖ. V) söz sanatının has ustaları olmuştur. Onlar bakış açıları farklı insanlar arasında söz yarışmaları düzenlemiş, sözün gücünü gösteren akıllı oyunlarla yarışmalar yapmıştır. Sofistler teorik ve pratik derslerin amacının genç toplumu gerçek hayata hazırlamak olduğunu savunmuştur. Ayrıca usta söz sanatçılarına da destek vermişlerdir. Söz tartışmalarını geliştiren sihirli gücü arttırıp delil ve ispatı bir araya getirerek mantıksal düşüncenin kültürel seviyesini yükseltmiştir. Sofist Gorgyi ilk olarak hatip sanatı hakkında ders kitabı yazmıştır.⁷

Önemli sofistlerden biri Sokratestir. Sokrates'in bilimsel bir eseri bulunmamaktadır. Onun felsefi düşünceleri Aristoteles ve Platon'un (Eflatun) eserlerinde yer almıştır. Sokrates didaktik sözleriyle sokakta, meydandaki kalabalığa hitap etmiştir. Sokrates'in akıcı konuşması, keskin sözleri önemlidir.⁸ Sokrates'in yöntemi soru-cevap aracıyla hikâye anlatmak ve ibret alınacak düşünceleri geliştirmektir. Sokrates'in kullandığı kavramlar diyalektik⁹ seviyeye ulaşmıştır. Bu yüzden söz sanatının geliştiği dönem olarak bilinir. İnsanları belli bir kararda durdurmak, gerçekleri kabul ettirmek diyalektik ve retorik özellikleridir.¹⁰

³ Lisiy (MÖ. 459-380), Atina logografi. Lisiy eski dönemdeki 10 seçkin hatipten biri olarak bilinir. İrili ufaklı 40 tane vecizesi korunmuştur. Onlardan bazıları Atina'nın siyasi ve sosyo- ekonomik tarihi, dış siyaseti ve yaşayışı hakkında söyledikleridir.

⁴ Gorgias (MÖ 483 - MÖ 375), Yunan filozof ve sofisti. Hatip olarak tanınmıştır.

⁵ Platon, **Soçineniye**, V. 3, Moskva, İskustvo, 1970, s. 548.

⁶ Ahmet Baytursinov (1873-1938) ünlü dilci, türkolog, edebiyatçı, gazeteci, çevirmen ve aynı zamanda devlet adamıdır.

⁷ Kasenov, **a.g.e.**, s. 46.

⁸ Kasenov, **a.g.e.**, s. 55.

⁹ Gerçekliği ve onun çelişmelerini incelemeye yarayan ve bu çelişmeleri aşmaya yarayan yolları aramayı öngören akıl yürütme yöntemidir.

¹⁰ Kasenov, **a.g.e.**, s. 16.

Sofistlerin retorik bilimine kattıklarını Serik Negimov şu şekilde dile getirmiştir: “Onlar retorikayı söz sanatı, evristikayı¹¹ tartışma sanatı, diyalektik’i kanıtlama sanatı seviyesine kadar yükseltmiştir”¹² Söz sanatı teorisine büyük katkıda bulunan filozoflar Platon ve Aristo’dur. Platon söz sanatının anlamı ve içeriği için; “Söz ustası olmak, inandırma kabiliyetinin yükseklerde olması demektir. Amaç budur.” demiştir. ¹³ Söz sanatı teorisinin bütün bir devrini yaratan ünlü Yunan düşünür Aristoteles aynı zamanda mantık, etik, psikoloji, pedagoji, tarih, siyaset ve estetik gibi bilim dallarını araştıran bilim adamı olarak da bilinmektedir.

Aristoteles söz sanatının doğasını geliştirerek önceki görüşlerle kendi görüşünü kıyaslayarak araştırmalar yapmıştır. Aristoteles’in fikrine göre “Retorik özel bir ders olarak sıkışıp kalmamalı. O inandırma gücü ve yollarını diğer bilim dallarından da bulur. Bu özelliği sayesinde tıp, matematik, geometri gibi bilim dallarından farklıdır. Söz sanatı diyalektik sanatıyla eşittir. Ortada genel şekil mevcuttur. Söz sanatını devletlerarası meseleleri çözme esnasında ve insan kaderiyle ilgili sonuçlarda silah olarak kullanırız.” Söz sanatının genel olarak anlamı ve amacını netleştirdikten sonra Aristo bir hatibin amacına ulaşması için en çok neye ihtiyaç duyduğunu öğretmiştir.

Aristoteles, konuşma sırasında inandırmanın yollarını araştırmış ve **Retorik** adlı üç bölümden oluşan eseri yazmıştır. Birinci bölümde, hatibin dinleyicileri dinlemeye mecbur bıraktığı prensipleri açıklamıştır. İkinci bölümde, dinleyicinin güvenini kazanmak için hatibin nasıl olması gerektiği açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ise söz sanatının teknik yönleri, konuşma sırasında kullanılacak düşünceyi aydınlığa çıkarmanın yöntemi ve konuşma metinlerinin içeriğini göstermiştir. Konuşmanın başlangıç, hikâye, kanıtlama ve sonuç gibi dört bölümünü ayrı ayrı tanıtmış ve bunların her birinin inandırmak açısından gerekli olduğunu söylemiştir.¹⁴

Aynı zamanda bu eserinde metaforla ilgili bilgi vermiştir. Ona göre başarılı bir metafor için gerçeklik, güzellik ve sevimlilik vazgeçilmezdir. Metaforu oluşturan sözün anlamı ve dış görünüşü güzel, sevimli olup, görme duygusu ve diğer duyguları

¹¹ Bilimsel icat yapabilmenin yollarını inceleyen bilim dalıdır.

¹² Serik Negimov, **Şeşendik Öner**, Almatı, Ana Tili, 1997, s. 206.

¹³ Platon, **a.g.e.**, s. 265.

¹⁴ Aristotel, **Anticniye Retoriki**, Moskova, İskustvo, 1978, s. 159-164.

etkisi altında bırakmalı. Metaforda gizlilik vardır, bu yüzden bir bulmaca başarılı şekilde oluşturulmuş metafordur.

Eski Yunanların bir diğer önemli hatibi Demosfen'dir (MÖ. 384-322). Feodal devrin temsilcisi, demokrasinin destekçisi olmuştur. Onun Atina savaşı döneminde söylediği siyasi sözleri özellikle anti Makedon partisini yönettiği dönemlerde Makedonya imparatoru Filip'e söylediği keskin sözleri tarihte yerini almıştır ve ibret verici sözler arasında korunmuştur. Söz sanatı Demosfen'in dönüm noktası olmuştur. Söz sanatıyla uğraşmak onu usta hale getirmişti. Çok çalıştığı için *"kendini tekrardan yarattı"* şeklinde övgülmüştür. Demosfen konuşma tekniğini geliştirmişti. Ciceronis'in *"Şair olarak doğmak lazım, söz ustalığı sonradan gelişir"* sözünü kanıtlamış oldu. Bu deyiş Kazakçada *"köre köre kösem boladı, söyley söyley şeşen boladı"* (göre göre bilgin, konuşa konuşa şeşen olursun) şeklinde görülür.

Demosfen kendi sanatında soru cevap yöntemini çok kullanmıştır. Demosfen gerçekleri konuşmuş, düşüncelerini anlamlı ve özgürce dile getirmiştir. Konuşma tekniğini özgürce kullanmıştır. Demosfen sıradan ve eğlenceli tarzda yani iki stilde de konuşmuştur. Demosfen'in 170 el yazısı, 60 kuvvetli sözü, 56 yazılı sözü ve 6 mektubu günümüze kadar gelmiştir.¹⁵

Yunan söz sanatının olumlu etkisi sayesinde eski Roma'da bu sanat hızla gelişmiştir. MÖ. III. yüzyıl Roma ve Yunan imparatorluğu arasında edebi ve medeni anlamda alış verişler olmuştur. Doğal olarak söz sanatı da bundan etkilenmiştir.¹⁶

Söz sanatı eski Roma'da büyük bir güce sahip olmuştur. Ciceronis'in deyişiyle *"Roma'da söz kudretine sahip olan kimseye Tanrı gibi davranırlarmış. İnsanı ünlü yapan iki değerli sanat vardır; biri önder olmak ikincisi ise hatip olmaktır."*¹⁷

Roma resmi işleri, toplantı, meclis ve mahkemede herkesin özgürce konuşma imkânına sahip olacak şekilde yürütmüştür. Bu yüzden Roma her vatandaşın hatip olarak büyümesi, devlet işlerine karışması için her türlü desteği göstermiştir. Roma'nın sosyal hayatı, söz özgürlüğü ve hatiplik sanatının gelişmesine neden

¹⁵ Muhamedrakım Carmuhamedov, *Şeşendik Sözderdin Poetikası*, Almatı, Murattas, 1998, s. 255.

¹⁶ Kasenov, **a.g.e.**, s. 17.

¹⁷ Tamara Kuznetsova, İnn Sterelkova, *Oratorskoye İskustvo v Drevnem Rime*, Moskova, 1976, s. 3.

olmuştur. Diğer bir deyişle “*demokrasi söz sanatının başlangıcıdır*”¹⁸ Fakat Roma’da hükümetin yıkılması sonucunda gelişmekte olan sanat dalı gücünü kaybetmiştir. Eski Roma söz sanatının en önemli şahsı Ciceronis’tir. Ciceronis aynı zamanda söz sanatının eski teorisinin kurucusudur. Söz sanatıyla ilgili önemli düşüncelerini “Söz sanatının üç bölümü” traktatında¹⁹ ele almıştır: “Hatip hakkında”, “Brut”, “Hatip”. Ciceronis’e göre gerçek bir hatip şu özelliklere sahip olmalı: diyalektik, kıvrak zekâ, filozofun beyin fırtınası, şairin didaktik sözleri vs.²⁰ **Hatip** adlı eserinde söz ustası olmanın önemli şartları ele alınmıştır. Öncelikle söz ustası bilgili olmalı, felsefeyi iyi bilmeli, hukuk kanunlarından haberdar olmalı, söz sanatının teorisini bilmeli. Felsefi düşünce söz sanatı için en önemli kurallardan biridir. Bu durumda hatibe lazım olan felsefe biliminin önemli iki dalı *etik ve mantıktır*.

Ciceronis, **Brutta** adlı eserinde ilginç bir yorumda bulunmuştur. “*Hatip ayrıca iki özelliğe sahip olmalı: delillerle inandırmak ve dinleyicilerin kalbini kazanmak. Çünkü mahkemeyi inandırmaya çalışmaktansa onu duygulandırmak daha verimlidir.*”²¹ Ciceronis’in sözün etkili olması için sürekli vurguladığı önemli nokta duygudur. **Hatip Hakkında** adlı eserinde insanların hareket durumunda kurallar ve kanunlara nazaran, duygularına göre karar vermelerini, bu yüzden hatibin duyguya hitap etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ciceronis “Kalabalığın ilgisini ve dikkatini çekebilen söz ustası, amacına ulaşmış sayılır” demiştir.²²

Güzel konuşmanın etkisi altında kalan Roma halkı “Ancak halkın büyüklüğünü kabullenen hatip büyüktür.” demiştir. Bu sözde Romalıların hatipleri ne kadar önemseydiğini görürüz. Söz sanatının amacı budur.²³ Ciceronis’in eserinde; hatibin konuşma stili, konuşma sırasındaki dil zenginliği, ses tonu, hareketleri gibi özellikler gösterilmiştir. Ciceronis’in traktatlarında yer alan önemli detaylar ve yorumlar şu şekildedir: V. yüzyılda Roma İmparatorluğu yeni bir feodal döneme geçiş yapmıştır. Yeni sosyal ve ekonomik yapı tüm değişikliğiyle yerini almıştır. Söz sanatı da bu değişiklikten payına düşeni almıştır. Kilise yeni bir söz sanatıyla karşı karşıya kalmıştır. Onun en önemli özelliği dogmatizm ve skolastiktir. Hristiyan

¹⁸ Negimov, **a.g.e.**, s. 189.

¹⁹ Herhangi bir konuda yapılan bilimsel araştırma, inceleme.

²⁰ Aleksandr Tolmaçev, **Ob Oratorskim İskustvo, Sbornik.**, Moskova, 1973, s. 189.

²¹ Kuznetsova, Strelkova, **a.g.e.**, s. 189.

²² Kasenov, **a.g.e.**, s.18.

²³ Kuznetsova, Strelkova, **a.g.e.**, s. 186.

kiliseleri zengin, fakir, çalışan demeden her topluma hitap etmiştir. Kilise vaazları sözlü ilişkinin en çok geliştiği tür olarak bilinir ve bu tür, siyasi öğüdün de vazgeçilmezi olmuştur. Vaazların çoğu sosyal kuralları önemini vurgularken ideolojik istekleri de iletir. Vaazları en iyi şekilde yürütmek üst seviyede söz ustası olmak demektir.²⁴

Vaazın temelinde eski devir söz sanatının önemli kuralları ve mantığı bulunmaktadır. Eski dönem hatiplerinin tecrübeleri orta asır söz sanatını geliştirmiştir. Ancak dini söylemlerle dolu orta asır söz sanatı, yeni özellikler de ortaya çıkarmıştır. Bu değişikliklerin olması dini dogmanın gelişmesiyle ilgilidir. Bu durumda vaiz söylediği her düşünce ve fikri “kutsal yazıyla” ilişkilendirir. Kusursuz itibarı sayesinde konuşmacı delilleri kullanmadan ikna eder.

Birkaç yüzyıl önemli bir güce sahip olan söz sanatı üstünlüğünü hep korumuştur. Buna dair belgelerin bazıları günümüze kadar gelmiştir. Orta asır skolastik unsurlar, onaylanmış sözlerde, tebriklerde, delil gerektirmeyen fikirlerde ortaya çıkmaktadır.²⁵ Fakat katı kurallara rağmen dini kısıtlamaların etrafında söz sanatı gelişimini durdurmamıştır.

Kilise vaazlarının etkisiyle, dinin önemli hatipleri ortaya çıkmıştır. Ünlü İoan Zlatoust (407 yılında ölmüştür) Bizanslı vaiz olarak bilinmektedir. Zlatoust isminin anlamı “*Söze ve insanlara saygı göstermek, duygularla dinleyicileri etkilemek*”tir. Diğer bir orta asır hatibi Foma Akinski’dir (1225-1274). Onun eserleri kilise söz sanatı teorisinin temelini oluşturmuştur. Eserlerinde en önemli prensip, *biçim ve dış güzelliktir. Önemli olan sadece dış görünüşü öne çıkararak ikna etmek değil inandırmaktır.* Sözün kullanılışı ve canlılığı bu dönemde vaizin özellikleriyle ilgili olmuştur.

Söz sanatının gelişmesinden Orta ve Batı Avrupa medeniyeti de etkilenmiştir. Vaazlar sadece Latin dilinde okunmuştur. Tanrı ağırlıklı söz sanatına nazaran orta asır üniversite leksiyası ön plana çıkmıştır. XV-XVI. yüzyılda kitap yayımının artmasıyla sözlü ders anlatımı da gelişmiştir. Dersleri sözlü anlatmak, hatip sanatının özelliklerinden yararlanmak önemli olmuştur.

²⁴ Kasenov, a.g.e., s. 19.

²⁵ Kuznetsova, Strelkova, a.g.e., s. 54-57.

XVI. yüzyıl başlarındaki dönem tarihte “Yeni Dönem” olarak bilinmektedir. Bu devrin gelişim temelini atan Batı Avrupa ülkeleridir. Kültürün her alanda gelişmesi Tanrı inancını azaltmıştır. Böylece yeni bir dünya görüşünün oluşması bu devirde başlamış ve bu devrin özelliği olarak bilinmiştir. Bu dönem hatiplik sanatı siyasi yönde hızla gelişmeye başlamıştır. Eskiden devam edegelen hatiplik sanatı yeni devrin gelişmelerinden de etkilenmiş, ayrıca hümanizmden ve demokrasi bu sanatı zenginleştirmiştir. Bu dönemin önemli hatiplerinden biri Yan Gus’tur (1369-1415). Yan Gus Prag Üniversitesi rektörü, aynı zamanda vaizdir.²⁶ O Latin dilinin üstünlüğüne karşı çıkmış ve yeni Çek edebi dilinin temelini atmıştır.

Hatiplik sanatının gelişmesine B. Paskal, M. Monten, C. Labryuer, R. Bekon, İ. Gete, G. Lihtenberg gibi Avrupalı yazarlar ve yeni devir düşünürleri de katkıda bulunmuştur. Adı geçen yazarların eserlerinde hatiplik sanatı hakkında düşünceler, hatiplere özel yararlı bilgiler ve öğütler yer almaktadır. Eski devirdeki gibi öncelikle sözün etkileyici olması, hatibin dinleyicileri kendine çekebilmesi, belli bir amaca ulaşması önemsenmiştir. Bunları Monten’in fikrine göre açıklayacak olursak *“Arkasındaki şeylere değil, sadece kendisine ilgisi olan söz ustası ortadan kaybolsun.”*²⁷

XVIII. yüzyılda Fransız C. Labryuer hatiplik sanatını şöyle açıklamıştır: *“Söz ustası olmak, bu verilmiş armağandır. Bu armağan sayesinde karşımızdakinin düşüncesi ve kalbini kazanmalıyız. Ona kendi istediğimizi anlatıp onu inandırmalıyız.”*²⁸

Fransız fizikçi ve filolog B. Paskal bir hatibin hareketinden onun bütün programını anlamak mümkündür der. Paskal vaazın anlam ve şekil bütünlüğünü çok önemsemiştir.

“Hatip konuştuğunda sadece dinleyicilere kolay anlatım sağlamaz, bununla birlikte onların ilgisini çekmelidir. Hatipler konuyu bütün duygularıyla anlatmalı ve konu hakkında yeterince bilgi edinmelidir. Kısacası hatiplik demek, bizim kendi konuşmalarımız ve düşüncelerimizle dinleyicilerin düşünceleri ve kalpleri arasındaki ilişki demektir. Bunun için biz insan kalbini çok iyi araştırmalıyız. Sadece bu durumda söylediklerimiz dinleyicilere ulaşır ve onları inandırırız. Biz kendimizi dinleyicilerin yerine koyalım, seçtiğimiz konunun içerik özelliklerini detaylı araştıralım. Mümkün olduğu kadar basit ve doğallığı koruyarak, ufak meseleleri

²⁶ Kasenov, a.g.e., s. 20.

²⁷ Mişel Monten, **Opıtı**, Moskova, Golos, 1960, s. 321.

²⁸ Can de Labryuer, **Ob Oratorskom İskusstve**, Moskova, Nauka, 1967, s. 51.

uzatmadan değeri arttırmalıyız. Şekli güzel olursa anlamı da güzel olur. Hatip en aktüel konuları ele almalı.”²⁹

Hatiplik sanatı hakkında yeni devirde yazılan eserlerde konuşma tekniği, hatibin edebi gücü, vücut hareketi, beden dili gibi özellikler ele alınmıştır. Leonardo Da Vinci’nin fikrine göre “Usta hatipler dinleyicileri bir şeye inandırmak için her türlü beden dilini kullanırlar. Bazıları buna yeterince önem vermez, kürsüde ağaç gibi kalırlar.”³⁰

Hatiplik sanatının gelişmesine Rus bilim adamları da katkıda bulunmuştur. XVII. yüzyılda bu sanat dalıyla ilgili birçok eser yayımlanmıştır. Bunlardan biri M. Usaçev’in **Retorik** adlı eseridir. Fakat bu eser de diğer eserler gibi kilise hatipliğinin etkisi altında kalmıştır. Rusya’nın savunduğu demokrasi, parlamento yönetim sisteminden uzaklaşınca bu sanatın gelişmesi de yön değiştirmiştir. Üniversitelerdeki hatiplik sanatı hızla geliştirmiştir. Batı Avrupa devletlerinde de durum böyle olmuştur. Sadece üniversitede sözün özgürce gelişmesi ve ilerlemesi mümkün olmuştur. Bu konuda önemli adımı Moskova Üniversitesi ve Bilimler Akademisi’nin kurucusu M. Lomonosov atmıştır. Lomonosov dil ve edebiyat alanında çalışmalar yapan ünlü dil devrimcisidir. Lomonosov **Hatiplerin Dikkat Etmesi Gereken Hususlar** adlı bir kitap yazmış ve Rus hatip sanatının temelini atmıştır. Değerini hiç kaybetmeyen eser günümüz hatiplerinin vazgeçilmez kaynağıdır.

Lomonosov hatiplerin sahip olması gereken özelliği ruhani yetenek (derin düşünce) ve vücut yeteneği (açık, net bir ses tonu, uzun nefes ve güzellik) olarak göstermiştir. Doğal yetenek usta bir hatip olmak için yetersizdir. Lomonosov, **Retorik** adlı eserinde konuşmayı dört bölüme ayırmıştır: Giriş, Anlatım, Onay ve Sonuç. Ayrıca eserde her bölümle ilgili fikirler, görevler yer almıştır.³¹ Özellikle delillerin mantıksal önemini ve konuşmada beden dilinin etkisini kapsamlı olarak yazmıştır. Hatip dinleyicilerin düşüncesini ve aklını kazanmalıdır. Bunları kazanması için insanların huyunu, karakterini iyi tanınması, onların yaş ve cinsini de dikkate alması gereklidir. İlgi çekmek için konuşma stili güzel olmalıdır, hatip inandırıcı olmalıdır. Lomonosov eserlerinde çok değerli bilgilere yer vermiştir. Toplumsal

²⁹ Labryuer, **a.g.e.**, s 49-50.

³⁰ Kasenov, **a.g.e.**, s. 21.

³¹ Labryuer, **a.g.e.**, s. 73.

psikoloji, yönetim teorisi ve diğer bilim dallarıyla ilişkileri ve hatibe gereken bilgiler ve denetimler de anlatılmıştır.³²

M. Speranskyi'nin eseri ise sadece Rusya çapında değil, Slav memleketlerinde de etkili olmuş önemli bir eserdir. Eserin adı **Usta Hatibin Kuralları**'dır. Bu eserde toplum karşısında konuşmanın, delilleri sunmanın önemi bütün olarak ele alınmıştır. Eserde dinleyiciyi etkileme yolları ve hatibin amacına ulaşmasının yöntemleri anlatılmıştır. Speranskyi'e göre hatip olmanın temeli "*hevesli ve istekli olmaktır yani duygu gücünün en üst seviyede olmasıdır.*" Speranskyi hatiplik sanatının iki önemli noktası üzerinde durmuştur: *aklı kazanmak* ve *kalbi kazanmak*. Ayrıca hatibin birbiriyle ilgili üç görevi şu şekilde gösterilmiştir: *söz türetmek, yerleştirmek ve anlatmak*. Hatip için en önemli an önceden konuşacağı konuya hâkim olsa da onun gerçekliğini ispatladığı andır. Sözdeki düşüncenin yerleşmesi iki türlüdür. Bütün düşünceler birbirinden türeyecek şekilde bağlantılı olmalıdır. Bu dinleyicilerin dikkatinin bir konudan diğerine kolay geçmesini sağlar. Bütün düşünceler, dominant düşüncelere bağlı olmalıdır.³³

Merzlyakov'un **Kısaca Retorik** kitabı, M. Butaşkeviş-Petraşevskyi'in ve V. Belinskyi'in hatiplik sanatı hakkında yazdığı makaleleri de önemlidir. Yukarıda sözünü ettiğimiz Üniversitede hatiplik sanatı XVII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Son dönemlerde ise Rus hatiplik sanatı önemli edebi alana dönüşmüştür.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus mahkemelerinde hitabet var olmuştur. Mahkemelerde hitabetin gelişmesi altmışlı yıllardaki mahkeme reformu ve yönetim mahkemesinin onaylanmasıyla ilgilidir. Açık mahkemedeki tartışmalar hâkim, avukat, yargıçların konuşmalarından daha net, inandırıcı ve anlaşılması kolay olmalıdır. Mahkeme hatipleri bu dönemde dili çok iyi öğrenmiş, kendilerini geliştirmişlerdir. Bu dönemde ünlü söz ustaları olarak N. Karabçevski, F. Plevako, A. Aleksandrov, B. Andereevskyi gibi isimleri sayabiliriz.

Hitabet teorisinin gelişmesinde Rus hukukçuları ve bilim adamları P. Poroxovçikov ve A. Koni önemli rol oynamışlardır. Rus mahkeme tarihini Poroxovçikov, **Mahkemedeki Söz Sanatı** adlı eserinde yazmıştır. Yazarın kullandığı dil ve kaynaklar, dinleyicilerin dikkatini kendine çekme yöntemleri günümüze kadar

³² Kasenov, a.g.e., s. 22.

³³ Labryuer, a.g.e., s. 69-90.

değerini kaybetmemiştir. Bu yüzden her sene kitabın yeni baskısı yapılmaktadır.³⁴ Poroxovçikov hatibin birçok görevi içerisinde iki önemli görevi şu şekilde yazmıştır:

1. Dinleyiciye belli bir konuyu iletmek, mantık ve dil kurallarına göre kelimenin net ve anlaşılır olmasına dikkat etmek.

2. Dinleyicinin kalbini kazanmak ve düşünceyi kabul ettirmek.

Porxovçikov ve ünlü Rus hukukçusu, edebiyatçı ve devlet adamı A. F. Koni'in **Savcının Görevi ve Yöntemleri, Lektöre Tavsiye** adlı eserleri benzeşmektedir.

Rus hitabet sanatının gelişmesine XIX-XX. yüzyıl başlarındaki hatipler çok katkıda bulunmuştur. Rus akademisinde hatiplik okulu buna örnek olabilir. Bu alanda hitabet sanatının temelini atan, Moskova Üniversitesi profesörü, tarihçi T. Granovskiyi'dir. V. Kliyuçevskiyi, K. Timiryazov, D. Mendeleev gibi bilim adamları da bu konuda çalışmalar yürütmüştür.

Rus hitabet sanatı XX. yüzyılda siyasi bir yönde gelişme göstermiştir. V. Lenin ve diğer siyasetçiler için S. Kirov, A. Kollantay, A. Lunaçarskiy gibi bilim adamları özel çalışmalar yürütmüştür. Yukarıda adı geçen bilim adamlarının eserlerini araştırmak günümüzde önemli meselelerden biridir, ayrıca hitabet sanatının gelişimini öğrenmek için de gereklidir.

Hitabet teorisinin gelişmesinde yeni bir dönem 1918 yılında Petrograd'ta Canlı Söz Enstitüsü'nün açılmasıyla başlamıştır. Bu döneme katkıda bulunan ünlü bilim adamları ve devlet adamları S. Bondi, V. Meyerhold, L. Çerba olmuştur. Hitabet sanatı teorisi, dava teorisi, konuşma teorisi tekrar düzenlenmiş, konuyla ilgili makaleler yazılmış, araştırmalar yapılmıştır. Fakat otuzlu yılların ilk yarısında Dil Bilimi Enstitüsü ile birleşince bu enstitü çalışmalarını durdurmuştur. Bundan sonra hitabet sanatının sadece bazı dalları gelişmiştir: dil kültürü ve üslûpbilim. Sadece yetmişli ve seksenli yıllarda hitabet sanatına ilgi artınca bu iki dal ayrı bir ders olarak verilmeye başlanmıştır. Bu alanda A. Mihneviç, R. Apresyan, A. Tolmaçev'in eserleri bulunmaktadır. Bu eserler P. Seper, D. Karnegi, P. Mitsiç ve H. Ernest gibi ünlü bilimadamlarının ders kaynakları gibi değer kazanmış ve kullanılmıştır.³⁵

³⁴ Kasenov, a.g.e., s. 23.

³⁵ Kasenov, a.g. e., s. 24.

1.2. Kazak Türklerinde Şeşendik Geleneği

Kelimelerin gücünü ve zenginliğini halk edebiyatı ortaya çıkarır. Her milletin kendi dil zenginlikleri, değerleri mevcuttur. Herkes kendi diliyle sevinir ve milli varlığına sahip çıkmaya çalışır. Şeşendik sözler nesilden nesile ulaştıkça değer kazanır. Ünlü şeşenlerin sözleri sözlü kültür ortamında günümüze ulaşmıştır.

Kazak Türkçesinde kullanılan “şeşen” kavramı, etimoloji sözlüğünde şöyle açıklanmıştır: “Şeşan//säsen kelimesi Kırgız, Karakalpak, Özbek, Başkurt Türkçesi’nde de Kazak Türkçesi’nde kullanılır. Türk lehçelerinde “Şeşen” sözünden türemiş “şeşensuv”, “şeşensinüv” (güzel konuşmak anlamına gelmektedir) kelimeleri de yaygın olarak kullanılır. Özbek Türkçesi’nde “çeşan” sözü “her şeyde usta”, Tuva Türkçesi’nde ise “güzel, gösterişli” anlamlarında kullanılır. Moğol, Buryat –Moğol, Kalmuk dillerinde “kākān, säsä (n), tsetse” sözünün “bilgin, danışman, dâna, zeki” anlamlarıyla beraber “atıcı” anlamı da bulunur.

Türk lehçelerinde kelimenin ortak kullanıldığını, Türk ve Moğol dillerinin de aynı kökten geldiğini göz önünde bulundurursak kelimenin Türk ve Moğol dillerinde kullanılan ortak bir kavram olduğunu söyleyebiliriz. “Şeşen” kavramı Kazak Türkçesi’nde eski dönemden itibaren kullanılmıştır. Bu kelime *güzel konuşan, hatip, kıvrak zekâlı, bilgin, danışman* kelimeleriyle anlamdaştır, aynı zamanda *güzel konuşan, yerinde konuşan* gibi kavramlarla da aynı şekilde kullanılır. “Şeşen” kelimesini uluslararası terimle açıklayacak olursak “orator” yani güzel konuşan anlamı karşımıza çıkar. “Orator” Latince “Oçaçe” – “söylemek”, “anlatmak” sözünden türemiştir.

Çok eski dönemden itibaren süregelen bu sanat dalı, zamanımıza kadar ulaşmıştır, kültürel-manevi hayatımızda önemli yeri vardır. Ayrıca sözlü konuşma kapasitesi geliştikçe güzel konuşmanın da boyutu gelişmiştir. Günümüzde şeşendik sözlerin kullanım alanı çeşitlidir. Şeşendik söz siyasi- sosyal yaşamımızın her alanında, eğitim ve bilimde, kanun ve ilimde halk liderlerinin en kuvvetli silahına dönüşmüştür. Aynı zamanda şeşendik sanatı sözlü nasihatın en önemli unsurudur. Toplantı, konferans, seminer, tartışma yapılan yerlerde şeşendik sanatının önemli bir yeri vardır. Günümüzde şeşendik sanatını radyo ve televizyon yayınlarında da görmek mümkündür, çünkü bu yayınlarda yazılı konuşmalarla beraber sözlü

konuşmaları takip etmek mümkündür. Güzel konuşma kültürümüzün ayrılmaz bir parçasıdır. Şeşendik sanat dili yücelten önemli temellerden biridir.

Kazakistan’da şeşendik sanatıyla ilgili araştırmalar yapan, sözleri derleyen önemli bilim adamı Baltabay Adambayev’dir. Adambayev “Şeşendik sanatı, kadı ve şeşenlerin dava sonuçlarında söyledikleri konuşmalardır, anlaşılır ifadelerle ortaya koydukları suçlama, aklama veya verilen hükümlerdir. Fakat bu edebi tür bununla sınırlı değildir, ayrıca iyi bir düşünürün ya da güzel konuşan insanın birine ya da topluma nasihatleri, vasiyetleri, dua ve dilekleri, zor dönemlerde ve kazalarda söylediği avutma sözleri, toplum hayatı ve doğa olaylarıyla ilgili düşüncelerini de kapsamaktadır. Bu yüzden, Kazak sözlü edebiyatını sınıflandırdığımızda halkbilimciler şeşendik sözleri ayrı bir grup altına alarak “şeşendik sözler” olarak adlandırmaktadır Şeşendik sözlerin (ayrıca şeşendik sanatın da) ne zaman oluşup geliştiğini net şekilde tespit etmek kolay değildir. Fakat kahramanlık destanları, aşk destanları, efsane ve hikâyeler, atışma sanatı gibi eserlerin kahramanlarından ya da yazarlarından hangi devre ait olduğunu tespit etmek mümkündür. Tarihi şahıslar adına söylenmiş şeşendik sözler de edebiyatın bu türüne girmektedir. Kazak sözlü edebiyatında ilk şeşen olarak adlandırılan şahıs Şirenşe’dir. Bu yüzden araştırmalarımızda Kazak şeşen sanatının oluşup gelişmesini Şirenşe’nin ismiyle ilişkilendirmekteyiz. Kazak şeşendik sanatı XII-XIII. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlamış ve temelini Maykı, Ayaz ve Şirenşe gibi şahıslar atmıştır. Kazak şeşendik sanatının gelişmesi XVII-XVIII. yüzyıllara denk gelmektedir. Bu dönemde Kazak şeşendik sanatını geliştirerek üst seviyelere taşıyan şeşenler Töle biy³⁶, Kazıbek biy ve Ayteke biy’dir. Onlar Üç Cüz’ü bir araya getirerek tek bir Hanlığın güçlenmesine büyük katkı sağlamıştır. Şeşendik sözler hem zor hem de çelişkili bir edebi türdür. Sözlerin ilk halleri korunmadığı için araştırma esnasında zorluklar çıkabilmektedir çünkü bu sözler nesilden nesle geçerken değişikliğe uğramış, varyantları oluşmuştur. Şair ve yazarların eserleri bize sözlü olarak ulaşsa da onlar şiir ve yır şeklinde korunmuştur. Manzum eserler belli bir boyuttadır, güçlü aruzlarla yapılır, bu yüzden fazla değişime uğramazlar. Şeşendik sözler gösterişli, güzel, edebi sözler içeren kelimelerle yazılsa da bu kural bu kural geçerli değildir.

³⁶ Bir anlaşmazlığı gidermek için iki tarafı dinleyerek karar bildiren kimse, kadı. İyi söz söyleyen hatip.

Kadılar genelde yönetimde vekil sayılır. Fakat her zengin kadı ya da her kadı şeşen değildir. **Kazak Sözlü Edebiyatından Derlemeler** (1948) ve **Kazak Sözlü Edebiyatının Tarihi** (1961) adlı iki önemli eserden önce derlenen **Şeşen Sözü (Biyler sözü)** eseri mevcuttu. S. Seyfullin ve M.Avezov da bu iki önemli eser basılana kadar şeşen sözleri “biyler sözü” olarak adlandırmışlardır. Ayrıca hiçbir yerde kadılık yapmayan, herhangi bir davada kadılık görevi almayan fakat kıvrak zekâ ve güzel konuşma özelliğine sahip şeşenler az olmamıştır. Böyle şeşenler Sakkulak biy, Sabdırbay biy ve Tuyak biy’dir.

Şeşendik sözler yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi bize orijinal şekliyle ulaşmış değildir. Biz şeşendik sözlerin örneklerini incelediğimizde öncelikle onların yazarlarını değil; sözlerin ideolojisini, anlamını ve edebi yönünü ele alırız. Kazak şeşendik sanatının genel şeşendik sanatından farklı yönleri vardır. Öncelikle Kazak şeşenlerin sözleri ağızdan ağza ulaşmış ve korunmuştur. Yazıya aktarılmamıştır. Bu yüzden dönem içerisinde birçok değişime uğramıştır. Şeşen sözlerde karşılaştığımız *dialog* türü Yunan ve Roma söz ustalarından gelen bir gelenektir.

Halkbiliminin türleri gibi şeşendik sözlerin türleri vardır. Halkın ortak mirasına dönüşmüş şeşendik sözleri araştırma esnasında herkesin bunu kendi ürünüymüş gibi benimsediğini görürüz. Şeşendik sözlerin ilk şeklini söyleyen belli bir şahıs olsa da onu zaman içerisinde toplum sahiplenmiştir. Geleneksel şeşendik sözler, toplumun yaşadığı olayları, düşünce ve hayalleri, istekleri ifade eder. Deyimler, ata sözleri, bulmaca ve tekerlemeler gibi öğüt verici içeriklere sahip türler halkbiliminde şeşendik sözler olarak adlandırılır.

Şeşendik sanatı atışma ve dava tartışmalarında kendini net şekilde ortaya çıkarır. Ünlü şeşenlerin çoğunlukla devlet adamları içerisinde çıkması rastlantı değildir. Örneğin eski Atina hatibi Demosfen, Roma hatibi Ciceren önce avukat sonradan parlamento yöneticisi olmuştur. XIX-XX. yüzyılda yaşayan Rus hatibi P. A. Aleksandrov, F. N. Plevako, A. F. Konida avukattı. Bunun gibi Kazak şeşenleri de Töle biy, Kazıbek biy ve Ayteke biy’ler de toplumun sorunlarını çözmüştür.

Kazak edebiyatında önemli yere sahip olan ilk şeşen olarak tanıdığımız Şirenşe’nin şeşendik sözleri çok yönlüdür. Şirenşe’nin soyu hakkında tarihi bilgiler ne yazık ki bulunmamaktadır. O, sadece halkın oğlu olarak tanınmıştır. Adaleti savunmuş, toplumun hem kulağı hem ağzı olmuştur. Onu var eden, toplumun manevi

zenginliğıdir. Şirenşe hiçbir zaman tek başına anılmamıştır. Onunla ilgili efsane ve hikâyelerde halk tarafından eşi olarak bilinen Karaşaş, arkadaşları olarak da Aldar, Kojanasır (Nasreddin Hoca) Tazşabala gibi isimler yer almaktadır. Şirenşe kimseye yenik düşmez, kimseye bağlı kalmaz. Aksine özgür ve daima neşe dolu olmuştur. Şirenşe'nin özelliğı sadece şeşen olmasıyla sınırlı değildir, bununla beraber şeşendik yırları geliştirmeye çok katkı sağlamıştır. Kazak edebiyatında Asan Kaygı (XV.y), Kaztuvgan (XV.y), Dospambet (XVI.y), Şalkiyiz (XVI.y), Jiyenbet (XVII.y), Markaska (XVII.y), Aktamberdi (XVIII.y), Tattikara (XVIII.y), Ümbetey (XVIII.y), Buhar (XVIII.y) gibi şairleri ve önemli şahsiyetleri doğrudan etkilemiştir. Şeşen ve kadıların her konuşması toplum için önemli olmuştur, toplum bu sözlerden hareketle kendine yön belirlemiştir. Kadılar halk arasından çıkan, halkın sözünü söyleyen, yeri geldiğinde halk adına söz alan kişiler olmuşlardır.

XVII. yüzyılın başlarında “Aktaban Şubırındı”³⁷ olayı yaşanmıştır. Bu olayda yırcılar, şeşenler ve kadılara çok görev yüklenmiştir. Kadılar birlik olma ideolojisini, Üç Cüz'ün bir araya gelmesini savunmuştur.

Kazakistan'ın ünlü yazarlarından Muzaffer Alimbayev'in deyişile

“Şeşendik sözler belli bir duruma göre ortaya çıkmış, edebi dille süslenmiş, sözlü olarak söylenmiş ve topluma hitap edilmiş, eğitim açısından önemli yeri olan, ebedi konuları içeren, eskimeyen bir mirastır. Her şeşenin günümüze kadar gelen miraslarını ayrı ayrı incelediğimizde birer edebi eser gibilerdir. Milletimizin manevi zenginliğini incelemek istiyorsak şeşendik sözler öncelikli olmalıdır. Şeşenler kendi devirlerinin tarihçisi, edebiyatçısı, düşünürü, felsefecisi, hukukçusu, psikoloğu, siyasetçisi olmuştur. En önemlisi onlar birer toplum danışmanı ve eğitimcisi olmuştur. Kadılar ve şeşenler sadece kendi milletinin değil; komşu milletlerin de edebiyatı ve tarihiyle ilgilenmiş, onlar hakkında bilgi sahibi olmuşlardır. Kazak şeşen sözlerinde kullanılan leksikolojik özellikler oldukça zengindir. Şeşendik

³⁷ Türk tarihine derin izler bırakan hadiselerden biri olan Kalmuk istilası, XVII. ve XVIII. asırlarda güçlü bir merkezi devlet kuramayan Orta Asya Türk halklarına çok zarar vermiştir. Orta Asya'ya yapılan son Moğol akını olan Kalmuk istilası, Cungarya'daki nüfus çokluğuna bağlı olmuş ve Cungarya'dan İdil boylarına ve Sırderya boylarına kadar Türk ülkelerinin yakılıp yıkılmasına sebep olmuştur. Moğol Cungar ve Kalmuk hanlıkları ile en fazla ilişkide olan ve en çok mücadele eden Kazak Türkleri olmuştur. Kazakların sözü edilen mücadeleler neticesinde zayıf olan birliklilikleri tamamen kopmuş ve nüfus olarak yok olmanın eşiğinden dönmüşlerdir. 1723 yılındaki Aktaban Şubırındı hadisesi Kazak halkının hafızasında unutulmaz izler bırakmıştır. 1726 yılındaki kurultayda birleşme kararı alan Kazakların, 1728 yılındaki Anıkaray zaferinden sonra birlikleri han seçiminden kaynaklanan anlaşmazlık sebebiyle bozulmuştur. Tsevan Rabda'nın başa gelmesiyle en güçlü dönemini yaşayan Cungar hanlığı, Cungar aristokratların baskısı ile Kazak topraklarını zapt etmek istemiştir. Ayrıca diğer amaçları ise Kazak topraklarından geçen ticaret yollarına hakim olarak ekonomik güç elde etmektir. Geniş bilgi için bkz: Muhittin Kavık, “XVIII. Yüzyılda Kazak-Kalmuk-Gungar Mücadeleleri”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.2, S.3, 1920, s. 77-80.

sözlerin günümüze kadar ulaşması ve isimlerinin utulmamasında en büyük pay halkındır. Aslında en büyük saygıyı halk hak etmiştir.”³⁸

Şeşendik sanatı diğer sanat dalları gibi halkın belli bir ihtiyacını karşılamış ve faydalı olmuştur. Bize göre şeşen olmak sonradan gelişen bir özellik değildir, doğuştan gelen bir özelliktir. Güzel konuşmak kabiliyet gerektirir.

Şeşen ve kadı farklı kavramlardır. Şeşen eserini icra etmek için herhangi bir kürsü, salon ya da kalabalık ortama ihtiyaç duymaz. Şeşen sözlerini evde, arkadaş ortamında, düğünlerde, yolculukta bunun gibi herhangi bir yerde söyler. Kadıların sözüne nazaran şeşenlerin sözü anlam bakımından geniş, ideolojik niteliği yüksek, güçlü ve kuvvetlidir. Kadılarla ilgili araştırma esnasında ünlü bir bilim adamının Sırım hakkında şu sözüne rastlamıştık: “*Sırım kadılığın en üst seviyesine kadar yükselmiştir.*”³⁹

Hanlık yönetimi döneminde sarayda görev yapan kadılar olmuştur. Örneğin, Janibek Han’ın altmışa yakın kadısı vardı. Tavke Han ise kadıların içinden kırk tanesini seçerek **Jeti Jargı (Yedi Yargı)** eserini yazmıştır. Hanların yanında görev yapan kadılar eski geleneği iyi bilen, toplumun saygısını kazanan, seçkin insanlardır.

Şeşendik sözlerin içeriğinde siyasi ve sosyal hayatı görmek mümkündür. Bu sözler felsefi düşüncelerden de mahrum değildir. Şeşenler doğa ve toplum arasındaki ilişkileri de felsefi düşüncelerle ortaya koymuştur. Şeşendik sözler genelde felsefi içerikli düşüncelerle doludur. Şeşen ya da kadı olmak büyük sorumluluk almak demektir. Şeşenlerin diğer bir özelliği de oldukça cömert olmalarıdır. Şeşendik sözlerde kullanılan her kelimenin estetik güzelliği vardır. Çocuk eğitimi, gençlere nasihat, yaşlılık hakkındaki düşünce ve bunlarla ilgili anlatımlar bu sözlerde mevcuttur. Şeşen olmak demek kuru kuru konuşmak değildir. Şeşen olmak için ilham ve duygu sahibi olmak gerekir.

Halkbiliminde inanç gereği bazı örf ve adetler günümüze kadar gelmektedir. Kazaklar çocuklarına konuşması güzel ve düzgün olsun diyerek koyunun dilini ve damağını yedirmiştir. Çocuklar küçük yaştan itibaren eğitime tabi tutulmuştur. Şeşendik sözler hangi meseleyi ele alırsa alsın onun başlangıç noktası insandır. Konuların içeriği genişledikçe konuşulacak meseleler de çoğalmıştır. Bazen artık

³⁸ Alimbayev, **a.g.m.**, s. 3.

³⁹ Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 18.

noktalanmış sandığınız konular diğer bir konunun başlangıcı olmuştur. Şeşendik sözler sözlü edebiyattaki birçok edebi türle kaynaşmıştır. Her türlü edebi türün içinde bulunmasına rağmen şeşendik sözler sadece güzel konuşmanın değil aynı zamanda yaşam tarzının ortaya çıkmasıyla da önemlidir. Şeşendik sözler halk birliğini kuvvetlendirmek için ortaya çıkmıştır. İnsanlık tarihinde yaşanmış savaşlarda sadece asker gücüne değil; aynı zamanda etkileyici sözlere de ihtiyaç duyulmuştur. Yönetimdeki yanlış kararları sadece şeşenler ve şairler dile getirmiştir. Şeşenler sadece tartışma ve kavgaları sonuçlandıran biri değil, aynı zamanda halk eğitimi üstlenen birer eğitimcidir. Her şeşenin kendine has durumu, anlattığı konuları olmuştur.

Şeşendik sözlerin kendine has özelliği, bir şahsın adıyla söylenmesi ve onun hikâyesi gibi ortaya çıkmasıdır. Böylece hikâye hayatta yaşanmış olayın içinden alınmış olur. Şeşendik sözlerin gerçekçi olmasının nedeni onun gerçek hayattan alınmasıdır.

Şeşendik sözler hem nazım hem nesir hem de kafiyesiz şiir şeklinde karşımıza çıkar. M. Ahetov şeşendik sözleri araştıran bilim adamlarının fikirlerini bir araya getirerek şöyle demiştir: “*Şeşendik sözler, toplum önünde siyaset, bilim, din konularını ele alarak güzel ifade etmektir.*”⁴⁰ Z. Ahmetov ise şu şekilde açıklamıştır: “*Şeşendik sözler özellikle tartışmalarda sık kullanılmıştır. Bu yüzden şeşendik sanatı zekâyı, düşünceyi ve güzelliği talep eder.*”⁴¹

Şeşendik sözler hızlı düşünüp hızlı cevaplamayı gerektirir. Çok düşünmek şeşenin özelliği değildir. Hızlı düşünerek hızlı cevaplamak sadece iyi bir şeşen için geçerlidir.

XV. yüzyılda Kazakların sosyal ve siyasi durumu zorlaşmıştı. Özellikle Kalmuk saldırısından sonra Kazak boyları bir merkeze bağlı olmanın önemini daha iyi anlamıştı. Bu durum Hanlık yönetimi ve kadılar birliğini de kuvvetlendirmişti. Hatta “*Kadılar keneşi*”, “*Kadılar davası*” adlı eski kurumlar güçlenmişti. “*Kadılar keneşi*”ni Üç Cüz’den seçilen kadılar yürütmüştü. Bu kadı grubuna “Töbe biy” (Yüksek kadı) adı verilmişti. Ayrıca bunların dışında her boyun kendi şeşen ve kadıları olmuştur. “*Kadılar keneşi*” döneminde şeşendik sanatı gelişme göstermiştir.

⁴⁰ Kasenov, a.g.e., s.53.

⁴¹ Kasenov a.g.e., s. 57.

B. Abilkasimov edebi dil devrini dörde ayırmıştır: XV-XVII. ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısı; XIX. yüzyılın birinci yarısı; XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın 20'li yılları; Sovyet devri. Şeşendik dönemini de bu şekilde gruplandırarak çok eski dönem, eski dönem, kadılar dönemi, şair ve yırıcların dönemi, şimdiki dönem olarak ayırdık. Şeşendik sanatın çok eski dönemi eski Türk dönemine denk gelir. Eski dönem ise orta asır Türk dönemine denk gelir. Kadılar ve Sovyet dönemi metinden anlaşılmaktadır. Günümüz şeşendik sanatı XX. yüzyıl başlarından başlar.

Her devirde şeşenlerin görevleri ortak olmuştur; onlar özgürlüğü, birliği, düşünce özgürlüğünü savunmuştur. Şeşendik sanatın gelişmesinde atışma önemlidir. Şeşendik sanata ait özelliklerden biri toplum önünde konuşmak, diğeri halkın önünde söz atışması yapmaktır.

Bağımsızlık sonrası şeşendik sanata ihtiyaç artmıştır. Bağımsızlık aynı zamanda dil, düşünce ve şuur özgürlüğünü de beraberinde getirmiştir. Günümüzün önemli şeşenlerinden biri Abiş Kekilbayev'dir. Kekilbayev devlet adamı ve aynı zamanda yazardır. İlk Cumhurbaşkanımız Nursultan Nazarbayev'i siyasi hatip olarak gösterebiliriz. Nazarbayev Kazakça'nın bütün zenginliklerini usta bir şekilde kullanır. Siyasi ve sosyal alanda önemli yazarlarımız ise Ş. Murtaza, A. Nurşaykov, T. Jurtbayev, K. Oljay, K. Salgarin ve G. İygisin'dir.

1.3. Şeşendik Geleneği Üzerine Yapılan Çalışmalar

Bu bölümde Kazak şeşendik sanatını bilimsel açıdan ele alan araştırmalar aktarılacaktır. Ayrıca şeşendik sanatında kullanılan kelimelerin analizini yapan araştırmacıların da eserlerine yer verilecektir.

Genelde Kazak edebiyatı üzerinde araştırma yapan bilim adamları söz sanatı ve şeşendik üzerinde de durmuştur. Kendilerine has özellikleri ve söz ustalıklarıyla tanınan kadıların dava üzerindeki etkileri XIX. yüzyılın ortasında Şokan Velihanov'un dikkatini çekmiştir. Kadıların konuşma tarzı ve özellikleri hakkında bilimsel fikirler Velihanov'un araştırmalarında yer almıştır. Velihanov **Mahkeme Reformu Hakkındaki İncelemeler** adlı eserinde kadıların sözleri ve özel hayatları üzerinde durmuştur. Adı geçen eserde kadıların o dönemdeki hukuki ve sosyal meselelere bakışı ele alınmıştır. Kadıların önemi ve kadı mahkemesinin özelliğini *“Kadı halk tarafından seçimle belirlenmez. Mahkeme kurallarını iyi bilen kadı ya da*

şeyşen bu unvanı kendiliğinden kazanır. Kadılık mertebesine yükselmek isteyen kişinin, bu tür özelliklerini toplumun önünde birkaç kez sergilemesi gerekir. Böylece kadı unvanını kendiliğinden alır ve kadılık yapmaya başlar.” şeklinde açıklamıştır.⁴²

Velihanov’a göre kadı unvanını almak için mutlaka iki maddenin bilinmesi gerekir. Öncelikle kişi hukukun her dalını iyi bilmeli, ikinci olarak şeyşendik derecesi dorukta olmalı. Aynı görüşü Abay Kunanbayev da savunmuştur: “Kadılık yapmak her insanın haddi değildir. İtibarlı bir kadı olması için Kazakların deyişiyle “Kasım Han’ın Kaska jolın⁴³”, “Esim Han’ın eski jolın⁴⁴”, “Az Tavke Han’ın⁴⁵ Jeti jargısın⁴⁶” bilmesi gerekir. Bu kurallar eski döneme göre yazılmış ise de yeni döneme ayak uydurmak ve kadılık görevini iyi yapmak gerekir.” demiştir.⁴⁷

Eski Yunan tarihinde hitabet sanatının gelişmesinde ünlü Solun⁴⁸ kanunu etkili olmuştur. Solun’un topluma seslenişi ve mahkeme işlerine demokrasiyi katmak gibi sosyal reformları “Solun kanunu” olarak bilinmektedir. Solun kanununa göre Atina’nın her bireyi kendi haklarını kendileri savunmalı. Fakat bu herkesin

⁴² Şokan Velihanov, **Makalalar men Hattar**, Almatı, Jazuvşı, 1949, s. 56.

⁴³ **Kasım salgan kaska jol** ifadesinin açıklaması şu şekildedir: Kasım Han, hanlık kurduğu dönemde (1511-1523) halk yönetiminde kullandığı gelenek ve âdetleri oluşturmuştur. Bu kurallar Kazakların çok eskiden devam edegelen geleneklerine uygun özelliktedir. Bununla beraber Kazak Hanlığı kurulduktan sonra halkın maddi ve manevi hayatında değişiklikler olmuştur. Bu kurallar sosyal hayatın önemli alanlarına değinen beş maddeden oluşmaktadır. 1) Eşya, mülk kanunu (toprak davası, hayvan ve mülk davası) 2) Hırsızlık kanunu (Hırsızlık, kişiyi öldürmek, malı yağmalamak) 3) Askeri kanun 4) Elçilik kuralları (uluslararası ilişkilere saygı duymak, hatiplik) 5) Kalabalık kuralları (düğün ve bayramlarda yapılması gereken merasimler)

⁴⁴ “**Esim hanın eski jolı**, Esim Han’ın döneminde oluşmuş geleneklerdir. Orta Asya’nın din adamları şeriat kurallarını kabul ettirmeye çalışmış ve böylece Kazak halkının eskiden devam edegelen gelenek göreneklerini yok etmeye çalışmışlardır. Esim Han, Kazakların askeri, siyasi ve sosyal hayattaki isteklerine göre gelenek göreneklerle ilgili kuralları ve mili şuuru geliştirmiştir. Eskiden devam edegelen geleneklerin günlük hayatta kullanılmasına dikkat çekmiştir. Bu kanun halk arasında “Esim Han’nın eski jolı” diye adlandırılmaktadır.

⁴⁵ Kazakların önemli hanlarından biri Tavke Han’dır (1680 – 1718). Onun döneminde Kazak hanlığı daha da güçlenmiştir. Böyle olmasına rağmen onun bütün Kazakları birleştirme amacı sonuç verememiştir. O kadılara güvenerek feodal zenginler ve sultanlara karşı savaş açmıştır. Tavke önemli kadılarla danışarak “jeti jargı” kurallarını onaylamıştır.

⁴⁶ **Yedi Yargı «Жеми жарғы»** - Bu eser Kazakların eskiden devam edegelen geleneklerinin, kanun şeklindeki nüshasıdır. Eser 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başlarında Kazak Hanlığını yöneten Tavke Han’ın döneminde yazılmıştır. Rus tarihi eserlerinde “Tevke Han’ın kanunları” adıyla bilinmektedir. Yedi yargının asıl nüshası Üç Kazak Hanlığı önderliğinde hazırlanmış, ayrıca Üç Cüz liderleri de bu kanuna katkıda bulunmuştur. Eser Türkistan’da yapılan toplantıda onaylanmıştır. Dönemin çeşitli sorunlarını (yer davası, dul davası, hayvan davası, toprak davası, kan davası vb.) çözmeye yönelik kanunları içerir.

⁴⁷ Abay Kunanbayev, **Şığarmaları**, C.2, Almatı, Jazuvşı, 1986, s. 57.

⁴⁸ Solun (638-559) Eski Atina (Yunan) şairi.

yapabileceği bir şey değildir. Bu yüzden mahkeme öncesi söylenecek sözleri önceden hazırlayan özel söz ustaları (logograflar) olmuştur.

Her boy mensubu gelenek görenekleri iyi bilen, söz ustası bir şeşene ihtiyaç duymuştur. Bu tür özelliklere sahip olan şahıslara halk “biy” kadı unvanını vermiştir. Halk mahkemesinde genelde üç kadı görev almıştır. Biri savcı, biri avukat, biri de hâkim görevini üstlenmiştir. Toplum içerisindeki dava ve anlaşmazlıkları bunun gibi yöntemlerle çözmek geleneksel şeşendik sanatın gelişmesine tesir etmiştir.⁴⁹

Velihanov, **Mahkeme Reformu Hakkındaki İncelemeler** adlı eserinde göçebe hayat yaşayan Kazakların bu tür davalarda doğru karar almasındaki önemli nedeni “*yönetim şeklinin hukuksal gücü*” olarak göstermiştir.⁵⁰ Kazakların şeşendik sanatına ait örnekleri derleyen ve araştıran bilim adamlarından biri ünlü Türkolog V. Radlov’dur. Kazak edebiyatının şeşendik sanatı örneklerini kendi derlediği esere eklemiş ve kitabın ön sözünde şöyle demiştir:

“Kazak dili İslam dininin etkisi altında fazla kalmamıştır. Kazaklar dillerini çok iyi korumuş, esas Türk dilini çok iyi korumuşlardır. Yabancı kelimeler çok nadirdir. Fakat bu kelimeler Kazak dilinin ses uyumuna göre yazılmış ve söylenmiştir. Kazak dilinin temizliği ve doğallılığı beni etkisi altına almıştır. Böylece eserlerini derlememi sağlamıştır.”⁵¹

Şeşendik sanatı bilimsel ve kavramsal açıdan araştıran Ahmet Baytursinov’dur. Baytursinov

“Şeşendik sadece metinlerin bir çeşidi değildir, bu aynı zamanda bir düşünce ve karardır. Kararlı kişi ile şeşen kişinin farkı ise şudur: Bir karar alan kişi kendisinin temel fikrini beyan eder ve çeşitli delillerle açıklar. Şeşen ise anlatır, konuyu bütün incelikleriyle ortaya koyar, ayrıca kendi fikrine inandırır ve güven sağlar.”⁵²

Bu yüzden şeşenler sadece güzel sözlerle halkın itibarını kazanmaz, aynı zamanda konuşmalarıyla halkı etkiler. Şeşenin asıl görevi insanın kalbine dokunmak ya da sinirleri alt üst etmektir. Şeşendik sözlerin içeriği beş bölümden oluşmaktadır:

1. Başlamak 2. Sunmak 3. İçerik 4. Etkilemek 5. Sonuç.

Baytursinov da şeşendik sanatı içeriğine göre beş gruba ayırmıştır.

1. Şeşen topluma hitap etmeli ve söylediği her söze inandırmalıdır. Devletin kararı şudur diyerek başlıyorsa o siyasi şeşendir.

⁴⁹ Baltabay Adambayev, **Şeşendik Öner**, Almatı, Jazuvşı, 1969, s.13.

⁵⁰ Kasenov, **a.g.e.**, s.25.

⁵¹ Vasilyi Radlov, **Obraztsı Narodnı Literaturı Tyurkskh Plemeni Kazakskıye Narechiya**, İmp. An, 1870, s. 17.

⁵² Baytursinov, **a.g.e.**, s.14.

2. Şeşenler mahkemede suçluyu aklamak ya da karalamak amacıyla konuşur ve mahkeme kararını etkiler. Bu tür konuşmalar hüküm şeşeni sözü olarak bilinir.

3. Yapılan hizmet ya da verilen emek tüm özelliğiyle anlatılıyorsa bu tip sözler şeşendik iltifat sözü olarak nitelenir.

4. Bilim adamlarının bir konu üzerinde detaylı konuşmaları bilgi kadı sözü olarak bilinir.

5. Din konusuyla ilgili konuşan imamların sözü vaaz'dır.⁵³

Konuşmacının amacı ve konuşmanın özelliklerine göre şeşendik sanat farklı dallara ayrılmaktadır. Serik Negimov *“Gerçek şeşen toplantılarda iyilik ve kötülüğü; mahkemede adalet ve adaletsizliği; halk toplantılarında ise olumlu veya olumsuz konuları ele alır.”* demiştir.⁵⁴

Baytursinov'un beşe ayırdığı şeşendik sanatın her dalını M. Ahetov eserinde şu şekilde açıklamıştır:

“Siyasi şeşenlere ait özelliklerden biri konuşmacının kendi konuşmasına inanması ve diğerlerinden de bu inancı talep etmesidir. Siyasi şeşenin diğer şeşenlerden farkı dolaylı konuşmamasıdır. Söylenecek fikre ve düşünceye çok önem verir.

Alkış şeşendik sözlerine hatip selamı, hatip duası, hatibin armağan şiirleri ve başsağlığı sözleri, düğün toplantılarındaki (kutlama konuşmaları, jübile kutlamaları) konuşmalar, sofrada söylenen dilekler ve kutlama sözler dahildir.

Bilimir şeşendik dediğimiz aksakalların, büyük düşünürlerin kendi dönemi hakkında, iyilik ve kötülük hakkında, bilim adamlarının belli bir bilim dalında söyledikleri edebi sözlerdir. Bu gruba şeşen tenkidi, şeşen deyimi, şeşen örneği, şeşen bulmacası, şeşen sorusu, şeşen cevabı ve dönem hakkındaki hatip şiirleri, dersler, bilimsel tebliğler, belli bir uzmanlık alanındaki konuşmalar, bilimsel konulardaki sohbetler dâhildir.

Vaaz şeşendik, sanatın önemli dallarından biridir. Bu tür şeşendik sanata toplum içerisinde anlatılan dini hikâyeler, dini konular, Kuran'ı ve dini kitapları tanıtmak, Peygamber ve evlialardan bahisler, hadisler, din adamlarının sohbetleri ve ilahiyatla ilgili tartışmalar dahildir.”⁵⁵

Kazakistan'da vaaz şeşendik sanatın fazla araştırılmaması dönemin olumsuz siyasetinden kaynaklanmaktadır. Baytursinov dışında kimse din konusuyla ilgili şeşendik sanatı eserlerinde anlatmamıştır. XX. yüzyıl başlarında Baytursinov'un bahsettiği vaaz şeşendik sanatı diğer bilim adamlarının dikkatini çekmeye başlamıştır.

Dünya edebiyatının baş yapıtı olarak bilinen Ahmet Yesevi'nin **Divan-ı Hikmet**'i ve Yesevi'nin öğrencilerinin hikmetleri; A. Yigüneki ve S. Saray'ın

⁵³ Ahmet Baytursinov, **Şıgarmalar Jinagı**, C.I, Almatı, Alaş, 2003, s. 270.

⁵⁴ Negimov, **a.g.e.**, s 115

⁵⁵ Mamay Ahetov, **M. Avezov Dramaturgiyasındaki Şeşendık Dastür**, Al Farabi Adındaki Kazak Milli Üniversitesi, Doktora Tezi, Almatı, 2002, s. 51.

eserleri topluma hitap etmiştir. Böylece vaaz şeşendik sanatının tarihi çok eskiye dayanmaktadır.

Hukukçu N. Öserbayev ve Ö. Kopabayev, Baytursinov'un ayırdığı dallara göre “Şeşendik sanatının en güzeli ve önemlisi kadılık sanatıdır.” demiştir.⁵⁶ Baytursinov'un şeşendik sanata kazandırdığı terimler Kazak şeşendik sanatının doğasına uygundur, Kazak anlayışını yansıtmaktadır. Şeşendik sanatın konusu ve içeriğine göre yaptığı sınıflandırma günümüze kadar değerini kaybetmemiştir.

Şeşendik sanatın güzel sözlerini derleyen ve ilk olarak yayınlayan İbray Altinsarin'dir. Altinsarin **Kirgiz Hrestomatyası**,⁵⁷ **İzbastı, Bayoğlu, Janibek Batır, Jirenşe Şeşen** adlı şeşendik sözleri içeren kitaplar yayınlamıştır. Halkın manevi zenginliğini çocuklar için uyarlayarak her eğitimciye kaynak kitabı hazırlamıştır.

Şakarım Kудayberdiyev **Kadı ve Kadılık Hakkında** eserinde “Kazakların davası Rus hâkimi tarafından sonuçlanırdı. Fakat bu duruma toplum tepkiliydi. Çünkü bazı kararlar örf ve geleneklerimize ters düşerdi.”⁵⁸ demiştir. Kудayberdiyev şeşendik sanatıyla ilgili birçok araştırmaya imza atmıştır. O, “Kazak yönetiminde eskiden devam edegelen bir yol vardı. Fakat ne yazık ki o yol unutturulmuştur. Kazak topraklarında Rus kanunlarının yürütülmesi yönetimi etkilemiştir.” demiştir.⁵⁹ S. Kasenov eserinde “Toplum içerisinde “Esim salgan eski yol”, “Kasım salgan kaska yol” ve “Jet jargı” gibi kanun ve kurallar kullanılmamıştır, yönetim ve kararlar dışarıdan gelmiştir.” diye vurgulamıştır.⁶⁰

Kудayberdiyev şeşendik sanatın temeli ve özelliklerini açıklamıştır. Hatta onun adına bağlanan bazı deyişler günümüzde atasözü olarak kullanılmaktadır. Örneğin “İki kadı varsa dava dört olur”, “Dava güçlenirse kadısını bulur”, “Kendi düşen ağlamaz”, “Güzel at döner dolaşır sahibini bulur”⁶¹

Zaman geçer ve dönem değişir. Devam edegelen kültür başka bir siyasetle karışır. Kadılık ve şeşendik sanatı üzerine Alihan Bökeyhan'ın “Kadı Hem

⁵⁶ Nuralı Öserov, Ömirali Kopabayev, **Musulmandık Hukuk**, Almatı, Jeti Jargı, 1998 s. 3.

⁵⁷ İbray Altinsarin, **Kazak Hrestomatyası**, Almatı, Orenburg, 1965, s. 33-34.

⁵⁸ Şakarım Kудayberdiyev, **Kazak**, Almatı, Bilim, 1994. s. 156.

⁵⁹ Kудayberdiyev, **a.g.e.**, s. 156.

⁶⁰ Kasenov, **a.g.e.**, s. 26.

⁶¹ Kудayberdiyev, **a.g.e.**, s. 156-158.

Yöneticilik”, “Gene Kadı Hem Yöneticilik” adlı makaleleri vardır. Bu makalelerde Avrupa ve Rus yöneticilerinin kadılık sanatı da karşılaştırılmıştır.⁶²

Velihanov’un araştırmalarını devam ettiren Halel Dosmuhamedov olmuştur.⁶³

Kazak Halk Edebiyatı adlı araştırmasında Dosmuhamedov halk edebiyatını kırk altı bölüme ayırmıştır ve bunun içerisindeki bir bölüm, edebi bölüm adındadır. Edebi bölüme “*Kadılık Söz*” başlığında şeşendik sanatında kullanılan sözleri almıştır. “*Mahkemedeki kadıların sözleri, verdikleri cevapları genelde kaşiyeli deyim ya da şiir şeklinde olur. Bu şekilde söylenen söze hüküm söz denir.*” diye yazmıştır.⁶⁴

1920’li yıllarda Kazak edebiyatının tarihini belirleme çalışmalarına ön ayak olan bilim adamı Muhtar Avezov’un **Edebiyat Tarihi** adlı eserinde şeşendik sanatıyla ilgili önemli bilgilere yer verilmiştir. Bu eserde şeşendik sanat sözlü edebiyat içinde ele alınmıştır. *Kadılar Atışması* şeklinde bir terim oluşturulmuş, bu atışmalardan örnekler verilmiştir. Avezov araştırmasında kadılar sözüne ağırlık vermiştir. Edebiyatın bu türünün daha da gelişmeye ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Avezov;

“Kadılar atışması tam olarak derlenmemiştir. Bu tür atışmalar sayısız olduğundan incelenmesi ve sınıflandırılması mümkün olmuyor. Biz sadece günümüzde hangi türleri mevcut onu söyleyebiliriz. Fakat bu sınıflandırma geçicidir. Bu sadece içeriğine göre yapılmış sınıflandırmadır.”⁶⁵ demiştir.

Ayrıca “*Kazak Edebiyatının Tarihi*” adlı bölümde “*Edebiyatta geçmişle ilgili sözler birine değil topluma aittir. Topluma ait sanattır.*”⁶⁶ demiştir. Avezov’un dram türündeki ilk eseri *Enlik Kebek* trajedisidir. Bu eser boylar arasındaki dul davasını konu alır. İlk dram eserinin başkahramanları kadı ve şeşenlerdir. Eserde sözlü edebiyatın ürünleriyle, şeşendik sözlerle, kahramanların konuşma monologlarıyla karşılaşmak mümkündür.⁶⁷

Avezov, Baytursinov gibi şeşendik sanatı şu şekilde ayırmıştır: a) siyasi şeşendik sanatı b) “*bilimir*” şeşendik sanatı c) kadılık şeşendik sanatı d) vaaz şeşendik sanatı. En çok siyasi şeşendik sanatı üzerinde durmuştur.

⁶² Kudayberdioğlu, **a.g.e.**, s. 44.

⁶³ Kasenov, **a.g.e.**, s. 27.

⁶⁴ Cahanşa Dosmuhamedov, **Kazak Halk Edebiyatı**, Almatı, Alaman, 1991. s. 83.

⁶⁵ Muhtar Avezov, **Adebiyet Tarihi**, Almatı, Gılım, 1992, s. 188.

⁶⁶ Muhtar Avezov, **Kazirgi Kazak Adebiyeti**, C.2, Almatı, Gılım, 1997, s.78.

⁶⁷ Ahetov, **a.g.e.**, s. 57.

“Siyasi şeşendik sanatına aksakalların toplum birliğini korumak için söyledikleri sözler, halk liderlerinin ideolojisini desteklemek amacıyla söylenen sözler, komutanların askerlerini cesaretlendirmek için söyledikleri sözler, elçilerin sözleri, meydana konuşmalar, çeşitli toplantılardaki devlet ideolojisiyle ilgili konuşmalar dahildir. Siyasi şeşendik sanatı çoğunlukla tarihi olaylarla ilişkili olmuştur. Herhangi bir devrim lideri ya da devlet adamı kendi amaçlarını topluma kabul ettirmek için iyi bir hatibin yardımına ve sanatına muhtaç olmuştur ya da kendileri hatip olmuştur.”⁶⁸

“*Davada elmas gibi keskin, duyguda kuş gibi yükselen, düşüncede kurşun gibi eriyen, hayatın her yönünde hem silah hem kalkan hem de ebedi olan ana dilimizden değerli hiçbir şey yok.*”⁶⁹ N. Nazarbayev. Bu deyişten şeşen sanatının önemini anlamaktayız.

Avezov’un **Kazak Edebiyatı Tarihi** eserindeki “*Şeşendik Sözler*” adlı bölümü inceleyen Adambayev hatıralarını şöyle aktarmıştır:

“Ben Dil ve Edebiyat Enstitüsü’ne çalışmaya geldiğim yıllarda (1957-1958) akademisyenler Avezov’un önderliğinde “Kazak Edebiyatı Tarihi”nin birinci cildini yazıyormuş. Benden cildin “Şeşendik Sözler” bölümünü yazmamı istedi. Ben araştırmamın ilk nüshasını yazdım ve hastanede bulunan Avezov’a göstermek için gittim (kendi isteği üzerine). Avezov çok titiz biri idi. İki üç gün sonra “Yazdıklarını okudum, gelip götürebilirsin” diye telefon açtı. Onun söylediği tarih ve saatte geldim. Bakanlar meclisi hastanesinin avlusunda dinleniyormuş. Selamlaştıktan sonra yazdıklarımın sayfalarını çevirerek kızmaya ve eleştirmeye başladı. “Verdiğim konudan uzaklaşmışsın. Kabarık 90 sayfalık çalışma” dedi Avezov. Araştırmamın üçüncü bölümüne geldiğinde ise fikri değişti, “Şeşendik davaları bölümü üzerinde duracak olursak ben Baltabayla arkadaş oldum. Bölüm tam istediğim gibi çıkmış. Hiçbir değişiklik yapılmasa da olur. Bölüm için “namus davası” adlı konu eklenmiş, bu da yerine tam oturmuş. Birinci ve ikinci bölümleri kısalt. “Şeşendik sözleri halkın mirası” olarak belirtmen doğrudur. Bu konu üzerinde biraz dur, delillerle açıkla. Sonra yazdıklarını tekrar bana ver.” dedi Avezov.”⁷⁰

Bundan sonra Avezov, Adambayev’in yazdığı “*Şeşendik Sözler*” bölümüne iki kez düzeltme yapmış, bilgi eklemiştir. Avezov’un kendi düzelttiği bu değerli eserin üç nüshası “*Avezov evi*” adlı bilimsel kültür merkezinin arşivinde korunmaktadır. Bu örneği kapsamlı olarak vermemizin nedeni şeşendik sanatın özelliklerini çok iyi bilen Avezov’un Adambayev’in araştırmasına danışmanlık yapması, ona yol göstermesidir.⁷¹

⁶⁸ Avezov, **Adebiyat Tarihi**, s. 146.

⁶⁹ Nursultan Nazarbayev, **Tuvğan Elim Tiregim**, Almatı, Ravan, 2002. s. 38.

⁷⁰ Baltabay Adambayev, **Ustaz**, Avezov Evi Bilimsel Medeni Merkez Arşivinin Nadir Bulunan Kaynakları, Dosya 240, s. 4.

⁷¹ Kasenov, **a.g.e.**, s. 101.

Rımgali Nurgaliyev, Avezov'un söz sanatını tüm özellikleriyle şöyle göstermiştir:

1. Avezov çocukluk döneminden itibaren sözlü edebiyatın örneklerini derlemiş ve kadınların, hatiplerin çeşitli edebi sözlerini incelemiş ve gelecek nesillere ibret olacağını anlamıştır. Kıvrak zekâsı ve keskin diliyle toplumu ikna edebilen kadınlar ve hatiplerin güzel icraları Avezov'un dikkatini çekmiştir.

2. Abay'ın hayatı ve eserlerini inceleyen Avezov, Abay'ın hayatında özel bir yeri olan kadılık hizmetini incelemiş ve bununla ilgili araştırmaları ortaya koymuştur.

3. Avezov 1920 ve 1921'li yıllar arasında hukuk işleriyle ilgilenmiştir, çeşitli görevlerde çalışmıştır. Bu çalışmalarından dolayı Kazak tarihinde kanun ve mahkeme işleriyle ilgili kaynakları derlemiş ve araştırmıştır. Böylece kadılık ve hatiplik mahkemesinin özel yönlerini tanımıştır.

Avezov'un dram eserlerini inceleyen Nurgaliyev: "Şeşendik sanat ve şeşendik dava Kazak edebiyatında özel bir yeri olan, gelişmekte olan ve şekil bakımından drama yakın bir sanattır. Avezov Kazakların eski hatip sanatı arasında gelişen kadılık geleneğini dram eserinin arasına katmıştır. Bunlar piyesin edebi türüyle kaynaşmıştır." demiştir.⁷²

Bu şekilde şeşendik sanatı ve dram türleri arasındaki ilişkileri vurgulamıştır.

Avezov kadı ve şeşenler hakkında şöyle demiştir:

"Konuşma özgürlüğüne değer veren toplum o dönemde layık gördükleri kadı veya şeşeni Han'a danışman yapmıştır. Toplumun sevgisini kazanan kadı veya şeşen sadece dava esnasında değil, günlük hayatta da sözlü edebiyatın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Onların selamlaşmaları, tenkitleri, herhangi bir meseleyle ilgili söyledikleri tolğavlar⁷³, deyim ve atasözleri sözün değerini artırmıştır. Bu yüzden sözlü edebiyatın örneklerini derleyen araştırmacıların eline kadı ve şeşenlerin sözleri ve edebi örnekleri toplanmıştır. Toplum içerisinde kadınlar ve şeşenlerin siyasi ağırlığı büyük olduğundan her sözleri dikkate alınmıştır."

Avezov şeşenlerin konuşmasındaki etkileyici unsurları şöyle değerlendirmiştir: "*Topluma hitap eden sözlerin şiir şeklinde olması Kazakların şiire verdiği önemi ve dinleyicinin iyi bir dinleyici olduğunu gösterir. Bu yüzden eski dönemin kadı ve şeşenleri, kahramanları nesir sözün arasına şiir ekleyerek konuşmuştur. Nazım şeklinde söylenmeyen, anlatılmayan olaylar delilsiz, kanıtsız olay gibi algılanmıştır.*"⁷⁴

"Avezov iyi bir şeşen olduğundan olsa gerek sadece konuşması değil yazdığı eserlerdeki her kelime uyumludur."⁷⁵ demiş Zeynolla Kabdolov. Otuzlu yıllarda şeşendik sanatının örneklerini derleyen ve araştıran bilim adamlardan biri Saken Seyfullin olmuştur. Seyfullin 1931 yılında yayınladığı **Kazak Halkının Eski Edebi**

⁷² Rımgali Nurgaliyev, **Ahmet Baytırsinov**, Almatı, Arnau, 1991 s. 247

⁷³ Belirli bir olay ya da kişiye ithafen dombıra eşliğinde makamla okunan şiir.

⁷⁴ Avezov, **Adebiyet Tarihi**, Almatı, Gılım, 1992, s.196.

⁷⁵ Zeynolla Kabdolov, **Tandamalı Şıgarmalar**, Almatı, Kazakistan, 1964, s. 379.

Nüshaları adlı ders kitabında şeşendik sanatı ve şeşenler hakkında bilgi vermiştir.⁷⁶ Seyfullin'in yazdığı eseriyle Avezov'un araştırmaları birbirini desteklemektedir.

Negimov bu konuda "Kadı hem kahraman, hem şairdir, tenkitçi, bilgin kısacası her yönüyle yeteneklidir." diye yazmıştır.⁷⁷ Seyfullin **Kazak Edebiyatı** adlı eserinde "Kadılar Sözü" adlı bölümü yazmıştır. Bu bölümde şeşendik sanatı ayrı bir edebi tür olarak ele alınmıştır. Bölümde "Kadılar Sözünden" örnekler verilmiş ve ilk olarak şeşendik sözler ve atasözlerinin ilişkilerine dikkat çekilmiştir. Şeşendik sözler, deyimler, atasözleri gibi değerleri içeren bu eser geleceğin araştırmacıları için paha biçilemezdir.

Günümüzde şeşendik sözlerle ilgili teorik çalışmalarda Seyfullin'in eseri temel alınmaktadır. Örneğin, araştırmacı Mukades Eslamgaliuli "*Kadı-lider, kadı-şeşen, kadı-şair, kadı-hukukçu, kadı-elçi, kadı-kahraman, kadı –siyasetçi, devlet adamı, büyük düşünür, psikolog, eğitimcidir.*"⁷⁸ şeklinde kadı ve şeşenlerin toplum hayatındaki rolünü açıklarken Seyfullin'in araştırmasını temel almıştır.

Seyfullin'in araştırmalarındaki bazı teorilere, 1945 yılında savunulmuş olan ve Amina Mametova tarafından hazırlanmış **Kazak Kadılarının Söz Sanatı ve Onun Edebiyattaki Yeri**⁷⁹ adlı doktora tezinde karşı fikir bildirmiştir. 1948 yılında yayınlanan **Kazak Edebiyatı Tarihi** kitabındaki bazı bölümleri özellikle tezine dâhil etmemiştir. Araştırmacı, doktora tezinde 1940'lı yıllara kadar yayınlanmış kaynakları kullanmış, Kazak şeşendik sanatının içeriğini, çeşitlerini açıklamış ve sözlü edebiyatın bir türü olarak ele almıştır. Tezde şeşendik sanatın oluşması ve gelişmesine katkıda bulunan kadı ve şeşenler hakkında geniş bilgi verilmiştir. O dönemin siyasi hayatına baktığımızda cesur bir tez olduğunu söyleyebiliriz. Halk arasında itibar kazanan şeşen ve kadılar toplum meseleleriyle ilgilenmiş, bazı sorunları çözmüştür.

Kazak Edebiyatı Tarihi adlı eserin *Şeşendik Sözler* bölümünü Mametova yazmıştır. Kitap editörü Avezov şöyle demiştir: "*Bölümün tekrar gözden geçirilmesi gerekir. Öncelikle feodal sınıfın yanlışlığı, sömürü siyaseti ortaya çıkarılmalıdır.*"

⁷⁶ Saken Seyfullin, **Kazaktın Eski Adebî Nuskaları**, Almatı, Kızılorda, 1931. s. 32.

⁷⁷ Negimov, **a.g.e.**, Almatı, 1997, s. 107.

⁷⁸ Muhades Eslamgaliuli, **San Kırılı Saval**, Almatı, Ana Tili, 1995, s. 86.

⁷⁹ Amina Mametova, "**Kazak Şeşendik Öneri jâne Onın Adebiette Alatın Ornı**", Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet ve Edebiyat Enstitüsü, Doktora Tezi, Almatı, 1945, s.13.

*Sınıf farkını anlatmak ve açığa çıkarmak araştırmacının görevidir. İkincisi, şeşendik sanattaki deyim ve atasözlerinin hepsini kadınlara aitmiş gibi göstermek yanlışır. Halkın ürettiği edebi mirası incelikle tanıtmak gerekir.”*⁸⁰ “Editör Avezov. 09.04.1947” şeklinde imzasını atmıştır.

Burada Avezov’un notu değil, dönemin resmi ideolojisi hakkındaki bilgiyi önemsemeliyiz. Dönemin zorlu şartlarında şeşendik sanatı araştıran bilim adamlarının eserlerini olumlu ya da olumsuz eleştirmek doğru değildir. Böylece Mametova dönemin gerektirdiği talep doğrultusunda “Şeşendik sanatı” bölümünü tekrar düzelterek yazmak işinden vazgeçmiştir.

Jumaliyev, “Kazakların söz sanatı dalında şeşendik sanatın özel bir yeri vardır.” demiştir. Şeşenler teori bakımından bilgili olmasa da doğal yetenek yönünden yeterince donanımlıydı. Çocukluk döneminden itibaren şeşendik sanatı takip etmeleri ve bu sanat dalını hem kültür hem yönetimde bir araç olarak kullanmaları, tecrübe kazanmalarını sağlamıştır.⁸¹ “Şeşendik sözler genelde bir ritim gibi söylenmektedir. Cümle yapısı şiir ve nesirden oluşmaktadır. Şiirin dili ritim ve kullanılan seslerin uyumluluğu arasındaki özelliklerden oluştuysa kullanılan nesirler duyguya değil; fikir ve düşünceye hitap etmektedir.” demiştir Jumaliyev.⁸² Ayrıca Jumaliyev “Kazak edebiyatının eskiden devam edegelen sözlü edebiyat örneklerine bakacak olursak en kapsamlısı nasihat sözleri ve deyimlerdir. İkisi de toplumun haaytını, düşünce ve fikirlerini yansıtır. Hayat tecrübesinin meyvesidir.”⁸³ şeklinde yorumda bulunmuştur. Bu fikir Baytursinov’un vurguladığı gibi şeşendik sanatın uzun bir sürecin sonunda ortaya çıktığını gözler önüne sermektedir.

1960 yılında başta Avezov olmak üzere birçok bilim adamı sözlü edebiyat araştırmalarında şeşendik sanatta kullanılan tamlamaların türleri üzerinde durmuşlardır: “Birine özel hitap edilen sözler, selam, eleştiri, şaka ve dua (dilek) kelimeleri şeşendik sanatının özel ithaf kelimeleri olarak sayılmaktadır. Bu ithaf kelimelerin önemli dalı tenkittir. Kazak sözlü edebiyatında yer, yurt ve hayvanlara söylenen hitap tamlamaları çok çeşitlidir. Asan Kaygı toprağın değerini anlatmak

⁸⁰ Muhtar Avezov, **Şeşendik Söz Bölümüne Baykalgan Kemşilikter Turalı**, Avezov Evi Bilimsel Kültürel Merkezin El Yazma Bölümü, Dosya 212, s. 8.

⁸¹ Kacım Jumaliyev, **Kazak Adebieti Tarihinin Maseleleri Jane Abay Poeziyasının Tili**, Almatı, Kazak Memlekettik Korkem Adebiet, 1960, s. 283.

⁸² Jumaliyev, **a.g.e.**, s. 113.

⁸³ Jumaliyev, **a.g.e.**, s. 113.

*için beş koyun on yılda bine, beş iribaş hayvan yüze ulaşacak kadar değerli toprakmış, keşke bu toprakları atın bağına yerleştirsem de götürsem, demiştir. Bu sözler şeşendik sanatta çok önemli anlatma biçimi olarak gösterilmektedir.*⁸⁴

Sadece toprak ve hayvanlara yönelik değil, insanlara yönelik de eleştiri çeşitleri mevcuttur. Büyüklerin hayat tecrübesini genç nesillere aktarmak, geleceğe dair yorum yapmak gibi durumlar Kazaklar arasında eski bir gelenektir. Söz ustaları veya şeşenler sözlü olarak birbiriyle selamlaştıklarında, uzakta bulunduklarında ise birbirleriyle haberleştiklerinde, yırlarda, geleneksel yırlarda, aşk destanlarında bu sanatın selamlaşma çeşitleriyle karşılaşmak mümkündür.⁸⁵

Adambayev, iyilik ve yeni şeye “*hayırlı olsun*”, kaza ve kaygıya “*geçmiş olsun*” gibi ifadeleri kullanmanın eskiden devam edegelen bir gelenek olduğunu; birisi geldiğinde “*Hoş geldin*” diye karşılamanın, uğurladığımızda ise “*yolunuz açık olsun*” gibi kalıplaşmış sözleri söylemenin bize yabancı olmadığını söylemiştir. “*İyi söz ve davranış - zenginliktir*” diyerek iyi sözleri üstün tutan toplumun dua ve dilek ifade eden sözleri de çeşitlidir. Örnek olarak şunu göstermek mümkündür:

*Çok güzel konuşan ol,
Çalığışu gibi sesi güzel ol...
Tanrı'nın verdiği bol nasip
Hiç tükenmeyen biri ol!*

Kazaklarda şakalaşmak çok önemlidir. Örneğin, çocuk babasıyla, gelini kayın atasıyla yeri geldiğinde şakalaşır. Şaka sırasında söylenen sözler belli bir seviyede olmalıdır. Espirili konuşmak düşünmeyi, konuşmayı öğretir; diğer yönden ise neşeli olmaya teşvik eder.⁸⁶ Adambayev espi türüne şu örneği göstermiştir: “*Balabi (kadı ismi) köse, Dosbol ise sakallıymış. Balabi arkadaşlarıyla gelirken dışarıda geceleyip sütsüz çay içen Dosbol'u görmüş ve “Develerin var kaç tane, sütsüz çay içmektense develeri sağıp niye sütlü çay içmiyorsun” demiş. Buna karşılık Dosbol “Hep*

⁸⁴ Muhtar Avezov, Musulum Bazarbayev, Malik Gabdullin, Esmagambet İsmayılov, Orazgul Nurmagambetova, **Kazak Edebiyatının Tarihi**, Almatı, Kazak SSR Bilimler Akademisi, 1960, s.146.

⁸⁵ Avezov, **a.g.e.**, s.154.

⁸⁶ Baltabay Adambayev, **Asıl Kazına**, Almatı, Ana Tili, 2009, s. 39-41.

kadınlar sağmıştı, develer de ona alışmış. Bizim sakalımızdan ürüyor, sağdırmıyor” demiş.⁸⁷

Şeşendik sanatta ithaf etmek insanlar arasındaki ilişkiyi, duyguyu ifade eder; “tolgav” ise doğa olaylarını ve dünyadaki değişiklikleri özellikleriyle gösterir. Çok yaşıyanın değil, çok bilen bilgili olduğunu söyler, gelecek nesle emaneti, aklı, vasiyeti, nasihati iletir. “Tolgav” türünü beş grup içinde incelemek mümkündür: vasiyet, deyim, şeşendik örnekleri, şeşendik bilmeceleri ve şeşen cevapları.⁸⁸

“Vasiyet” nesillere vasiyet olarak söylenen sözlerdir.

Kara toprağı kötöleme,

Girecek mezarındır.

Toplumu kötöleme,

Kusurunu bulan odur.

Bilenleri kötöleme,

Yöneten pirin odur.⁸⁹

Burada güzel hayata sahip olmak için insanlarla dost olmak, eşine dostuna sadık olmak vurgulanmıştır.

Eşinle dost ol ki evine bereket girsin!

İyi biriyle dost ol ki insanlığını anlasın.

Eğitimliyle dost ol ki zor durumdayken akıl versin.⁹⁰

Topluma, genç nesillere ithaf edilen manevi emaneti iletmenin bir yolu deyimlerdir. Deyimler dolaylı yoldan nasihat vermektedir.⁹¹ Şeşendik sanatta bazı deyimler üstün gelir.⁹²

Şeşendik sanatta *örnek gösterme* birinin başına gelen olayı diğerlerine anlatmak ve bu olaydan ders çıkarma anlamına gelmektedir. Hayvanlar dünyasını, yaratılışını örnek alarak dinleyiciye dolaylı olarak ibret vermektir.⁹³

Anne ve babanın değerini

Çocuğum olduğunda anladım.

⁸⁷ Adambayev, a.g.e., s. 39-41.

⁸⁸ Avezov, v.d, a.g.e., s.149.

⁸⁹ Kazakistan Merkez Bilim Kütüphanesi’nin el yazı bölümü, Dosya № 1062, s.166.

⁹⁰ Kazakistan Merkez Bilim Kütüphanesi’nin el yazı bölümü, Dosya № 1057, s. 125.

⁹¹ Avezov, a.g.e., s. 154.

⁹² Avezov, a.g.e., s. 154.

⁹³ Avezov, a.g.e., s. 154.

Akrabanın değerini

Yalnız kaldığımda anladım.

İyi dostun değerini

*Yaralı olduğumda anladım.*⁹⁴

Şeşendik sanatta “bulmaca” gençlerin kendi aralarında şakalaşması, birbirlerini sınaması ve konuşma taktikleridir. Örneğin bir kadın ve erkek yolculuk sırasında yönlerini şaşırırlar. Yolu sormak için orada bulunan çobana yönelirler. Çoban onlara yolu gösterir. Sonra iki yolcu çobana şu bulmacayı sorarlar:

Hey, yolu gösteren çoban

Benim annemin annesi

Bu adamın kayın anası,

Öyleyse biz birbirimiz kim oluyoruz?⁹⁵ Çoban böylece yolcuların baba ve kız olduklarını anlamış. Bu tür bilmeceler hem eğlendirici hem de düşündürücüdür. Bazen çözülmüş davanın sonuçlarını açıklamak ve davacılara sonucu duyurmak için de kullanılmaktadır.⁹⁶

Şeşendik sanatındaki “tolgav”ın diğer bir dalı “cevap vermektir.” Diğer toplumlar gibi Kazaklar da çevredeki olaylara ve doğa değişimlerine çok önem vermiştir. “Bu nedir?” sorusuna daima cevap aramıştır.⁹⁷

Bir kişi Karavıl Kanay adlı şeşene soru sormuştur:

- “Erkekte kaç tane baht, kaç tane eksiklik, kaç tane keder vardır?”

- “Erkekte beş tane baht, üç tane eksiklik ve dört tane keder vardır,” demiş.

“Altındaki atın hızlı olursa bu dünyadaki dostundur,

Baban yüksek dağdır, annen akan pınardır.

Çocukların iyi ise iki gözünün çırağıdır

İşte bunlar beş bahttır.

Atın yavaş ise azaptır,

Karın kötü ise bu dünyanın cehennemidir.

Çocuğun kötü ise bu dünyanın alayıdır.

İşte bu üç eksiktir.

Yurdun göç ederse göl boş kalır,

⁹⁴ Kazakistan Merkez Bilimsel Kütüphane’sinin el yazısı bölümü, Dosya № 1065, s. 125.

⁹⁵ Kazakistan Merkez Bilimsel Kütüphane’sinin el yazısı bölümü, Dosya № 1068, s. 67.

⁹⁶ Avezov, a.g.e., s. 155.

⁹⁷ Avezov, a.g.e., s. 156.

Sürü sürü hayvanın giderse dağın etrafı boş kalır,

Değerini anlatamayan söz boş kalır,

Arkadaşlarından ayrılan ihtiyar boş kalır.

İşte dört eksik, boşluk dediğimiz budur” demiştir.⁹⁸

Toplum içerisindeki davayı çözmek şeşendik sanatın en önemli geleneğidir. Bu tür davaları beşe ayırırız: *toprak davası, dul davası, hak davası, mal davası ve namus davası*. Toplumun hayat tecrübesinden “*Kadı enstitüsü*” kurulmuştur.⁹⁹

Kan davası güçlü boyların zayıf gördükleri boyları yağmalaması, bazen de onları yurdundan etmesidir. Kendilerini güçlü ve kuvvetli sanan boyların bu hareketleri olumsuz olaylarla sonuçlanır, bazen kişinin ölümüne yol açar.¹⁰⁰

“Balabi adlı kadının yurdundan bir oğlan Dosbol kadının boyundan bir kızı kaçırmış ve bu yüzden köyün huzuru kaçmıştır. Dosbol bu durumdan rahatsızlık duymuştur. Bu olaydan ötürü Balabi’nin yurdu Nura kenarına kaçmış ve saklanmış. Bu telaş esnasında bir çocuk suya düşmüş ve ölmüş. Dosbol Kadı bunların peşinden gelmiş, kaçırdıkları kız için başlık parası ve kızı kaçırdığı için de ceza talep etmiş. Balabi şu şekilde cevap vermiş ve davayı sonuçlandırmış:

-Kızın gönlü olmasa oğlan onu almazdı. Peşimden sen kovalamasaydın, benim Nura kenarında ne işim olurdu. Suya gitti benim bir çocuğum, önce sen o çocuğun hakkını öde, demiş!”¹⁰¹

Bu anlatıdan bir boyun başına gelen sıkıntılar, dava için hatipliğin önemi, hayatın gerçek yüzü, düşünce hızı ve birbirini seven gençlerin her şeyi göze alması, bu sevgiye toplumun gösterdiği incelik ortaya çıkıyor.

Bir boyun diğer bir boya karşı koyması bazen insanın ölümüyle sonuçlanır. “*Attığımız taş zavallıya denk gelir*” deyimindeki gibi bu tür olaylarda zarar gören yoksul sınıf olur.

“Küçük Cüz’den Jarısbay’ın adamları Kıpçak Hangeldi adlı kahramanı öldürmüş ve kan davasını ödememişler. İsmail adlı kadı Kıpçaklara hiç fırsat vermez, söz hakkı tanımaz. Günlerden bir gün Kıpçakların davacılarıyla beraber Balabi de oraya gelmiş. İsmail, Balabi’yi görünce şöyle der:

- Bu gelinin düğünü ya da ihtiyar birinin ölümü değildir; erkeğin hakkını, malının davasını isteyen, yurduunun namusunu savunan, örnek kadınların atışma yapacak yeridir. Bu çocuğun ne işi var burada?¹⁰²

O sırada Balabi:

⁹⁸ Kazakistan Merkez Bilimsel Kütüphane’sinin el yazısı bölümü, Dosya № 1065 dosya, s. 81.

⁹⁹ Avezov, **a.g.e.**, s. 158-169.

¹⁰⁰ Avezov, **a.g.e.**, s. 158-169.

¹⁰¹ Avezov, **a.g.e.**, s. 158-169.

¹⁰² Avezov, **a.g.e.**, s. 158-169.

-Üç Cüz'ün büyükleri bir araya geldiklerinde Ormanbet Kadı şöyle demişti:
“Erkeğin hakkını gencin iyisi arar, ihtiyarın şeytanı ise dava açar....” Sen ihtiyarın şeytanı isen, ben de gencin iyisiyim demiş. Böylece İsmail Kadı davayı kaybetmiş ve kan hakkını ödemiş.”¹⁰³ Davada kazanmak için güçlü olmak yetersizdir, hızlı düşünmek ve doğru konuşmak her zaman kazandırmıştır.

Şeşendik sanatında karşılaştığımız konuların çoğu hayvan davasıyla ilgilidir. Bazen bu tür davalarda boy liderlerinin üstünlüğü, mal sahiplerinin davayı kazanması gibi durumlar sıkça karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁴

“Momın adlı ihtiyarın yüze yakın yilkısını Ebey ve Sebey adlı hırsızlar çalmış. Hayvanın sahibi ve boyun bazı insanları hırsızların peşine düşmüş fakat o boyun Kökşolak adlı kadısı bunlara söz hakkı tanımamış. Davacı tarafında on iki yaşındaki Dosbol da varmış. Yaşının çok küçük olmasına rağmen kadıya şöyle demiştir:

Kısırında vermezsən,

Gebeyken verirsən.

Zayıfında vermezsən

Semizinde verirsən.

Kendiliğinden vermezsən

Sanatıma şahit ol!

Bunu duyan Kökşolak Kadı:

-Bu çocuk hakkını almadan gitmez, çaldığımız hayvanları geri verin ve yanlarına başka hayvanlar da ilave edin.” demiş.¹⁰⁵

Bu hikâyede güçlünün değil zekânın üstünlüğünü görmek mümkündür.

Halkın namusunu savunan davalardan biri Kazdavıstı Kazbek'in Kalmuk Hanına hitap ettiği sözdür;

Sen demir de, ben kömür.

Eritmek için gelmişim

İki ceylanın çocuğunu

Barıştırmak için gelmişim

Karşı çıkacak biri varsa,

Sakinleştirmek için gelmişim.

Kuvvetli sarı yapışkanla

Yapışmak için gelmişim.

Yeni eğittiğim güzel atımla

¹⁰³ Adambaev, a.g.e., s. 69.

¹⁰⁴ Avezov, a.g.e., s. 158-169.

¹⁰⁵ Adambaev, a.g.e., s. 70.

Yarışmak için gelmişim
Beni tanımayanlara
Tanıtmaq için gelmişim.
Kazak, Kalmuk çocuğu
Barışmak için gelmişim.
Anlaşmayı uygun görmezsen
Savaşacak yeri söyle,
Sen kaplan isen, ben aslan
*Güreşmek için gelmişim.*¹⁰⁶

Bu ifadede Kazakların barış içinde yaşamayı önemseydiği açıktır. “İki ceylanın oğlunu barıştırmak için gelmişim” diyerek “Kazak ve Kalmukların barış içinde yaşamasını istemiştir.” Şeşen özgürlüğü, barışı yalvararak kazanmaz, toplumun huzurunu her şeyden üstün tutar.

“Şeşendik sanatın içeriği çoğunlukla anlatım diliyle başlamaktadır. Şeşendik sözün konusu neyle ilgili, ne zaman oluştu ve kim söyledi gibi sorular anlatım dilinde yer alır. Anlatım dilinin edebi olması şart değildir, sadece kısa ve anlaşılır olması yeterlidir. Ayrıca icracının istek ve amacına ulaşmak için şeşendik metindeki olayı değiştirmeye hakkı vardır. Aynı metnin birkaç yazarı bu yüzden vardır. Şeşendik sanatın dili edebi, anlamı ilgi çekici olmakla beraber, cümleleri kalıplaşmış olmalıdır. Ancak çok az değişiklik yapılabilir, orijinal metinde değişiklik yapmak, şeşenler dışında kimsenin haddi değildir. Bu yüzden şeşendik sözler fazla değişikliğe uğramaz. Şeşendik sözleri içeriğine göre ikiye ayırmak mümkündür: “termeli söz” ve “perneli söz”. İçeriği şiire benzeyen sözler “termeli sözler”dür. Şiir ve yırlardan farkı hece ve kafiye uyumunun olmamasıdır. Hece sayısı da farklıdır. Edebi dille söylenen sözler ise “perneli söz” denir. Bu grubun özelliği kelimelerin seçilmiş, cümlelerin kısa olmasıdır. İkisinin de ortak özelliği metinlerin fazla uzun olmaması, cümlelerin kısa, anlaşılır olmasıdır.”¹⁰⁷

Adambayev; Avezov ve Seyfullin’in kullandığı “kadılar sözü” kavramını “şeşendik sözler” kavramıyla değiştirmiş ve türün iç özelliklerini anlamına göre üç gruba, yapısına göre ise ikiye ayırmıştır.

“Kazak şeşendik sözleri hâlâ bütünüyle derlenmiş ve araştırılmış değildir. Bu çalışmalar gerçek anlamda yeni başlamıştır.” şeklinde açıklama yapan Adambayev şeşendik sözlerin içeriğini şu şekilde vermiştir: “Anlamına göre şeşendik hitabı, şeşendik davası, şeşendik *tolgavı* şeklinde üç grupta ele alacağız.”¹⁰⁸ Adambayev’in

¹⁰⁶ Adambayev, a.g.e., s. 75.

¹⁰⁷ Avezov, v.d, a.g.e., s. 171-172.

¹⁰⁸ Baltabay Adambayev, Şeşendik Öner, Almatı, Jazuvşı, 1969, s. 13.

sınıflandırması bilimsel açıdan değerli ve teorik bakımından da zengindir. “Belli bir insana özel söylenen selam, tenkit, mizah ve dua (dilek) sözleri şeşendik hitap olarak adlandırılır. Şeşendik hitap insanlar arasındaki ilişkileri resmeden deyim, şiir, *terme*¹⁰⁹ sözlerini içerir. Toplumun geleneği, dil zenginliği, konuşma kültürü şeşendik sanatın önemli unsurudur.”¹¹⁰

Adambayev şeşendik davanın manevi ve maddi meseleler olduğunu, diğer bir deyişle eski zamandan devam edegelen kanunlarla sorunları çözmek için oluşturulmuş değişmez kurallar olduğunu¹¹¹ vurgulamıştır. Şeşendik davayı toprak davası, dul davası, hayvan ve ar, namus davası, alacak verecek davası olarak ayırmıştır.

Adambayev *şeşendik tolğavy* deyim, atasözü, fabl, bulmaca ve cevap şeklinde beş gruba ayırmıştır. *Şeşendik tolğav* toplumun gördüğü ve bildiği düşüncedir. Aynı zamanda gelecek nesle söylenecek emanet ve vasiyettir.¹¹² Baytursinov’un sınıflandırdığı “*bilimir şeşendik sözler*” grubuna Adambayev *şeşendik deyim, şeşendik atasözü, şeşendik bulmaca, şeşendik soru ve şeşendik cevap* bölümlerini eklemiştir. Ayrıca şeşendik sözleri derleme ve perdeli söz olarak ikiye ayırmıştır. “*Varlık içinde yaşarsan akraban kıskanır, yokluk içinde yaşarsan elini kimse uzatmaz, iyi olursan çekemez, kötü olursan seni iyi demez. Kayın yurdun eline bakar; verirsene severler, vermezsene cimri derler...*” şeklindeki “*perneli söz*” edebi sözle iç içe verilmiş, birbiriyle uyum sağlanmıştır. Perneli sözde düşünce bir kerede kısa ve net anlatılır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi ikisinde de cümleler ve metinler kısa olur. Fakat şeşendik söz deyim ya da atasözü değildir. Şeşendik sözün farkı olayla ilgili anlatılmasıdır.¹¹³ Adambayev’in şeşendik sözleri yapısına göre *perdeli ve derleme* olarak sınıflandırması, dil ve içerik açısından incelemesi eserlerin değerini ve teorik açıdan zengin olduğunu gösterir.

Konıratbayev şeşendik sözleri “zandık”, “nakıldık (deyim), “felsefelik”, “satıralık tapkır” (espri) şeklinde ayırmıştır.¹¹⁴ Bazı ülkelerde “*satıralık tapkır*” türü Nasreddin Hoca fıkraları şeklinde karşımıza çıkar. Kazakların şeşendik sanatı

¹⁰⁹ Kazak sözlü edebiyatında dombıra eşliğinde terennüm edilen bir nazım türü.

¹¹⁰ Baltabay Adambayev, *Asıl Kazına*, Almatı, Ana tili, 2009, s.39.

¹¹¹ Baltabay Adambayev, *Şeşendik Öner*, Almatı, Jazuvşı, 1969, s. 45.

¹¹² Adambayev, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹³ Baltabay Adambayev, *Altın Sandık*. Almatı, Jazuşı, 1989, s. 58-59..

¹¹⁴ Auelbek Konıratbayev, *Kazak Folklorunun Tarihi*, Almatı, Ana Tili, 1991, s.61.

Nasreddin Hoca fıkralarından farklıdır. Kazaklarda bu sanat Asan Kaygı ve Jirenşe'den başlamaktadır. Asan Kaygı'nın sözleri felsefi anlam yüklü, Jirenşe'nin sözleri eğlendiricidir. Diğer bir temsilci Ayaz biy'dir. Bu şahısların sözleri bazen şiir bazen de metin olarak günümüze ulaşmıştır.¹¹⁵

Şeşendik sözlerin içinde Tavke Han'ın Yedi Yargı'sı özel bir yere sahiptir. Bu eser geleneksel kural ve görgüleri kapsamaktadır. Toplum daima değerli sözlerle kulak vermiş, değer kazandırmıştır. Çünkü bunları etik ve eğitim açısından önemli bulmuştur.¹¹⁶

Yunan ve Romalılar döneminden süregelen retorik normlar zaman içerisinde niteliğini azaltır. Fakat adalet, doğruluk ve dürüstlikle ilgili deyimler hiçbir zaman değerini kaybetmez. Toplum bu gibi ifadeleri korumuş ve bunlara saygı duymuştur. Yazısı olmayan toplum şeşendik sanatı birer sanat okulu saymıştır. Şeşendik sanatın halkbilimi açısından da önemi büyüktür.¹¹⁷ Bazı şeşendik sözler tenkit şeklinde verilmiştir. 1890 yıllarında Sır boyunun (Şiyeli) ünlü şeşeni Dosbol 90 yaşına gelmiş, hasta yatağına düşmüştür. Hastanın ziyaretine Kıpçak boyunun üç adamı Baysın (aynı zamanda körmüş), Savdakul (burnu basıkmış), Bayjan (dazlakmış) gelmiştir. Vedalaşma esnasında Baysın:

-“Ya, Dosbol Ağa gençken kimseye söz hakkı vermeden ağzınızla kuş tutmuştunuz. Şimdi de mezara gitme zamanınız yaklaşmış. Öbür dünyaya ne anlatacaksınız?” demiş. O sırada Dosbol:

- Ya yiğidim, doğmak varsa, ölmek de vardır. Ölmeyen adam var mıdır?. İyinin adı ölmez, yazarın yazısı ölmez. Benim öbür dünyaya söyleyecek sözüm yok. Söyleyecek olursam da bir yiğidin başına baht kuşu konmuş, sonra da sineğe dönüşmüş. Sinek uçarak körün gözüne, basık burunun ucuna, dazlağın başına konmuş derim,” demiş.¹¹⁸

Bilimadamları şeşendik sanatı üzerine çeşitli araştırmalar yapmış ve farklı sınıflara ayırmıştır. Yapılan sınıflandırmalar farklı özellikler taşımaktadır. Adambayev'dan sonra şeşendik sözleri sınıflandıran Sadırbayev olmuştur. Sadırbayev şeşendik sözleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

Adı	Türleri
Siyasi sosyal	Liderin konuşması, komşu memleketlerle siyasi problemi

¹¹⁵ Konıratbayev, a.g.e., s. 61.

¹¹⁶ Konıratbayev, a.g.e., s. 61.

¹¹⁷ Konıratbayev, a.g.e., s. 61.

¹¹⁸ Konıratbayev, a.g.e., s. 62.

	çözmek için gönderilen elçinin konuşması, sosyal durumu incelemek, dönem hakkında felsefî <i>tolgav</i> sözler.
Şeşendik dava sözleri	Toprak davası, dul davası, kan davası, hüküm, boylar arası dava tartışması, han ve feodal grubun işçi grubuyla ilişkisi
Gelenek göreneklere göre söylenen şeşendik sözler	Kına, evlilik, bebek mevlüdü gibi ortamlardaki konuşmalar, aile içerisindeki konuşmalar, düğün ve düğün sofralarında söylenen güzel sözler, anne babaların nasihatları, iyilik ve kötülükle ilgili bilginlerin konuşması, gelenek kuralları ¹¹⁹

Şeşendik Sözlerin Tür Özellikleri¹²⁰ adlı tez yazan Şkanova, Adambayev'in eserini temel alarak şeşendik sözleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

Şeşendik hitap	Dua, Mizah, Tenkit, Duyuru, Başsağlığı, Avutma, Selam vermek
Şeşendik tolgav	Deyimler, Ata sözleri, Bulmacalar, Fabl, Cevap vermek, Güzel sözler
Şeşendik davalar	Kan davası, Toprak davası, Dul davası, Mal davası, Ar namus davası, Toplum davası

Negimov **Şeşendik Sanatı**¹²¹ adlı eserde aşığıdaki sınıflandırmayı sunmuştur:

Şeşendik sözlerinin kökenleri	Şeşendik sözlerinin çeşitleri
Siyasi, sosyal konulardaki şeşendik sanatı	Siyasi sosyal konularda özel sunulan tebliğ, konferans ve toplantılarda yapılan hesap verme konuşması, siyasetle ilgili söz, mitinglerde,

¹¹⁹ Sultangali Sadırbayev, **Halık Edebiyetinin Tarihi Negizderi**, Almatı, Kazak Üniversitesi, 1992, s. 33

¹²⁰ Bahit Şkanova, **“Şeşendik Sözlerden Janrlık Ereşelikleri”**, Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet ve Edebiyat Enstitüsü, Doktora Tezi, Almatı, 1994. s. 105.

¹²¹ Negimov, **a.g.e.**, s.115.

	meydanlarda konuşulan sözler
Akademik şeşendik sanatı	Öğretmenlerin konuşması, Bilimsel tebliğ, Hâkim veya karşı tarafın sözü, Kendi kendini savunma sözü
Sosyal yaşayış konusundaki şeşendik sanatı	Düğünlerde söylenen söz, Sofra başında söylenen söz, Vedalaşmak

Ayrıca Negimov şeşenin konuşma özelliğini şöyle sınıflandırmıştır:

1.Soğukkanlılık ve akıllılık 2.Ateşli ve vurgulu 3.Naziklik ve yumuşaklık¹²²

Adambayev, Negimov'un sınıflandırmasını eserinde şu şekilde değerlendirmiştir: “*Vurgulu söz siyasi konuşmada, yumuşaklık ve naziklik ise vaazlarda, soğukkanlılık ve akıllılık yönetim esnasında kullanılır.*”¹²³

Şeşendik sözlerin amacı ve anlamını konuşma stili ortaya çıkarır. Şeşendik sözleri özel olarak araştıran Kasenov **Şeşendik Sözlerin Edebi Özellikleri**¹²⁴ adlı tezi yazmıştır. Daha önce yapılmış araştırmaları temele alarak, sınıflandırmaları incelemiştir. Ayrıca aşağıdaki sınıflandırmayı sunmuştur:

1.Yönetim sözleri

2.Dava sözleri

3.Deyim sözler.

Şeşendik sözlerin kökenleri ve çeşitlerini Ahetov **Avezov Dram Eserlerindeki Şeşendik Sanatı**¹²⁵ adlı tez çalışmasında ele almıştır.

Şeşendik sanatının kökeni	Şeşendik sözlerinin çeşitleri
Siyasi şeşendik söz	Duyurular, Meydan konuşması, Siyasi konuda yapılan konuşma, Nasihat, Çeşitli toplantı konuşmaları
Yönetim şeşendik sözü Kadılar davası Mahkemedeki hatip	Suçlama, hakim konuşması Avukat konuşması Davalardaki kadılar konuşması

¹²² Negimov, **a.g.e**, s. 115.

¹²³ Baltabay Adambayev, **Şeşendik Öner**, Almatı, Jazuvşı, 1999, s. 45.

¹²⁴ Kasenov, **a.g.e**, s. 45.

¹²⁵ Ahetov, **a.g.e**, s. 34.

konuşması	
İltifat şeşendik konuşması	Toplantılarda söylenen konuşma, Düğünlerde, sofrada konuşulan konuşma, Karalı günlerde konuşulan konuşma
“Bilimir” şeşendik söz	Dersler, Bilimsel tebliğ, Uzmanlık alanına göre konuşmalar, Bilimsel tartışmalar, Bilginlerin konuşması
Vaaz	Cuma namazında konuşma, farklı din mensuplarının konuşmaları.

Kosimova araştırmasında Baytursinov ve Apresyan’ın eserlerine dayanmıştır. Kosimova, Apresyan’dan önce Baytursinov’un sınıflandırma yaptığını vurgulamıştır. İki bilim adamının sınıflandırması hem konu hem de anlam bakımından benzerdir.

Sosyal-siyasi anlam içerikli sözler, toplumun ekonomi ve sosyal yaşamını, kültürünü, eğitimini anlatır.¹²⁶ Sosyal yaşantıyla ilgili şeşendik sözler Kazaklarda çok eskiden beri vardır. Bu tür sözlere dualar, dilekler, vasiyet, deyimler ve azalı günde söylenen avutma, ağıt sözler dâhil olmuştur. Günümüzde bu gruba devlet adamlarının, önemli yazarların jübilesinde söylenen tebrikler, dilekler ve anma törenlerinde söylenen sözler dâhildir. Müsirepov’un şu sözü önemlidir:

“Översek kadını övelim, saygı gösterelim kadına. O bir anadır! Bütün zorluklara karşı durabilecek güç vardır onda! Gücün pınarıdır! Kadını mutluluğa ulaştıralım! Kadın dünyadaki tek güçtür! Onun önünde Asya’nın kuvvetli aslanı Timur da başını eğmişti. Saygıda kusur etmeyelim. Onlar ulu adamları doğurmuştur! Aristoteles ve Firdevsi de anne doğurmuştur. İskender ve kör Homer de annenin çocuklarıdır. Hepsini anne yetiştirmiştir. Annelik her zaman kutsaldır!” Düşünceyi duyguya aktarabilen Müsirepov dönemin önemli şeşeni olmuştur.¹²⁷

Orta asır bilginlerinin vasiyetleri nasihat şeklinde olmuştur. Bilimle ilgili şeşendik sözlere tebliğler, bilimsel araştırmalar, akıcı dille anlatılan konferanslar dâhildir. Bu yüzden içeriğinde bilimsel terimler ve ispatlar bulunur. Avezov’un konferans konuşmalarında kullandığı sözlerin değeri ve ustalığı dillere destan olmuştur. Avezov’un konferansını dinleyen Kabdolv şöyle demiştir:

¹²⁶ Gulbanu Kosimova, **Kazak Şeşendik Önerinin Negizderi**, Almatı, Bilim, 2001, s. 187.

¹²⁷ Kosimova, **a.g.e.**, s.192-197.

“Avezov gibi şeşeni daha önce hayatımda hiç görmedim. Kürsüde ya da bölümde konuşmaya başladığında deniz gibi dalgalanır ya da durmadan dökülen yağmur gibi olur. Onu sıradan oturup dinlemek mümkün değil. Onun sadece kalemi değil, konuşma dili de kuvvetlidir. Uzak mesafeye koşacak olan at yavaş yavaş yol almış. İşte bunun gibi, o da önce genel giriş yapar. Sonra biraz duraksar, tekrar tekrar düşünür ve akıcı bir şekilde yol alır. İşte, bizim keyif aldığımız an! Siz artık zamanın nasıl geçtiğini bilemezsiniz, onunla sanki dünyaya tur yapıyorsunuz. Şeşen olmak, uçsuz bucaksız bilimden, derin düşünceden, görgüden doğmaktadır! Avezov’un şeşendik sanatı engin bilimlerinde saklıdır.”¹²⁸

Kabdolov da dönemin güçlü şeşenleri arasından yerini alır. Kabdolov’un edebiyat bilimi üzerine bilimsel çalışmaları günümüz şeşendik sanatın önemli örneklerindendir.¹²⁹

Kur’an veya dini eserler dini şeşendik sanatı geliştirmiştir. Dini içerikli şeşendik sanat içerisine **Kur’an** sureleri, dini nasihatler, dini bayramlarda topluma yönelik söylenen vaazlar dâhildir. Dini hatip sanatının harika örneklerini Hoca Ahmet Yesevi eserlerinde bulmak mümkündür.¹³⁰

Kazak şeşendik sözlerinin doğası hakkında bilim adamı Kıdırşayev şöyle demiştir:

“Şeşendik sözlerin boyutu orta, cümleleri kısa ve net olur. Sanki bir kalıba dökülmüş sözler gibi ezberlenmesi kolay, dinleyici kendine çeken, etkileyici sözlerdir. Şeşendik sözler kısa kalıplı olur fakat o deyim ya da atasözü değildir. Bir olay doğrultusunda ortaya çıkar, belli bir şahsın adına bağlanır. Bu durum şeşendik sözlerle güç kuvvet verir. Şeşendik sözlerin değeri onun gerçekliğinde değil düşünce hızının gücündedir. Zor durumda yol bulmaktır, çözüm üretmektir.”¹³¹

İbrayev halkbilim janrını “*gelenekle ilgili*” ve “*gelenek dışı*” folklor diye ikiye ayırmıştır. Şeşendik sanatındaki “tolgav” türünü gelenek dışı folklorla dâhil etmiş ve “şeşendik sanatındaki tolgav”, “şeşendik sanatındaki ithaf” ve “şeşendik sanatındaki dava” olarak üçe ayırmıştır.¹³²

1.4. Sırım Datoğlu Üzerine Yapılan Çalışmalar

Sırım Datoğlu’yla ilgili araştırmalar siyasi gerekçeler nedeniyle çok gecikmiştir. Çünkü Sırım’ın mücadelesi bağımsızlık üzerine olmuştur. Bağımsızlık sonrası, bütün milli mücadele kahramanlarıyla ilgili araştırmalar hız kazanmıştır.

¹²⁸ Tandamalı Şıgarmaları, Almatı, 1983, II cilt, s. 272.

¹²⁹ Kosımova, a.g.e., s.199-201.

¹³⁰ Kosımova, a.g.e., s. 205-206.

¹³¹ Abat Kıdırşayev, Şeşendiktanu, Oral, Agartuvşı, 2000, s. 34

¹³² Şakir İbrayev, Kazak Halkının Folkloru Turalı Zertteveleri, Almatı, Baspalar Üyi, 2009, s. 27.

Hatta 1992 yılında, Sırım'ın doğumunun 250 yıllık jübilesi düzenlenmişti. Ne yazık ki, Sırım sadece ihtilal lideri, devlet adamı, siyasi lider olarak tanıtılmıştır. Onun şeşendik sanatı yeterli derecede araştırılmamıştır. 280 yıl önce yaşamış olan Sırım'ın şeşendik sözleri tabi ki günümüze olduğu gibi ulaşmamıştır. Şeşendik sözler genelde kısa bir fragman (parça) şeklinde bize ulaşmıştır. Sözlü edebiyatımızı yazıya aktaran Rus oryantalistlerin kaynaklarında Sırım'ın sözlerine yer verilmemiştir.

Şeşendik sözleri derleyenlerin bazı özelliklere sahip olması zorunludur. O özellikler genelde şu şekildedir: şeşendik sözler hakkında bilgi sahibi olmak, kuvvetli bir hafıza, anlatımı güzel ve bu sanat dalından haberdar olmak. Sırım'ın sözlerini derleyen bilim adamları, bu sözleri genelde ozanlardan, yırıclardan, eski kültüre hakim sanatçılardan derlemiştir. Fakat yürütülen bu derlemeler bilimsel açıdan araştırma yapmak için yeterli değildir. Bu yüzden şeşendik sanatı bilimsel olarak ele alan Makaş Bekmuhambetov, Janşa, Halel Dosmukambetov, M. Şormanov gibi aydınlar önemlidir. Kazak sözlü edebiyatının yazıya aktarılması esnasındaki özellikler de göz ardı edilmemelidir. Sırım'ın sözleri 1760 yılından itibaren ortaya çıkmış, günümüze kadar gelmiştir. Bu geniş zaman içerisinde bize ulaşan şeşendik sözler birçok nedenlerden dolayı değişime uğramış, bazı özelliklerini kaybetmiştir. Fakat bu değişikliklere rağmen Sırım'a ait sözlerin genel konusu ve içeriği korunmuştur. Kominist rejimle beraber Kazakların düşünce çemberi kısıtlanmış, yükselme ve genişleme iradesi kontrol altına alınmıştı. Özellikle bu sınırlamalardan yeni nesil gençler etkilenmiştir. Bu kısıtlamalar birçok sanat dalının gerilemesini neden olmuştur. Sırım'ın şeşendik sözleri nadir anlatılmaya, kısıtlanmaya başlamıştı. Şeşendik sözlerle ilgili konular okul programlarına dâhil edilmemiş, yayınlama yasağı getirilmişti. Bu yüzden bu konuların araştırılması geç olmuştur. Dönemin siyasi kısıtlamaları toplumun sesini kısmıştı. Genelde şeşendik sözler halkın düşüncesiyle beraber gelişme gösterir. Düşünce gücü ve o gücü kullanma çabası toplumda durdurulmuştu. Şeşendik sanatıyla ilgilenen bilimadamları bu sanat dalından uzaklaştırılmıştı.¹³³

Sırım milli bir kahramandır, ulusun gururu, konuşma kültürü ve bilgeliğin simgesidir. Sırım'ın mirası, onun ismiyle özdeşleşmiştir. Şeşendik sözleri halk

¹³³ Matcan Tilevjanov, "Sırımın Şeşendik Öneri", **Jayık Üni Gazetesi**, № 30, 16.10. 1992, s. 4.

hikâyelerine, halk eserine dönüşmüştür. Onun sözleri mevsim, mekân ve belirli olaylarla örtüşmektedir. Ayrıca tarihi olaylar ve tarihi şahıslardan dolayı halk hikâyelerinden kolayca ayırt edilir. Sırım'ın hayatı, verdiği mücadeleleri, şeşendik sözleri hakkında bilimsel araştırmalar günümüzde çokça yapılmaktadır. Fakat halk arasından derlenmiş şeşendik sözleri edebi açıdan incelenmemiştir. Sırım'ın güzel konuşması, şeşen olması kimlere örnek olur? Sırım'ın didaktik eserleri ne kazandırır? Sırım'ın sanatı manevi zenginliğimize ne katmıştır?

Sırım söz sanatında kendi imajını yaratmıştır. Sırım'ın sanatı siyasi açıdan engellense de halk hafızasından hiçbir zaman silinmemiştir. Hatta Sırım'ın şeşendik sözlerinden efsaneler üretilmiştir.¹³⁴ Slanov “*Uçan kuş, akan su, gürültülü orman, hatta bütün Taysoygan ve Büyrekti kumları Sırım, Sırım diye efkârlanmaktadır, ağlamaktadır. Bunlara kim sahiplik yapacak diye üzülmemektedir.*”¹³⁵ diye Sırım'ı kaleme almıştır. Bu dönemde Sırım'ı anlatmak, yayınlamak yasaktı.

1945 yılında Sırım'la ilgili tarihi şiiri, cesurca eserinde yayınlayan Cardem Tilekov olmuştur. Eseri İkinci Dünya savaşı esnasında Habarovsk bölgesinde kaleme almıştır. Tilekov'un *Sırım Batır* (Kahraman Sırım) şiiri 1946 yılında **Edebiyat ve Sanat** dergisinin №1,3 sayılarında yayınlanmıştır. Yazar, Sırım'ın portresini oldukça başarılı resmetmiştir. Şiirde Sırım'ın insanlığı, kahramanlığı yanısıra düşünür olması, bilgeliği, kıvrak zekâsı da vurgulanmıştır. Fakat bu eserden sonra o dönemde Sırım'la ilgili eser ortaya konulmamıştır. Sırım'ın yaptıkları tarih sayfalarından silinmeye çalışılmıştır. Fakat toplum Sırım'a daima sahip çıkmıştır.

Uzun süren sessizliği ünlü yazar, söz ustası Müsirepov bozmuştur. Sırım Hanlık yönetim sistemine karşı çıkan ve bu yönetimi yok etmek için mücadele veren ilk şahıstır. Bu yönetim sistemi yerine “*Halk keneşi*” adlı yeni kavramı önermiştir.¹³⁶

Sırım, 1782 yılında “*Eşkikırgan*” vadisinde (Batı Kazakistan vilayeti, Karatöbe ilçesi, Egindiköl köyünün yanı) II. Ekaterina'ya mektup yazmıştır. Mektupta Hanlık yönetimine son verilmesini, yerine de “*Halk keneşi*” gibi bir

¹³⁴ Matcan Tilevjanov, *Sırım Datoğlu jane Onın Şeşendik Sözleri*, Oral, Poligrafiya, 1991, s. 12.

¹³⁵ Gabdol Slanov, *Şıgarmalar Jınagı*, C. 1., Almatı, Jazuvşı, 1977, s. 33.

¹³⁶ Tilevjanov, *a.g.e*, s.10.

yönetim şeklinin gelmesini istemiştir. Sırım'ın önemli yönlerini keşfeden yazar 1982 yılında *Geleceğe Emanet* adlı tarihi dramı yazmıştır.¹³⁷

M. Viyatkin'e 1948 yılında devlet ödülü kazandırmış olan **Sırım Batır** adlı eser milli mücadeleyi her açıdan göstermiştir. Esere daha sonra bazı eklemeler yaparak 1951 yılında Almatı'da yayınlamıştır. (M.P.Viyatkin, **Sırım Batır**, Almatı, 1951, 7 s.)

1787 yılında "*Halk keneşi*" adlı siyasi birlik kurulmuştu. Böylece Sırım'ın önerisi gerçekleşmişti. Sırım'ın Rusya'nın sömürü siyasetine karşı duruşu ve bu ayaklanma için toplumu bir araya getiren liderlik özelliği vardı. 1979 yılında Kazak Sovyet Sosyalist Devleti'nin Akademisi tarafından yayınlanan beş ciltlik tarihin üçüncü cildinde: "*Sırım'ın başlattığı hareket sonuna kadar gerileyici hareket olmuştur. O Kazak emekçilerinin değil, feodal yöneticilerinin menfaatini korumak amacıyla mücadele etmiştir.*" şeklinde dönemin siyaseti gereği yanlış ifadeler kullanılmıştır.

Sırım'ın mücadelesini karalama kampanyasına vicdanı el vermeyen Müsirepov yaşının ilerlemesine rağmen tarihi kahramanlık eserini yazmıştır. Sırım'ın Hanlık, Çarlık rejime nasıl karşı çıktığını **Bolaşakka Amanat (Geleceğe Emanet)** adlı dramda yazmıştır. Böylece 1982 yılında **Bolaşakka Amanat** okuyucularıyla buluşmuştur. Eserin başkahramanı Sırım Datoğlu'dur. Eserde Sırım'ın halk keneşi sistemini düzenlediği, onu nasıl yönettiği tasvir edilmiştir. Eser dönemin siyasi çelişkilerini farklı boyutlarda ortaya sermiştir. Usta yazar, Sırım'ın dönemini anlatarak günümüze de veriler aktarmaya çalışmıştır.¹³⁸

Müsirepov, Sırım'ın bilgeliğini ve edebiyatımızdaki önemini, o dönemin rejimine karşı çıkan mücadelesini şöyle aktarmıştır: "*Hanlar döneminde hırsızlık, zulm, sıkıntı hiç eksilmedi, aksine çoğaldı.*"¹³⁹ Yazar, Sırım döneminden itibaren sorunların hiç çözülmediğini vurgulamıştır. Eserde Sırım "*Benim asıl düşmanlarım Hanlardır.*"¹⁴⁰ diyor. Sırım, han olmak için mücadele vermiyor hatta bu şekildeki yönetimden halkını, milletini kurtarmaya çalışıyor. Hanların asıl amaçları toplumu Çar hükmetine bağımlı kılmaktı. Sırım'ın çabası buna karşıydı. Yazar "*Tavke*

¹³⁷ Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 6.

¹³⁸ Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 14.

¹³⁹ Gabit Müsirepov, **Dramalık Şıgarmaları**, Almatı, Öner, 1982, s. 196.

¹⁴⁰ Müsirepov, **a.g.e.**, s.199.

Han'dan sonra Kazaklardan Han çıkmamıştır. Han koltuğuna oturanlar diğer etniklerden oluşmuştur. Kazaklara yabancı olan biri, toplumu yönetebilir mi? Kazaklar yetim kuzu değildir ki emzikle besleyesin. Ezilen toplum köleye dönuşür.”¹⁴¹ şeklinde cesurca fikirlerini beyan etmiştir.

Müsirepov, Sırım'la ilgili düşüncesini şu şekilde aktarmıştır: “*Halk keneşi Kazakların yaşamında hep olmuştur. Ayrıca toplumu hem yöneten hem koruyan adaletli Hanlar vardı. Fakat toplumla, topraklarla ilgisi olmayan Hanlarla baş başa kaldık. İlgisiz Hanlar halkı zarara uğratmıştır. Bu sebepten Hanlık sisteminin yerine, kendi kendini yöneten halk keneşi kurulsun.*”¹⁴² teklifini sunmuştur. O dönemde bile yönetimi eleştiren ve yeni sistemi savunan Sırım'ın teklifini usta kalemiyle anlatan yazar günümüz dönemine de gönderme yapmıştır.

Eserin diğer bir özelliği de Sovyet döneminde kaleme alınmasıdır. Usta yazar, Sırım'ın geleneğini devam ettirerek halkının kaderini paylaşmıştır. Eserdeki Sırım, tarihi Sırım'a nazaran daha kuvvetli, insanlık ve adaletin simgesi gibidir. Böylece adaleti sağlamaya çalışan, bağımsızlık ve eşitliği daima savunan Sırım'ı okuyucularla buluşturmuş, tarih sayfalarına damgasını vurmuştur.¹⁴³ Sırım kendi döneminde halkın itibarını kazanmış, kadı olmuştur, Müsirepov ise halk tarafından onurlu yaşam ödülü kazanmıştır. İkisini de harekete geçiren eylem bağımsızlık mücadelesidir.¹⁴⁴

Sırım'ın şeşendik sözleri kırklı yıllara kadar yayınlanmamıştır. Sırım'ın adıyla ilişkili efsane ve hikâyeleri edebi miras olarak tanıyan ve bunlara dikkat çeken yazar Sabit Mukanov “*Sırım, Kazak edebiyatının klasığı*” demiştir.

Mukanov bilimsel çalışmasında Sırım'ın Küçük Cüz'de milli mücadele esnasındaki liderlik ve kahramanlığını göstermiştir. Ayrıca

“Sırım hakkında elimizde bulunan edebi veriler yeterli olmamasına rağmen, onun eserlerini edebi miras sayarız. Çünkü Sırım'dan önce yaşamış Buhar yırıcı Çarlık hükümetinin yönetim sisteminden rahatsızlık duymuştu. Sırım ise o rüzgârın uğultusunda boğulmuş, ayazında üşümüştü. Buhar yırıcı sömürücülük siyasetinin alevlerini anlatmıştı, Sırım ise Buhar yırıcının anlattığı alevleri görmüştü, onu söndürmek için çabalamıştı. Sırım'ın mücadeleleri Buhar yırıcının yırlarındaki tehlikenin gerçek olduğunu göstermektedir. Ayrıca Sırım'ın başlattığı mücadele iki

¹⁴¹ Müsirepov, a.g.e.,s 200.

¹⁴² Müsirepov, a.g.e.,s. 200-201.

¹⁴³ Tilevjanov, a.g.e., s. 13.

¹⁴⁴ Matcan Tilevjanov, “*Sırımın Şeşendik Öneri*”, Jayık Üni Gazetesi, Oral, № 30, 16.10. 1992, s.6.

yüzyıl süren mücadelenin başlangıcıdır. Bu mücadele bağımsızlık mücadelesi olmuştur. İsatay ve Mahambet, Kenesarı ve Navrızbay ve diğer milli kahramanlar, 1916 yılında gerçekleşen devrim, Amankeldi İmanov'un liderlik ettiği Ekim Devrimi'ne kadar ulaşmaktadır. Ayrıca, Sırım hakkında derlenmiş kısa şeşendik hikâyelerin edebi örnekleri elimizde mevcuttur, fakat bunlar yeterli seviyede değil. Bu yayınlayacağımız eserin sonuna Sırım'ın şeşendik sözlerini de ekliyoruz. Bu hikâyeler kısa ve az olmasına rağmen Sırım'ın kişiliğini ortaya koymak için önemlidir.¹⁴⁵

Böylece eserin son kısmına Sırımla ilgili efsane ve hikâyeler eklenmiştir. Bu eser Sırım'la ilgili yapılan edebi araştırmanın ilk basamağı sayılmıştır. Bu çalışmadan sonra Sırım'la ilgili derleme ve araştırma çalışmaları hız kazanmıştır.

Son yıllarda Sırım'ın şeşendik sözlerini derleyen, yayınlayan önemli bilim adamı ve edebiyatçı Adambayev'dir. Adambayev **Şeşendik Öner**¹⁴⁶ adlı monografik araştırmasında Sırım'ın hayatı, vecize sözleri, özdeyişleri, büyüdüğü ortam, yaşadığı dönem ve tarihi olayları her açıdan ele almış ve incelemiştir. Adambayev **Şeşendik Sözder**¹⁴⁷, **El Avzınan**¹⁴⁸, **Tozgan Kazdı Toptangan Karga Jeydi**¹⁴⁹ gibi Sırım'ın sanatıyla ilgili kitaplar yayınlanmıştır. Ayrıca halkbilimine katkı sağlayan **Altın Sandık**¹⁵⁰ **Halık Danalığı**¹⁵¹ adlı eserleri de ortaya koymuştur. Adambayev'in araştırmaları ve verileri çok değerlidir. Adambayev çoğunlukla Sırım'ın özdeyişlerini analiz etmiştir. Hatta Sırım'ın devlet işlerindeki görevini ve mücadelelerini de açıklığa kavuşturmuştur.

Halkbilimci, şair Aysulu Biysengaliyeva, Sırım'la ilgili kaynakları toplamış, derleme yapmış ve onları incelemiştir. Onun **Söz tapkanga kolka jok**¹⁵² adlı eserinde "*Sırım Hikâyeleri*" adlı bölüm yer almaktadır. Bu bölümde Sırım'ın şeşendik sözleri verilmiştir.

Sırımla ilgili özdeyişleri derleyen, inceleyen bilim adamlarından biri de Matjan Tilevjanov'dur. Tilevjanov, Kazakistan Cumhuriyeti'nin birçok eğitim ödülüne layık görülmüştür. Önemli bilim adamlarına verilen İbray Altın Sarin

¹⁴⁵ Sabit Mukanov, **Kazaktın XVIII-XIX Gasırdagı Adebıyeti Tarihınan Oçerkter**, Almatı, Arıs , 2002, s.32-42.

¹⁴⁶ Baltabay Adambayev, **Şeşendik Öner**, Almatı, Jazuşı, 1969. s. 7.

¹⁴⁷ Adambayev, **a.g.e.**, s. 12.

¹⁴⁸ Adambayev, **a.g.e.**, s. 77.

¹⁴⁹ Baltabay Adambayev, **Tozgan Kazdı Toptangan Karga Jeydi**, Almatı, Jazuvşı, 1995, s. 13.

¹⁵⁰ Baltabay Adambayev, **Altın Sandık**, Almatı, Jazuvşı, 1989, s.31.

¹⁵¹ Baltabay Adambayev, **Halık Danalığı**, Almatı, Ravan, 1996, s.17.

¹⁵² Aisulu Beysengaliyeva, **Söz Tapkanga Kolka Jok**, Almatı, Jazuvşı, 1988, s. 38.

adındaki ödölün sahibidir. Tilevjanov sadece sözlü edebiyat örneklerini derlemekle yetinmemiş, halkbilimi sınıfını da açmıştır. Temelini kendisinin attığı bu sınıfta öğrenci ve araştırma görevlileriyle beraber Kazakistan'ın Batı bölgesinden derlenmiş beş ciltlik sözlü edebiyat örneklerini bir araya getirmiştir. Ayrıca el yazması fonunu oluşturmuştur. Bu fonun içerisinde Sırım'la ilgili şeşendik sözler ve bir poemin iki örneği vardır.

Tilevjanov'un **Halık Danalıgı**¹⁵³ adlı eserinde sözlü edebiyat örnekleri mevcuttur. Ayrıca bu eserde Sırım'la ilgili çok değerli veriler aktarılmış ve incelemeler yer almıştır. Tilevjanov **Sırım Datoğlu Jane Onın Şeşendik Sözleri**¹⁵⁴ (**Sırım Datoğlu ve Onun Şeşendik Sözleri**) ve **Dala Kemengeri Nemese Sırım Turalı Sır**¹⁵⁵ (**Bozkır Kahramanı veya Sırım Hakkında Sır**) adlı eserleri yayınlanmıştır. Sırım'la ilgili elde ettiğimiz kaynaklar vasıtasıyla onu keşfetmek mümkündür. Sırım'ın mücadelecisi ve bilgeliğinden oldukça haberdarız. Fakat dış görünüşü ve karakteriyle ilgili kaynaklar bulunmamaktadır. Bu özellikleri sadece araştırmalar sonucu elde etmek mümkündür. Arşiv kaynaklarında Sırım'ın resmi yoktur. Elimizdeki kaynaklardan yola çıkarak eksikliklerin yerini doldurmaya çalışacağız. Tilevjanov'un eserindeki derlemenin ilk varyantı Batı Kazakistan vilayeti, Sırım ilçesi, Kosoba köyü sakini Amankeldi Erketanov'tan kayda alınmış, diğer varyantı ise 1982 yılında Oral Enstitüsü'nde eğitim görmüş Mamlakat Taskarina tarafından 88 yaşındaki Hamidolla Tögisbayoğlu'nun ağzından yazıya aktarılmıştır.¹⁵⁶

Sırım Tagdırı- El Tagdırı¹⁵⁷ ve **Eren Er Sırım**¹⁵⁸ adlı kitapların yazarı, tarihçi, çevrebilimci, Akbay'ın eserlerinde Sırım'ın bilgeliği, şeşendik sanata katkısı, halkı ve devleti için verdiği mücadeleler aktarılmıştır.

Sırım'ın doğumunun 250, 260, 270, 275, 280 yıllık jübilesinde yerel dergi ve gazetelerde birçok bilgiler yer almıştır. Bu yazıların biri ünlü yazar, devlet ödülü

¹⁵³ Matcan Tilevjanov, **Halık Danalıgı**, Oral, 1989, s.14.

¹⁵⁴ Matcan Tilevjanov, **Sırım Datoğlu Jane Onın Şeşendik Sözleri**, Oral, Poligrafiya, 1991, s. 7.

¹⁵⁵ Matcan Tilevjanov, **Dala Kemengeri Nemese Sırım Turalı Sır**, Almatı, Sözstan, 1992, s. 50.

¹⁵⁶ Matcan Tilevjanov, **Sırım Tagdırı**, Oral, 1992, s. 77.

¹⁵⁷ Caisan Akbay, **SırımTagdırı – El Tagdırı**, Oral, Poligrafserfis, 1992, s. 3-4.

¹⁵⁸ Caisan Akbay, **Eren Er Sırım**, Oral, Poligrafserfis, 1992, s. 22-71.

onur sahibi Kajıgali Muhambetkaliyev'e aittir.¹⁵⁹ Onun Sırım hakkındaki yazısı dikkat çekmiştir. Makalede Sırım'ın hayatı ve verdiği mücadeleler anlatılmıştır.

Bilim adamı Kosjanov, Sırımla ilgili araştırmalarında asıl amacını şu şekilde ifade etmiştir:

“Sırım sadece şeşen değildir, o birçok önemli davada kadılık yapmış bir şahsiyettir. Sırım'ın kadılık özelliği daha önce ele alınmış değildir. Biz Sırım aracılığıyla göçebe toplumun yaşamını, hukuki yasalarını öğreniyoruz. Sırım'ın verdiği hükümleri bir araya toplayarak bilimsel açıdan araştırmak gelecek nesil için önemlidir.”¹⁶⁰

Bu eserden önce Sırım'ın yönetim sistemini anlatan kitap yayınlanmamıştı. Bu yüzden Sırım'ın yönetim sistemini tarihi, hukuki açıdan incelemek önemlidir. Tarihi kaynaklar ve gerçek olaylar çerçevesinde yapılmış incelemeler siyasi ve sosyal açıdan önemli şahıs ve kadınların çalışmalarıyla yüzleşmemize neden olur. Gelecek nesillerin eğitiminde bu nasihatler ve örnek çalışmalar daima öncü olacaktır. Araştırmacı eserde Sırım'ın hükümlerini bir araya toplamış, bilimsel açıdan incelemiştir. Sırım'ın çeşitli konudaki davalarını derlemiş ve bu davaları tarihi, hukuki açıdan analiz etmiştir. Toprak davasının ilk ortaya çıkışı, davanın çözümüyle ilgili Sırım'ın verdiği kararları dile getirmiştir.

A. Muktar, “*Sırım'ın nasihat dolu öğütleri ve eserlerinin Hiva ve Buhara topraklarında da yankı bulduğunu görmekteyiz.*” demiştir.¹⁶¹

R. Muhambetkaliyeva araştırmalarında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Tarihi halk oluşturur, bu kaçınılmazdır. Fakat tarihin gidişatını hızlandıran da duraksatan da halktır. Halkı yöneten han veya padişah olsa da halkın gözü ve dili kadınlar ve şeşenler olmuştur. Kadınları ve şeşenleri kuvvetli olan toplum yenilgi görmemiştir. Bunun bir örneği Kazıbek ve Sırım'dır. Rus Çar'ına cesurca düşüncesini söyleyen Sırım şöyle demişti: “Eğer benim dediğime sürekli karşı gelinirse, kadın Çar'a selamımı iletin, Moskova'yı kuşatırım.”¹⁶² Bu şekilde Sırım, II. Ekaterina'ya cevap vermişti. Sırım bu ifadelerinde memleketini cesurca savunacağını göstermektedir. Sırım gibi şeşenlerin her durumda itibarını koruması, halkını savunması önemlidir.”¹⁶³

¹⁵⁹ Kajıgali Mukanbetkaliyev, “Sırım Datulı”, **Oral Öneri Gazetesi**, №3, 1992, s. 3-4.

¹⁶⁰ Aitkul Kosjanov, **Sırım Datulı Ari Şeşen, Ari Biy Retinde Zertteu**, Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet ve Edebiyat Enstitüsü, Doktora Tezi, Almatı, 1995, s. 11.

¹⁶¹ Abilseit Muktar, **Azattık Tanı Jolında**, Almatı, Gılım, 2001, s. 158.

¹⁶² Cardem Tilepov, **Kazak Poeziyasının Tarihi**, Almatı, Bilim, 1994, s.178.

¹⁶³ Roza Muhambetkaliyeva, **Folklordagi Turmis Tirşilikтин Etnikalık Tanımı**, Oral, BKMU, 2001, s. 67-81.

T. Rısbekov makalesinde Sırım'ın hayatını ele almıştır. “Abay’dan sonra klasik eserler listesine eklenen Gumar Karaş’ın **Sırım Batır** adlı eserinde Sırım’ın zehirlenerek öldüğü yazılmıştır. Bu eser ilk defa 1911 yılında Ufa’da Bala Tulpar¹⁶⁴ adlı külliyyede yayınlanmıştır.

1783-97 yıllarında Sırım’ın önderliğinde yürütülen milli mücadeleyi, Sırım’la ilgili şeşendik sözleri, Kazak-Hiva ilişkisiyle ilgili bilgileri inceleyen Ahmetova şu bilgileri aktarmıştır:

“Sırım’dan miras kalan özdeyişlerin içeriğinden hükümetin amaçlarını, halk birliğini, sınırları korumanın önemini, sınır memleketlerle barış içinde yaşamamız gerektiğini, anlaşmalı ilişkilerin uzun vadeli olacağını anlıyoruz. Hiva Hanının, Kazakları küçümsemesi, kendini güçlü görmesi Sırım’ın verdiği cevaplarında saklıdır. Sırım ve Hiva Hanlarının atışması da karşımıza çıkmaktadır. Sırım’ın sözlerinden XIX. yüzyıl başlarındaki mücadeleyi anlamak mümkündür.”¹⁶⁵

Rakımcı Otarbayev **Sırım Batır**¹⁶⁶ adlı tarihi dramında Sırım’ın hayatının son on yılını ele almıştır. Sırım’ın bütün özellikleri anlatılmıştır. Ayrıca dramda II. Ekaterina’nın emri üzerine Sırım’ın başkomutan olarak seçilmesi de yer almıştır. Bu tür itibarları sevmeyen Sırım bu emir karşısında sakinliğini korumuştur. II. Ekaterine’nin verdiği makamın çıkar amaçlı olduğunu anlayan Sırım bu fırsatı halkın aleyhine kullanır. Hayatının son döneminde Sırım’ın ne makama ne paraya ihtiyacı olmuştur. Sırım’ın ilk amacı halkına iyi bir yaşam sunmak olmuştur.

Bu çalışmaların dışında K. Muhanbetkaliyev’in **Tar Kezen**¹⁶⁷ adlı romanı yayınlanmıştır. Roman dönemin zorlu süreçlerinde mücadele eden Sırım’ı anlatmaktadır.

Böylece Sırım hakkında yazılan eserlerin oldukça verimli olduğunu görebiliriz. Bu eserlerin çoğu Sırım’ın sosyal anlamda yaptığı çalışmaları, kahramanlıklarını ele almıştır.

1.5. Sırım’ın Şeşendik Sözleri ile İlgili Çalışmaların Değerlendirilmesi

¹⁶⁴ Tuyakbay Rısbekov, “Elim Dep Urandagan Ulı”, **Oral Öniri Gazetesi**, № 61, 2022, s.4.

¹⁶⁵ Ulcan Ahmetova, **Arıngazı Han** (1786-1833), Aktöbe, A –Poligrafiya, 2004, s. 45-50.

¹⁶⁶ Pakımcı Otarbayev, **Ayna –Gumır**, Astana, Foliant, 2013,s. 512.

¹⁶⁷ Kacıgali Muhanbetkaliyev, **Tar Kezen**, Almatı, Mereke, 2012, s.584.

Yukarıda Sırım hakkında tarihi verileri aktarmaya çalıştık. Bundan sonraki bölümlerde toplumun görüşü ve Sırım'ın Kazak edebiyatındaki yerini ele almaya çalışacağız. Çünkü toplumun esas tarihi sözlü edebiyatta, efsanelerde, kahramanlık destanlarında, masallarda, atasözleri ve deyimlerdedir. Sırım'ı Sırım yapan kahramanlığı ve söz ustası olmasıdır. Göçebe hayatı yaşayan toplumlarda ün kazanmak pek kolay değildir.¹⁶⁸

Şeşendik sanatı sadece şeşendik sözler içerisine hapsedmek doğru değildir. Bu sanat dalı genelde Kazak medeniyetinin en üst seviyede yer almış aydınlarının eserleridir. Bu tür eserler genelde insan, doğa ve çevresindeki olaylardan etkilenerek ortaya çıkar. Bu eserlerde kahramanlıklar, cesaret, milli duygu, siyasi görüş, toplumun sorumlulukları, toplumun istikbali yer alır. Şeşenlerin kadı unvanını kazanmaları kolay değildir. Kadılar genelde adaletli, gerçekçi, mücadelecidir. Genelde orta yaşlarda, tecrübe sahibi olduklarında kadılığa yönelirler. Halk daima gerçekçi ve adaletli kişileri kadı seçmiştir. Herhangi biri bu görevi üstlenemez, cesaret edemez. Kadılık görevini üstlenmek aksakal unvanını kazanmak kadar değerlidir. Kadılar, Peygamber'in öldüğü yaşa geldiklerinde günahkâr olmaktan korktukları için adaletli ve eşit davranmak zorunda hissetmişlerdir. Özellikle gelecek nesiller için adaleti, doğruluğu daima üstün göstermişlerdir. Gelecek nesillerin doğru ve dürüst düşüncelerle yetişmesine önderlik etmişlerdir.¹⁶⁹

Halkın itibarını kazanan, Tarhan unvanını alan, Çarlık hükümetine bile ifadelerini açıkça ileten, Rus valilerinin arasında itibar kazanan, hem Petersburg Çarlığı hem Hiva ve İran Hanlıkları arasında saygı gören Sırım'ın şeşendik sanatı gittikçe ün kazanmaya başlar. Sırım'ı kendi döneminin önde gelen filozoflarından biri olarak gösterebiliriz.¹⁷⁰ Sırım milli mücadelenin lideridir. Ayrıca düşüncelerini daima dolaylı yollarla anlatmıştır. Kazakların ünlü kadıları Ayteke, Kazıbek ve Töle bi gibi sözlerini dinleyicilere etkileyici dille iletmıştır.

Sırım dinleyicisini hemen etki altına alan, ikna edici özelliğe sahiptir. Bu özelliğini şu örnekle pekiştirmek mümkündür. *Sırım, Küçük Cüz'ün Alim boyuna*

¹⁶⁸ Matcan Tilevjanov, "Sırımın Şeşendik Öneri", **Jayık Üni Gazetesi**, № 30 16.10.1992, s. 4.

¹⁶⁹ Tilevjanov, **a.g.m.**, s. 4.

¹⁷⁰ Tilevjanov, **a.g.m.**, s. 4.

birinin vefat haberini söylemek için on iki kişi geldiğini ifade eder.¹⁷¹ Alim boyunun kadısı Aksuvat: “On iki kişi geldiyseniz, On İki Ata Bayoğlu tam olarak atlarına binmiş, gelmiş desenize¹⁷²!” - diye saygıda kusur etmemiş. Sırım’ın itibarını yükseltmiştir. Sırım’ın arkadaşlarını da iyi ağırlamıştır.

Sırım’ın davranışları ve düşünceleri hep mücadeleyi anlatır. Hatta düşünce mücadelesi üstün olmuştur. “Sırım daha 7 yaşındayken kuyu kenarında hayvanlarına su verirken, bir dava için yola çıkan 3-4 yolcu kuyunun yanına gelir ve atlarına su verirler. Sırım yolculara nereye gittiklerini sorar. Yolcular çaldırdıkları hayvanları geri istemeğe, komşu köye doğru yola çıktıklarını anlatır. Yolcular biraz dinlenip yola çıkarken Sırım: “Ey kadılar, bir koyunum öldü, ne yapmam lazım?” demiş. Kadılar “Koyunun öldüyse, iyice tuz serp.” demişler. Sırım “Tuz kokarsa ne yapmalıyım?”¹⁷³ demiş ve bunun üzerine kadılar bir şey diyememiş. Bu küçük çocuğun sorusuna cevap veremediğimize göre gittiğimiz yerden de istediğimizi alamayız diye yolcular geri dönmeyi düşünmüşler. Böylece Sırım kadılara sorduğu soruyla seviye tespiti yapmış, onlara zayıf noktalarını göstermiştir.

Bu anlattığımız hikâyede siyaset de vardır bilgelik de. Siyasi meseleyi o dönemin kavramına uygun olarak kullanmak bilgeliğin gücüdür. Çocuğun sorduğu soruya akıllıca cevap veremeyen kadılar, başka köye giderek zor bir davayı nasıl çözsünler. İşte böylece kadılar da kendi seviyelerinin ne kadar düşük olduğunu anlamış oldular. Davalarına çözüm arayan kadıların bilgelikleri yeterli seviyede değildi. Bunu da Sırım sorusuyla ispatlamış oldu. Sırım kendinden yaşça büyük olanları asla bilgesizliği yüzünden küçümsemez. Bu durumu aklıyla, düşüncesiyle açıkça belirtir. Durumu anlayan kadılar davalarından vazgeçerler.¹⁷⁴ Sırım’ın burada çok küçük olmasına rağmen ne kadar bilgili ve kıvrak zekâ sahibi olduğunu görüyoruz. Sırım asırlar boyu devam edegelen milli düşüncenin önderidir.¹⁷⁵

“Sırım arkadaşlarıyla köy yakınından geçerken kendisine selam vermeyen, kuzularını gütmekte olan çocuğu görmüş. Çocuk elindeki dayağı parmaklarının arasına almış, döndürüyormuş. Sırım’ı görmemiş gibi davranıyormuş. Sırım’ın bu davranış karşısında rahatsız olduğunu arkadaşları hissetmiş ve “Neden bu davranıştan rahatsız oldun?” diye sormuşlar. Sırım “Çocuk elindeki dayağı sürekli

¹⁷¹ Matcan Tilevjanov, **Dala Kemengeri Nemese Sırım Tuvralı Sır**, Almatı, Sözistan, 1992, s.51.

¹⁷² Tilevjanov, **a.g.e.**, s.51.

¹⁷³ Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 57.

¹⁷⁴ Matcan Tilevjanov, “Sırımın Şeşendik Öneri”, **Jayık Üni Gazetesi**, № 30 16.10.1992, s. 6.

¹⁷⁵ Matcan Tilevjanov, “Sırımın Şeşendigi”, **Azat Gazetesi**, Almatı, №5 (31) 10.05.1992, s. 7.

döndürerek senin halkını sen ölünce ben bu şekilde döndüreceğim diyor. Üstelik korkusuz bir şekilde bunu ifade ediyor. Ben de bu durumdan rahatsız oldum.” demiştir.¹⁷⁶

Rivayete göre o çocuk Jengir Han’ın sarayında üst düzeyde çalışan Karavılkoja adlı vezirmiş. Sırım, Karavılkoja’nın karakterini çocukluk döneminde çözmüştür. Çocuk hareketiyle ileride neler yapabileceğini göstermektedir. Sırım’la karşılaşınca bu hareketin sırrı ortaya çıkar. Sırım’ın yanındakiler ise bu harekete önem vermemiştir.

Bu hikâyeleri sıradan hikâye gibi anlatabilir miyiz? Karşısına çıkan kişinin selam vermesi, gülüşü, konuşması, ses tonu ve hareketlerine bakarak onun nasıl biri olduğunu anlayan bir psikolog gibidir Sırım. Bu tür şeyşenleri psikolog olarak da tanıtabiliriz.¹⁷⁷

“Bir gece yarısı Sırım arkadaşıyla çok sevdiği kızın evinin arka tarafına gelmiş ve saklanmış. O sırada Sırım’ın arkadaşı kızı çağırmış ve “Biz burada yolcuuz. Yol gösterir misiniz?” demiş. Arkadaşının sesi heyecandan dolayı titrek çıksa gerek, bu durumu fark eden akıllı kız “Eğer yönü sormak istersen, evin arkasında Sırım var. Ona sorabilirsin.”¹⁷⁸ demiş. Kız daha önce hiç sesini duymadığı, karşılaşmadığı Sırım’ın evin arka tarafında olduğunu hissetmiştir.

Sırım’ın en önemli özelliği gücüyle değil, akıllıyla, düşüncesiyle yönetmek olmuştur.¹⁷⁹ Sırım cahil toplumun parlak geleceği olmayacağını daima söylemiştir. *“Bir erkeğe değer at doğmadı, benim dediğimi onaylayan halk doğmadı”* diye isyan etmiştir. Neden bu şekilde halkına isyanda bulunmuştur? Kendi halkına adil ve mücadeleci davranırken neden bu ifadeyi kullanma gereksinimi hissetmiştir? Çünkü o toplumun çabuk kandırılacağını biliyordu. Sırım’ın anlatıları tarih sayfalarında yasaklı kalmıştı. Bu yasaklanan anlatıları aydınlık ideolojilere dönüştürmemiz gerektiğine inanılmaktadır.¹⁸⁰ Sırım’ın düşüncelerini Müsirepov **Geleceğe Emanet** adlı eserinde kaleme almıştır.

Sırım tüm gücüyle Moğol istilasıyla mücadele etmiş, Hanlık yönetimine karşı çıkmış, diğer etnik mensupların Kazak Hanlığı yönetimine gelmesine karşı çıkmıştı.

¹⁷⁶ Akbay, **a.g.e.**, s.108

¹⁷⁷ Tilevjanov, **a.g.m.**, s.7.

¹⁷⁸ Matcan Tilevjanov, **Sırım Datılı Jane Onın Şeşendik Sözderi**, Oral, Poligrafiya, 1991, s. 25.

¹⁷⁹ Matcan Tilevjanov, “Sırımın Şeşendigi”, **Azat Gazetesi**, Almatı, №5 (31) 10.05.1992, s. 7.

¹⁸⁰ Tilevjanov, **a.g.m.**, s.7.

Halkın kendi kendini yönetmesini istemişti. Sırım'ın mücadelesi sonucu “*Halk keneşi*” kurulmuştu.

Sırım'ın mücadelesi 20 yıl kadar sürmüştür. Sırım'dan sonra aynı mücadeleyi İsatay, Mahambet, Eset Beket gibi Kazak kahramanları devam ettirmiştir. Çarlık hükümetine karşı mücadele edenlerin yarısı kurşuna dizilmiş, yarısı ise sürgüne gönderilmişti. Fakat toplum sürdürülen bu mücadelenin önemi ve istikbalini kavrayamamıştı. Sırım ve diğer kahramanların değerini anlamadılar. Toplum bu mücadeleyi sadece Rus Çar'ına karşı yürütülen mücadele sandı. Oysa sadece Çarlık hükümeti değil, han ve sultanlara da karşıydı mücadelesi. Çünkü diğer etnik mensuplar Kazakları yeteri kadar tanıyamazdı. Bu yüzden Sırım 1782 yılında “*Eşki Kırğan*” adlı tepede toplantı düzenlemiş, “*Halk keneşi*” kurmuştu. Fakat bu II. Ekaterina tarafından yok edilmişti.¹⁸¹

Sırım'ın 250 yıllık jübilesinde onun danışman, bilgin, mücadelecisi niteliği pek ele alınmadı, sadece bir kahraman olarak tanıtıldı. Sırım'ın hayatını inceleyen araştırmacı M. P. Viyatkin'in çalışmaları bu konuda takdire layıktır. Rus Çar'ın sömürge siyasetine karşı çıkan Sırım'ın “*Ben Ruslara güvenemiyorum. Onlar Başkurt ve Kalmukları da kandırmıştır.*” ifadesini Viyatkin eserinde açıkça göstermiştir.¹⁸² Sırım'ı sadece bir kahraman olarak göstermek yeterli değildir. Sırım aynı zamanda edebiyatçı, bilim adamı ve devlet adamıdır.¹⁸³

Sırım'ın kadınlara verdiği önem kayda değerdir. Atışmalarda rakibi kadın olduğunda karşısındakini yüceltmıştır. Kadını her daim kazandırmıştır. Kadınlar toplumun anasıdır. Sırım bu yenilginin kendisi için zafer olduğunu bundan dolayı da hiçbir zaman küçülmeyeceğini bilmiştir.¹⁸⁴

Toplumun seçtiği kadılar genelde varlıklı aileden olmuştur. Örneğin; Sırım Baybaktı boyunun hem kahramanıydı hem de zenginlerindendir.¹⁸⁵

Sırım'ın düşüncelerini sadece çevresi değil, A. Peytling, O. İgelstrom, D. Donskov, A. Suvorov, A. Panin gibi Rus aydınları da anlamış ve onu kendi taraflarına

¹⁸¹ Matcan Tilevjanov, *Sırım Tagılımı*, Oral, A. Puşkin Atındaki Oral Pedagogikalık İnstitutu, 1992, s. 6.

¹⁸² Tilevjanov, *a.g.e.*, s.5.

¹⁸³ Matcan Tilevjanov, *Kazakistan'ın Tarihi Medeni Eski Eserlerin Etnolojik Araştırılması ve Görevleri Hakkında Kazak Milli Akademisi Makaleleri*, №14 21.01.1993. s. 4.

¹⁸⁴ Matcan Tilevjanov, *Sırım Tagılımı*, Oral, Puşkin Adındaki Oral Pedagogik Enstitüsü, 1992, s. 4

¹⁸⁵ Tilevjanov, *a.g.e.*, s. 9

çekmek istemişti. Sırım'ın konuştuğu dili anlayamasalar da onun gücünden, yüz ifadesinden çekinmişlerdi. Etkileyici konuşmasıyla dinleyicisini kendine çekmiştir. Karşısındakini kendine hayran bırakmış, etkisi altına almıştır. Sırım'ı dostu da düşmanı da dinlemiştir.¹⁸⁶ Sırım'ın edebi sözlerini anlamak bile kültür gerektirir. İsmi efsaneye dönüşen Sırım, Kazak edebiyatı tarihinde yerini almıştır. Sırım kendinden önceki Ümbetey (1706-1778) ve Buhar (1668-1781) adlı ozan ve yırıcların izinden gitmiş, Kazak edebiyatında kendine has bir yer edinmişti. Kimseye benzemeyen, kendini tekrar etmeyen, tekrar edilemeyen söz sanatçısı olarak anılmıştır.

“Kazaklarda Sırım gibi biri daha doğmadı” sözü boşuna değildir. Buradan Sırım'ın ne kadar önemli olduğunu anlamak mümkündür. Onun felsefi düşüncesi, iç dünyası üst seviyededir. Konuşma tarzı sade ve kısadır. Konuşma tarzında kibir yoktur, kendi dönemine uygun dille anlatmıştır. Ünlü kadı Kazıbek'in konuşma tarzı Kazak ve Kalmuklar arasındaki ilişkilerde Kazakların gücünü tanıttığı gibi Sırım'ın tarzında ise bilgelik ve görgü ön plana çıkmaktadır.¹⁸⁷

Sırım'ın bilge sözleri insanın maneviyatını yükseltir, insanı rahatlatır, dinleyiciyi kendine çeker. Hatta karşı fikirde olanlar bile Sırım'ın sözlerinden sonra düşüncelerinden vazgeçmiştir. Onun sözleri, cesareti düşmanlarını huzursuz etmiştir.

Sırım bilgili olduğundan üst seviyede bir şeşen sayılır. Sırım'ın karşısındaki rakibi ya da düşmanı “*Sırım'ın konuşmasına karşı çıkamıyoruz, her sözü kurşun gibi canımıza saplanıyor.*” şeklinde söylemiş.¹⁸⁸ Söz ustalarının ses tonları önemlidir. Sırım sesini yükselterek konuşmazmış. İki tarafın davasını dinlerken, çözüm üretirken aceleci davranmazmış. Sakin, telaşsız şekilde sonucu açıklamış. Dava sonucunda kibir duygusu olmamış.¹⁸⁹

Sırım kendisini Malaysarı, Böken, Sarjalak, Aldar gibi ünlü kadı ve şeşenlerin öğrencisi olarak görmüştür. Bazı kadılar Sırım'a “*Senin baban meşhur Dat idi. Dat oldukça cesurdu. Senin de hünelerini biliyoruz.*” dediklerinde Sırım “*Evet, ben öyleyim.*” diye kibirlenmez, kendini yüceltmezmiş.¹⁹⁰

¹⁸⁶Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 9.

¹⁸⁷ Tilevjanov, **a.g.e.** s. 10.

¹⁸⁸ Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 10.

¹⁸⁹ Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 10.

¹⁹⁰ Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 58.

Şu örnekte Sırım'ın belgeliği anlaşılmaktadır:

“Sırım ünlü kadı Malaysarı'ya selam vermek için gelmiş. İhtiyar, Sırım'a bakmış “Kimsin? Kimin oğlusun?” diye sormuş.“Dat'ın oğluyum.” demiş Sırım. “Koyun bile güdemeyen birinden çok bilgili biri doğmuş diyordu. İşte sen o musun?” demiş.“Evet, o çocuk benim. Kucak dolusu odundan bir oklavalık eser çıkar dermiş büyüklerimiz. Babamızın ne kötülüğünü gördünüz? Keşke herkes onun gibi olsa. Ben de sizi bilgili zannetmiştim, meğer tenkitçi ihtiyarmışsınız, demiş”.¹⁹¹

Sırım kendini daima halktan biri olarak görmüştür.

Hiç anlamadığı Nuralı Han'a “Sen bir kuşsun, göl kuşsuz yaşayabilir; sen misafirsin, halk misafir olmadan yaşayabilir.” demiştir. Bu sözlere karşılık olarak Nuralı Han “Yaramazdan yaramaz doğarsa ne olur?” demiş. Sırım “Yaramazdan yaramaz doğarsa iki gözün kör olur.” demiş.¹⁹²

Sırım'ın vurgusundan kiminle nasıl konuştuğunu anlarız. Ters düştüğü hanlarla konuştuğunda sesinde kin, nefret olur.¹⁹³ Konuşma özgürlüğü toplum önemlidir. Sözden mahrum kalmak, sözün değerini anlamamak ya da sözü önemsememek toplumun değerini kaybetmekle eşittir. Ne yazık ki günümüzde Sırım gibi gerçekleri savunan söz ustaları yok denecek kadar azdır.¹⁹⁴

Sırım'ın şeşendik sanatını araştırırken öncelikle gelenekleri göz önünde bulundurmamız. Şeşendik başlı başına bir sanattır. Sırım'ın sanatını anlamak, eğitim ve kültür gerektirir. Sırım, Kazakçanın kelime zenginliğini güzel kullanmıştır.¹⁹⁵

Sırım sadece mücadele lideri değildir, halk şeşeni olarak da tanınmıştır. Bu konuda A. D. Ryazanov şöyle demiştir:

“Hanlık yönetimine karşı çıkan devrimcilerin başında halk arasından çıkmış önderler bulunur. Bu önderler hem konuşma sanatı hem kahramanlıkları sayesinde halkın sevgisini kazanmışlardır.”¹⁹⁶

Sırım Kazakların gelişmesine katkı sağlayan bir şahıstır. Levşin, Sırım'ı şu şekilde tasvir etmiştir: “*Sırım sürekli hareket halinde olan, cesur, çok nadir karşılaştığımız kabiliyette biridir.*”¹⁹⁷

¹⁹¹ Matcan Tilevjanov, **Dala Kemengeri Nemese Sırım Tuvralı Sır**, Almatı, Sözstan, 1992, s. 50.

¹⁹² Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 59.

¹⁹³ Matcan Tilevjanov, **Sırım Tagılımı**, Oral, Puşkin Adındaki Oral Pedagoji Enstitüsü, 1992, s. 11.

¹⁹⁴ Tilevjanov, **a.g.e.**, s.15.

¹⁹⁵ Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 4.

¹⁹⁶ Aleksandr Ryazanov, “Sovetskaya Kirgizya,” **Komsomol Jurnal**, Moskova, №10, 1924, s. 95.

¹⁹⁷ Mukanov, **a.g.e.**, s. 32-42.

Doğduğu ve büyüdüğü topraklarda Sırım'ın adıyla anılan yerlerin sayısı çoktur. Batı Kazakistan bölgesi, Sırım ilçesine ait “*Sırım tepesi*” adlı tepe ve Atırav bölgesindeki Oyıl ırmağının yanına kendi elleriyle yaptırdığı “*Sırım barajı*” bunlara örnektir.

2002 yılında Sırım'a özel heykel yapılmış ve açılışını o yıllarda belediye başkanlığı görevini üstlenen Kırimbek Köşerbayev yapmıştır. Belediye başkanı açılış konuşmasında, “*Sırım Datoğlu’nu tarihi şahıs olarak tanıtmak ve eserlerini yaşatmak bizim görevimizdir.*”¹⁹⁸ demiştir. Aynı gün, Sırım müzesi açılmıştır.

Sırım'ın torununun oğlu R. Amireyev'in özel kütüphanesinden alınmış belgelerde şu satırlar karşımıza çıkar:

“Göçebe hayatın su sıkıntısını gören Sırım, Oyıl ırmağına baraj yapmaya karar vermiştir. Oyıl ırmağı birçok kola ayrılır. Sırım, Kuroyıl adlı akıntıyı baraj olarak düşünür ve barajı yaptırır. Sırım bu barajla Taysoygan, Büyrekti, Karaköl, Karabay, Sarıköl topraklarını sulamayı amaç edinmiştir. Fakat Sırım iki yıl uğraşsa da suyu durduramaz. O dönemde araç gereçler yeterli değildir. Üçüncü yıl da yaptığı baraj su akıntısına dayanamaz, bozulur. Bunun üzerine Sırım yanındaki arkadaşlarına şöyle der: “Ben evden çıkarken kuyu başında çocuklar oyun oynuyordu. Onların oyunlarını dikkatli izleyin.”

Yardımcıları çocukların oyunlarını izler. Çocuklar yeri kazmışlar, kazılan yere de kuyu kovasıyla suyu dökmüşler, kendilerine baraj yapmışlar. Elleri keçeden yapılmış malzemeleri alarak baraj yapalım diye oynuyorlarmış. Sırım'ın yardımcıları gördüklerini Sırım'a anlatır. Sırım “Akli çocuklardan öğrenmek gerekir.” demiş.

Sonra Sırım köylerden keçe toplattırır. Toplanan keçeleri özel iplerle dikerek çuval yaptırmış. Çuvalın içini kumla doldurmuşlar. Bu şekilde Kuroyıl'ın ortasını doldurmuşlar. İşte bu çalışmadan sonra orası Sırım Barajı olarak adlandırılmıştır.” Günümüzde yapılan yeni baraj Sırım'ın yaptırdığı barajın 200-300 metre aşağısında bulunmaktadır. Uzmanlar Sırım'ın baraj işine girişmesini ve başarmasını takdire layık görmüştür.¹⁹⁹

Sırım'ın yanında daima Eskara adlı yardımcısı olmuştur. *Birgün Eskara'ya biri sormuş: “Sizin yurduzda itibarlı kim var? Sen kimlerdensin?” demiş. Eskara*

¹⁹⁸ Baktıgul Oyşibayev, “Halkı Sırım Üşin Toy Jasadı”, **Kaynar Gazetesi**, №41, 2002, s. 6.

¹⁹⁹ Temir Jumagaliyev, “Sırım Seti”, **Oral Öñir Gazete**, № 30, 2003, s. 5.

hiç duraksamadan “Yurdumda herkesin saydığı ve sevdiği Sırım vardır. Güçlü ve kuvvetli birini sorduysan da ben varım.” demiştir.

Eskara, Sırım’a “kahraman” ya da “kadı” şeklinde hitap etmemiştir. Sırım’a “Ozagan” adını takmıştır. Bu kelimenin anlamı Sırım’ın mücadelesiyle ilgilidir. Küçüklüğünden itibaren adaletsizliğe karşı çıkmış, adaletli çözümler üretmiştir. Sırım sadece sömürü siyasetiyle mücadele etmiyor aynı zamanda Çar’ın ajanlarıyla ve Çar için hizmet eden insanlarla da mücadele ediyordu. Topluma değil şahsına hizmet eden yönetimle savaşımıştır. Sırım’ın bu mücadelesinde 1736 yılında başarılı sonuçlar elde etmiştir. Sırım, sadece hanları tahtından düşürmedi, aynı zamanda sürekli savunduğu yönetim şeklini kabul ettirdi. Bu, Sırım’ın yenilikçi olduğunu gösterir.

Önemli icatlar yapıldığında genellikle bu icadın Batı’da, Avrupa’da olduğu düşünülür. Eğer Hanlık yönetimi bir monarşi olarak düşünülürse, Sırım bu monarşi yönetimini ortadan kaldırmıştır. Toplumu halk tarafından seçilen insanlar yönetsin demiştir. O dönemde bu sistem Avrupa için yeniydi. Kendisi Küçük Cüz’ün bir boyuna kadı seçilmiştir. Sürekli huzursuzluk çıkaran Kozak ve Rus saldırılarını Ufa ve Sibiry valisi İgelstroma’a şikâyet etmiş, onlara ceza ödetmiştir.²⁰⁰

Atıray eyaleti, Kızılkoga ilçesi, Konıstanuv köyü Sırım’ın önderliğinde kurulmuştur. Elde ettiğimiz belgelere göre Sırım 1797 yılının bahar mevsiminde temel atmıştır. O dönemde askerleriyle Hiva’ya geçmesine kolaylık sağlanması düşünülmüştür

7-10 Ekim 2015 yılında “Sırım’ın çıktığı tepeden, Sırım barajına kadar” konulu arkeoloji araştırma çalışmaları yürütülmüştür. Bu çalışma Kazak Hanlığının 550. yılı için çerçevesinde düzenlenmiştir. “Sırım Tepesi” olarak bilinen yerde tarihi anıt yapılmış ve açılış gerçekleşmiştir. Bu tepeye ilk anıt 1992 yılında yapılmıştı. Anıt üzerinde “Bu tepe Sırım’ın çıktığı tepedir. 1783-1797 yıllarındaki Küçük Cüz Kazaklarının milli mücadele anıtıdır. Bu toprak Sırım’ın askerlerinin toplandığı yerdir” yazısı yer almıştır.

Sırım tepesi tarihi mekânlardan biridir. Algabas köyü ve Togan köyünün ortasına doğru yerleşmiş bu tepenin yüksekliği yaklaşık 400-500 metredir. Tepeden

²⁰⁰ Kacıgali Muhanbetkaliyev, “Sırım Datulı”, **Oral Öniri Gazetesi**, №75, 1992, s. 5.

baktığımızda yakın bölgedeki köyler net bir şekilde gözükmemektedir. Sırım askerlerini koruma amacıyla tepeyi iyi bir şekilde kullanmıştır. Tepe tarihi yer olarak koruma altındadır.²⁰¹ “Kızıl Tuğ” köyünde Sırım ve tepe hakkında şu hikâye söylenmektedir:

“Sırım tepeden etrafa bakarken kalabalık düşmanı görmüş. Az askeriyle savaşıp zafer kazanamayacağını anlayan Sırım başka bir yöntem düşünmüş. Onun için de tepeyi kullanmış. Askerlere durmadan tepeyi dolaşma emri vermiş. Düşmanlar Sırım askerini kalabalık zannedip, geri çekilmişler.”²⁰²

Araştırmanın üçüncü gününde Atıray eyaleti, Kızılkoga ilçesi, Miyalı köyünün tarihi yerleri araştırma alanına dönüştürülmüştür. Burada Sırım’ın yaptırdığı baraj incelenmiştir. Kaynaklara göre baraj 1797 yılının baharında yapılmıştır.²⁰³ 14-16 Mayıs 1999 yılında Batı Kazakistan devlet radyo ekibi Sırım’ın yaptırdığı barajı gezmiştir.

Devlet, Sırım adına “1783-1797 yıllarında yapılan Milli mücadelenin lideri” adlı resmi ödül vermiştir. Sırım’ın çocukları ve ailesinin mezarlıkları koruma altına alınmıştır. İlçe merkezinde Sırım’ın müzesi açılmıştır. Jayık gölünün sol tarafı o dönemde Küçük Cüz’ün tarihi mekânı olmuştur. Bu geniş toprak Sırım toprağı, Sırım bozkırı olarak adlandırılmıştır. Geniş bozkırın ovaları, tepeleri Sırım’ın askerlerine sığınak olmuştur. Bağımsızlık için mücadele eden Sırım bu tepeyi özellikle kullanmıştır. Bu yüzden burası “*Sırım tepesi*” olarak isimlendirilmiştir. Bu tepenin yanında “*Jumagazi Kavızı*” adlı yer vardır. Sırım, Şiderti adlı gölün kenarına ev yaptırmayı düşünmüş ve inşaatına başlamıştır. O sırada savaşa giden Sırım geri dönmemiştir.

Şagırlıy’ın girişinde “Muhtar” barajı varmış. Burada Sırım’ın torunları ve onların çocukları Muhtar ve Askar yaşamış. Askar ve Muhtar’ın mezarları kaybolmuştur. Yedigöl ve Sarıy boyunda Sırım’ın torunu Omar’ın mezarı varmış. Burası Sırım’ın babası Dat’ın kışlağı olmuştur. Omar çok zenginmiş. Omar’ın en

²⁰¹ Kacıgali Muhanbetkaliyev, “El – Erlerimen Körikti De Kurmetti”, **Oral Öniri Gazete**, №75, 2002, s. 4-5.

²⁰² Turar Nurjangaliyev, Murat Erniyazov, “Sırım Turalı Ne Bilemiz”, **Kızıl Tu Gazetesi**, 08.05.1992, s. 4.

²⁰³ Nurlan Orazaev, “Sırım Şıkkın Töbeden Sırım Bögetine Deyin”, **Oral Öniri Gazetesi**, №75, 2015, s. 5.

nl ocuğu Salık olmuştur. Salık yıllarca yöneticilik yapmıştır. 1918 yılında Alaşorda hükümeti döneminde Oyıl eyaletini yöneten yedi kişiden biri olmuştur. Alaşorda hükümetinin döneminde yürütülen mücadelelere maddi destek sağlamıştır. Kazak askerlerine binlerce at, araç gereç ulaştırmıştır.

Buldırtı gölünün yanındaki “Aydın” gölünün Güney Batısında Sırım’ın çocukları Jsip ve Kazı’nın mezarı bulunmaktadır. Kazı’nın mezarı çok iyi korunmuştur. Kazı’nın oğlu Omar’ın mezarı çocukları tarafından tekrar yapılmıştır. Tarih bakımından önem taşıyan bu mezarlar günümüzde koruma altına alınmıştır.²⁰⁴

Kazı, arlık hkmetini benimsemiştir. Bir rivayete göre

“Kazı, Baymagambet sultanla köyleri dolaşmaya çıkmış ve Alim boyuna gelmiştir. Baymagambet, Kazı’ya dönmüş “Toplanan kalabalığa sen bir şeyler söyle, nasihat et. Senin ünün, itibarin var.” demiş. Kazı da bunun üzerine topluma nasihat vermiş ve sözünün sonunda “Halkım, Han’a karşı çıkmayın, kadıya kaba davranmayın.” demiş. Bunu duyan kalabalığın içinden bir ihtiyar “Bu söylediğin nasihat tam Sırım’a göre imiş.” demiş. Buna karşın Kazı söz bulamamış.”²⁰⁵

Sırım’ın doğduğu Jetikl (Yedigöl) köyünün güneyine doğru 20 kilometre uzaklıkta “Kazı’nın Yeri” adlı bir yer vardır. Burasını Sırım’ın çocukları sahiplenmiştir. Sovyetler döneminde de Sırım’ın yedinci kuşağı Raş Zinullin burada at yetiştirmiş, bu toprağa sahip çıkmıştır.

²⁰⁴ Kacığalı Muhanbetkaliyev, “El – Erlerimen Körikti De Kurmetti”, Oral nir Gazetesi, N75, 2002, s. 4-5.

²⁰⁵ Caisan Akbay, “Sırım Eline Sapar”, Oral niri Gazetesi, N40, 1992, s. 3 .

İKİNCİ BÖLÜM

SIRIM DATOĞLU VE ŞEŞENDİK GELENEĞİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

2.1. Sırım Datoğlu'nun Hayatı ve Eserleri

Bu bölümde Sırım'ın hayatı ve yaşadığı dönemdeki tarihi olaylar ele alınacaktır. Ayrıca onun siyasi bakışı, eserleri anlatılacaktır.

Sırım'ın yaşadığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısı Kazaklar için tarihi olaylarla dolu zorlu bir dönem olarak bilinmektedir. Kazaklar bu yüzyılda millet olarak bağımsızlık yolunda ilerlemek ve bunun için mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu mücadele bazen olumlu bazen olumsuz sonuçlandı. Böylesine önem taşıyan mücadelelerde önderlik yapacak, yol gösterecek kahramanlar hep olmuştur. Bu kahramanlardan biri de Sırım Datoğlu'dur.¹

Kazaklar, yır ve yırçıya, dombıra ve kopuz çalan sanatçıya, söz ustalarına her zaman saygı göstermiştir. Bu tür geleneksel sanatların içeriğinde didaktik sözler olmuştur. Büyükler daima küçüklere bu tür sanatları öğretmişlerdir. Küçüklükten itibaren nasihat dolu güzel sözler ve şiirlerle doldurulmuş kulaklar bu geleneği nesilden nesile devam ettirmiştir. Küçük yaştan itibaren böyle bir eğitimle büyüyen çocuk, ilerleyen yıllarda yırçı olmaya, şiirler okumaya istekli olmuştur. Çeşitli sanat dallarına saygı göstererek büyümüş ve kabiliyetli olarak yetişmişlerdir. Sırım halk sanatıyla küçüklükten itibaren ilgilenmiş, bu donanımla büyümüştür. Genel olarak Kazak yırcılık sanatı başlı başına bir okuldur.

Böylesine zengin, halk eserleriyle büyüyen nesillerin sözlü geleneği üst düzeyde ilerleme göstermiştir. Küçük yaştan itibaren halk sanatıyla büyüyen *Ayteke*, *Töle*, *Kaz Davıstı Kazıbek*, *Dosbol*, *Jirenşe*, *Sırım* gibi ünlü şaşenler ve kadılar bunlara örnek olmaktadır. Bu şahısların düşünceleri, güzel sözleri başlı başına bir okuldur.²

¹ Aitkul Kosjanov, *Sırım Datulın Ari Şaşen, Ari Biy Retinde Zertteu*, Milli Bilimler Akademisi ve Hukuk Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Almatı, 1995, s. 3.

² Matcan Tilevjanov, *Sırım Tagılımı*, Oral, Puşkin Adındaki Oral Pedagoji Enstitüsü, 1992, s. 3.

Büyüklerin duasını almak, onların öğüt dolu sözlerine kulak vermek, saygılı olmak genç nesil için önemli bir değerdir. Büyükler yaşayan tarih olarak görülmektedir. Onların gerçek tarihi, gerçek olayı olduğu gibi aktardığı düşünülmektedir. Hatta 1948 yılına kadar Sırım'ın mücadeleleri kitaplarda yerini almamıştı. İşte o dönemlerde büyüklerimiz tarihi, gerçek kahramanları anlatarak geleceğimize ışık tutmuşlardır.

Halktan derlenen efsaneler bir yana, Sırım'ın şahsiyeti, görünüşü şeyşendik sözlerinde gizlidir.³ Tilevjanov'un aktardığına göre Sırım orta boylu, yapılı, sakallı, beyaz tenliymiş. Yanında sürekli silah taşımıyormuş. Oldukça itibarlı, herkes tarafından saygı gören bir şahısmış. Bu özelliğinden dolayı “Kadı” seçilmiştir. Genelde kadılar hanları ve zenginleri tutarlar. Sırım ise aksine halkın yanında bulunmuştur. Sırım oldukça akıllı, sabırlı, adil, düşünür biridir ve konuşma ustası olmuştur. Çok konuşmayı sevmemiştir. Sırım az ve öz konuşurmuş. Sırım konuşmaya başladığında karşısındakiler sanki hipnoz etkisinde gibi oluyormuş.⁴

Halk Sırım için: “*Yönetirken kahraman gibi, sanki Çin ve Kırım'ı yönetiyor.*” demiştir. Sırım vefat ettiğinde kara haberi oğlu Kazı şu şekilde duyurmuştur:

K.Tk. Kebeje karın, ken kursak,
Aken senin Sırım—dı
Biylegendey er edi- au,
Kıtay menen Kırımdı.
Sol sekilde jannın da,
Argımağ atı sürindi...
Alladan parmen kelgen kün,
Aldı- artına karamay.
Hakka moynı burıldı

T.Tk. İri yapılı, geniş rahimli
Baban senin Sırım'dı
Yönetirken kahraman gibi
Sanki yönetiyor Çin ile Kırım'ı
İşte bunun gibi şahsın da
Güzel atı tökezlemiştir
Allah'ın emir verdiği gün
Etrafa bakınmaya fırsatı olmadan
Hakk'a doğru yönelmiştir

“*İri yapılı, geniş rahimli*” çok sakın, oldukça sabırlı ve akıllı insanlara denilmektedir. Halk efsanelerine bakacak olursak Sırım gerçekten de halkın sevgisini kazanmış, iri yapılı bir şahıstır. Çizmesinin içine iki, üç yaşındaki çocuk rahat girip oynayabilirmiş. O kadar yapılıymış ki beline bağladığı kemer at için de kullanılabilirmiş. Sırım'ın kemerini sonradan yeğeni Eseney kullanmıştır. Eseney de

³ Tilevjanov, a.g.e., s. 3.

⁴ Tilevjanov, a.g.e., s. 9.

nl kahramanlardan biridir. Hatta kemerin arasına ‘‘avuç sığacak kadar delikler açarak takınmıştır’’ şeklinde söylentiler de vardır. Eseney öldükten sonra bu mirası taşıyabilecek kimse kalmamıştır. Eseney’in karısı Ulpan, kemeri Sırım’in anne tarafı Baybaraktılar’a teslim etmiştir. Bu konudan ünlü yazar Gabit Müsirepov **Ulpan İstasyonu** adlı hikâyesinde bahsetmiştir.⁵

Sırım çok geç yaştan itibaren ünlü kadı ve şeşenlerle görüşmüş, onlara akıl danışmıştır. Örneğın, o dönemin önde gelen kadı ve şeşenleri Malaysarı, Bken Kadı, Sarjalak, ki, Aldar, Aksuvat, Eset vb. ile görüşmüştür. Sırım, Baybaktı boyunun kadısı seçilmiş, Tarhan unvanını kazanmıştır. Ama çok itibarlı olmasına rağmen oldukça mütevazi olmuştur.⁶

Sırım’ı bu kadar zorlu mücadeleye dayanıklı yapan hayatın ta kendisidir. Sırım’in şeşenlik sanatı öğrenmesine halk büyük katkı sağlamıştır. Sırım, Kalmuk hanlarıyla sürekli mücadele içinde olmuştur. Tarihte han ve sultanlara karşı çıkmış kahramanlar Sırım’la sınırlı değildir. Bu kahramanlarla ilgili çeşitli efsaneler, hikâyeler bulunmaktadır.⁷ örneğın bir efsane şu şekildedir:

‘‘Tama boyundan Eset adlı kahramana Sırım selam vermek için gelmiştir. Bu ziyarette Eset, Sırım’a aşağıdaki öğütlerde bulunmuştur.

‘‘ğlum, keskin gözlü kartal gibiymişsin. Beş günlük hayırsız gün için kendini mahvetme. Kahramanın hayatı meydanlarda geçer. Gerçek hayat kahramanlık yapmaktır. Gücün varken hedefine ulaş. Düşman elinden ölürsen destan olursun, düşmanı öldürürsen kahraman olursun. Sizleri ileride çok iş bekler. Kahramanın itibarı Han’ın itibarından üstündür. Bir kahraman kardeşi tarafından belki hak ettiği saygıyı göremez, aynı şekilde karısı tarafından da dllendirilmez. Halk da bir kahramanın peşinden daima gitmez, kim kuvvetli ise onun peşine takılır.’’⁸

Sırım küçüklükten nasihat ve öğüt sözleri duyduğu için hayatın acı ve tatlı yönünü tanıyarak büyümüştür. Yönetim biçimini büyüklerinden öğrenmiştir. Sırım’in şeşenlik sözleri ve yaptığı mücadeleleri daima yenilikçi yol çizmiştir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Sırım’ın n Kazak toprağında büyük yankı uyandırmıştır. Sırım’in kökeni Baybaktı boyuna dayanmaktadır. Baybaktı boyu şeceresi şu şekildedir: Baybaktı→Batak→İtelgen→Aytimbet→Davışsar.

⁵ Kacığali Muhanbetkaliyev, ‘‘Sırım Datulı’’, **Oral niri Gazetesi**, № 75, 1992, s. 3.

⁶ Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 2.

⁷ Kosjanov, **a.g.e.**, s. 9 .

⁸ Matcan Tilevjanov, **Kazak Tagılımı**, Oral, 1994, s. 66-67.

Davımşar'dan yedi oğlan doğar. Onlar Akberdi, Şolan, Sügir, Kul, Olja Orıs, Arkarşı. Şolan'dan→Dat→Sırım.

Sırım'ın büyük dedesi Şolan'dır. Şolan'ın Tükiş, Dat, Esenbay, Baytorı adlı çocukları olmuştur. Dat'ın ise, Adambay, Şintemir (Sırım), Amantay, Jomart, Bazarbay, Barlıbay, Jandıbay, Düyimbay, Korlıbay, Kaldıbay ve küçük yaşında vefat eden Şıbıntay adlı on bir oğlu olmuştur.

Sırım hakkında efsane ve hikâyeleri iyi bilen biri onun Bayoğlu boyundan çıktığını, on iki kardeş olduğunu ezbere bilir.⁹ Sırım çok çocuklu ailede büyümüştür. Oldukça görgülü ve cömert birisi olmuştur. Küçük yaştan itibaren bünyesinde sadece iyilikleri barındıran Sırım küçüklere sevgisini, büyüklere saygısını eksik etmemiştir. Sırım'ın doğduğu yer günümüzde Jımpiti ilçesine bağlı Sırıoy adlı yerdir. Bu topraklardaki Bultırtı gölü Sırım'ın doğduğu yer olarak bilinmektedir.¹⁰

Sırım'ın doğduğu ve öldüğü yıllara ait belgeler yoktur. Ancak söylenen efsane ve hikâyelerden yola çıkarak bazı varsayımlara ulaşmamız mümkündür. Bu zamana kadar bilimsel olarak araştırılmış tarihi belgelerle halk derlemelerini bir araya getirirsek oldukça değerli bilgiler ortaya çıkar.

Sırım'ın mensup olduğu Bayoğlu boyu Küçük Cüz'ün Alşın boyuna dayanmaktadır. Alşın kendi içerisinde Bayoğlu →Sultansiyik olarak ayrılmaktadır. Baybaktı, Bayoğlu boyunun alt kollarındandır. Baybaktı→Aytimbet →Şolan olarak dağılmaktadır.

Şolan yani Sırım'ın büyük dedesi, zamanında oldukça cesur, kahraman biri olmuştur. Bu nedenle zenginler ve hanlar tarafından sevilmemiştir. Ölümü de onların elinden olmuştur. Şolan zenginler tarafından öldürüldüğünde eşi Dat'a hamileymiş. Dat babasını görememiştir. Şolan'ın eşi çok geçmeden erkek bebek doğurmuştur. Aile büyükleri zengin kesimle aramızda artık münakaşa olmasın diyerek oğlunun adını Dat koymuşlardır.¹¹ Bununla ilgili halk arasında şöyle bir rivayet bulunmaktadır:

“Sırım'ın büyük babası Şolan imiş. Savaşlarda korkusuz, cesur davranırmış. Bu özelliğini arkadaşları çok kıskanırmış. Bir sefer sırasında Şolan askerleriyle yurda dönerken suları bitmiş. Hem askerleri hem hayvanları yürüyemez hale

⁹ Nurjangaliyev; Erniyazov, “Sırım Turalı Ne Bilemiz”, **Kızıl Tu Gazetesi**, 08.05.1992, s. 4.

¹⁰ Raşid Kudaybergenov, “Kösem de Şeşen Kayran Er”, **Oral Öniri Gazetesi**, 1992, s. 3.

¹¹ Muhanbetkaliyev, “El – Erlerimen Körikti De Kurmetti”, **Oral Öniri Gazetesi**, №75, 2002, s. 5.

gelmişler. Buna bir çare arayan Şolan hemen kuyu kazma işine girişmiş. Sonra da bir tayı olduğu gibi kesmiş, onun derisinden tulum yapmış. Yanındakilere dönerek:

- Arkadaşlar, şimdi aranızdan biri aşağıya insin, tulumu su doldursun. Biz bu taraftan hayvanlar ve insanlara su verelim, demiş. Bunu fırsat bilen arkadaşları “İşte tam sırası” diye sevinmiş ve aşağıya inmeye kimse cesaret edememiş. Sen kendin in, suyu doldur.” demişler. Böylece Şolan kuyunun içine inmiş. Tulumu suyu doldurmuş, yukarıdakiler ise tulumu çekerek susayan insanlara ve hayvanlara su vermişler. Artık sıra iple Şolan’ı geri çekmeye geldiğinde arkadaşları onu kuyunun içinde bırakmaya karar vermişler. Arkadaşlarının kötü niyetini fark eden Şolan yukarıdakilere şöyle seslenmiş: “Ey, arkadaşlarım. Beni burada bırakmayı düşünüyorsunuz. Öyleyse bütün akrabalarımı selamımı iletin. Üstelik karım hamileydi, oğlan doğurursa ismini Dat koysun.” demiş. Arkadaşları yurda gelince “Şolan düşmanın elinden öldü.” diye yalan haber getirmiş. Aradan birkaç ay geçince karısı oğlan doğurmuş, ismini “Dat” koymuştur.¹²

Şolan hakkında bilimsel araştırmalar yapılmış, belgeler tarihi açıdan incelenmiştir. Şolan, Baybaktı boyunun beşinci neslidir. Baybaktı→Batak→Aytemen (İtemgen)→Aytimbet→Şolan. Şecereye göre Bayoğlu’na ait Sultansiyıktan→Maskar, Askar, Tana, Alaşa, Alke doğmuştur. Askar’dan Jabu ve Sengir adlı iki oğlan doğmuştur. Fakat Sengir küçük yaşta ölmüştür. Jabu’dan Baybaktı doğmuştur. Baybaktı çok genç yaşta babası Jabu’yu kaybetmiştir. Bu nedenle büyük babası Askar’ın eğitiminde olmuştur. Kazakların eski geleneği gereği “*amengerlik*”¹³ Jabu’nun karısı Askar’ın küçük kardeşi Tana ile evlendirilmiştir. Bu evlilikten Janbaktı ve Tınbaktı dünyaya gelmiştir. Bu iki kardeşe Baybaktı çok iyi davranmış ve beraber büyümüşlerdir. Jabu’nun ismi kaybolmasın, evinin dumanı eksilmesin diyerek Kanımbiyke Baybaktı’yı yaşça büyük ve oldukça akıllı Totan adlı kızla evlendirmiştir. Kanımbiyke oğullarını birbirinden ayırt etmeden büyütmüş ve mirasını eşit olarak paylaşmıştır. Baybaktı zaman içerisinde ün kazanmaya başlamıştır. O herkese cesur, kahraman, adaletli davranmıştır. Bir boyun lideri seviyesine kadar yükselmiştir.¹⁴

Diğer bir şecereye göre de Sultansiyık’ın büyük oğlu Askar’dan Jangir ve Sengir adlı iki oğlan doğmuştur. Sengir 8 yaşına geldiğinde babası Askar ölmüş ve annesi babasının kardeşi Tanı ile evlendirilmiştir. Jangir’den ise Baybaktı, Janbaktı, Tınbaktı adlı üç çocuk dünyaya gelmiştir.¹⁵

¹² Matcan Tilevjanov, **Dala Kemengeri Nemese Sırım Turalı Sır**, Oral, Söziştan, 1992, s. 63-64.

¹³ Dul kalan bir kadını ölen kocasının kardeşi veya yakınlarından birisi ile evlendirme geleneği

¹⁴ Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 95.

¹⁵ Muhanbetkaliyev, **a.g.m.**, s. 5

Yukarıda bahsettiğimiz belgelere göre Şolan'ın büyük babası Baybaktı kendi devrinde ün kazanmış, kahramanlık kabiliyeti üstün bir şahıstır. Onun bu özelliği sonraki nesline aktarılmıştır.

Halk ağzından derlenmiş bazı anlatılarda Şolan'ın ölümü şu şekilde söylenir:

“Şolan iki komşusuyla Buhara, Hıva ve Semerkant tarafına ticaret yapmak için yola çıkmışlar. Birkaç gün yürüdükten sonra dinlenmek için bir yerde mola vermişler. Mola verdikleri yerde yemek pişirmek için yeri kazmaya başlamışlar. Kazarken yerde çok altın bulmuşlar. Gece uykuya yattıklarında iki arkadaş kendi aralarında buldukları altını paylaşmışlar. Uykuda olan Şolan'ın elini ayağını bağlayarak öldürmüşler.” Diğer bir efsane şöyledir: “Şolan'ın bir savaş esnasında tek başına düşmanlara karşı çıktığı ve zafer kazandığı bilinir. Yanındaki arkadaşları Şolan'ın bu cesaretini kıskanmışlar. Eve dönüş yolunda bunların suları tükenmiş. Bu sırada karşlarına dipsiz bir kuyu çıkmış ve kuyuya inmesi için Şolan'ı ikna etmişler. Şolan kuyuya inerek arkadaşlarının su ihtiyacını karşılamış. İşlerini gören arkadaşları Şolan'ı yukarı çekmekten vazgeçmiş, orada bırakmayı düşünmüşler. Şolan arkadaşlarının niyetini anlamış ve şöyle seslenmiş: “Ben yola çıkarken eşim hamileydi. Eğer oğlan doğurursa ismini Dat koysunlar.” Arkadaşlarına ancak bunu diyebilmiştir. Bir başka “Akmonşak at” anlatısında “Şolan'ı kılıçla düşmanların öldürdüğü” söylenir.¹⁶

Nuralı Han'ın Esim adlı oğluna şöyle dediği de halk arasında bilinmektedir: *“Oğlum Esim, çok dikkatli ol! Sırım'ın davası sadece bir tay değildir. O buraya tay için gelmiyor. Sırım bizimle savaşmak istiyor. Sen bilmezsin, Sırım'ın büyük dedesi Şolan'ın ölümüne biz neden olmuştuk. Demek ki Sırım bu davayı biliyor ve kin besliyor. Bu yüzden fazla üzerine gitme, istediği tay ise ver, gitsin.”* demiştir. Sırım araştırmalarını yapan Muhtar bu olayın Kazak toplumundaki han ve sultanlara karşı çıkan sınıf ayırımından dolayı olduğunu söylemiştir.¹⁷

Sırımla ilgili hikâyelerde Sırım'ın babası Dat hakkında “*Senin adın önceden konulmuş Dat idi. Fakat adına layık olamadın. Adının özelliğini taşıyamadın.*” şeklinde ifadeler çokça karşımıza çıkmaktadır. Bu sözler Dat'ın, babası gibi cesur olmadığını gösterir. Fakat Kojabergen Yırcı'nın “*Yurdum Benim*” adlı destanında şu satırlar dikkatimizi çekmektedir:

K.Tk. Kişi Cüz Alşın Bayulı,
Baybaktı Dat Palvannın
Kötergenine qarasan,
Jasıl ala tu boldı.

T.Tk. Küçük Cüz Alşın Bayoğlu
Baybaktı Dat pehlivanın
Elinde dalgalanan
Yeşil ela bayraktır.

¹⁶ Tievjanov, a.g.e., s. 105.

¹⁷ Abilseit Muhtar, *Azattık Tañı Jolında*, Almatı, Gılım, 2001, s. 158.

Ne bolsa da körem dep,

Sogısıp jaumen ölem dep,

Korşavdı buzıp ötem dep,

Kültebe bası şuv boldı –

Ne olursa olsun, diye

Savaşarak düşman elinden ölürüm diye

Kuşatmayı bozarak geçerim diye

Kültöbe tepesi yankılanmıştır

Tespit ettiğimize göre destanda adı geçen Dat, Sırım'ın babası Dat Şolanoğlu'dur. Çünkü destanın giriş bölümü Dat'ın köken tanıtımıyla başlar. Birincisi, Dat Küçük Cüz'ün Baybaktı boyundan çıkmıştır. İkincisi ise “*Yurdum Benim*” destanı Kazak –Jungar savaşı sırasında ortaya çıkmıştır. Bu dönem de Dat'ın yaşadığı döneme denk gelmektedir. Üçüncüsü ise Kojabergen, Dat'ı pehlivan olarak tanıtmıştır. Pehlivanlık özelliği babası Şolan'dan geçmiştir. Genelde savaş esnasında bayrağı cesur, kahraman biri taşır. Destandaki dördüncü önemli nokta Kazak – Jungar savaşında Kazak askerlerinin bayrağının yeşil ela olmasıdır. Halk sıkıntılı günler geçirirken, eline silah alıp gücünün yettiği kadar mücadele eden Dat, bütün nitelikleriyle destanda gösterilmeye çalışılmıştır.¹⁸

Dat'ın iki karısı olmuştur. İlk karısından Adambay, Atanbay, Jomart adlı üç çocuk, ikinci karısından Sırımla (Sırlıbay) beraber sekiz (*Düyimbay, Jandıbay, Kaldıbay, Bazarbay, Korlıbay, Şegebay, Nurlıbay, Barlıbay*) çocuk dünyaya gelmiştir. Sırım'ın annesinin adı Dürdana'dır. Şolan'ın *Esenbay, Tükiş, Baytorı, Dat* adlı dört oğlu olmuştur. Halk bunları “*Dört Şolan*” şeklinde adlandırmıştır. Halk arasında “*Dört Şolan'ı zengin yapan üç kadın*” sözü vardır. Bu sözün çıkış nedenini araştırdığımızda Sırım'ın beşinci neslinden Kuzjatıslam¹⁹ şu şekilde izah etmiştir: “*Esenbay'ın Zerip adlı ikinci karısı ve Dat'ın Dürdana adlı ikinci karısı dokuz çocuk doğurmuştur. Tükeş'in Kenjekız adlı ikinci karısından ise 8 oğlan dünyaya gelmiştir. Şolan'ın nesli böylece çoğalmış ve zenginleşmiştir.*”²⁰

Sırım'ın kaç yılında doğduğunu ve nerede dünyaya geldiğini gösteren tarihi belgeler ne yazık ki yoktur. Sırım'ın hayatı ve mücadelelerini her yönüyle araştırmış, ünlü bilim adamları Ryazanov ve Viyatkin'in²¹ araştırmalarında da bu kaynak

¹⁸ Canibek İsmurzin, “*Şolan Batır Tuvralı Ne Bilemiz?*” <https://alashainasy.kz> 22.01.2015

¹⁹ Samara vilayeti, Kinel Çerkassk ilçesi, Krasnaya Zarya köyünün üçüncü bölümünde yaşamıştır. 1985 yılında 95 yaşında vefat etmiştir.

²⁰ Muhanbetkaliyev, **a.g.m.**, s. 5.

²¹ Mihail Viyatkin, (1895-1967): Sovyet tarihçisi, Profesör (1946), 1935 yılından itibaren SSSR, Kazakistan ve Kırgızistan tarihiyle yakından ilgilenmiştir. Kazak, Kırgız halkları tarihi ve Rusya'nın ekonomi tarihini araştırmıştır. Bilimsel çalışmalarının çoğu Kazakistan tarihiyle ilgilidir. 1941 yılında

sıkıntısı karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu tür sıkıntılara rağmen bazı yazılı kaynaklardan bazı belgeleri elde etmek mümkündür. Bu kaynaklar genelde derlenmiş efsane ve hikâyeler, hatıralardır. Bu kaynaklar Sırım'ın hayatı ve yaşadığı ortamı tespit etmemize yardımcı olmaktadır.²²

Batı Kazakistan vilayetinin Kamenka²³ ilçesinde yaşayan Ümbet İbrayev kendi şahsi arşivinde şöyle kayıtlıdır: “*Sırım Datoğlu 1750-1760 yılları arasında doğmuştur. Baybaktı boyuna mensuptur. Baybaktı'dan Aytimbet, Aytimbet'ten de Şolan doğmuştur. Sırım, Batı Kazakistan vilayetinin Jimpiti ve Çapaev ilçelerinin*²⁴ *merkez yerlerinde yaşamıştır. Bu yerlerde Sırım adıyla adlandırılmış “Sırım Ovası” bulunmaktadır.*²⁵

Rus kaynaklarında Sırımla ilgili ilk belge 1774 yılından itibaren yazılmaya başlamıştır. Bu dönem Pugaçev hareketinin²⁶ Kazak bozkırlarında büyük yankı uyandırdığı döneme denk gelmektedir. 1779 yılında Oral vilayetinin Kozak²⁷-Rus esiri Fedor Kuritsin verdiği açıklamasında Sırım'ın 1774 yılında çeşitli boylardan asker toplayarak ayaklanma düzenlediğini anlatmıştır. Suvarov'un 22 Haziran 1775 yılında Simbirsk Grafi P. Panin'e verdiği haberde şu satırlar yer almıştır: “*Sırım sadece Çar askerlerine karşı mücadele etmemiştir, ayrıca bu mücadelelerin önderidir.*” Bu değerli kaynaklar Viyatkin'in araştırmalarında yer almıştır.²⁸ Viyatkin'in, “Sırım 1750-1760 yılları arasında doğmuş” ifadesi diğer araştırmalarla pek uyum sağlamamaktadır.

Diğer bazı kaynaklarda Şolan'ın dört oğlu olduğu, onların isimlerinin Tükeş, Dat, Esenbay, Baytorı olduğu söylenir. Dat'ın ise on bir çocuğu vardır. Onlar

Kazak SSR'i tarihinin 1. cildinin giriş bölümünü yazmıştır. 1943-1949 yılında yayınlanan Kazak SSR tarihinin birkaç bölümünün yazarı, basın üyesi olmuştur. **Kahraman Sırım** bilimsel çalışması (1951 yılında Kazakçaya aktarılmıştır) SSSR devlet ödülü onuruna layık gösterilmiştir.

²² Adambayev, **Asıl Kazına**, Almatı, Ana Tili, 2009, s. 52.

²³ Günümüzde bu yer Taskala olarak tanınmıştır.

²⁴ Günümüzde Sırım ve Akjayık olarak bilinir.

²⁵ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü El yazısı bölümü 6. Bölüm, 5. Dosya.

²⁶ Pugaçev'in önderlik ettiği işçiler devrimi (1773-1775) – Rusya'daki feodal- zengin tabakalara karşı yapılan işçiler devrimi. Bu devrime yüz binlerce işçi kendi istekleri üzerine katılmıştır. İşçiler arasında Rus işçileri, Kazak işçileri ve diğer halklar da bulunmuştur. Emelyan Pugaçev, Kazan hapishanesinden kaçarak 1773 yılının Ağustos ayında Orenburg'a gelmiştir. Pugaçev, Jayık Kazaklarıyla irtibat kurmuş ve kendini III. Petr diye tanıtmıştır. Böylece gizlice imza toplamaya başlamıştır.

²⁷ Ukrayna ve yerli Rus halklarının karışımı, 15. yüzyıl dolaylarında Don ve Dnepr nehirleri civarında ortaya çıkan etnik unsur.

²⁸ Mihail Viyatkin, **Batır Sırım**, Almatı, Sanat, 2002, s. 344.

Adambay, Şintemir (Sırım), Amantay, Jomart, Bazarbay, Barlıbay, Jandıbay, Düyimbay, Korlıbay ve gençken ölmüş Şıbıntay'dır. Sırım'ın büyük abisi Adambay'ın neslinden Adil Ermekov²⁹ büyüklerinden duyduğu şu bilgileri aktarmıştır:

“Babam Ermek 1932 yılında 86 yaşında vefat etmiştir. Babam eski hikâyeleri çok iyi bilen biridir. Sırım hakkında çok hikâyeler anlatırdı. Babamın anlattığına göre Sırım'ın doğup büyüdüğü yer Batı Kazakistan'ın Jımpiti³⁰ ilçesi, Sarıoy adlı yerdir. Sarıoy daha önceleri Dat köyü olarak bilinmiştir. Sonradan Sovyet döneminde köyün adı Sarıoy olarak değiştirilmiştir. Sırım 60 yaşında eline bayrak almış, hanlara karşı savaş açmıştır. 79 yaşında Hıva'da vefat etmiştir.”³¹

Yukarıda gösterilen yer diğer tarihi belge ve kaynakların da gösterdiği yerle uygun düşmektedir.³² Fakat “60 yaşında eline bayrak almış, hanlara karşı savaş açmıştır”³³ ifadesinde çelişki vardır. 60 yaşına kadar Sırım'ın birçok olaya sessiz kalması imkânsızdır. “79 yaşında Hıva'da vefat etmiştir”³⁴ ifadesi de çelişkilidir. Çünkü Hıva'ya gidiş amacı Ruslara karşı mücadele için yardım istemektir. Üstelik bu yardımı neredeyse 80 yaşındaki ihtiyarın istemesi ve bu yaşta yola çıkması imkânsızdır. Ayrıca bir ihtiyarın yardım istemesi Hıva Hanlığı'nı ne kadar ikna edebilir? Ama Sırım'ın Hıva topraklarında öldüğü doğrudur. Hatta bazı kaynaklar ölüm yılının 1802 olduğunu göstermektedir.³⁵

Sırım'ın ölümüyle ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden bazıları şu şekildedir: *Sırım, Hıva ve Ürgenış tarafına yardım istemeye gittiğinde o yörenin hanları tarafından zehirlenmiş. Iğılman Şörekuloğu'nun destanında bu konuyla ilgili satırlar mevcuttur. O satırların birinde Han'ın söylediği şu mısralar vardır:*

“Ürgenış'te bulunan Sırım'ın,
Ölüsünü uzak yere götürür gömerim”³⁶.

²⁹ Günümüzde Güney Kazakistan Pedagoji Enstitüsünde görev yapmaktadır.

³⁰ Günümüzde Sırım yeri olarak adlandırılır.

³¹ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstüsü El Yazma Bölümü, 5. Dosya.

³² Adambayev, a.g.e. s. 9.

³³ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstüsü El Yazma Bölümü, 5. Dosya.

³⁴ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstüsü El Yazma Bölümü, 5. Dosya.

³⁵ Kosjanov, a.g.e., s. 18.

³⁶ Iğılman Şörekov, *İsatay–Mahambet Destanı*, Gılım, 1946, s. 16.

Tarihçi Kemal Tayşabaev, Sırım'ın ölümü hakkında şöyle bir varsayımda bulunmuştur: *“Yaklaşık 1801 yıllarında Hıva Han'ı Sırım'ı Ayşuvak Han ve Çarlık hükümetinin özel isteği üzerine zehirleyerek öldürmüştür.”*³⁷

Arkeoloji ve tarih uzmanları Sırım'ın mezarını araştırmış, nerede olduğunu tespit etmeye çalışmışlardır. Bu araştırmaya 1889 doğumlu Jagıparov Bakıt³⁸ adlı ihtiyar da yardımcı olmuş ve büyüklerinden duyduğu şu bilgileri de aktarmıştır: *“Sırım'ın mezarını 1964 yılında görmüştüm. Karakalpakistan'ın Nukus şehrinden 60-70 km. uzaklıkta, Mangıstav tarafında bulunmaktadır.”*³⁹

1985 yılında Kürti ilçesine Nukus tarafından göç eden Abılay Elubaev, Sırım'ın mezarı hakkında bildiği şu bilgiyi dile getirmiştir: *“Sırım'ın mezarı Ürgeniş'te bulunmaktadır. Mezar Hocaeli'ye 80 km uzaklıktaki “Gaip Baba” adlı mezarlıktadır. Sırım'ın ölümü gizli olduğundan mezarlığı “Gaip Baba” olarak adlandırılmıştır.”*⁴⁰

11-17 Nisan 1991 yılında **Dala Didarı** adlı gazetede “Sırım'ın Mezarı Bulundu” adlı makale yayınlanmıştı. Makale yazarı Ötegen Oralbayev'dir. Makalede; *Nukus'ta bulunan Kazak Milli Kültür Merkezi'nin başkanı Kulmaganbet Konısbayev ve gazeteci Muratbay Ulıkpanov'un Sırım'ın mezarı hakkında verdikleri bilgiler yazılmıştır. Mezarı Nukus şehri Kızketken köyünün sakini, 85 yaşındaki Kalmahan adlı ihtiyar bulmuştur. İhtiyarın dediğine göre Sırım'ın mezarı Karakalpakistan'ın “Kıpçak” köyündeki “Gaip Baba” mezarlığındadır. Kojaköl ve Kıpçak adlı iki köyün ortasında, Nukus'tan 60 km uzaklıktadır. Mezarın bulunduğu yer Bestöbe olarak bilinmektedir.*⁴¹

S. Bayışev Adındaki Aktöbe Üniversitesi'nin öğretim üyesi, Doçent S. Ötebaliyev, Sırım'ın gizli ölümü hakkında şunlara değinmiştir: *“Sırım Rus İmparatorluğu, Oral Kozakları ve imparator yandaşları olan Kazak sultanlarıyla hayatı boyunca mücadele etmiştir. (1783-1797) Sırım II. Katerina döneminde Rus İmparatorluğu'na karşı çıkmıştır. Sırım 1802 yılında gizli bir şekilde öldürülmüştür.*

³⁷ Kemal Tayşabayev, “Sırım Batır”, **Kaynar Gazetesi**, № 2, 12.01 2002. s. 5.

³⁸ Atırau vilayeti, Balıkış köyünde yaşamıştır.

³⁹ Kosjanov, **a.g.e.** s. 19.

⁴⁰ Kosjanov, **a.g.e.**, s.19.

⁴¹ Kosjanov, **a.g.e.**, s. 20.

Sırım'ın gizemli ölümü artık aydınlanmalıdır. Sırım'ı kim öldürmüştür? Ne zaman ve nerede?

1797 yılında Aysuvak,⁴² Küçük Cüz'ün Han'ı olarak seçildiğinde Sırım, Kazak bozkırındaki siyasi mücadelelerden vazgeçmiştir. Kendi boyu ile iletişimini kesmiştir. Sırım'ın boydaşları yeni seçilmiş Han'ı desteklemiştir. Sırım kendi boyundan aldığı desteği kaybetmiştir. Diğer yandan Karatay'ın⁴³ önderlik yaptığı Sultanlar, Sırım'a karşı çıkmaya başlamıştır. Çaresiz kalan Sırım, Hıva Hanlığı tarafına gitmeye mecbur kalmıştır.”

Rus askeri Y. Gaverdovskiy⁴⁴ yazısında Sırım'ın ölümünü ele almıştır. Gaverdovskiy 1803 yılında Aral gölünün kuzey doğusundaki Alimoğlu boyundan belgeler derlemiştir. Bu derlemeler günümüzde Rus arşivlerinde bulunmaktadır.

Gaverdovskiy hem ticari hem siyasi hizmetiyle Buhara'ya Haydar⁴⁵ Sultan'a giderken Aral boyunun Kazakları onu yakalamış ve esir tutmuştur. Bu bölgede esir kalan Gaverdovskiy coğrafi ve etnografik araştırmalar yapmış, kaynaklar toplamaya başlamıştır. Kazakların geleneğinde biri vefat ettikten bir sene sonra büyük çapta mevlit okutulur. Bu mevlitlerden birine denk gelen Gaverdovskiy şu şekilde duygularını aktarmıştır: “Bu toplumun kaybettikleri insanlara ve değerlere nasıl önem verdiğini Sırım için verilen mevlitte gördüm.”⁴⁶

Viyatkin araştırmasında bu el yazısını temele almış ve “Gaverdovskiy Kazak bozkırına Şubat 1803 yılında gelmiş, öyleyse Sırım'ın ölümü 1802 yılı olarak gösterilebilir.”⁴⁷ demiştir.

Sırım'ın öldüğü yer Beskala bölgesi olarak gösterilmektedir.⁴⁸ Sırım hakkındaki hikâyeleri Karakalpak ve Horezm bölgesindeki Kazaklar ağızdan ağıza ulaştırmış, korumuştur. Sırım'ın hikâyelerini ezbere bilen ihtiyar Kalkaman

⁴² Aysuvak (1725-1810), Han, Küçük Cüz'ü yönetmiştir (1797-1805). Abulhayır Han'ın oğludur. Aysuvak'ın Apak ve Jantöre adlı oğulları Sırım'ın önderlik ettiği mücadeleye katıldığı için 1785 yılında Donskov tarafından Aysuvak hapse atılmıştır. Böylece yaklaşık iki sene hapiste kalmıştır.

⁴³ Karatay Nuralıoğlu (1772-1826), Abulhayır'ın torunudur. Küçük Cüz'ün batı bölümünde sultanlık yapmıştır.

⁴⁴ Ykov Gaverdovskiy, (1770/73-1812), Rus askeri, 1789 ve 1800 yıllarında Orenburg ve Rusya'da vatandaşlık ve askeri işlerinde görev almıştır.

⁴⁵ Haydar (1775-1826), Çarlık kurmuş ünlü Özbek veliahtı Mangıt Buhara hükümdarının yöneticisi (1800-1826) Emir Şahmurat'ın büyük oğlu.

⁴⁶ Bu eser Rusya Tarihi Enstitüsü Leningrad bölümünde korunmaktadır. Kayıt numarası №344329.

⁴⁷ Viyatkin, **Batır Sırım**, Almatı, Sanat, 2002, s. 53.

⁴⁸ Kazaklar eskiden Aral denizinin güney bölgesini Beskala olarak adlandırmıştır.

Iskakov'un deyişine göre Sırım'ın mezarı Nukus'a yakın Bestöbe yanındaki Kojaköl adlı yerdedir. Amuderya'nın güney yakasıdır. Günümüzde bu bölgedeki isimler değişmemiştir. Sırım hakkındaki hikâyeleri Kalkaman'a öğretmeni Ayap Temirbekov anlatmıştır. Hikâyeye göre

“30 bine yakın Rus Kozak askerleri ve Sırım'ın düşmanları Jayık'ın etrafını kuşatmıştır. Jayık kenarına yaklaşmak imkânsız olmuştur. Sırım sayısı az kalmış askerleriyle doğduğu yeri bırakmak zorunda kalmış, Hıva Hanlığına gitmeyi düşünmüştür. Hıva ve Buhar Hanlıkları, yardım ederse güç toplayıp geri gelmeyi, mücadeleye kaldığı yerden devam etmeyi düşünmüştür. Böylece güneye yönelmiştir. Yanında en güvenilir 20 yiğit varmış. Bu yiğitler Alaşa, Baybaktı, Taz, Esentemir, Şerkeş, Isık boyunun mensuplarıymış. Sırım yola çıkarken ihtiyarlar ona şöyle demiş: “Özbek'e güvenme, Rus'a güvenme! Hıva Han'ın ikram ettiği yemeği yeme, senin yemeklerini askerlerin hazırlasın.”

Sırım ve arkadaşları İpek Yolu boyunca yürüyerek Hıva Hanlığı'na ulaşmıştır. Yardım isteyen Sırım'ı Hıva Han'ı oyalamıştır. Net bir cevap vermekten kaçınmıştır. Bu arada Sırım bu bölgedeki Kazak köylerini dolaşmış, onların durumlarıyla tanışmıştır. Zaman geçmiş ama Han'ın cevabı gecikmiş. Sırım artık memleketine dönmeye karar vermiştir. Han'ın yardıma sıcak bakmadığını anlamıştır. Arkadaşlarıyla beraber Hıva'dan yola çıkmış ve Gürlen'e gelmiştir. Buradan yön değiştirerek Kıpçak geçidinden Amuderya'nın güneyine gelmiştir. Günümüzde burada geçiş köprüsü bulunmaktadır. Böylece Kıpçak yakasından geçerek Beskala'ya yaklaşmıştır. İşte tam buraya geldiğinde Sırım'ın başı dönmüş, midesi bulanmıştır ve kusmaya başlamıştır. Sırım zehirlendiğini hemen anlamıştır. Yanındaki arkadaşları bu durumdan korkmaya başlamıştır. Oysa Hıva'da onların verdiği ikramdan almamış, yememişti. “Nasıl olur da zehirlenir?” diye düşünmüşler. Bu sırada Sırım “Atın eğerine bakın.” demiş. Meğer atın eğerine zehir sürmüşler. Zehrin kuvveti çok güçlü olduğundan vücuduna dağılmaya başlamıştır. Önce ayakkabısı sonra da vücuduna yayılmıştır. Arkadaşları onu atından indirmişler. Sırım o anda bütün gücünü toparlamış. “Ben zehirlendim. Kaderimde böyle ölmek varmış. Beni buraya gömün.” demiş. Bu, Sırım'ın son sözü olmuş. Arkadaşları Sırım'ın son sözünü yerine getirmiş ve onu Kezek⁴⁹ adlı kahramanın yanına koymuştur.⁵⁰ Burası Aday Kosay'ın⁵¹ mezarından 10 kilometre uzaklıktadır.

⁴⁹ Kezek Kudaykeulı , Alim boyunun kahramanı olarak bilinmektedir. XVII. yüzyılda Jangir Han ve Jalantös Bahadır'ın zamanında İdil Kalmuklarıyla savaşmış, bu savaşta şehit olmuştur.

⁵⁰ Adambayev.,a.g.e., s.102.

Önderlerini bu şekilde toprağa veren 20 arkadaş kendi aralarında konuşmaya başlamışlar *“Dikkatsizliğimiz yüzünden önderimizi kaybettik. Yurdumuza nasıl döneceğiz? Ne olursa olsun Sırım’ın yanında kalacağız.”* diye 20 arkadaş Karakalpak toprağında kalmış. Karakalpakistan’daki Küçük Cüz boylarının mensupları bu şekilde yerleşmiş, çoğalmıştır.”⁵²

Kalkaman ihtiyar zamanında öğretmeni Ayapla beraber Sırım’ın mezarına gittiğini ve mezarın başındaki yazıyı okuduğunu anlatmıştır. Kojaköl etrafındaki mezarlıkların araştırılması, bu önemli bilgiye devletin katkı sağmalası gerekir diye düşünüyoruz. Sırım’ın mezarından örnekler alınarak yaşayan nesilleriyle DNA testinin yapılması şarttır. Yukarıda Kalkaman ihtiyarın verdiği verileri Karakalpakistanlı Muhammedin Marhabayev adlı şahıs da onaylamıştır.⁵³

Aktöbe vilayetinden, tarihçi İbrahim Ermekbaev, Karakalpakistan’a iş gereği gitmiştir. Gezi esnasında şöyle söylemiştir:

“Çok belgeleri elde ederek, Sırım hakkındaki detaylı verileri toplamak istiyorum. Daha önceleri bahsedilmemiş, elde edilmemiş veriler varsa onları derlemek ve sunmak istiyorum. Benim öğrendiğim bilgi, Sırım’ın Hıva hanlığından dönerken zehirlenerek ölmesidir. Mezarının Hıva’dan 150 km uzaklıktaki Mangıt istasyonu ve Gürlen yerinin ortasında bulunan “Gaip Baba” mezarlığındadır. Yerel halk, Sırım’ı yabancı olarak bildiği için Gaip Baba olarak adlandırmıştır. Duyduğuma göre bu bölgede Kazaklar yokmuş. Mezarın başında Özbek çırakçı bulunuyormuş. Zaman içerisinde mezar eskimiş, taşları düşmüştür. Yerel halk mezarı tekrar elden geçirmiştir.”⁵⁴

Ermekbaev yurda dönerken Amudariya köyünün Baybaktı boyundan biriyle konuşmuş ve şu şekilde kayda almıştır:

“Sırım’ın burada olduğu şüphesizdir. Zamanında burada bir ihtiyar yaşamıştı. Şimdilerde merhum oldu. Onun bilmediği konu yoktur. Biz o ihtiyardan çok şey öğrendik. O ihtiyara biz “Tak tak Aday” adını takmıştık. İşte Tak Tak Aday’ın anlattığına göre, o küçükken babasıyla buralara göç etmiştir. Göç esnasında bir yerde mola vermiştir. Mola verdikleri yerde çadırlarını kurmuş, koyunlarını kesmişlerdir. Babası çocuğa, gece burada kalacağız, yolumuza yarın devam ederiz, demiş. Sonra da bak bu Sırım’ın mezarıdır. Onun için adak adamıştım. İşte koyunumu kestim, demiş. Bunu herkes bilir. Ama son dönemde Amuderya’nın arka tarafındaki Gijik Baba mezarlığında diye de söylenmektedir. Fakat bu söylenti bir temele bağlanmamaktadır. Çünkü Sırım, Amuderya’nın arka tarafına geçmemiştir. İkinci bir

⁵¹ Kosay Kудайкеулі (1507-1594), Halk kahramanı. Mangıstau bölgesinin lideri olmuştur. Kazak hanlığı döneminde yaşamış, önemli işlere katkıda bulunmuş şahıstır.

⁵² Adambayev, **a.g.e.**, s.100.

⁵³ İсатай Ісенов, “Сırım Батıрдın Өлімі Екі Гасырдан Бері Асылған Жок”, <https://adyrna.kz/post.05.10.2015>.

⁵⁴ Taymas Ermekov, “**Алста Калған Асыл Ер**” Oral Өнірі Газетесі, №12, 11.07 2002, s. 4.

neden ise Gijik'in, Hıva hanının askeri lideri olmasıdır. Gijik ve Sırım çok iyi anlaşmış, dost olmuşlar. Gijik, Sırım'dan sonra vefat etmiştir. Sırım'ın Gijik adındaki mezarlıkta bulunması imkânsızdır.”⁵⁵

Makale yazarı, Sırım'ın ölümüyle ilgili şu görüşlerini de beyan etmiştir. *“Sırım'ın Hıva Hanlığından dönerken ölmesi doğrudur. Fakat zehir atın eğerine değil, yulara sürülmüştür. Çünkü bu yöntem Orta Asya hanlarının yöntemidir.”*⁵⁶

Son yıllarda Sırım'ın hayatı ve mücadeleleri çeşitli araştırmalarda ele alınmaktadır. Fakat tarihi belgelerin yetersizliği nedeniyle bazı sorunlar çıkmaktadır. Bilimsel veri ve belgelerin yetersizliği, hikâye ve rivayetlerin çok olması bir sorundur. Söylenen rivayetlerden yola çıkarak sonuçlara ulaşmak bilimsel açıdan doğru bulunmaz ancak bize halk arasında anlatılan Sırım'ı gösterir. Elde edilen belgelerle Sırım'ın doğduğu yılı yaklaşık olarak tahmin etsek de öldüğü yıllla ilgili belgeler çok yetersiz kalmaktadır. “Sırım'ın ölümü hakkında sadece bir belgeye başvurabiliriz. O belge Gaverdovskiy'in imzasını taşımaktadır.”⁵⁷ Araştırmacıların çoğu bu belgeyi öne sürmektedir. Gaverdovskiy, Sırım'ın ölümünün birinci yıl dönümünde yapılan mevlit karşısında şaşkınlığını gizleyememiştir: *“Gelenek gereği yapılan bu mevlitler insanlara maddi açıdan çok ağır gelir ve onları zarara uğratar. Çünkü aşırı derecede harcamalar yapılmaktadır. Biz Kazak bozkırlarına ayak bastığımızda birkaç ay önce vefat etmiş Sırım'a çocukları tarafından mevlit okutuluyormuş. Bu mevlit için 2500 koyun, 2000 yıldı kesilmiştir. 5000 kovaya yakın kımız içilmiştir. Bununla bitmiyor. Çeşitli yarışlar düzenleniyor. At yarışlarında at sahiplerine, okçulara, pehlivanlara otağlar, değerli taşlar ve başka değerli eşyalar hediye verilmiş.”*⁵⁸ Viyatkin bu belgelere dayanarak *“Gaverdovskiy'in kervanı Kazak bozkırına 1803 yılının Şubat ayında ayak basmıştır, demek ki ölüm yılını 1802 yılı olarak göstermek mümkündür.”*⁵⁹ demiştir.

Peki, Sırım kaç yaşında ölmüştür? Bunla ilgili Sırım'ın kendi ağzıyla anlattığı hikâyesi bulunmaktadır. *“Malaysarı'nın isteğini yerine getiren Sırım onun yanına*

⁵⁵ Ermekov, **a.g.m.**, s. 4.

⁵⁶ Ermekov, **a.g.m.**, s. 4.

⁵⁷ Gaverdovskiy, “Obozreniye Kirgiz-Kaysakskoy Stepı”, II Bölüm, XIX. Yüzyıl Başlarındaki El Yazması, s. 95.

⁵⁸ Gaverdovskiy, **a.g.e.**, s. 95.

⁵⁹ Viyatkin, **a.g.e.**, s. 53.

gitmiştir. Bu durumdan çok mutlu olan Malaysarı, Sırım'ı çok iyi ağırlamış ve şöyle demiştir:

K.Tk. Kevden tolı bavır bolsın,
Arkan kara narday javır bolsın.
Üyinnin sırtınan dübir ketpesin,
Kulağının sırtınan sıbir ketpesin,
Birak, jasın jetpiske jetpesin.

T.Tk. Kucağın akrabalarınla dolsun
Sırtın hep sağlam olsun.
Evinin etrafı daima kalabalık olsun
Kulağın hep duysun!
Fakat yaşın yetmişe gelmesin!

*Sırım bunun üzerine “Neden yaşın yetmişe gelmesin dediniz?” diye sormuştur. Malaysarı “Oğlum benim yaşım şu an seksende. Yetmiş yaşına geldiğimde yetmiş çeşit bela beraberinde gelmişti. Geçidi olmayan su yoluna, çözümü olmayan davaya, saygısız insanlara, sevgisiz hayata rastladım. Ben senin de aynı sıkıntıları çekmeni istemiyorum. Bu yüzden böyle dedim. Demek ki sen benim ne demek istediğimi anlamadın? Yoksa yüz yaşı bile senden esirgemem.” demiştir.*⁶⁰

Sırım bu sözü hayatı boyunca unutmamıştır. Ölümünden bir yıl önce “Hey gidi hey! Seneye altmış yaşına girebilecek miyim yoksa halkım mevlidimi mi okutacak?”⁶¹ demiştir.

Gumar adlı şair Sırım'ın Hıva'da ölümünü şiirlerine yansıtmıştır. Şair satırlarında Sırım'ın Hıva Hanlığının zindanında öldüğünü yazmıştır.

K. Tk. Keşegi ötken zamanda
Kişi jüzdin elinde
Özi batır, özi biy,
Sırım deytin el bolğan.
Künderdin küni bolğanda
Karsı bolıp hanına
Paşadan kelgen jarlıkpen
Ustalatın kün bolğan⁶²

T. Tk. Dünkü geçmiş zamanda
Küçük Cüz'ün yurdunda
Hem kahraman hem kadı
Sırım adlı er varmış.
Günlerden gün geçermiş
Baş kaldırmış hanına
Çar'dan gelen emirle
Tutuklanacak gün doğmuş.

⁶⁰ Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 50.

⁶¹ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstüsü El Yazması Bölümü, 5. Dosya.

⁶² Gumar Karaşev, **Tumiş Jinagi**, Ufa, 1911, s.16

şeklinde başlayan “Sırım Batır” adlı şiirinde Sırım’ın Hıva topraklarına geldiği yazılmıştır. Fakat Hıva hanı Sırım’ı sıcak karşılamamış. Sırım, Han sarayındakilerin yaklaşımını anlamış:

K. Tk. Beker eken keluim,

T. Tk. Boşuna ben gelmişim

Jenil oyga erüvim⁶³,-

Hafif düşünceyle düşünmüşüm,

diye Hıva’ya geldiğine pişman olmuştur. Böylece Han ve onun vezirleri Sırım’ı idamla cezalandırmayı düşünmüşler. Şiirde anlatıldığına göre Sırım herhangi birinin elinden ölmektense kendim zehir içer ölürüm diye kendini zehirlemiş.

K. Tk. Tap kılmagay şudayım,

T. Tk. Karşılaştırma Allah’ım!

Töresine onday nadannın.

Sultanına cahilin,

Közi sokır, könili tar

Gözü kör, gönlü dar

Aklı kıska jamannın⁶⁴

Aklı kısadır kötünün.

Adil Ermekov’un derlemesinde Sırım’ın eğitimiyle ilgili şu satırlar yazılmıştır:

“Sırım çok yetenekli bir çocuktur. Fakat onun hangi okulda ve kaç sene eğitim aldığı belli değildir. O dönemlerde köy okulları çocuklara namaz kılmasını, dua okumasını öğretirmiş. Küçük Cüz’ün köylerinde bu tür okulların sayısı çokmuş. Dat’ın köyü de o dönemin zengin köylerinden sayılırmış. Zenginler çocuklarını mutlaka dini eğitim almaları için okuturlarmış.”⁶⁵

Fakat Sırım güzel konuşma ve şaşendik sanatını okuyarak değil, duyarak öğrenmiştir. Çünkü Sırım’ın vecize sözleri halkın sözleriyle birleşmektedir, uyum sağlamaktadır. Sırım sadece halkın gözünde kahraman olmak için çabalamamıştır. O, gelenek ve görenekler gereği uzun yola çıkarken büyüklerin duasını almış, onların nasihat, öğüt dolu sözlerine kulak vermiştir. Bu gelenek sadece Sırım için değil, genel Kazak toplumu için de geçerlidir. Büyüklerin duası Sırım için hayattaki en büyük ikramiye olmuştur. Sırım her savaş öncesi Malaysarı, Aktaylak, Üki biy, Aksuvat kadılara gitmiş; onların duasını almış, nasihatlerine kulak vermiştir. Bu şahısların önemli özellikleri halk geleneğini kusursuz bilmeleri, her bir sözlerinin hakkaniyetli, adaletli olmasıdır. İşte, Sırım’ın bu şahıslara gelip onlarla fikir alışverişi yapması, onlara yol yordam sorması onun için şanstır. Büyüklerin duasını

⁶³Karaşev, a.g.e, s.16-17.

⁶⁴Karaşev, a.g.e., s.16-17.

⁶⁵ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstüsü El Yazması Bölümü, 5. Dosya.

almak onun için bir gururdur. Sırım geleneğın devam etmesi için mücadele vermiştir. Büyüklerin gösterdiği yol Sırım'a hayatı boyunca ders olmuştur.

Sırım'ın annesi çalışkan, görgülü biri olarak anlatılmaktadır. Kazak edebiyatında sık rastladığımız bu anlatıya dikkat edersek annesiyle ilgili birkaç özellik ortaya çıkar:

"Sırım çocukken Malaysarı'ya selam vermek için gelmiştir. Malaysarı:

-Evet, sen kimin oğlusun, demiş.

-Dat'ın oğluyum, demiş Sırım.

-Koyun bile güdemeyen birinden cesur bir oğlan çıkmış diye duymuştum.

Demek sen o çocuksun?

-Kucak dolusu odundan bir oklava çıkarmış sözünü unutmayınız. Babam kahraman olamadıysa da olamamıştır. Ben sizi iyi biri zannederdim, meğer ters biriymişsiniz, demiş Sırım.

-Oğlum, babanı bilmem, annen çok iyi insanmış. Gündüz gelen yirmi misafiri de akşam gelen yirmi misafiri de çok iyi ağırlar, razı edermiş. Demek ki senin bazı özelliğın annene çekmiş.

-Annem iyi bir insansa bunun ayıbı yokmuş demek ki. Babam kadılık seviyesine yükselmese de evimiz kadıların geldiğı ev olmuş. Annem de gündüz yirmi, akşam yirmi kişiyi ağırlarsa toplamda kırık olur. Ne demişler "Kırık kişiden biri Hızır'dır."

-Oğlum seni sınamak için söylemiştim. Sen benim sözüme takılma. "Kötüden iyi doğmuş, insanın inanası gelmiyor, iyiden de kötü doğarmış bir tabak aşı bile vermezmiş."⁶⁶

Sırım sefere çıktığında annesi vefat etmiş. Sırım'a bu haberi duyurmak için köyün bir adamı görevlendirilmiş. Adam Sırım'a gelmiş, şöyle demiş:

-İnsanın abisi ölürse ne olur?

Sırım:

-Kanadı kırıldı demektir, demiş.

-Babası ölürse ne olur? demiş.

-Yüksek dağ yıkıldı demektir.

⁶⁶ Matcan Tilevjanov, **Dala Kemengeri Nemese Sırım Turalı Sır**, Oral, Sözistan 1990, s. 63-64.

-Karısı ölürse ne olur?

-Eldeki kamçının kırılmasıdır, demiş Sırım.

-Annesi ölürse ne olur?

-Akan pınarın kuruması demektir.⁶⁷ demiş Sırım. Sırım annesinin ölüm haberini bu şekilde öğrenmiştir.

Tilevjanov, Sırım'la ilgili araştırmaları sürdürürken “Sırım” ismiyle ilgili önemli bir detayla karşılaşmıştır. Bunu bilgili, ihtiyar Kojageldi Matniyaz’dan duymuştur: “Baybaktı boyunda sadece bir tane Sırım vardır. Sırım’ın adını bu boya mensup olanlar yeni doğan çocuklarına vermemiştir. Çünkü Sırım onlar için değerli ve kıymetli isimdir. Çocukların bu değerli ismi taşıyıp taşıyamayacaklarını düşünmüşlerdir.”⁶⁸

Gerçekten bu detay çok önemlidir. Eğer Sırım adını taşımış çocuk büyüdüğünde ismine layık olmazsa Sırım’a saygısızlık olurmuş. Böylece Sırım’ın adını ve itibarını korumuşlardır.⁶⁹

Sırım Kazak tarihinde ilk olarak milli mücadeleyi başlatmış ve önderlik yapmış bir liderdir. Sırım Çarlık hükümetiyle işbirliği yapan Hanlık yönetimiyle mücadele etmiştir. Çar’ın yürüttüğü siyaseti benimsememiştir. Topraklarına sahip çıkmak için Sırım halk arasından silah toplamış ve askeri birlik kurmuştur. Bu şekilde, yürütülen siyasete karşı olduğunu göstermiştir.⁷⁰ XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Küçük Cüz’den oluşan askeri birlik Sırım önderliğinde Çar ve Nuralı⁷¹, Eralı⁷², Esim⁷³ hanlara karşı mücadele etmiştir.⁷⁴

⁶⁷ Matcan Tilevjanov, **Sırım Datulu Jane Onın Şeşendik Sözderi**, Oral, Poligrafiya, 1991, s. 24.

⁶⁸ Tilevjanov, a.g.e., s. 15.

⁶⁹ Tilevjanov, a.g.e., s. 6.

⁷⁰ Raşid Kudaybergenov, “**Köseme de Şeşen Kayran Er**”, Oral Öniri Gazete, 1992, s. 4

⁷¹ Nuralı Han – Küçük Cüz’ün Hanı (1748-1786) Abulhayır Han’ın büyük oğludur.

⁷² Eralı, Ermuamedali Bahadür Han (-1794) – Sultan, Küçük Cüz’ün hanı olmuştur. (1791-94), Abulhayır Han’ın ikinci oğludur.

⁷³ Esim Han (doğum yılı belli değildir – 1797). Küçük Cüz’ün hanı (1795-1797). Nuralı Han’ın oğludur. Sırım’ın Küçük Cüz Kazaklarını bir araya getirerek mücadele ettiği dönemde Han olarak seçilmiştir. Bu yüzden görevini tam olarak yerine getirme imkânı olmamıştır. Kazaklar arasındaki devrimlerden korkarak Rus kuşatmalarına yönelmiş oraya göç etmiştir. Esim Han’ın güçsüz durumda olduğunu Çarlık hükümeti de biliyordu. Bu durumda Sultanlar, Sırım ve Esim Han’ı barıştırmak, aralarını yapmak için çeşitli görüşmeler düzenlemek isterler. Bu anlaşmalar 1796 yılının Eylül ayına kadar yürütülür. Fakat Hanlarla anlaşmaya hiçbir zaman yanaşmayan Sırım, bu anlaşmalara sıcak bakmaz. Bu nedenden dolayı Esim Han, Sırım’ı Çarlık hükümetine devrimci olarak tanıtır. Esim Han, Sırım taraftarları tarafından öldürülmüştür.

⁷⁴ Baltabay Adambayev, **Şeşendik Öner**, Almatı, Jazuvşı, 1969, s. 9.

Küçük Cüz'ün Rusya ile birleşmesinden yarım asır geçince ülkenin sosyal-siyasi ve ekonomi hayatı iki değişik yolda gelişme göstermiştir. İlki, Rusya ekonomisi ve Rus halkının kültürüyle beraber gelişmesidir. İkincisi ise hanların Çarlık hükümetinin yürüttüğü siyasete destek verip Kazak topraklarına diğer etnik mensupların getirilmesine izin vermeleridir. Böylece Kazakların arasına değişik etnik mensuplar getirilmiş, yaşam standartları değiştirilmiştir.⁷⁵

Çar'ın sömürü siyaseti artık kendini göstermeye başlamıştı. Değişik yerlerden yabancılar gelmiş, Kazak topraklarına yerleşmişti. Göl kenarına yerleşen yabancıların sayısı gittikçe artmıştı. Çoğu yerlere kaleler yapılmış, bu kalelere Kozak ve Rus askerleri getirilmişti. Verimli topraklar azalmaya başlamış, özgürlük elden gitmişti. Bu olaylardan sonra Sırım halkın özgürlüğü için milli mücadeleyi başlatmıştır.⁷⁶

Böylesine zor süreç geçirmekte olan halk Han'ın desteğini görememiştir. Han ailesi, sultanlar, zengin feodaller toplumu desteklememiştir. Han ve sultanların bile toplum arasındaki itibarı azalmaya başlamıştır. Çarlık hükümeti Kazak sultanlarına, kadıllara, kahramanlara değerli hediyeler vererek hükümet ve toplum arasında köprüyü kurmaya çalışmıştır. Çarlık hükümetiyle iş birliği yapan Hanlık yönetimi halkla ters düşmeye başlamıştır. 1782 yılında Çar, Kazak köylerinin Jayık gölünden geçmesini ancak bunun Han izniyle olması kararını vermiştir. Nuralı Han ve yardımcıları yerel halka zorluklar çıkarmaya başlamıştır. Öbür yandan da sayıları gittikçe artan Rus Kozakları, Kazak halkının göçebelik hayatına engel olmuş ve hayvanlarını kendilerine almak istemiştir.⁷⁷

İşte, tam bu dönemde hem güçlü hem eğitimli, hem cesaretli Sırım tarih sahnesine çıkmıştır. Sırım 1783 yılının Ağustos ayına kadar Oral askerleri ve sınırdaki Rus hükümetiyle mücadele etmiştir. Aralık 1784 yılında tutuklanarak hapse atılmıştır. Hapisten çıkınca 1784 yılının Mayıs ayından itibaren Oral askerlerine karşı mücadelesine kaldığı yerden devam etmiştir.⁷⁸

1785-1797 yıllarında Sırım'ın önderlik ettiği mücadelelere ağırlıklı olarak çiftçi ve işçiler katılmıştır. Bunların tek isteği Jayık boyundaki otlak yerleri rahatça

⁷⁵ Tuyakbay Rısbekov, "Elim Dep Urandagan Ul", Oral Öniri, Gazete, № 61, 21.05 2002, s. 5.

⁷⁶ Matcan Tilevjanov, "Gasırlardan Jetken Şındık", Oral Öniri, Gazete № 43, 17.12.1990, s. 3.

⁷⁷ Rısbekov, a.g.m., s. 5.

⁷⁸ Rısbekov, a.g.m., s. 5.

kullanmak olmuştur. İlk başlarda mücadeleye boy yöneticileri ve boy kahramanları da eşlik etmiştir. Çünkü bunların da bazı yönetim şekilleri Çarlık hükümeti tarafından kısıtlanmıştır.

Böylece feodal kesim de işçi ve çiftçi sayesinde kendi durumunu düzeltmeye çalışmıştır. 1785 yılında Sırım askerleriyle Çarlık hükümetine karşı başkaldırmıştır. 1785 yılının sonbaharında Sırım, Küçük Cüz'ün başına Nuralı Han'ın seçilmesine karşı çıkmış hatta onun yöneticilikten uzaklaştırılmasını istemiştir. 1786 yılının baharında Nuralı Han ayaklanmaların daha da güçleneceğini düşünmüş ve Çarlık hükümetinden yardım istemeye mecbur kalmıştır. 3 Haziran'da II. Katerina, Nuralı Han'ı Hanlık yönetiminden uzaklaştırmak için resmi yazı çıkarmıştır. Nuralı'yı aslında halk istediği için değil, Çarlık hükümeti tarafından istenmediği için uzaklaştırmıştı. Çarlık hükümeti böylece iki isteği aynı anda yapmıştır. Fakat amaçlar farklıdır. Halkına sahip çıkamayan, sadece Çarlık hükümeti için çalışan Han'dan kurtulmak Sırım ve halkın en büyük isteği olmuştur. Çarlık hükümetinin amacı ise o bölgeyi Orenburg valisi İgelstrom'a vermektir. Bu şekilde bölgenin yönetilmesinin kolay olacağı düşünülmüştür.⁷⁹

Başkaldırı amacına ulaştıktan sonra Sırım hükümetten yeni yönetim sistemi uygulamasını istemiştir. Fakat bu sefer Sırım'a karşı grup kurulmuş, bu grup aksine Hanlık sisteminin devam etmesini istemiştir. Bu grubu Eralı Sultan yönetmiştir. Küçük Cüz'ün tekrar Hanlık sisteme geçmesini diğer boylar da desteklemiştir. Örneğin; Abılay Han'ın nesilleri, Nuralı Han'ın oğlu Piralı. Hanlık yönetime destek veren bu grup 1786 yılında Sırım'ı esir almıştır.

Sırım esir düştüğünde, İgelstrom⁸⁰ elçisi aracılığıyla Eralı Sultan'a mektup yollamıştır. Mektupta şu satırlar yazılmıştır: “*Sırım'ı serbest bırakmanızı istiyorum. Eğer kısa zamanda serbest bırakılmazsa suçlu kendiniz olursunuz. Cezasını ödersiniz. Ayrıca Sırım'ın hayatını tehlikeye atarsanız büyük ceza alacaksınız.*”⁸¹

Çar; Kazak hanları, sultanları, kadı ve bazı boy liderlerini arkasına almıştı. Bunlara özel hediyeler vermiş hatta bazılarının unvanlarını yükseltmişti. Çar'ın vekili İgestrom din yöneticilerine “Ne gibi hediyeler uygun olur, soruşturalım.”

⁷⁹ Rısbekov, a.g.m., s. 5.

⁸⁰ Osip İgelstrom (1737-1812), Çarlık hükümetinin özel görevlendirilmiş vekili. Sırım'ın önderlik yaptığı başkaldırıyı durdurmak için mücadele vermiştir.

⁸¹ **Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Arşivi**, Eski Dönem Mektupları, 1786 Dosya, 63-liste, s. 17- 23.

şeklinde mektup yollamıştır. Böylece halk yöneticileri, halk sömürücülerine dönüşmüştü. Sömürü siyasetini istedikleri gibi yapmak için han ve sultanları hediyelere boğmuşlardı. İgelstrom, Sırım için de değişik hediyeler yollamış; hatta sultanların başına getirilen “Tarhan” unvanını ona vermişti. Petersburg’a da götürmüştür. Orenburg’a da birkaç kez davet etmiştir. Ruslar Sırım’la Nuralı Han’ın arasındaki anlaşmazlığı bile kullanmak istemiştir. Sırım’ın önerdiği Halk Keneşi adlı yönetim sistemine de sıcak bakmışlardır. Bütün bunlar Sırım’a karşı saygıdan dolayı yapılmamıştı; Sırım’ın ayaklanmalarından korkulduğu için yapılmıştı. Küçük Cüz’ün boylarını bir araya getirip asker toplamasından, şeşen olmasından, halk arasındaki itibarından çekinmişlerdi.⁸²

1789 yılının baharından itibaren Çarlık hükümeti ve Sırım askerleri arasında anlaşmazlıklar artmaya başlamıştır. 1790 yılında İgelstrom’un yerine Peytling göreve getirilmiştir. Yeni yönetimle beraber ülkede bazı siyasi işler de değişmiştir. Milli ayaklanmalar artık sık yapılmaya başlanmıştır. Fakat ayaklanmalara sadece işçi ve çiftçi kesim katılmıştır, diğerleri hükümetle anlaşmaya çalışmıştır. Sayılarının azalmasına rağmen Sırım, Çarlık hükümetine karşı mücadelesini durdurmamıştır. Çarlık hükümeti mücadeleleri durdurmak için Sırım’a değişik tekliflerde bulunmuş; hatta para bile teklif etmiştir. 1792 yılında Sırım ve arkadaşları yeni vali Peytling’e mektup yollamıştır. Mektupta Çarlık hükümetinin verdiği sözü yerine getirmediğini, halkın çeşitli zorluklarla karşı karşıya kaldığını anlatmıştır. Ayrıca boy aksakallarının onayı olmadan Küçük Cüz’e Eralı’nın Han seçilmesi ve birçok siyasi olumsuzluklar, madde madde açıklanmıştır.⁸³

1792 yılının Eylül ayında Elek şehri kuşatılamayınca ayaklanmalar sürdürülmüştür. Küçük gruplara ayrılan devrimcileri yakalamak zor oluyordu.⁸⁴ 1794 yılın yaz aylarında Eralı Han vefat etmişti, Çarlık hükümeti onun yerine başka bir han seçmeye cesaret edememişti. Ancak 1796 yılında Esim Sultan’ı han seçmiştir. Esim Han, Sırım’ı Çarlık hükümetine sürekli şikâyet etmiş ve onu öldürmeye çalışmıştır. Esim Han’ın adamları Sırım’a gözdağı vermek için en iyi dostu Mınbay’ı yakalamış ve öldürmüştür. En yakın arkadaşının ölümü Sırım’ı çok üzmüştür. 2

⁸² Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 3

⁸³ Rısbekov, **a.g.m.**, s.5.

⁸⁴ Rısbekov, **a.g.m.**, s. 5.

Mart 1797 yılında Sırım yüze yakın askeriyle Esim Han'ı yakalamış ve öldürmüştür.⁸⁵

Çarlık hükümeti 31 Ekim 1797 yılında Küçük Cüz'ün hanı olarak yaşı ilerlemiş olan Ayşuvaktı'yı seçmiştir. Yeni seçilen Han, Sırım'ın etrafındakileri etkilemiştir. Hanlık yönetimini destekleyen boy liderleri ve sultanlar Sırım'a şiddetle karşı çıkmışlardır. Onlar Sırım'ı öldürmeyi düşünmüşler; hatta kim yakalarsa ona büyük miktarda para verileceğini⁸⁶ belirtmişlerdir. Boy liderleri ve sultanlardan destek göremeyen Sırım 1797 yılında Hıva Hanlığı'na göç etmiştir.⁸⁷ Sırım'ın bundan sonraki hayatı belgelenmemiştir. Sadece yukarıda da belirttiğimiz gibi Gaverdovsky'in yazılarında Sırım'ın 1802 yılında vefat ettiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Fakat halk arasında Sırım'ın Hıva'da zehirlendiği söylenmektedir. Böylece 1797 yılından sonra Sırım, Kazak toplumunda aktif rol almamıştır.

Sırım daima sömürü sistemine ve feodal sömürücülere karşı çıkmıştır. Sırım'ın başkaldırılarının nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

1. 1783 yılının son ayları ve 1784 yılında Çarlık hükümeti verdiği sözü tutmadığı, halkın isteklerini yerine getirmediği ve şartları zorlaştırdığı için ayaklanmıştı.

2. 1785 - 1790 yılları arasında han ve sultanlara karşı çıkmıştır. Amacı Hanlık sistemini yok etmektir.⁸⁸

Sırım'ın özellikle 1783-1797 yıllarındaki ayaklanmaları Kazak tarihi için önemlidir.⁸⁹ Sırım, halkın isteği ve özgür yaşamını ön plana taşımaya çalışmıştır. Bu yüzden de isteklerini hiç çekinmeden, korkmadan gerekli yerlere iletmıştır. Bu yüzden Sırım'ın halk arasındaki itibarı bir an olsun değerini kaybetmemiştir. Daima halk tarafından sevilmiş ve sayılmıştır.⁹⁰

Sırım'ın hayatının son yıllarıyla ilgili yazılı belgelerin olmadığını belirtmiştik. Sözlü kültürde anlatılan şu efsane hayatının son yılları için dikkat çekicidir:

⁸⁵ Rısbekov, **a.g.m.**, s. 5.

⁸⁶ Üç bin som.

⁸⁷ Rısbekov, **a.g.m.**, s.5.

⁸⁸ Rısbekov, **a.g.m.**, s. 5-6.

⁸⁹ Rısbekov, **a.g.m.**, s.5-6.

⁹⁰ Rısbekov, **a.g.m.**, s.5-7.

“Hem at yarışı hem güreşte Sırım’a fena halde yenilen Hıva Han’ı Sırım’ı öldürmeyi düşünmüş. Bunun için de gizli plan kurmuş. Han’ın planını yerine getirmek için bir kadın tutulmuş. Kadın, Han’dan zehir istemiş. Sırım arkadaşlarıyla yola çıkarken kadın ağlayarak buraya esir geldiğini, artık yurduna dönmek istediğini anlatmış. Kadına acıyan Sırım, kadını götürmeyi düşünmüş. Kadın eşyalarını alıp geleyim diye oradan uzaklaşmış. Sırım arkadaşlarıyla kadını beklerken serinlemek için göl kenarına gitmişler. Tam bu sırada kadın orada bulunan nöbetçiye Sırım’ın atının hangisi olduğunu sormuş. Böylece Sırım’ın atının yularına fark ettirmeden zehir sürmüş, nöbet tutan kişiye birazdan döneceğini söylemiş. Sırım ve arkadaşları kadını uzun süre beklemiş ve kadın geri dönmeyince yollarına devam etmişler. Yulara sürülmüş zehir, yol boyu Sırım’ın bütün vücuduna dağılmış. Sırım Hocaeli adlı yere geldiğinde vefat etmiştir.”⁹¹

Sırım’ın siyasi hayatı birçok bilim adamının araştırmasına konu olmuştur. Küçük Cüz işçileri 1783-1797 yılında Sırım’ın önderliğinde halk bağımsızlığı mücadelesini vermiştir. Mücadelenin sebebi Çarlık hükümetinin yönetim sistemi ve Kazak sultanlarının işçileri zan altında bırakmalarıydı. Yapılan bu mücadele tarih sayfalarında yerini almıştır.⁹²

Kazak işçileri XVIII. yüzyılın ikinci yarısında büyük sıkıntıyla karşı karşıya kalmıştır. Sıkıntıların başlıca nedenleri feodal güçlerin birbiriyle mücadelesi, sultanlar ve zenginlerin en verimli yerleri sahiplenmesi, yoksullara verimsiz yerlerin verilmesidir. Yoksulları ezmek ve onları kullanmak artık kolay olmuştur. Ayrıca vergi ödemek gittikçe zorlaşmaya başlamıştır. Yoksullar zenginlere çeşitli vergiler ödemeye mahkûm bırakılmıştır.

Halk için toprak en önemli mesele olmuştur. Çünkü Oral Dağ eteklerindeki Kazak köyleri artık Çar’ın emri altında olmuştur. Jayık gölünün en verimli tarafını Kozak askerleri kanunsuz şekilde sahiplenmiştir. Jayık gölünün sağ tarafındaki otlak yerlere Kazakların göç etmeleri yasaklanmıştır. Hatta Jayık gölünün sol tarafında tarım için elverişli topraklara da yerleşmelerine izin verilmemiştir.⁹³

1783 yılında Küçük Cüz içerisinde işçi örgütlenmeleri kurulmuş, bu örgütler Çarlık hükümeti askerleriyle açıkça savaşılmaya başlamıştır. İşçiler Oral, Orenburg askeri kurumlarına, Başkurt askerlerine, sultanlara başkaldırmış ve elde ettikleri hayvanları beraberinde götürmüşlerdir.⁹⁴

⁹¹ Rısbekov, **a.g.m.**, s. 5-6.

⁹² İsatay Kenjaliyev, “Sırım Batır Kozğalı”, **Ürker Bağımsız Halk Gazetesi**, №1, 1992, s.2.

⁹³ Kenjaliyev, **a.g.m.**, s. 2.

⁹⁴ Kenjaliyev, **a.g.m.**, s.2.

Tam bu sırada Sırım'ın gücü ortaya çıkmıştır. Daima işçilerin yanında olan Sırım halkın itibarını kazanmıştır. Sırım'ın en önemli tecrübesi küçük yaştan itibaren halk arasındaki davaları çözmesi, adaletli davranmasıdır. Sırım işçi sınıfı için en itibarlı şahsiyet olmuştur.

Toplumun tek isteği toprak ve otlak yerlere sahip çıkmak, Han, Sultan ve Oral Kozakları askerlerinin verdiği zararları durdurmak olmuştur. Ayaklanmanın başlangıç merkezi olarak 1784 yılında Sagız gölü kenarı seçilmiştir. Sırım'ın yaklaşık 1000 askeri olmuştur. Nuralı Han ve Sultanlar ayaklanmalardan korkmuş ve Sagız'dan Jayık gölünün diğer yönüne göçmek zorunda kalmışlardır.⁹⁵

Gittikçe yaygınlaşan ayaklanmaları durdurmak için Çarlık hükümeti 1785 yılının Şubat ayında Orenburg'tan Smirnov'un önderlik ettiği 237 Kozak-Rus askerini ve 2432 Başkurt'tan oluşan yardımcı askerleri göndermiştir. Fakat bu gönderilen askerler çaresiz geri dönmeye mecbur olmuşlardır. Bu yüzden hükümet ikinci bir askeri grup göndermek zorunda kalmıştır. Bu donanımlı 1250 asker Sarayşık kalesinden Korpakov ve Ponomarev'un önderliğinde meydanlara çıkmıştır. Askerlerin görevi Sırım ve onun askerini yakalamak ve öldürmektir. Fakat bunlar da karşı tarafın kuvvetli bir önderi olduğunu fark etmiştir. Bu nedenle açık savaştan çekinmişlerdir. Korpakov'un askerleri yakın köylere saldırı düzenlemiş; Beriş, Aday köylerini yağmalamışlardır. Köylülerin 87 deve, 2955 atını almışlardır.⁹⁶

Bazı kadılar Sırım'ın önderlik yaptığı anti-feodal mücadelenin amacını anlayarak kendi aralarında parçalanmaya başlamışlardır. Bu mücadelenin en önemli gücü haklarını savunan işçilerdir. Onların amacı toprak birliği, bağımsızlık, eşitlik, zulüme karşı çıkmaktır. Böylece mücadele sırasında iki yön net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Sırım sömürücülere karşı çıkarak, işçilerin toprak sahibi olmaları için mücadele etmiştir. Bazı kadı grubu ise mücadelenin son bulması için direktmiştir. Sırım böylece zor durumda kalmıştır. Bazı kadılar işçileri kendilerine çekmek için bir sürü şeyler uydurmuştur. Bu yüzden Sırım'dan ayrılan işçiler kadılar tarafına geçmiş, Sırım'a karşı duruş sergilemiştir. Kadılar anti-feodal ayaklanmada mücadele

⁹⁵ Kenjaliyev, **a.g.m.**, s.2.

⁹⁶ Kenjaliyev, **a.g.m.**, s. 2.

eden işçileri “hırsız”, “zalim”, “yaramaz” olarak nitelendirmiş ve liderlerini de “kötü” biri olarak göstermiştir.⁹⁷

II. Katerina, Sırım’ın bu direnişine karşılık onu yakalama emri vermiştir. Sırım’ı yakalayan kişiye 3000 som, nerde olduğunu gösterene de 500 som ikramiye vereceğini açıklamıştır. Sırım’ı oyalamanın, onu kandırmanın imkânsız olduğunu anlayan Çar, artık onu öldürmeye karar vermiştir. Hatta sınır askerleri mücadeleye katılan veya katılmayan bütün köyleri 1793 yılında yerle bir eder. Bu nedenle yaklaşık 5000 aile Jayık boyunu bırakarak göç etmek zorunda kalmıştır.⁹⁸

Ayaklanmalar 1797 yılının yaz aylarında artık iyice artmaya ve güç kazanmaya başlamıştır. Ayaklanan grup 26 Mart’ta Esim Han’ı sarayında yakalamış, öldürmüştür. Bu olay yönetim için çok tehlike arz etmiştir. Oral askerinin önderi hemen askerlerini toplamış, Sırım’ın peşine düşmüştür. Bu askerlere destek veren sultanlar, kadılar gittikçe çoğalmıştır. Bu yüzden Sırım, Oyıl gölünün kenarını bırakıp gitmeye mecbur olmuştur.⁹⁹

1797 yılında çekilen sıkıntılar, açlık durumu halkı halsiz düşürmüştür. Halkın çoğu aç, susuz kalmıştır. Böylece 14 seneye ulaşan işçiler ayaklanması yenilgiyle sonuçlanmıştır. Bu direniş Kazak işçilerinin gücünü göstermiştir, tarihi önemi paha biçilemezdir.¹⁰⁰

Sırım’ın önderlik ettiği mücadele Kazak işçilerinin devrimiydi (1783-1997). Bu devrim Pugaçev’in önderlik yaptığı (1773-1775) Kazak bozkırındaki devrimin devamı olarak bilinmektedir. Tarihçilerimiz de bu şekilde belirtmiştir. Sırım’ın önderlik yaptığı mücadeleye Küçük Cüz’ün On İki Ata Bay Oğlu olarak adlandırılan boyları ve diğer boylar eksiksiz katılmıştır. Bu boyların sosyal durumları birbirlerinden farklıdır. Sırım’ın boyu Baybaktı da önemli boylardan biridir.¹⁰¹

Sırım yaklaşık 20 sene mücadele etmiş, her türlü yolu denemiştir. Halkın han ve sultanlardan çektiği zorlukları yok etmeye, boy liderlerinin başlarını bir araya toplamaya çalışmıştır. Bu sırada esir de düşmüştü. Fakat hiçbir zaman ben Tarhan’ım diyerek itibarını kullanmamıştı. Kız kardeşinin kocası Nuralı Han’la da ilişkisini

⁹⁷ Kenjaliyev, **a.g.m.**, s.2.

⁹⁸ Adambayev, **a.g.e.**, s.73.

⁹⁹ Adambayev, **a.g.e.**, s. 75

¹⁰⁰ Kenjaliyev, **a.g.m.**, s. 2.

¹⁰¹ Tilevjanov, **a.g.e.**, s. 3.

düzeltilmek istemiş, fakat onun asıl amacını anlayınca onu Küçük Cüz'ün arasından kovmuştu. Esim Han'ı öldürmüş, bazı sultanlarla yüz yüze gelmişti. Böylece halkın taraftarı olduğunu kanıtlamıştı.

XVIII. yüzyılda Küçük Cüz'ün Han'ı Abulhayır, Rusya yönetimine kendi isteğiyle girmiştir. Çarlık hükümeti bundan sonra “Doğuya kapı açıldı” diyerek, Kazakistan'ın topraklarını, ekonomisini, dil ve kültürünü, sosyal yaşamını araştırmak için askeri araştırma ekibi göndermiştir. Kazakistan'a ilk gelen Rus gezginleri Kazaklara çeşitli bakış açılarıyla yaklaşmıştır. Bazıları gerçek belgeleri sunmak için çalışmış, bazıları ise Çarlık hükümetinin sömürü siyasetini kalıcı kılmak için belgeleri ona göre sunmuştur.¹⁰²

Sömürü siyasetinin başlıca amacı halkın zenginliklerini kullanmak¹⁰³, halkın özgürlüğünü kısıtlamak, onları yönetmek olmuştur. Rus Çar'ı sömürü siyasetini yürütürken Han, Sultan ve kadılardan destek görmüştür. Fakat Abulhayır Han'ın Rusya'yla birleşmesini istemeyen bazı kahramanlar Han'a karşı çıkmıştır. “Bizimle danışmadan kendini düşündün” diyerek Ebulhayır Han'ı¹⁰⁴ Barak¹⁰⁵ adında bir kahraman öldürmüştür.

Abulhayır Han, Rusya'ya katıldıktan sonra Kazak topraklarına sürekli saldıran Kalmukların saldırısı hız kesmişti. Aslında burada siyasi oyun oynanmıştı. Çar bu siyasete Kalmuk saldırısını alet etmişti. Kendi isteğiyle gelmezsen, Kalmukların saldırısı devam edecek denildi. Han huzurun korunması için bütün anlaşmalara imza atmıştır. Böylece Abulhayır Han'ın Rusya'ya bağımlı olması istek dışı olmuştu. Bu olaydan sonra her yerde olaylar patlak vermiştir.¹⁰⁶

Sırım'ın milli mücadelesini anlatan eser, Sırım Batır Viyatkin tarafından ele alınmıştır. Bu eser 1948 yılında Devlet Ödülüne layık görülmüştür. Kitap 1951 yılında Almatı'da Kazakçaya çevrilmiştir. Viyatkin eserini yazmak için 1731-1924 yıllarında yayınlanmış Rus aydınlarının Kazakistan hakkındaki eserlerini

¹⁰² Tilevjanov, a.g.e., s. 3

¹⁰³ O dönemde Kazakistan'ı Rus gezginleri Altın Çağ olarak adlandırmıştır.

¹⁰⁴ Ebulhayır Han (1693-1748), Han, Önder, 1718-1748 yıllarında Küçük Cüz'ün Han'ı olmuştur. 1708-1709 yıllarında Başkurtlar kendilerine Ebulhayır'ı Han olarak seçmiştir.

¹⁰⁵ Barak (doğum yılı belli değil– 1751), Küçük Cüz'ün Şekti boyundan çıkmış sultan. Ebulhayır Han'ın siyasetine karşı çıkan grubun önderidir. Rusya ile birleşmeye karşı çıkmıştır.

¹⁰⁶ Tilevjanov, a.g.e., s. 3.

araştırmıştır. Özellikle A. İ. Levşin'in¹⁰⁷ 1892 yılında Petersburg'ta yayınladığı eseri, Gaverdovsky'in 1822 yılında yayınladığı Rus seyahatçilerinin yol haritasını, P. S. Pallas, İ. G. Georgi adlı Rus araştırmacıların eserlerini kullanmıştır. Bu eserler halkın verdiği bilgilerle doludur. Bu eserin 198-199. sayfalarında **“hiç suçu olmayan Kazaklara”** yerel yönetim ve Çarlık hükümeti çeşitli sıkıntılar çektirmiştir demiştir. Rus askerlerinin Kazak bay ve sultanlara dokunmayıp, işçi gruba gösterdikleri zorluklar anlatılmıştır. Kazak bozkırından geçmekte olan Rus kervanlarını talan etti diyerek Kalmuklar ve Başkurlara da değinmiştir.¹⁰⁸

Yukarıda Sırım'la ilgili tarihi belgeler sunmaya çalışıldı. Sırım'ın kahramanlık nitelikleri üzerinde duruldu. Sırım'ın karakteristik özellikleri belgelerde ve anlatılarda şu şekilde aktarılmaktadır:

Sırım; istikbali tahmin edebilen, eskiyi doğru bilen, toplumun sevdiği kahramandır.

Sırım şeşendir. Söz ustasıdır. Bazen dolaylı bazen keskin söyleyen, her sözü sanki nakış gibi güzel işlenen şeşendir.

Sırım hukukçudur. **“Kadı”** terimi edebiyatımızda **“hukuk”** anlamına gelmektedir. Davayı çözerken en az üç kadı'nın orada bulunması gerekir. Biri savcı, ikincisi avukat, üçüncüsü hâkim rolünü üstlenir. Sırım davalarda hâkim görevini üstlenmiştir. Mahkeme sadece yargıda bulunan yerdir, bu yüzden Sırım'ı sadece hâkim değil genel anlamda hukukçu olarak tanımamız doğru olur.

Sırım elçi (diplomat), arabulucudur. Boy, ulus arasındaki anlaşmazlıklarla, devlet arasındaki davalı meseleler aynı değildir. Bu yüzden yabancı yurtlara, anlaşmayı sağlamak için Sırım'ı yollamışlardır. Sırım bu tür anlaşmazlıkları olabildiğince barışçıl yollarla çözmeye çalışmıştır.

Sırım siyasetçi, devlet adamıdır. Sırım sadece boyların ve Cüz'lerin arasındaki anlaşmazlıklara değil, halklar arasındaki sorunlara da el atmıştır. Halkı yönetenlerin özel danışmanı olmuştur. Nuralı Han ne kadar öfkeli olsa da “kadılar

¹⁰⁷ Aleksey Levşin (1799-1879), Rus devlet adamı. Harkov Üniversitesi mezunudur. (1818). Kazaklar hakkında ilk defa Rusya'da monografi yazan araştırmacılardandır. **Kırgız ya da Kazak- Kaysak Bozkırlarının Nitelikleri** (1832) adlı eserinin I. bölümünde Kazakistan'ın coğrafi özelliği açıklanmıştır. II. bölümünde Kazakistan tarihi, III. bölümü ise etnografya ile ilgilidir. Levşin «Kazak» kavramının anlamına açıklık getirmeye çalışmıştır. Kazaklar hakkında yazdığı eser günümüze kadar değerini kaybetmemiştir.

¹⁰⁸ Tilevjanov, a.g.e., s. 3.

keneşinde” oy çokluğu olan kararları kendiliğinden değiştiremiyordu. Bazı durumlarda Nuralı Han’a Sırım danışmanlık yapmıştır.

Sırım- psikologdur. Sırım gibi kadılar karşısındakinin iç dünyası ve ses tonunu dikkatle inceler, onun her hareketini takip eder. Kendisi de ses tonunu ustaca kullanan, her kelimeye gerekli vurguyu yapan, el-kol hareketlerini, yüz ifadelerini ustaca kullanabilen yetenekli biridir.

Sırım eğitimci olarak da tanınmaktadır. Sırım kadılığın yanı sıra gelecek nesillere eşsiz eserler bırakmıştır.

Böylece Sırım’ın üç özelliği öne çıkmaktadır: kahramanlığı, şeşen olması, kadılığı.

Sırım’ın kusursuz fiziği; bilgeliği ve cesurluğu ile uyum içerisinde olmuştur. Şu anlatıda bunu görmekteyiz: *Sırım’ı hemen tanıyan kadın “Sırım’da üç özellik vardır. Birincisi iri yapılı olması, ikincisi korkusuzca davranması, üçüncüsü de kıvrak zekâsı.” Onun keskin bakışı, iri yapısı, geniş gövdesi vardır. Ben ağabeyimi bu özelliklerden hemen tanıdım.*”¹⁰⁹

2.2. Sırım’ın Çocukları ve Torunları

Sırım’ın ailesi ve çocuklarından bahsedecek olursak, Sırım’ın beş oğlu olmuştur. Onlar Jüsip, Süyinşiali, Kazı, Kambar ve Nasır. Kazı adlı oğlunun, Abubekir, Omar, Muhtar, Şakimardan, Galiaskar, Kasen, Zulkurnay, Kusayın, Sayan, İsa adlı çocukları olmuştur.¹¹⁰ Omar’dan ise Nurgali, Salık, Karim, Kafız, Muzafar, Sügir, Halk, Ahmet, Hanafiya, Abil doğmuştur.¹¹¹

Batı Kazakistan vilayetinin ünlü gazetecisi Aytalı Narikov bir makalesinde Sırım’ın torunlarından Raşit Amirov hakkında şöyle demiştir: *“Röportaj esnasında Sırım’ın neslinden çıktığını anlamamak mümkün değildir. (Sırım→ Kambar → Muhambetali → Amire→ Raşid). Raşid, cesaretini büyük dedesinden almıştır. Göğsündeki madalyon da savaş gazisi olduğunu göstermektedir.”*¹¹²

¹⁰⁹ Adambayev Baltabay, **Şeşendik Sözder**, Atamura Baspası, Almatı, 1988, s. 99.

¹¹⁰ Caisan Akbay, **Eren Er – Sırım**, Oral, Poligrafserfis, 1992, s. 44-46.

¹¹¹ Akbay., **a.g.e.**, s 47

¹¹² Aitkali Narikov, “Sırım Batırdın Şöpşegi”, **Oral Öniri Gazetesi**, № 64, 09.12. 2004, s. 2.

Sırım'ın yolundan yürüyen büyük oğlu Jüsip babasından sonra Baybaktı boyuna kadılık yapmıştır. Mezarı Buldirtı ırmağının bittiği yerde Aydın'ın güneyinde yüksek bir tepededir. Jüsip milli devrime katılmış, babasının mücadelesini devam ettirmiştir. Sırım, Hıva'ya yola çıktığında babasının ardından o da Hıva'ya gitmiştir. Fakat babasını ölümden kurtaramamıştır. Sonra da öç almak için Karatay Sultanının peşine düşmüş; fakat başarılı olamamıştır. Jüsip hatta Rus hükümetine karşı asker toplamıştır. Bununla ilgili yazılı belgeler mevcuttur. 23 Haziran 1830 yılında Şıhgali Omarov'un Orenburg yöneticisi P. A. Çuykeviç'e yazdığı mektupta şu satırlar bulunmaktadır: *“Jüsip Sırımoğlu, Bayoğlu boyuna önderlik yapmaktadır. Ben bunların yaptığı ayaklanmaları sonlandırmak amacıyla yola çıkmıştım. Fakat benim en zor günümde yanımda bulunan, yardım eli uzatan Şolan halkı şimdilerde benden vazgeçmektedir. Bu nedenden dolayı onlara karşı çıkmaya cesaret edemiyorum.”*¹¹³

Jüsip'in oğulları Dosmagambet, Muhambetjan, Eslambek, Boran, Zulkaş, Özbekistan'ın Samara tarafına geçmişlerdir. Sırım'ın diğer oğlu Süyinşali sakın biri olarak anlatılır. Kambar ise din yolunda ilerlemiştir.¹¹⁴

Sırım'ın diğer bir oğlu Kazı hakkında bazı belgeler arşivde korunmuştur. Kazı, Ayşuvak Han'ın döneminden beri başarılı çalışmalar yapmış, çeşitli ödüller almıştır.¹¹⁵ Batı Kazakistan bölgesindeki Yedigöl köyünün 1. bölümüne ait mezarlıkta Kazı ve Omar'ın mezarı vardır. Sırım'ın diğer çocukları Jüsip, Süyinşali, Kambar, Nasır'ın da bu bölgede yaşadıkları ve öldükten sonra da burada gömüldüğü bilinir. Kazı'nın mezarı çok iyi korunmuştur. Bu mezardan 15 km uzaklıkta da oğlu Omar'ın mezarı bulunmaktadır.¹¹⁶ Omar'ın mezarı hiçbir çivi kullanılmadan yapılmış bir mezardır. Kubbesi 5-6 metre yükseklikle uzaktan gözükmektedir. Kubbe üzerindeki hilal ve mezarın kapısı kaybolmuştur. Mezar kapısının önünde kumaşa sarılmış paralar vardır. Buraya özel isteklerini gerçekleştirmek için gelenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Yerel halk günümüzde Yedigöl köyünün yanında Salık'ın (Omar'ın oğlu) mekanı olduğunu, onun aynı zamanda 1000 yılıya su veren kayın ağacından

¹¹³ Canibek İsmurzin, “Şolan Batır Tuvralı Ne Bilemiz?” <https://alashainasy.kz> 22.01.2015

¹¹⁴ Akbay, **a.g.e.**, s. 44-46.

¹¹⁵ Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Müzesi, 4. Arşiv, 1. Dizin, Dosya 2708.

¹¹⁶ Erniyazov Nurjangaliyev, **a.g.m.**, s. 4.

yapılmış kuyusunun olduğunu rivayet etmektedir. Salık şahsi hesabından cami yaptırmıştır.¹¹⁷

Sırım'ın nesilleri kendilerine ait toprakları kışın kışlak yazın yazlık olarak kullanmıştır. Bu nesillerden biri de Kazı'nın torunu, yılmacı Raş Zeynollaoğlu'dur. Yedigöl köyünün merkezinde 1992 yılında Sırım için özel bahçe düzenlemesi yapılmıştır. Bu çalışma esnasında Sırım ve çocuklarının (Jüsip, Kazı, Omar) mezarı koruma altına alınmıştır. Kazı yıllardır Baybaktı boyunun lideri olmuştur. Çarlık hükümetinden subay unvanını kazanmıştır. Jayık gölünün sol tarafına geçerek Çarlık hükümeti tarafına geçmiştir. Halkı savunmuş kahramanlar İsatay ve Mahambet'e karşı çıkmıştır. Döneminde Baymaganbet Sultan'a hizmet etmiş, onun sağ kolu olmuştur. Kazı'nın fiziksel özelliği; iri yapılı, beyaz tenli, kel şeklinde anlatılır. Yengeleri ona "ak kuş" lakabını takmıştır.¹¹⁸

Kazı'nın hayatı ve çalışmaları ile ilgili arşivde şu belgeler korunmuştur: Kazı Sırımoğlu 22 Mart 1853 yılında Batı bölümün Sultan yöneticisi Muhamedgali Tavkin'e verdiği №115 bildirisi. Kazı, Şergazi Han'ın döneminde başarılı işlere imza attığı için kazandığı ödüller ve unvanlar.¹¹⁹

Kazı ve onun çocukları hakkında bilimsel çalışmalar yapan tarihçi Ö. İ. İsenov, "1 Aralık 1818 yılında Oral askerinin başkomutanı Borodin'in elinden, Rusya için çalışmalarından dolayı¹²⁰ belgesini almıştır." demişti.

Sırım'ın dördüncü oğlu Nasır hakkında ise yeterli belge yoktur. Sırım'ın şimdiki nesilleri günümüzde de Sarıoy etrafında bazıları Abay, Jımpıtı köyünde yaşamaktadır. 1920-30 yıllarında Sovyet rejiminin getirdiği bazı sıkıntılardan dolayı Sırım'ın torunlarının çoğu Rusya'ya Samara, Çelebi bölgelerine sürgüne gönderilmiştir. Sırım'ın torununun oğlu Salık (Omar'ın oğlu) çok zenginleşmiş, uzun yıllar Ölenti adlı mahallenin muhtarlığını yapmıştır. Alaşorda hükümetinin üyesi olmuştur.¹²¹ 1928 yılında Jetisuv bölgesine sürgüne gönderilmiş, bütün mal varlığına el konulmuştur. 1932 yılında Salık'ı yeğeni (ünlü Alaşorda önderi) Jahanşa Dosmuhamedoğlu, Orenburg yakınlarına getirmiş, yerleştirmiştir. Burada Salık

¹¹⁷ Tilevjanov., a.g.e., s. 95.

¹¹⁸ Akbay, a.g.e., s. 44-46.

¹¹⁹ Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Müzesi , 1. Dizin, Dosya. 2708.

¹²⁰ Ötegen İsenov, **Kazak Koğamındağı Tarhandar İnstitutı Tarihi**, Kostanay, 2009, s. 160.

¹²¹ Alaş Orda (1917-1920), Şubat ve Ekim devriminden sonra 13 Aralık 1917 yılında kurulmuş Kazak- Kırgız Alaş özerklik hükümeti.

ancak iki sene yaşamış ve 1934 yılında vefat etmiştir. Salık'ın dört kızı olmuş. Onlar Külbarşın, Marya, Kalima, Kuralay'dır. Kuralay, Oral bölgesine evlenmiştir. Salık'ın büyük ağabeyi İlyas ve küçük kardeşi Karim'in kaderi belli değildir. Fakat sürgün döneminde onlar da zorluklar yaşamıştır.¹²²

2.3. Sırım'a Bağlı Şeşendik Sözlerin Tasnifi

Dünyaya gelen kimse sanatı tanıyarak gelmez, o hayatı tanıdıkça öğrenir. Belli bir sanat dalını öğrenmek için yetenek şarttır. Bir insan kendi dalında başarılı olmak için çok çaba harcar, emek verir.

Şeşendik sanatı her yönüyle öğrenen Sırım halk kültüründen beslenmiş, ünlü kadı ve kahramanların tecrübelerinden faydalanmıştır. Sırım'ın örnek aldığı şeşen ve kahramanların çoğu Kalmuklara karşı cesurca mücadele eden kahramanlar, han ve sultanlara karşı düşüncelerini açıkça dile getiren şahıslardır. Onlarla ilgili tarihi belgeler, halk arasında korunan efsaneler, hikâyeler, şiirler yeterince bulunmaktadır.

Sırım'ın örnek aldığı önemli şahıslar sadece öğretmekle yetinmeyip yeri geldiğinde Sırım'ın özellikleri ve kahramanlığını övmüş, ona itibar kazandırmıştır. Örneğin Sırım, Esim Han'ı öldürdüğünde onu karşılayan Aldar Kadı şöyle demiştir:

K. Tk. Karadan han boldın

Ayırdan nar boldın

Joktan bar boldın

Köneden dayren ozdı

Köndey kamka tozdı

Atadan ul ozdı

Anadan kız ozdı!

T. Tk. Halkın içinden çıktın Han oldun

Güçsüzden güçlü oldun

Yoktan var oldun

Eski çoktan unutuldu

Gösterişli kumaş eskidi

Oğul babayı geçti

Kız anayı geçti

Buna karşılık Sırım şöyle cevap vermiştir:

K. Tk: Karadan han bolsam

Halkım kalagan bolar

Ayırdan nar bolsam

Atan jaragan bolar

Joktan bar bolsam

T.Tk: Halkın içinden han seçildiysem

Halkım istemiştir

Güçsüzden güçlü olduysam

Babamın sayesinde

Yoktan var olduysam

¹²² Akbay, **a.g.e.**, s. 44-46.

Kudayım karagan bolar
Köneden dayren ozsa
Jası jetken bolar
Köndey kamka tozsa
Dayreni ötken bolar
Atadan ul ozsa
Erkindigi bolar
Anadan kız ozsa
Erkeligi bolar

Allah'ın sayesinde
Eski çoktan unutulduysa
Yaşı gelmiştir
Gösterişli kumaş eskidiyse
Zamanı geçmiştir
Oğul babayı geçtiyse
Özgür olduğundandır
Kız anayı geçtiyse
Nazlı olduğundandır¹²³

Duyduğu bu yanıt karşısında Aldar ihtiyar “*Yaşa oğlum, sağol, var ol!*” diye güzel dileklerde bulunmuştur.¹²⁴ Bu mısralar övgü doludur. Sırım şahsına söylenen övgü dolu sözlere, dolaylı yollarla sorulan sorulara daima yanıt vermiştir. “*Kaftan giyen Han, tahtından indiyse zamanı gelmiştir.*”, “*Halkın içinden Han seçildiysem halkım istemiştir.*” diye şahsına söylenen övgüye halkını da dâhil etmiş, halkın takdiri ile yükseldiğini dile getirmiştir. “*Tek ağaç orman değildir.*” Halkının desteği ve sevgisi olmazsa nasıl mücadele verebilir? Sırım küçüklüğünden itibaren itibarlı ihtiyarların, şeyşenlerin yanında dolaşarak büyümüştür. Bu yüzden çok yetenekli olan Sırım söz atışmalarında başarılar elde etmiş, halkın sevgisini kazanmıştır.

Sırım’la ilgili şeyşendik sözleri Adambayev¹²⁵ üç gruba ayırmıştır: Tenkit (*Şeşendik mısıl*), atışma (*şeşendik aytış*), nasihat (*şeşendik nakıl*)

Adambayev’in araştırmalarını öncü alarak, şeyşendik sözlerin anlamı ve edebi dil özelliklerini ele alacağız. Ayrıca söz sanatı biliminin temelini oluşturan, Baytursinov’un edebi terimlerini kullanarak incelememizi yürüteceğiz.

“Baytursinov edebi eserin dili iki türlü olur demiştir.¹²⁶ Birincisi *şairin dili*, ikincisi ise *sıradan dil*. Bunun üzerine bilim adamı Kosımova, “*Şairin dili özellikle güzelleştirilmiş, süs verilmiş sözdür. Sıradan dil ise süs vermeden, sıradan söylenen sözdür. Şair sözünü süsleyip, süs verdiği için ortaya etkili söz çıkar. Sıradan söz, sıradan çıktığı için etkisiz, çıplak kalır. Sıradan dil sözün doğruluğunu, temizliğini,*

¹²³ Tilevjanov., a.g.e., s 68.

¹²⁴ Sabit Muhanov, *Kazaktın XVIII-XIX Gasırdagı Adebıyeti Tarihınan Oçerkter*, Almatı, Arıs, 2002, s. 43-45.

¹²⁵ Baltabay Adambayev, *Şeşendik Öner*, Almatı, Jazuvşı, 1969, s. 23.

¹²⁶ Ahmet Baytursinov, *Adebıyet Tanıtķı*, Almatı, Akjol, 1989, s. 47.

netliğini analiz eder. Şair dili ise sözün doğruluğu, temizliği ve netliğine belli bir etki ekleyerek analiz eder. Baytursinov “**şair dili**” kavramını dolaylı anlamda ele almıştır. Bu bizce şeşen dilidir. Dili güzelleştirmek için çeşitli özellikleri ustalıkla kullanmak şarttır. Onlar benzetme, taklit etmek, sıfat, mecaz, metonimi, eşzamanlılık, paralellik, antitez, ters çevirme, tekrar etme, retorik sorular vb. İlk saydığımız altı özellik “meczaz” özelliği altında birleştirilmiştir.” diye açıklamıştır.¹²⁷

Önemli bilim adamlarımızdan Kabdolov mecaz açıklamasını şu şekilde göstermiştir: “Meczaz (trop) gerçeği bazen örtülü, bazen ters çevirerek anlatmaktır. Meczaz edebi dili değiştirmek için gerekli ise, biçim edebi dili güzelleştirmek için gerekli.”¹²⁸

Bu edebi unsurlar, şeşendik sözleri sıradan sözlerden ayırt eden dil özellikleridir. Deyim ve atasözleri kullanmak düşüncelerimizi zengin ifade etmemizi sağlıyorsa mecazın (trop) çeşitleri, gerçekleri ve olayları insanların gözü önünde olmuş gibi anlamasına yardımcı olur.

Meczaz (trop) Yunanca “*anafor*” anlamını veriyorsa; biçim (figura) Latince “*suret, biçim*” anlamını vermektedir. Meczaz dolaylı anlam taşımaktadır. Söylenecek düşüncenin *epitet, benzetme, mecaz, metonim, sembol, abartı, değerlendirme, söz dizimsel paralellik* vb. türlerle birleşmesi söz sanatı ilminde *şiişel (poetik) tip (görüntü)* şeklinde adlandırılmaktadır. Burada görüntü şeklini alacak olan *sözler* ve *söz tamlamalarıdır*. Dilimize ait şiişel imkânları, sözleri ve söz tamlamalarını en üst seviyeye çıkaran özellik *şeşendik sanatıyla* oluşmuştur.

Sırım insanlara karşı saygılı olmaya özellikle de kadınlara değer vermeye özen göstermiştir. Genç yaşından itibaren köyleri çok dolaşan Sırım karşısına çıkan kadınlarla atışma yaparken saygı çerçevesinden çıkmamıştır. Her ne kadar kahraman, cesur olsa da karşısındaki kadını küçük düşürmemek için dikkatli davranmıştır. Her zaman kendi çizgisini korumuştur. Günümüze kadar gelen birçok anlatılar bunu göstermektedir. Sırım’la ilgili bu tür anlatıları *tenkit (mıskıl)* sözler olarak adlandıracağız.

Sırımla ilgili *tenkit sözlerin* edebi aracı *imadır*. İma genelde düşüncenin dolaylı olarak veya işaret ederek anlatılmasıyla ortaya çıkar. Sırım’ın şeşendik

¹²⁷ Kosimova, a.g.e., s.242.

¹²⁸ Zeynolla Kabdolov, **Tandamalı Şıgarmalar**, Almatı, Kazakistan, 1964, s. 159.

sanatını, güzel sözlerini anlamak için *imaları (işaret)* iyi bilmek gerekir. *İmaların* özelliklerini öğrenmeden şeşendik sözleri tam olarak anlamak mümkün değildir. Sırım'ın sözlerinde *imalı, kinayeli* ya da *sembolik* anlatım mevcuttur. Bir nesneyi ya da olayı gerçek biçimde değil; benzetmelerle ve kinayeli olarak anlatım karşımıza çıkar.

Baytursinov edebi terimleri oluştururken bu tür anlatımlara şu şekilde açıklık getirmiştir: “Bir nesnenin, çoğunlukla insanların karakteri, duruşu gibi özellikleri ikinci bir nesnenin örneğinde göstererek anlatmaya “bernelev” deriz. Kazakların “berneyle konuşuyor” dedikleri anlatım tarzı budur. Resmetme (beynelev) ve “bernelev” anlam bakımından oldukça yakındır. İkisi de birbirine benzeyen iki nesneyi, birbirinin yerine koyarak anlatmaktır. Resmetme büyüdüğünde “berneleve” dönüşür.”¹²⁹ Diğer bilim adamı Jumaliyev ise sembolü şu şekilde açıklamıştır: “Tip ya da karakter gerçek anlamda değil resmetme anlamında karşımıza çıkarsa, sembolü karakter ya da sembol olarak adlandırılır. Sembol oldukça geniş anlatılırsa, kalıcı özel tipe dönüşür.”¹³⁰

Yukarıda sıraladığımız edebi özelliklerin en güzel örnekleri Sırım'ın şeşendik sanatında bolca karşımıza çıkmaktadır.

İma türlerinde genelde *metafor* ve *metonim* kullanılmıştır. Baytursinov *metaforu* bir nesnede bulunmayan durumu ikinci bir nesnede olan durumla anlatma biçimi demiştir. Değişim iki şekilde olmaktadır: Birincisi *dil değişimi*; ikincisi ise *lügat değişimi*. Genel değişim dil değişimi ile ortaya çıkar, anlatıcının sözündeki değişim ise lügat değişimidir. Dil değişimine şu örnekler verilebilir: *soğuk rüzgâr, yel söz* (gerçeğe yakın olmayan söz), *kızıl dil* (güzel konuşmak), *ant urgan* (bahtsız), *mi aşigân* (kafası karışmış) vb.¹³¹

Baytursinov'un edebi terimlerine yorum yaparak açıklık getiren bilim adamı Kosimova: “*Dil değişimi kalıcıdır, lügat değişimi ise metafor sıfatını kazanır. Herhangi bir şeşen sözüne bakarsanız söylenen fıkır sade anlatılmadığını görürsünüz. Benzetme, metafor kullanılır. Metafor dinleyiciyi kendi etkisi altına alır,*

¹²⁹ Baytursinov, a.g.e., s. 63.

¹³⁰ Kacım Jumaliyev, **Adebiyet Teorisinin Negizderi**, Almatı, Mektep, 1964, s. 55.

¹³¹ Baytursinov, a.g.e., s. 81.

kendine çeker. Metafor – değiştirme, söylenen ya da anlatılan olayı ona benzeyen nesneye ya da olaya benzetmektir.” demiştir.¹³²

Sırım’ın sözlerine renk ve edebi zenginlik katan özellik metafordur. İma bazen yoğun duyguları, hisleri iletmenin çaresi olmuştur. “Anlamın da anlamı var”¹³³ örneğinde bunu görebilmekteyiz. “Sırım bir arkadaşıyla yolculuk sırasında bir eve misafir olur. Evde güzel bir kadın varmış. Sırım kendince “Bu güzel kadının kocası nasıl biri acaba?” diye düşünmüş. Akşamüstü eve kaba suratlı biri girmiş. Gelen, güzel kadının kocasıymış. Sırım sanki arkadaşına anlatıyormuş gibi:

K. Tk. Manistin de manisi bar

Jamannın manışpenen ne isi bar?

Kuladan kus akkuv iledi

Onın ne adisi bar?

Sırım’ın ne anlatmak istediğini anlayan kadın yolunu bulur, cevap verir:

K. Tk. Manistin de manisi var

Jamannın manışpenen ne isi bar?

Kuladan akkuv ilse adisi bar

Tagı bir akkuv kuştan damesi bar

diye durumundan bahsetmiştir.

T. Tk. Anlamın da anlamı vardır

Kötünün iyi şeylerle ne işi vardır

İssız yerde kuş kuğu mu avlar

Onun ne gibi yöntemi vardır?

T. Tk. Anlamın da anlamı vardır

Kötünün iyi şeylerle ne işi vardır

İssız yerde kuş, kuğu avlarsa yöntemi vardır

Gene bir kuğu avlasam düşüncesi vardır

İma yöntemiyle dönemin zorlukları, kadınlara verilen değer, istenmeyen evlilik, dava karşılığında veya mal karşılığında kadınları zorla evlendirme ve diğer katı gelenekler anlatılmıştır.

Diğer bir anlatı şöyledir: “Sırım yolculuk sırasında bir eve gelmiş. Evde evlilik yaşına gelmiş kız varmış. Kızın burnu biraz eğriymiş. Sırım bu durumu fark etmemiş gibi çevreye bakınmış “Ev kusursuzmuş, fakat otağın tepesindeki kubbesi biraz eğriymiş.” demiş.” “Kubbesi eğri olsa da dumanı düz çıkar efendim.” diye kız cevap vermiş. Bu cevabı veren kızın aklına hayran kalan Sırım, daha sonra kızı istemeye gelmiş, kızla evlenmiştir. “Evlendiğin kız güzel değil” diye arkadaşları sürekli dalga geçmiştir.¹³⁴

¹³² Kosımova, a.g.e., s. 42.

¹³³ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün Arşivi, Dosya 139.

¹³⁴ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün Arşivi, Dosya 139.

Bir anlatı ise şöyledir: “*Yolculuk esnasında Sırım köyünü özlemiş, yanındaki arkadaşlarına şöyle demiş:*

- *Hadi, hızlı olalım. Bugün köyümüze ulaşalım, gece evimizde olalım.*

Yanındaki arkadaşları bu söz karşısında gülmüş, dalga geçerek şöyle demiş:

- *Evimize biz acele etsek tamam da, sen hangi güzeline acele ediyorsun?*

Sırım:

K. Tk. Ayeldi ayel dep korsınbandar
Ayelsiz erge küy bitpeydi
Koydı koy dep komsınbandar
Koysız elge üy bitpeydi
Arkimnin mingen atı özine tulpar,
Arkimin süygen jari özine sunkar
diyerek atıyla hızlıca uzaklaşmış.

T. Tk. Kadını kadın diye hor görmeyin
Kadın olmadan erkeğe güç bitmez
Koyunu koyun diye hor görmeyin
Koyunu olmayan yurтта bereket olmaz
Herkesin bindiği at kendine küheylan
Herkesin sevdiği kendine Sungur,¹³⁵

Bu verilen örneklerde Sırım’ın imalı konuşma özelliği ortaya çıkmaktadır. Güzelliğin sembolü *kuğuyu*, kuşların en güzeli *sunguru* kadınlara benzetmiştir. Güzeli kadının çirkin kocasını en sevimsiz kuş *baykuşa* benzetmiştir. Böylece çevresindekilere kendi bakış açısını belli etmiştir.

Şeşendik sanatta *ima* en basit ifade etme yolu olmuştur. Sadece sıradan günlük yaşamda değil, önemli toplantı ve meselelerde de sıkça ima kullanılmıştır. Şu anlatı örnek olarak verilebilir: *Sırım arkadaşına bakarak:*

-*Ne yazık ki, kuğu yanına baykuş yakışmıyormuş! demiş. Kadın, Sırım’ın düşüncesini anlamış ve:*

- *Kahramanım siz bir zamanlar yulki eti yerdiniz, şimdilerde koyun yiyorsunuz. Her şey kendi zamanında değil mi? demiş.*¹³⁶

Bu örnekteki önemli vurgu *imanın* kimseyi incitmeden, üzmeden düşünceli dile getirmesidir. Eğer kadının kocasının ihtiyar olduğunu görür görmez söyleseydi, adamın kalbi kırılırdı ve adam zor durumda kalırdı. Bu durumu dile getirmek için antonim (*kuğu, baykuş*) sözlere başvurmuş ve cevabını almıştır.

Diğer bir anlatı şöyledir:

¹³⁵ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün Arşivi, Dosya 139.

¹³⁶ Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve İlim Bakanlığı Merkez Kütüphanesi, Arşiv Dosyası, 457.

“Günlerden bir gün güzel bir kız inek sağıyormuş. Sırım arkadaşıyla oradan geçerken kızın elbisesinin yırtık olduğunu görmüş. Koltuğunun altı bembeyaz gözükiyormuş. Sırım bu durumu anlatmak için:

- Güzel kardeşim, ak koltuklu kırmızı inek gördün mü? Bu tarafta kaybetmişim, demiş. Kız hiç duraksamadan Sırım’a şöyle cevap vermiş:

-Gördüm abi, ineğinizin arkasını bir boğa bir de kör boğa (Sırım’ın arkadaşının bir gözü körmüş) kokluyordu, demiş. Sırım aldığı cevap karşısında susmuş, bir şey demeden oradan uzaklaşmış.”¹³⁷

Anlatılarda Sırım insanlara görünüşüne göre değil, yaptığı işe göre değer vermiştir. O kendi gibi açık sözlü, hızlı düşünen, söz ustası insanları çok sevmiştir. Sırım’la ilgili anlatılardan onun sadece arkadaşlarına değil, kadınlara da saygılı davrandığını anlamak mümkündür. Sırım’ın arkadaşlarına yaptığı şakalar uygun ve anlaşılır seviyede olmuştur. Bunun aksine han ve sultanlara yönelik söylenen sözlerinde tenkit ve eleştiri vardır. Birini eleştirirken, tenkit ederken düşüncesini rahatça ifade etmiştir.

Bununla ilgili bir örnek şu şekildedir:

“Yemekten sonra sofraya duası okunmuş. Dua okunduktan sonra Sırım yeninin ucuyla yüzünü okşamış. Bunu fark eden yanındaki imam Sırım’a bakarak “Dua okurken elimizi açarsak avucumuza nur dökülür, avucumuzla yüzümüzü okşadığımızda Allah’ın nuru vücudumuza dağılır. Bu yüzden elini yeninden çıkarıp yüzünü okşaman gerekir.” demiş. Sırım “Siz de nereden ne anlatıyorsunuz? Allah’ın nuru yedi kat gökten yere düştüyse, benim yenimden geçmez mi sanıyorsunuz?” demiş ve yerinden kalkmıştır.”¹³⁸

Sırım’ın bazı şesendik sözleri imam ve hocalara eleştiri yönündedir. *Sırım bir ara Buhara’ya gitmiş. O gün imamlar camide Cuma namazı kılıyorlarmış. Sırım caminin yanından geçerken bir imam:*

- “Hey, yolcu, namaza gel!, diye Sırım’ı getirip namaz kıldırın imamın arkasına oturtmuş. Sırım nasıl başlayacağını şaşırılmış ve aklına geleni söylemeye başlamış. “İkna olmayanı ikna eden Allah, yoldan geçerken buraya oturtan Allah!..” diye söylenirken arkasındaki imam Sırım’ı dürtmüş. Sırım da önündeki imamın ensesinden dürtmüş. Namazdan sonra namaz kıldırın imam:

-Beni kim dürttü? diye sormuş.

- Ben, demiş Sırım

-Ee, niye dürttün? demiş.

¹³⁷ Matcan Tilevjanov, *Sırım Datoğlu Jane Onun Şesendik Sözleri*, Oral, Poligrafiya, 1991, s. 20.

¹³⁸ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün Arşivi, Dosya 139.

- Ben Sahra'da kendi kendime büyüyen Kazak'ım. Burdan geçiyordum, beni namaza getirdi, buraya oturttu. Ne diyeceğimi şaşırdım, kendimce bir şeyler söylüyordum, arkamdan dürttü. Namaz sırasında önündeki insanı dürtmek şarttır diye düşündüm, ben de sizi dürttüm, demiş Sırım. Bunu duyan imam:

-Sahra Kazak'ını namaza getiren görgüsüz, diye adama kızmış.”¹³⁹

Bu anlatıdan Sırım'ın dini inançlarla büyümediğini ama zor durumda yolunu bulup kendini akladığını anlarız.

Vereceğimiz örneklerden Sırım'ın söz sanatıyla nasıl büyüdüğünü, söz ustası olarak nasıl kendini geliştirdiğini görürüz. O söz sanatını sadece büyüklerinden öğrenmemiş, özellikle akranlarıyla, arkadaşlarıyla da şakalaşarak, uyumlu ortam yaratarak da kendini geliştirmiştir. Toplum Sırım'ın sanatının gelişmesine, söz ustalığına ulaşmasına çok katkı sağlamıştır.

Sırımla ilgili anlatılarda *atışma* sıklıkla karşımıza çıkar. Şairlerin atışması gibi şeşendik sanatı da atışma sayesinde gelişmiştir. Çünkü şair veya şeşen olmak sanat yarışı, akıl, ilim yarışı yapmaktır. Sırım'ın atışmasında *kinaye* ve *ima ön planda olmuştur*. Bu yüzden onun katıldığı her atışma mantığa dayalıdır. *Mantık* atışmanın önemli anahtarıdır.

Kasenov “Kazakların şeşendik sanatında önemli yer tutan bilmeceli atışma iki çeşitten oluşur: gerçek ve soyut. Soyut bilmece, insan hayatının felsefi anlamını, doğa olaylarını, hayatta karşılaştığımız olayları gizlemek gibi faktörlerdir; gerçek bilmece atışması işaretle konuşma şeklidir.”¹⁴⁰ demiştir. Tilevjanov ise “Bilmece şeklinde atışmak şeşendik sanatın zirvesidir. Sözle değil, sadece işaretle anlatılır.” demiştir.¹⁴¹

Sırımla ilgili sözler dinleyicilerini düşünmeye sevk eder. Konuşmacıların diline edebi özellikler ekleyen Sırım, deyim ve atasözlerini de ustalıkla kullanmıştır. Sırım “kadı” olarak anılmasa da küçüklüğünden itibaren zekâsıyla, söz ustalığıyla tanınmıştır. Dönemin yönetim şeklini eleştirmiş, aksaklıkları sürekli dile getirmiştir. Kendi döneminde Sırım toprak, dul, kan davalarında doğru kararlar almış; davalara çözüm bulmuştur. Kazak toplumunda maddi ve manevi davaları sonuçlandıran

¹³⁹ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün Arşivi, Dosya 139.

¹⁴⁰ Kasenov, a.g.e., s. 83.

¹⁴¹ Matcan Tilevjanov, **Halık Danalığı**, Oral, Söziştan, 1989, s. 17.

şeyşenler önemli kararlara imza atmıştır. Böylesine önemli davaları sonuçlandırmak için şeyşenlerin kendilerini her yönüyle geliştirmeleri şarttır.

Aşağıda vereceğimiz örnekte Sırım'ın kelimeleri yerinde ve ustaca kullandığını görürüz. Sırım'ın sözü karşısında ünlü kadı Aksuvat da çaresiz kalmıştır. Sırım'ın Alim boyunun ünlü kadısı Aksuvat'ı nasıl sözle yendiğini halk şu şekilde anlatmaktadır:

Alim boyundan birileri Bayulı boyunun bir mensubunu öldürmüş fakat davayı kabul etmiyorlarmış. Bu dava için giden insanları Aksuvat Kadı dinlemiyormuş. Bu dönem Sırım'ın gençlik dönemi imiş. Yanına kendi boyundan birer kişi seçerek Aksuvat Kadı'nın köyüne gelmiştir. Aksuvat Kadı "Atın toynağı köyü toz duman eder" diye köyün dışına direk koymuş, halat bağlatmıştır. Sırım ve arkadaşları köye yaklaşıncı yolcular atlarını bağlayacak halatı görmüş. Sırım'ın arkadaşları "İşte atımızı bağlayalım." demiş. "Cevabını ben vereceğim, hiç durmayın, devam edin." demiş Sırım. Köye beklenmedik on iki misafir atlarıyla gelince Aksuvat sinirlenmiş "Güpe gündüz köyümüzü toz duman içinde bırakan bunlar da kim? Elçi misiniz? Düşman mısınız?" demiş.

- El dersen elçi, düşman dersen düşmanın oluruz. Köyüne yaya gelecek gelin değiliz, demiş Sırım. Bu söz karşısında yenilen Aksuvat yanındakilere yavaşça:

- Hadi, durmayın. On İki Ata Bayulı atlarıyla gelmiş, misafirimiz olmuştur. Saygıda kusur etmeyelim, demiş.

Hal hatır sorduktan sonra, sessizce oturan Aksuvat'a Sırım şöyle seslenmiş:

- Kadı, bir şeylerden bahset, konuşarak oturalım, demiş.

-Benimle ilgili ne bilmek istiyorsun çocuk? Ben Alim boyundanım. Oturduğum yayla Buyırgan. İsmimi sorarsan da Aksuvat'tır. Alim boyunun orta direği benim. Çevrem çoktur. Bensiz halkımın davası çözülüyor, önüme gelen davanın haddi hesabı yoktur, diye kibirli konuşur Aksuvat.

- Kadı, "suat"ım diye övünmeyen. Çünkü en değersiz su "suvattır". Halkımın direğiyim diye övünmeyin çünkü direğin başından çekiç eksik olmaz. Buyırgan adlı bizim yerde de ot vardır. Hayvan yerse tok olur, fakat gücü yok olur. Alim boyundansan yerini bil, bizim adamın davasını ver, demiş Sırım. Bu sözden sonra Aksuvat başını kaldırmış:

- Sırım oğlum, senin değerini şimdi anladım. Bayulı'nın bir adamı bizim yerde ölmüştür. O bir gerçek. Erkeğin davası bin koyun, üleştirdiğimizde her eve bir koyun düşer. Her ev bir koyun çıkarıp verirse Alim boyu fakirlik çekmez. Sadece bu davayı bizden isteyen kimse olmamıştı. Ölüm rastgele olmuştur, özellikle düzenlenmiş değildir. Arayan varsa, istediğinizi veririz. Son söz sende, davayı sen sonuçlandır, demiş ihtiyar.

- Bin koyunla ben de Bayulı boyunu zengin yapmaya gelmedim. İki yurt arasında sulh düzenlemeye geldim. Eğer son kararı bana bıraktıysanız “rastgele olan ölüm” demiştiniz. Elli iri hayvan olsun, demiş Sırım.

Bu karara iki taraf da el sıkışmış, anlaşmışlar. İstediklerini alıp yola hazır olduklarında Aksuvat ihtiyar Sırımla şu şekilde vedalaşmıştır: “Oğlum Sırım, iki yurt arasında sulh düzenlemeye geldim dedin. Oğlan iki türlü olurmuş, evin oğlu ve halkın oğlu. Yurdun meselesini düşünüp barışçıl yolla çözmek istedin. Halkın değerli insanı olmaya layıksın. Ne muradın varsa muradına ulaş. Yolun açık olsun. İlk defa kararını verdiğin dava imiş. Adaletli davrandığın için dokuz deve hazırlattım. Bundan sonra senin yolun daima açık olsun.

Sırım elli yılkiyi yurduna getirmiş, hediyesini de arkadaşlarıyla paylaşmış, halı örtülmüş deveyi ise Malaysarı ihtiyarın kapısının önüne getirmiş. Malaysarı, Sırım'ın jestine razı olmuş ve koyun kesmiş, yemek hazırlatmış, onu misafir etmiştir. Söz arasında Sırım'a şöyle demiş:

K. Tk. Kevden tolgan bavır bolsın,
Arkan kara narday javır bolsın
Üyinnin sırtınan dübir ketpesin
Kulagınnan sıbır ketpesin
Jasın jetpiske jetpesin

T. Tk. Gövden dolu kardeş olsun,
Sırtın devenin gücü gibi güçlü olsun.
Evinin dışından ses eksik olmasın
Kulağından fısıldaşmalar eksik olmasın
Yaşın yetmişe gelmesin!

“Yaşın yetmişe gelmesin” sözünü Sırım anlayamaz ve alınır. “Gövden dolu kardeş olsunun anlamı affedici ol, geniş kalpli ol, halkını birbirinden ayırma, herkese eşit ol demektir. Sırtın devenin gücü gibi güçlü olsunun anlamı halka önderlik eden liderin yükü daima ağırdır, sırtıma yük ağır geldi diye kendini bırakma. Evinin dışından ses eksik olmasının anlamı dostların çok olsun, yetim ve dulun sesine kulak ver, kapın onlara açık olsun. Buraya kadar anladım ama yaşın

yetmişe gelmesini anlayamadım.” demiş. Malaysarı ihtiyar bunu şu şekilde açıklamış:

K.Tk: Men jasım jetpiske jetkeli jeti palege kezdim. **T. Tk:** Ben yetmişe geleli yedi

Asuvsız tavga kezdestim

Arılmas davga kezdestim

Ayamas javga kezdestim,

Ötkelsiz suvga kezdestim,

Elsiz şölge kezdestim,

Tabılmas jokka kezdestim,

Davasız dertke kezdestim.

Ben senin o yedi bela ile karşılaşmanı istemiyorum. Sen demek ki anlamadın.

Yoksa ben sana bir yetmiş değil, yüz yetmiş de veririm.”

Bunu duyan Sırım gülümsemiş, Malaysarı'nın bilmecesini şu şekilde çözmüş:

K. Tk: Asuvsız tavga kezdesseniz,

Tizeniz kaltraytın bolar,

Tayak ustasanız – tayanış bolar

Arılmas davga kezdesseniz,

Kelininiz sıylamaytın bolar.

Kelin men balağa keren bolınız,

Tilsiz, ünsiz teren bolınız.

Ötkelsiz suvga kezdesseniz,

Közinizdi munar şalgan bolar.

Elsiz, şölge kezdesseniz,

Katarınız az kalgan bolar.

Tabılmas jokka kezdesseniz,

Orındalmagan arman bolar.

Davasız dertke kezdesseniz,

Opasız jalgan bolar.

- Tam üstüne bastın oğlum, gerçek budur! Şimdi aklında tutman gereken üç

önemli söz vardır: vebal, sevap, borç. Bu üç kelimeyi hiç aklından çıkarma. Bunları

türlü belayı gördüm

Geçitsiz dağla karşılaştım

Çözülmeyen davayla karşılaştım

Acımasız düşmanla karşılaştım,

Geçitsiz suyla karşılaştım,

Yurtsuz çölle karşılaştım,

Bulunmayan yokla karşılaştım,

Tedavisi yok dertle karşılaştım

T. Tk: Geçitsiz dağla karşılaştıysanız

Dizleriniz titriyordur,

Baston tutarsanız- destek olur,

Çözülmeyen davayla karşılaştıysanız

Gelininiz saygı göstermiyordur.

Gelin ve oğlana sağır olun,

Dilsiz, sessiz derin olun,

Geçitsiz suyla karşılaştıysanız,

Gözünüzü sis basmıştır.

Yurtsuz çölle karşılaştıysanız,

Akranınız seyrelmiştir.

Bulunmayan yokla karşılaştıysanız,

Yerine getirilmemiş hayaldir.

Çaresi yok dertle karşılaştıysanız,

Acımasız hayattır!

daima hatırlarsan halkın daima seninle olur. Seni halkın severse düşmanın bir şey yapamaz. Böylece Malaysarı, Sırım'a güzel dileklerde bulunmuş.

Bu dizelerdeki “Geçitsiz dağla karşılaştıysanız-Dizleriniz titriyordur”, “Çözülmeleyen davayla karşılaştıysanız-Gelininiz saygı göstermiyordur”, “Geçitsiz suyla karşılaştıysanız- Gözünüzü sis basmıştır”, “Yurtsuz, çölle karşılaştıysanız- Çevreniz seyrelmiştir”, “Bulunmayan yokla karşılaştıysanız-Yerine getirilmemiş hayaldir”, “Çaresi yok dertle karşılaştıysanız-Acımasız hayattır” tamlamalarının ilk satırı benzetme, ikinci satırı ise çözümüdür. Birinci satırdaki *ima* ya da benzetme diğer bir nesneye ya da olaya bağlanarak çözülmüştür.

“Geçitsiz dağla karşılaşmak ifadesinde gücünün azaldığını, el ayaktan düştüğünü, dizinin titrediğini geçitsiz dağa benzetmiştir. Sırım, elinizde baston tutarsanız kolay yürümenize yardımcı olur” diyerek sorunun çözümünü ustaca dile getirmiştir. “Yurtsuz, çölle karşılaşmak- akranların azaldığının, yalnızlığın, huzursuzluğun belirtisidir. Akranlarından ayrılmak ihtiyarlar için ağır bir darbedir. Bu durumu yurtsuz çöle benzetmek de ustalık isteyen bir özelliktir.

İhtiyar vedalaşırken parmağıyla:

- Hey, Sırım, diye kendi başını göstermiştir.

Sırım bu duruma gülerek, dilini göstermiş. Köyden uzaklaşınca yanındaki arkadaşları:

- Hey, Sırım, az önce ihtiyar parmağıyla başını gösterdi, sen de dilini çıkardın, neden bu hareketi yaptınız, diye sormuşlar.

- Ey, dostlarım, o ihtiyar çok bilgili biridir. İhtiyar bana “Bu başın belası nereden gelir?” diye işaret etti. Ben de dilimi göstererek “Başa bela dilden gelir!” diye cevap verdim. Bundan sonra da o başını eğip elini salladı. Bu hareketi ise “Baht da dilden, felaket de dilden, diline sahip çık.”¹⁴² demiş Sırım.

Bu örnekte bilmece sözle değil işaretle ifade edilmiştir. Fakat anlatılara göre Sırım bu tür işaretleri çok kullanmaz. Sırım genelde açık ve net bir şekilde, meydanlarda, halkın önünde atışmayı, mücadele etmeyi sever. On İki Ata Bayulu adına dava istemeye giden Sırım on iki arkadaşıyla Aksuvat’a geliğinde “*Dediğime razı olmazsan, öldürülen adamın hakkını vermezsen, köyünde ben geçmeyen yol*

¹⁴² Matcan Tilevjanov, **Dala Kemengeri Nemese Sırım Turalı Sır**, Oral, Sözstan, 1992, s. 50.

kalmaz.” demiştir. Bu yüzden Alim boyunun Aksuvat Kadı’sı hakkını ödemeye mecbur olmuştur. Verdiğimiz örneklerde düşünce ustalıklı dışa aktarılmıştır. “*Düşman dersin düşmanın olurum*”, “*Alim boyundansan gücünü bil, adamının hakkını ver*” demiştir Sırım. Bu kısa ve net bir anlatım tarzıdır.

Sırım’ın yukarıda verdiğimiz örneklerinde yerine göre tekrarın şu çeşitleri mevcuttur: Sözün cümle sonunda tekrarlanması, epifor tekrarı (şiir mısralarındaki son tekrar). Malaysarı’nın bilmeccesine cevap verirken tekrarları kullanmıştır.

Bilim adamı Otar Ali Bürkit “*Cümlelerin tekrarı edebi metnin yazılışına göre stil tekrarı ve yapı tekrarı olarak ikiye ayrılır. Stil tekrarı kendi içerisinde anafor, epifor gibi çeşitlere ayrılır. Anafor cümlelerin başında bulunur, epifor cümlelerin sonunda bulunur.*”¹⁴³ diyerek tekrar etmenin türlerine açıklık getirmiştir. Epifor tekrarı edebi stilin tüm alanında karşımıza çıkar.

Sırım’ın şeşendik sözlerindeki tekrar uyumu düşüncenin yetersiz olmasından değil, belli bir yönteme dayanmasındandır. Tekrar söz ve söz tamlamaları genelde düşünceyi harekete geçirir. Şu örnekte konuşmaya sürekli karışan Sırım’a Malaysarı:

K. Tk. Ata turıp ul söylegennen bez **T. Tk.** Babası varken oğul söylerse kaç
Ana turıp kız söylegennen bez Anası varken kızı söylerse kaç
Sırnayday sayragan mına bala kim edi? Kavala gibi öten şu çocuk kim?
demiş. Sırım şöyle cevap vermiş:

K.Tk: Ata turıp ul söylese erjetken bolar **T. Tk:** Babası varken oğul söylerse
yigitliğindendir
Ana turıp kız söylece boyjetken bolar, Anası varken kızı söylüyorsa
büyüdüğündendir
Ataga bala köldenen tursa keri ketken bolar Oğlan babasına karşı
çıkarsa görgüsüzlüğündendir¹⁴⁴

Bu mısralardaki fillerin tekrarı rastgele değildir. Anlam ses ve hece uyumu ile tamamlanmaktadır. Bu atışma sonrası Malaysarı ve Sırım’ın arası bozulmaz. Aksine Malaysarı, Sırım’ın büyüdüğünün, artık söz sahibi olabileceğinin farkına varmış, sürekli yanında olmasını istemiş. Sırım kendi zekâsıyla, ustalığıyla belli bir seviyeye gelmiştir. Halkın birliği ve bütünlüğü için çok çaba harcamıştır. Halkın birliğinden

¹⁴³ Otar Ali Bürkit, **Kaytalamalardın Lingvistikahk Jüyesi**, Almatı, Gılım, 2001, s.105.

¹⁴⁴ Matcan Tilevjanov, **Sırım Datoğlu Jane Onın Şeşendik Sözderi**, Oral, Poligrafiya, 1991, s. 23.

korkan han ve sultanlara karşı çok cesur olmuştur. “*Cesaretin bünyene sığmıyor galiba?*” diyen Nuralı Han’a “*Bünyeme sığmıyor değil, asıl halkımın birliğini nasıl sağlarım diye kendi kendime sığmıyorum.*” demiş.¹⁴⁵ Verdiği cevaptan az sözle çok şey anlatılabileceğini görmek mümkündür.

Şairlerin atışması gibi şeşenlerin atışması da sanat mücadelesidir. Bu yüzden aşağıdaki atışmanın konusu oldukça zengindir. Şairler gibi şeşenler de birbirini sözle yenmeye çalışır. Sırım’la ilgili atışmalarda bu özellikler bulunmaktadır.

Sırım Hıva hanlığına gitğinde bir düğüne rast gelmiştir. Bu düğünde övünen Hıva hanı Sırım’a “*Kazaklarda as-mas, at-mat, jıgıt- migit*” gibi birbirine dizilmiş kelimeler çok. Nedeni ne?” demiş. “*Sorularınızı düğünden sonra yanıtlayayım.*” demiş Sırım. Düğünde at yarışı yapılmış, Sırım’ın atı birinci gelmiş. Sırım’ın arkadaşı güreşte kazanmış. Artık düğün sona ermiş, herkes dağılmaya başlamış. Bu sırada Sırım, Han’a dönmüş sorulara cevap vermek istediğini söylemiş.

“Bizlerde düğün yapıldığında gelen misafirlere özel koyunlar kesilir, yılkılar kesilir, kazısı (yılkı etinden yapılmış özel sucuk) ikram edilir. İçecek olarak da kıymız verilir. İşte bu ikrama “aş” diyoruz. İşte sizin ikramınız gibi otlara ve çayınıza “mas” diyoruz. At yarışında birinci olursa “at” diyoruz, sonda gelene “mat” diyoruz. Pehlivanların yarışında kazanana “yiğit” diyoruz, yere omuzu değerse “migit” diyoruz. Bu yüzden kelimeler ardı ardına dizilir.” demiş. İşte bu sözlerin anlamı budur Han’ım demiş.¹⁴⁶

Baytursinov konuşma stiline şöyle açıklık getirmiştir: “Sözün kulağa hoş gelmesi için seslerin dizilişi, konuşmanın güzel duyulması için cümlelerin dizilişi önemlidir. Bu yüzden hem söz hem konuşma güzelliği, uyumu olması gerekir. İkisi de ses yönüne bakar. Ses, içinde bulunduğu seslerin dizilişine, konuşma ise cümlelerin dizilişine aittir.”¹⁴⁷ Yukarıda verdiğimiz örneklerde de Sırım’ın konuşmasındaki her söz birbiriyle uyumludur. Cümlelerin uyumu aynı seviyededir.

Sırım, halkı için canını feda etmiş, yurdu için kendini tehlikeye atmıştır. Bu yüzden nerede olursa olsun halkı veya yurdunun itibarını yüceltmış, halkını zarar verecek her şeyden sakınmıştır. Toplumun zengin sofrasını, güzel kalbini övmüş, hızlı koşan atını ve yarışlarda daima kazanan güreşçileri övünerek anlatmıştır. Böylece halkının kullandığı sözlerle alay etmek isteyen Han’a cevabını vermiştir.

¹⁴⁵ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün Arşivi, Dosya 139.

¹⁴⁶ Tilevjanov, a.g.e., s. 21.

¹⁴⁷ Ahmet, Baytursinov, *Adebiyettanıtıkı*, Almatı, Akjol, 1989, s. 36.

Sırım'ın söz sanatındaki dil özelliği *şekil verme* ve *benzetmedir*. Bununla ilgili Baytursinov açıklamasında şöyle demiştir: “Benzetme iki türlü olur. Sıradan benzetme ve özellikle benzetme. Benzetmede iki olay birbiriyle karşılaştırılır.”¹⁴⁸ Dili güzelleştirmek için kullanılan benzetme türü *özellikle benzetmedir*. Bu benzetme nesnenin şeklini ortaya çıkarır.

Sırım'ın çocukken söylediği “*odun- ganimet, su- nur, birinin hakkını yemek hırsızlık*”¹⁴⁹ sözü oldukça derin anlam taşımaktadır. Burada doğanın ortak olduğu, fakat birinin hakkını yemenin, alın teriyle kazanılanı çalmanın hırsızlık sayıldığı anlatılmıştır.

Baytursinov: “*Bir kavramın yerine ikinci bir kavram söylenirse göstermek (işaret etmek) olur. Bu yöntemle az sözle çok şey anlatılır.*” demiştir.¹⁵⁰

Sırımla ilgili karşılaştığımız şesendik sözlerin çoğu “**göstermek**” yöntemiyle kurulmuştur ve bilgeliğe dayalıdır. Örneğin Mönke Kadı en küçük oğlunu evlendiriyormuş. Düğün esnasında Sırım “*Altı şanıraktın irgesi ajıramasın*” diye güzel dilekte bulunmuş. Bu dileği oradakiler anlayamamış. Bunun üzerine Mönke Kadı şu şekilde açıklamış:

“İkimizin çocuğu evleniyor. Senin çocuğun benim gelinim oluyor. Böylece o üç eve ait oluyor. Birincisi evlendiği ev. İkincisi anne tarafı, üçüncüsü ise baba ocağıdır. Aynı şekilde benim oğlum da sana damat oluyor. O da üç eve ait oluyor. Onlar kendi evi, anne tarafı ve evlendiği kızın baba tarafı. İki çocuk evlendiğinde altı ev, altı boydan oluşan halk birbiriyle bağlanır. Eğer bu evler huzurlu ise herkes mutlu olur.”¹⁵¹ Bu metinde yer alan “üş şanırak”, “altı şanırak”, “altı ru el”, “kuda mın jıldık” gibi tamlamalar “gösterme”dir.

Sırım'ın sözlerinin diğer bir özelliği *resmetmektir*. Bu şekilde konuşmak karşısındaki insanı etkisi altına alır, hızlı düşünmesini sağlar. Sırım'ın usta bir şekilde atıştığını duyan Nuralı Han, Sırım'la atışmak istediğini belli eder. Sırımı sarayına davet eder. Sırım, Nuralı Han'ın gönderdiği iki kişiye iki soru sorar:

Kuş göle mi gider, yoksa göl kuşa mı?

Tabi ki kuş göle gelir, demiş elçiler.

Misafir eve mi gelir, yoksa ev misafire mi gelir?

Tabi ki misafir eve gelir, demiş elçiler.

¹⁴⁸ Baytursinov, **a.g.e.**, s 36.

¹⁴⁹ Akbay, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁵⁰ Baytursinov, **a.g.e.**, s. 25.

¹⁵¹ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün Arşivi, Dosya 139.

Öyleyse halk göldür, Han kuştur, halk evdir, han yolcudur.

*Han istiyorsa halkın karşısına çıksın, demiş Sırım. Böylece elçileri geri göndermiş.*¹⁵²

Sırımla ilgili şeşendik sözlerin en önemli özelliği karşı tarafa birkaç bilmece sormak, bu soruları karşı tarafa çözdürmek, sonucunu kendisi söyleyerek gerçekleri karşı tarafa kabul ettirmektir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Sırım’la ilgili anlatılarda ses uyumu göze çarpmaktadır. Örneğin “*Han, halk*”, “*el, göl*” gibi... Bu yüzden de her bir sözü mantıklı ve etkileyicidir.

Etkili söz genelde atışma sırasında söylenir. Gerçek söz ustası sözünü, düşüncesini ezberleyip söylemez. Ezberlenmiş söz dizini halk için geçersizdir. Kalıcı olarak sadece halkın kalbini kazanan söz kalır.

Kasenov “*Şeşendik sanatta soru ve cevap çeşitli özellikler taşımaktadır. Bu tarz özellikler milli değerlerle oluşmuştur.*”¹⁵³ demiştir. Kazak şeşendik sanatında geleneksel olarak gösterilen yöntemler Sırım’ın atışmalarında sıkça kullanılır. Şeşendik atışmalarda sorulan sorular rakibin seviyesini, bilgeliğini, söz ustalığını gösterir. Burada sorular “*Bu ne?*” “*Bu kim?*” gibi sıradan sorular değildir. Hayatın önemli değerlerinden, felsefi içeriklerden oluşur. Şeşendik atışmalarda sorular genelde tek tek değil, birbiriyle bağlantılı sorulur. Dış görünüşü de birbirine benzer. İç kısmında ise her biri özel cevap isteyen sorulardır. Bu tür sorular şu şekilde karşımıza çıkar:

1. K.Tk. Dav muratı ne?	T. Tk. Dava muradı nedir?
Savdager muratı ne?	Tüccarın muradı nedir?
Kız muratı ne?	Kızın muradı nedir?
Jol muratı ne? ¹⁵⁴	Yolun muradı nedir?
2 – Tavdan büyük ne bar?	Dağdan yüksek ne vardır?
Suvdan teren ne bar?	Sudan derin ne vardır?
Ottan ötkir ne bar? ¹⁵⁵	Ateşten keskin ne vardır?
1. – Ötirik pen şındıktın arası kanşa jer, neşe şakırım bolar? ¹⁵⁶	

¹⁵² Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün Arşivi, Dosya 139.

¹⁵³ Kasenov, **a.g.e.**, s. 71.

¹⁵⁴ Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve İlim Bakanlığı Merkez Kütüphanesi Arşivi, Dosya 1188.

¹⁵⁵ Tilevjanov, Sırım Datulu Jane Onın Şeşendik Sözleri, Oral, Poligrafiya, 1991, s. 20.

¹⁵⁶ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün arşivi, Dosya 139.

Yalan ve gerçeğin arası ne kadardır?

4.	– At ne үшін şabadı?	At ne için koşar?
	Er ne үшін şabadı? ¹⁵⁷	Er ne için koşturur?
5.	– Bul dünyede ne tattı? ¹⁵⁸	Bu dünyada ne tatlı?
6.	– Jigit-migit degen ne söz?	Yiğit- miğit nedir?
	At-mat degen ne söz? ¹⁵⁹	At-mat nedir?
7.	–Sözdin anası ne?	Sözün anası nedir?
	Suvdın anası ne?	Suyun anası nedir?
	Joldın anası ne? ¹⁶⁰	Yolun anası nedir?

Bu örnekler genel Kazak **şeşendik** sanatındaki atışmalarla ortaktır. Fakat bu sorulardan sadece Sırım gibi söz ustaları takılmadan, eksiksiz geçmiştir. Bu sorulara cevap vermek, düşünce derinliğini, hızlı düşünmeyi gerektirir. Böylece rakibe hayattan öğrenilen tecrübenin ne boyutta olduğu gösterilir. Örneğin:

K. Tk: Dau muratı bitüv,

Saudager muratı utu,

Kız muratı ketüv,

Jol muratı jetüv.

Taudan biyik könıl bar,

Tenizden teren gılım bar,

Ottan ötkir kaygı- zar.

T. Tk: Dava muradı çözülmek

Tüccarın muradı kazanmak,

Kızın muradı evlenmek,

Yol muradı ulaşmak.

Dağdan yüksek gönül vardır,

Denizden derin ilim vardır,

Ateşten keskin kaygı, tasa

K. Tk. Ötirik pen şındık arası tört ak eli: kulak estigen ötirik, köz körge ras.

T. Tk. Yalan ve gerçeğin arası dört karış. Kulak duyduysa yalandır, göz gördüyse gerçektir.

At şabısına karay şabadı,

Er namısına karay şabadı.

Asta tuz tattı,

Adamda dos tattı

Jıkkın jigit, jılğan migit,

Ozgan at, kalğan mat,

At hızına göre koşar

Er namusuna doğru koşar.

Aşta tuz tatlı,

İnsanda dost tatlı

Yenen yiğittir, yenilen migittir.

İlk gelen attır, sona kalan mattır

¹⁵⁷ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün arşivi, Dosya 139.

¹⁵⁸ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün arşivi, Dosya 139.

¹⁵⁹ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün arşivi, Dosya 139.

¹⁶⁰ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün arşivi, Dosya 139.

Jal-jaya as, şöp şalam mas.
Söz anası kulaktan,
Su anası bulaktan,
Jol anası tuyaktan.

Jal jaya¹⁶¹ aş, ottan yapılan mas
Söz anası kulaktır
Su annesi pınardır
Yol annesi toynaktır.

Bu tür atışmaları Sırım sıkça kullanmıştır. Sırım atışma esnasında düşünce ve bilgeliği sayesinde daima üstün gelmiştir. Sırımla ilgili korunmuş sözlerin çoğu şeşendik sanatındaki en güzel sözler içerisinde yer almaktadır. Aforizm; biçimi az, dili edebi, didaktik sözlerdir. İkinci bir ismi ibret verici sözlerdir. Örneğin: “*Odun-ganimet*”, “*su- nur*”¹⁶², “*kaygısız yüzün ışığı, kaygılı yüzün örtüsü vardır*”¹⁶³, “*kadını küçük görmeyin, kadınsız erkek güçlenemez; koyunu küçümsemeyin koyunsuz yurdun bereketi olmaz*”¹⁶⁴, “*Babadan önce oğlan konuşursa yiğit olmuştur, anadan önce kız konuşursa büyümüştür.*”¹⁶⁵ Bu tamlamalar Sırım’la bütünleşmiştir. Bu tamlamalar halk edebiyatında önemli yer edinmiştir. Genelde Sırım’dan miras kalan bu sözler atışma veya mücadele esnasında ortaya çıkmıştır. Sırım günlerden bir gün Orta Cüz’ün kadısı Balabi’yle buluşmuştur. Balabiy Sırım’a birkaç soru sormuştur.

- *Öğüdü hangi adama, akli hangi adama vermek doğru olur*, demiş .
- *Öğüdü anlayana, akılı dinleyene vermek lazım*, demiş Sırım.
- *At ne için koşar, er ne için koşar?*
- *At hızına göre koşar, er kendi namusunu savunmak için koşar*, demiş Sırım.
- *Dünyada ne tatlı*, demiş.
- *Aşta tuz tatlı, insanda dost tatlı* demiş Sırım.

Bu söylenen sözler sıradan söz değildir, bu belli bir durumda ortaya çıkmış nasihat sözüdür. Sırım’ın kendi liderlik ettiği milli ayaklanmanın önemini anlatıp halkı birliğe, beraberliğe çağırıp mücadele ederken içinden gelen sözlerdir. Genelde Sırım’la ilgili sözler belli bir hedefe yöneliktir.

Aldar Kadı ’ya verdiği cevabında Sırım şöyle demiştir:

K. Tk. Köneden dayren ozsa

T. Tk. Eskiden devir geçse

¹⁶¹ Yılkı etinden yapılmış sucuk çeşiti.

¹⁶² Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün arşivi, Dosya 139.

¹⁶³ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün arşivi, Dosya 139.

¹⁶⁴ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün arşivi, Dosya 139.

¹⁶⁵ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün arşivi, Dosya 139.

Jası jetken bolar

Köndey kamka tozsa

Dayiri ötken bolar

Yaşı gelmiştir

Gösterişli kumaş eskidiyse

Zamanı gelmiştir.¹⁶⁶

Burada Sırım'ın sadece bilgeliğini değil, ileri görüşlülüğünü de saptayabiliriz. Sırım'ın yeni duruma, yeni devre, yönetimin yeni şekline karşı fikir bildirdiğini ispat eden tarihi belgeler bulunmaktadır. Örneğin “1785 yılının ortasında İgelstrom, Küçük Cüz'ün Rus Çarlığı hakimiyetine girmesini istemiştir. Bununla ilgili boy liderleri ve kadılara duyuru yapılmıştır. Halkla ilgili tüm konuları görüşmek için onları “Halk toplantısına” davet etmiştir. Bu toplantıya Nuralı Han, diğer sultanlar davet edilmemiştir. İgelstrom'un davetine sadece boy liderleri ve kadılar katılmıştır. Halk toplantısında Sırım yönetici olarak seçilmiştir. Hanlık yönetimine karşı çıkan Sırım, cesurca fikrini söylemiş, Hanlık yönetiminin gereksiz olduğunu, yönetimi “halk keneşinin” yürütmesi gerektiğini söylemiştir. Halk keneşi, Sırım'ın bu konuşmasını onaylamıştır. Küçük Cüz'de yapılan toplantıda Hanlık hükümetinin yıkılmasını oy birliğiyle kabul etmişlerdir.¹⁶⁷

Verdiğimiz bu örneklerden Sırım'ın sadece şeşen değil; halkın ve zamanın gereksinimlerini anlayan ve dile getiren devlet adamı olduğunu da görmek mümkündür. Şeşen olmak dinleyicileri kendine çekebilmektir. Dinleyiciyi etkilemek için onların duyguları ve isteklerini karşılamak gerekir. Sırım'ın halk tarafından seçilmesi bu özelliklere sahip olmasındandır.

Şairlik doğuştan gelen bir yetenek, şeşenlik ise sonradan öğrenilen bir şey olarak bilinir. Ne olursa olsun herhangi bir sanatın temelinde yetenek, kabiliyet bulunur. Şeşendik sanatı konuşma ustalığını ve bilgeliği gerektiren bir sanat dalıdır. Söz ustaları ve şeşenler duyduklarını unutmazlar, gördüklerini yazmazlar, her şeyi hafızalarında tutarlar, duyguları anlarlar. Sırım'la ilgili neredeyse tüm anlatılarda bu saydığımız özellikleri görmek mümkündür. Örneğin Sırım, Ürgeniş şeşeninin sorularına şu şekilde cevap vermiştir:

K. Tk. Söz anası – kulak

Su anası – bulak

T. Tk. Söz anası kulak,

Su anası pınar,

¹⁶⁶ Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve İlim Bakanlığı Merkez Kütüphanesi Arşivi. Dosya 1063.

¹⁶⁷ Aleksandr Ryazanov, “Sırım Datov”, **Sovetskaya Kirgiziya**, Orenburg, 1924, №10, s. 100-101.

Jol anası – tuyak

Yol anası toynak

Yukarıda verdiğimiz örnekte bulunan üç cümle derin bir anlam taşımaktadır. Verilen cümleleri olduğu gibi açıklarsak, *insan sözü birinden duyarak öğrenir, suyun başlangıcı pınardan çıkar, yol bıraktığımız izlerden oluşur.*

Bu herkesin bildiği bir şeydir. Bunlar deyimdir. Bu güzel söz ve deyimlerin de dolaylı anlamları vardır. Onların içeriği çeşitlidir. Söz aynı zamanda çok anlamlı olmazsa değeri olmaz. Örneğin; “*su anası pınar*” deyimini alacak olursak, gölün çıktığı yer ırmaktır, ırmak ise başlangıcını dağdan alır. Bunun gibi milli mücadeleler de önceliğini bir güçten alır. Yani “*halkın gücü- selin gücüdür.* Ayrıca “*yol anası toynak*” deymi de her bir büyük işin cesurca atılan adımla başladığını ifade eder. Her atılan adım başlangıçta güçsüz, karışık gözükse de yol aldıkça büyük güce dönüşür.

Bu deyimler, Sırım’ın yaşadığı döneme, onun önderlik yaptığı mücadelelere uygun düşmektedir. “*Söz anası kulak*” deymi, bilimsel açıdan da dilin toplumdaki önemini göstermektedir. Sırım’ın sözlerini incelediğimizde çok anlamlı düşüncelerle karşılaşırız. Az sözle çok düşünceyi anlatmak Sırım’ın dil özelliklerinden biri olmuştur. Bunun gibi bir örnek daha verebiliriz:

K. Tk. Dau muratı- bitüv

T. Tk. Dava muradı sonuçlanmaktır

Sauda muratı – utuv

Ticaret muradı kazanmaktır

Kız muratı- ketüv

Kız muradı evlenmektir

Jol muratı – jetüv

Yol muradı ulaşmaktır.

Burada en önemli özellik *sözlerin anlamı ve kullanım stilidir.* Sırım’ın kullandığı sözler genelde belli bir olay üzerini kuruludur. Bu olay üzerine kurulan düşünce etraflica irdelendiğinde ve bundan sonuç çıkarıldığında belli bir amaca ulaşılır.

Sırım’ın sözleri hem delil gösterir hem de sonuç odaklıdır. Örneğin, Çarlık hükümetinden ümidini kesince, Sırım ve arkadaşları Orenburg yöneticisine mektup yollamışlardır:

“Amiral Peytling, biz Küçük Cüz’ün kahramanları ve kadıları bu kararı tarafınıza belirtmek isteriz. Bize yaptıklarınız adaletten çok uzaktır. Birincisi, halkın fikrini sormadan Eralı’yı Han seçtin. İkincisi Çarlık hükümetine giden elçimize izin çıkarmadın. Üçüncüsü ise suçu olmayan Kazakları öldürdün, huzursuzluk yarattın. Yaşanmış bütün olayları kâğıda sıralarsak sığdıramayız. Senin Çar’ın sadece kötü işleri yürütmeyi bilir. Halkın içindeki en kötü, acımaz insanları seçiyor, sadece onlarla irtibat kuruyor. Dediğini yapan insanlara yönetim kapısını açıyor. Onlara

ünvan veriyor. Eğer Çar halk taraftarıysa neden halkın arasından seçmiyor? Neden halkın durumuyla ilgilenmiyor? Zalim insanı neden halk keneşi yapmadan Han seçiyor? Böylesine saygısızlık, değersizlik bizim geleneğimizde daha önce görülmemiştir. Bize düzen gerekirken bizi güçle yönetmeye çalıştı. Asi bir atı çok döversen o da seni üzerindeyken düşürür. “Kötü çizme¹⁶⁸ ayağı acıtır” Halk korkutularak yönetilemez. Adaletli yönetilirse, değerler de artar. Adalet duygusundan uzak olan insanlar kendilerini adaletin sahibi gibi gösterme içerisinde. Yalanı gerçek gibi, zulmü iyilik gibi göstererek yönetmek istiyorlar. Bizi serseri olarak göstererek kendi serseriliklerini bizim üzerimize atıyorlar. Fakat kötülük iyilikle hiçbir zaman arkadaş olmamıştır. Zamanı gelince sizin yaptıklarınız açığa çıkacak, halkın yüzüne bakamayacaksınız.”¹⁶⁹

Mektubun sonuna Sırım ve Sırım’ın; Tolıbay, Segizbay, Karaböbek, Basıkara gibi arkadaşları ve kadılar imza atmıştır. Çarlık hükümetinin sömürü siyasetine karşı çıkan ve siyasi mektup yollayan Sırım gibi cesur kahramanların gücü ve sesi daima duyulmuştur.

Mektuptaki “*Asi bir atı çok döversen o da seni üzerindeyken düşürür*”, “*kötülük iyilikle hiçbir zaman arkadaş olmamıştır*” deyimleri insanoğluna çok şey katmıştır. Bu deyimlerden Sırım’ın halk değerlerine verdiği önem anlaşılmaktadır. Sonuç olarak Sırım, Çarlık hükümeti sömürücüleri ve Han yönetimine karşı çıkan, ayaklanmaları düzenleyen, önderlik eden lider, aynı zamanda söz ustası bir şeşendir. Sırım söz sanatını şahsi çıkarları için değil halkın çıkarları için kullanmıştır.

Halk arasında kullanılan, herkes tarafından bilinen, günlük hayatta kullanılan sözleri halk deyimini olarak adlandırırız. Örneğin halk arasında “*evin de kulağı var*” sözü vardır. Yolculuk sırasında Han, Sırım’ı ayrı, arkadaşlarını ayrı evde ağırlar. Arkadaşları kendi aralarında sesli konuşurken Sırım “*Bağrıışmayın, evin de kulağı vardır.*” demiştir. Ertesi gün Han, Sırım’ı yanına çağırması, bu sözün anlamını sormuştur. Sırım “*Evin kulağı olmasaydı sen benim söylediğimi nereden duyardın?*” demiştir.¹⁷⁰

Kazakça sözlüğe göre “*tam-ev*” anlamını karşılar.¹⁷¹ “*Evin dışında kişi var*” (*üy sırtında kişi bar*) deyimini de Sırım’ın deyiminin bir çeşitlemesi olabilir. Çocuk eğitimi ile ilgili halk ağzında dolaşan deyim ve atasözlerinin bazıları Sırım’a aittir. Buna delil olarak şu örnekleri verebiliriz: “*Babanın olduğu yerde oğlan, ananın*

¹⁶⁸ Burada kötü çizme diye Hanlardan bahsetmektedir.

¹⁶⁹ Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve İlim Bakanlığı Merkez Kütüphanesi Arşivi, Dosya 457, Dizin 327, Kayıt 118, s.6.

¹⁷⁰ Tilevjanov, a.g.e, s.19.

¹⁷¹ Ahmadi Isakov, **Kazak Tilinin Sözdigi**, Almatı, Gılım, 1986, s. 8.

olduğu yerde kız söylüyorsa oradan uzaklaş” (ata turıp ul söylegennen bez, ana turıp kız söylegennen bez), “Yemeğin en büyüğü ekmek değil mi, halkın büyüğü – Han değil mi” (Tamaktın ülkeni nan emes pe, halıktın ülkeni han emes pe), “Köyünde tepe varsa eyer takılmış atla eşittir, bilgili ihtiyar varsa yazılmış mektuba eşittir”(Aulında töbe bolsa erittevli atpen ten, akıldı kart bolsa jazuvlı hatpen ten) , “Babayı oğlan geçtiyse yiğit olmuştur, anayı kız geçtiyse büyümüştür” (Atadan ul ozsa, er jetkendigi bolar, şeşeden kız ozsa, boyjetkendigi bolar), “İyinin adı ölmez, âlimin mektubu ölmez”, (Jaksının atı ölmeydi, galımnın hatı ölmeydi), “Aşta tuz tatlı, insanda dost tatlı” (Asta tuz tattı, adamda dos tattı), “Herkesin bindiği at kendine küheylan, herkesin sevdiği kendine sungur” (Arkımnın mingen atı özine tulpar, arkımnın süygen jarı özine sunkar)

Sırım’ın deyimleri halk arasında çokça dolaşmaktadır, dolaşmaya devam edecektir. Hikâye örüntüsüne ve yerine göre söylenmiş düşünceli sözler, deyimler ve özel sözler Sırım’ın bilgeliğini, ustalığını ortaya çıkarmıştır.

Şeşendik sanatın diğer bir kolu *tenkittir*. Sırım’ın bununla ilgili birçok örnekleri vardır. Sırımla ilgili bütün tenkitli anlatılar, neredeyse bir amaca, halkın durumuna yönelik söylenmiştir. Örneğin, Yayık bölgesinin iç tarafında yaşayan Kalmuklar 1770 yılında göç ettikten sonra, onlardan kalan yurtsuz yerlere Sırım, yeni yerleşim alanı kurmayı düşünmüş. Önce yurdu dolaşmış, İdil boyuna, Narinkum ve birçok yere uğramış. Bu esnada kuyu kazdırmış ve tekrar kapatmış. İdil boyunu kazdırıp tekrar kapattıklarında kazdıkları yer, toprakla aynı seviyede olmuş. Narın boyundan kazdığı kuyuyu tekrar kapattıklarında ise toprak çok fazla artmış. Jayık boyundan kazıp tekrar kapattıklarında ise toprak yetersiz kalmış. Bu durumu Sırım şu şekilde yorumlamıştır: “*İşte İdil boyunda oturan halkın durumu çok iyi olacak, Jayık boyunun bu tarafında oturanlar ise toprağın verimli olması için çok uğraşacak.*”¹⁷² Burada da Sırım’ın söz sanatındaki amacı net olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden de onun sözleri halk arasında korunmuştur.

Bu bölümde Sırımla ilgili günümüze kadar gelen anlatıları üç gruba ayırarak vermeye çalıştık. Bunlar, *tenkit*, *atışma* ve *deyim*. Ayrıca Sırım’ın kullandığı sözlerin

¹⁷² Adambayev, a.g.e., s. 24.

çeşitliliği ve içeriği, eski şeşendik sanatındaki özelliklerden ayrı düşünülemez. Bunun için eski şeşendik sanatına bakabiliriz.

Eski şeşendik sözler belli bir görüş üzerine kurulmuştur. Görüş, söz sanatında hangi konuyla ilgili olduğu, hangi durumda ortaya çıktığı, kimin tarafından söylendiğini açıklar. Görüş ifade eden sözlerin içeriğinin edebi olması şart değildir. Sadece kısa ve anlamlı olması şarttır. Bu yüzden şeşendik sanatının bu bölümünde anlatıcı kendi isteği ve amacına göre olayı değiştirerek anlatabilir. Bundan dolayı bir hikâyenin “çok yazarı” bulunur.

Genelde şeşen söz, uzlaşmadan sonra veya söz ortasında söylenir. Şeşenin sözü edebi ve seçilmiş, cümleleri ise kalıplaşmış olur. Bu kalıp içerisinde değişiklik yapmak, her şeşenin haddi değildir. Şeşendik söz daha kalıcı ve kısadır.

Adambayev şeşendik sözleri, içeriğine göre termeli ve perdeli söz diye ikiye ayırmıştır:

*“İçeriği şiir, destan gibi olursa bu sözlere termeli diyoruz. Termeli sözün şiir ve yırdan farkı hece sayısının farklı olmasıdır. Ayrıca şeşendik sanattaki termeli sözde cümlenin biçimi değil; verdiği anlam, içerik önem taşımaktadır. Burada lazım olan kelimeler seçilerek alınır. Edebi metinle söylenen sözlere perneli söz diyoruz. Perneli sözün özellikleri sözleri seçilmiş, cümleleri küçültülmüş, birbiriyle şekil bakımından benzer olmasıdır.”*¹⁷³

Şeşendik sanatındaki termeli sözü herhangi bir ezgiyle söyleyemeyiz. Genelde şeşenler kelimenin önemine, anlamına, kelimelerin benzerliğine çok daha önem vermiştir.

K Tk. Kamka tonnın tozganın
Köp jasagan kart biler.
Agayının azganın
Karındas bilmes, jat biler.
Artkı kastın batkanın
Kaptal bilmes at biler¹⁷⁵,

T. Tk. Kamka¹⁷⁴ kaftanın eskidiğini
Çok yaşamış ihtiyar bilir.
Akrabanın kötü duruma düştüğünü
Kız kardeş bilmez, yad bilir.
Arkadaki kaşın battığını
Böğür bilmez at bilir.

¹⁷³ Adambayev, a.g.e., s. 28.

¹⁷⁴ Bir çeşit kumaş

¹⁷⁵ Baltabay Adambayev, **Halık Danalığı**, Almatı, Ravan, 1996, s. 21.

Bu sözler yukarıda verdiğimiz açıklamalara örnek olur. Fakat *termeli* sözde anlamına göre benzerlik olmayabilir.

K. Tk. Alasanı atka sanama,

Jamandı eske sanama.

Bir sınagan jamandı.

Egiz eki sınama.

Tiride sıylaspagan tuvıs,

Közine kum kuyılsın,

Ölgende jılama!¹⁷⁶

T. Tk: Kısayı ata eşit görme

Kötüyü sürekli anma

Bir kere sınıdığın aptalı

İkinci kez sınama.

Yaşarken iyi değilse akraban

Gözüne kum dökülsün

Öldüğünde ağlama!

Bu örnekte hecede ve satır sonunda benzerlik vardır. Fakat bu şairin yaptığı benzerlik değil, şeşenin yaptığı benzerliktir. Hece sayısı çeşitlidir.

Şeşen perneli sözle konuşurken söyledikleri bazen şiir gibi duyulur. “*Yiğidin üç yurdu vardır; eğer sen zenginsen akraban kıskanır, eğer sen fakirsen elindekini paylaşıp veremez; iyi olursan kötüler, kötü olursan kızarlar; Kayın yurdun kolunun uzunluğuna, yakanın kızıl olduğuna bakar; paylaşırsan beğenir, paylaşmazsan belaya kalırsın*”¹⁷⁷ gibi perneli sözde cümleler kısa ve net şekilde söylenmiştir. Hem *termeli* hem *perneli şeşendik* sözlerde ortak edebi özellikler vardır. Genel olarak şeşendik sözlerin boyutu geniş değildir. İnsanların hafızasında kolay yer edinir, anlaşılması oldukça kolaydır, yerine göre değişiklik yapılabilir, dinleyicisi sıkılmaz, dinleyiciyi kendine çeker. Fakat şeşendik sözler bir deyim ya da atasözü değildir. Şeşendik sözler bir olayla, belli bir insanın adıyla söylenir. Şeşendik sözlerin asıl değeri sadece gerçekliğinde değil, düşüncenin hızlı aktarılmasındadır.

Şeşenin en önemli özelliği her duruma uygun söz bulmak, çare üretmektir. Örneğin, “*Bir zengin, Taraktı boyundan Tavbay adlı şeşenin koyununu yıl boyunca geri vermemiş. Bir sene sonra bunun karşılığında sadece bir koyun vererek ödeşmek istemiş. Fakat Tavbay koyunumu vereceksen kuzularıyla ver, diye hakkını aramaya başlamış. Böylece ikisi kadının önüne gelmiş.*

“*Koyun yerine koyun vermek istiyormuş, kabul etmiyormuşsun. Daha ne istiyorsun?*”, demiş kadı. Verecekse, kuzularıyla beraber koyunları, koyun yününden dokunmuş halı, (tokım) bir örtü dolusu koyun yağı, doksan tane kurut versin demiş.

¹⁷⁶ Baltabay Adambayev, Avezov Evi, Bilimsel- Medeni Merkez, El yazması, Dosya 241.

¹⁷⁷ Tilevjanov, a.g.e., s. 64.

*Çünkü aradan yıl geçti. Koyun yılda bir kez kuzular, iki kez yünü kesilir, doksan gün sütü sağılır, demiş Tavbay. Bunun bütün isteklerini yerine getir. Seneye kalırsa ahır dolusu koyun vereceksin demiş kadı.*¹⁷⁸

Bunun gibi zekice verilen cevap daima dinleyiciyi kendine çekmiştir. Örneğini verdiğimiz bu anlatıda kelimelerin birbiriyle bağlantısını görmek mümkündür. “toktı, tokım, toksan” (koyun, at üzerindeki eyere örtülmüş örtü, doksan) bu sözlerin sesleniş şekilleri birbiriyle uyumludur.

Savunduğunu yüceltmek, karşı çıktığını yerin dibine sokmak da şeşenlerin özelliklerinden biridir. Kazak şeşenleri rakiplerinden üstün gelmek, dinleyicinin dikkatini kendilerine çevirmek için atasözleriyle örnek vermeyi ihmal etmemiştir. Deyimler şeşendik sözlerin önünde veya arkasında ya da ortasında yer alır. Örneğin, *ölüm haberini yakınına duyurmak* şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

K. Tk. Akkuv uşıp kölge ketti,
Sunkar uşıp şölge ketti.
Ol adasıp ketken jok.
Arkim barar jöngge ketti¹⁷⁹,

T. Tk. Kuğu uçtu göge gitti,
Sungur uçtu, çöle gitti.
O yolunu kaybetmedi
Herkesin gideceği yere gitti.

Böylece acı haberi duyurarak dinleyicisini acı duruma hazırlamıştır. Eğer ölüm haberini verecek kişi birinci dereceden yakını ise:

K. Tk. Tuyagı bütün tulpar jok
Kanatı bütün sunkar jok
Tozbastı usta sokpaydı
Ölmesti kuday jaratpaydı
Jetpesti kuma!
Kelmeske jılama!

T. Tk. Toynağı bütün küheylan yok
Kanadı bütün sungur yok
Eskimeyeni usta yapamaz
Ölmeyeni Allah yaratmaz!
Ulaşamayacağını kovalama
Gelmeyecekse ağlama!

Bu şekilde avutma sözleri söylenmiştir. Bunlar çok eski zamandan devam edegelen başsağlığında söylenecek örneklerdir:

K. Tk. Jar basına üy tikpe
Jar kulasa üy keter
Ala bolsa agayın
Rulı elden küy keter

T. Tk. Yar başına ev kurma
Yar düşerse ev düşer
Huzur yoksa akrabada
Boy içinde huzur olmaz

¹⁷⁸ Nısanbay Törekulov, **Kazakstan 100 Biy- Şeşen**, Almatı, Kazakistan, 1995, s. 30.

¹⁷⁹ Törekulov **a.g.e.**, s. 13.

Agayın ala bolganda
Avızdağı as keter.
Andıgan duşpan küşeyip,
Jau kolında bas keter¹⁸⁰,

Akrabada birlik olmazsa
Sofrandaki aş gider
Gözeten düşman güçlenir
Düşmanın elinde başın gider!

Burada önce deyme yer verilmiş, sonrasında bununla ilgili düşünce söylenmiştir. Bazen aksine, önce düşünce sonra deyim söylenir. Örneğin:

K. Tk. Janga sözün unamay
Aulak kalsan anaday
“Kayran elim öz elim” dep,
Keyip, batır, nalıma!
“Jatka sultan bolganşa”
Öz elinde ultan bol”,
Degen makal buringı
Bar ma? Batır jadında?!

T. Tk. Sözün kimseye geçmezse
Uzak kalırsan herkesten,
“Hey gidi güzel yurdum” diye,
Üzülüp kahramanım ağlama!
“Yad yerde sultan olmaktansa,
Kendi yurdunda köle” ol!
Bu da bir eski deyimdir,
Var mı aklında kahramanım!¹⁸¹

Atasözleri ve deyimler ana cümle olarak daima karşımıza çıkmaz. Bazen yardımcı cümle olarak da yazılır. Örneğin:

K.Tk. Erdin bilem değeni
Basına salgan oyranı
Köpke sözün bergeni
Tastan sokkan korganı
Jan türşiger jaman is
Agayın ala bolganı¹⁸²

T. Tk. Erin ben bilirim dediği
Başına bulduğu zahmettir.
Kalabalığa söz verdiği
Taştan örmüş kalesidir
En korkutucu kötü iş
Akrabanın huzursuz olmasıdır!

Bu satırdaki son iki mısra “akrabaların arasındaki ilişkilerin önemini anlatan” atasözünün yerini almaktadır.

Deyimler ve atasözleri bazen anlatılmak istenen düşüncenin başlangıcında yer alır, bazen de düşünceyi sonuçlandırmak için kullanılır. Fakat bu durumda atasözü ve deyim cümleye kattığı değer değişmez. Şeşendik sözler hayat tecrübesine dayanan kuralları hatırlatarak dinleyiciyi düşündürmüştür. Böylece kendi amacına ulaşmıştır. Halktan derlenen deyimler ve atasözlerinin kullanım alanı genişlemiş ve yeni

¹⁸⁰ Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve İlim Bakanlığı Merkez Kütüphanesi Arşivi, Dosya 1063.

¹⁸¹ Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve İlim Bakanlığı Merkez Kütüphanesi Arşivi, Dosya 1063.

¹⁸² Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve İlim Bakanlığı Merkez Kütüphanesi Arşivi, Dosya 1063

kelimeler türemiştir. Şeşendik sözler, deyimler ve atasözlerden destek almaz. Atasözleri ve deyimler şeşendik sözlerin tadı tuzu, diğer yönden şeşendik sözler atasözlerinin ve deyimlerin pınarı, kaynağıdır.

Sırımla ilgili sözlerin içeriği iki bölümden oluşmaktadır: *anlatım ve şeşendik*. İçeriğinde yukarıda bahsettiğimiz *termeli* ve *perneli* sözler vardır. Sırım sözlerinin en önemli özelliği anlam zenginliğidir. Sırım'ın sözlerinde Küçük Cüz'ün nasıl Çarlık hükümetine karşı çıktığı, Kazak han ve sultanlarıyla verdiği mücadele, devrimin nasıl başladığı ve sonuçlandığı, ayaklanmaların nedeni anlatılır. Daima halkın tarafını tutmak, gerçekleri söylemek, açık fikirli olmak Sırım'ın şeşendik sanatında ilk sıradaki özellik olmuştur. Sırım'a ait olarak bildiğimiz şeşendik sözlerin dış görünüşünde *termelep* değil *perdelep* konuşmak daha baskındır.

K. Tk. Karadan han bolsam ,
Halkım kalagan bolar
Ayırdan nar bolsam
Atam jaragan bolar¹⁸³ ,

T. Tk. Halkın içinden Han seçildiysem
Halkım öyle istemiştir,
Gücsüzden güçlü olduysam,
Babamın sayesinde!

Bu mısralarda benzer heceler ve uyumlu satırlar vardır. Fakat sözün edebi özelliğine önem veren şeşen, hece ve satır uyumu olsun diyerek benzetmeye çaba sarf etmez. Burada anlatılmak istenen düşünce amacına ulaşmıştır. Örneğin; *Sırım, Zilkara adlı biriyle bir konuda anlaşamaz. İkisi kadiya giderler:*

K. Tk. Kuda boldım dankımen
Sıylasuga halkımen,
Eki kara nar berdim,
Kos jorganı par berdim,
Üç jiyirma mal berdim.
Kümis dep ayttırıp edim mıs şıktı,
Atauga bolmaytın is şıktı.
Altın dep ayttırıp edim, tatı şıktı,
Aytuga bolmaytın atı şıktı.

T. Tk. Dünür oldum ünvanıyla,
Saygılı olmaya halkıyla
İki siyah deve verdim
Çift atı yine verdim,
Üç yirmi hayvan verdim,
Gümüş diye istemiştım bakırmış
Ağıza alınmayacak işi çıktı
Altın diye istemiştım, pası çıktı,
Söylenemeyecek adı çıktı.

*Bu yüzden kadiya geldik. Kızını bu nedenden dolayı almıyorum, demiş.*¹⁸⁴
Burada Sırım'ın köyünden bir delikanlı Zilkara'nın köyünden bir kızı istemiştir.

¹⁸³ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün Arşivi, Dosya 139.

¹⁸⁴ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün Arşivi, Dosya 139.

Fakat kız hamile kalmıştır. Bu durumu duyan delikanlı kızı almaktan vazgeçmiştir. Sırım'ın sözleri ilk bakışta şiir gibidir. Çünkü her cümle «*nar berdim-par berdim*», «*mıs şıktı-is şıktı*» gibi birbirine benzeyen kelimelerle bitmektedir. Fakat bu sözlerin iç özelliğine bakarsak, şiir olmadığını görürüz. Çünkü burada art arda dizilmiş mısra yok, satır sonu benzerlik yok, sadece iletilmesi gereken düşünce vardır. Söz şiirle başlar, metinle biter. İlk beş satır yedi heceden, ortadaki dört satır çok heceden (11,9,12,10) oluşmuştur. İlk bakışta şiir ya da nasihat eden şiire (*terme*) benzeyen satır ya da mısra yoktur. Sadece edebi metinden oluşan karışık cümleler vardır. Bu satırlara renk veren, tat katan hızlı düşünme yeteneğidir. “*tatı şıktı, atı kaldı*”, “*töbege şığıp, töreşi izdep*” gibi satırlarda ses uyumu vardır. İyileri altın, gümüşe; kötülerini bakır ve pasa benzetererek *imalı* şeşendik sözleri canlandırmaktadır.

Sırım'ın günümüze ulaşan sözlerinde *termeden*¹⁸⁵ oluşan satırlar yoktur. Fakat kısa *terme* örnekleri ve şiirler Nuralı, Aldar, Ürgeniş gibi kadı ve hanlara verdiği cevaplarda karşımıza çıkar. Sırım özellikle şeşen olmak için söz kovalayan veya evinde oturup yönetimi eleştiren biri olmamıştır. Onun hayatı yollarda, meydanlarda geçmiştir. Onun sözleri genelde atın üzerinde, mücadele ve atışma sırasında ortaya çıkmıştır. Bu yüzden Sırım'ın sözlerinde yalan ve anlamsız ifade yoktur.

Sırım sanatını okulda öğrenmemiş, hayat tecrübesinden edinmiştir. Bu yüzden Sırım'ın sanatı edebiyatın bütün maddelerine uygundur. Örneğin, hatiplik sanatının kurallarını yazan M. Speranskyi şöyle demiştir: “*Delil, olabildiğince kısa, açık, net, felsefi düşünceyle tatlandırılmış olmalı.*”¹⁸⁶

Sırım'ın sözlerinde karşılaştığımız “*Jaman etik ayak kajar*” (kötü çizme ayağı acıtır) atasözü, “*Su anası – bulak; yol anası- tuyak*” (Su anası pınar, yol anası toynak) deyimleri halk ürünüdür. Sırım sözlerinde arkaik deyimler ve atasözlerini çok az sayıda kullanmıştır. Arkaik kelimelerle sözlerine süs verip ezberlenmiş şiir gibi olmasını uygun görmemiştir. Aksine deyim ya da atasözü olarak tanınmış sözlere daha ağırlık vermiştir. “*Tabaldırıktan biyik tav jok, jaman agayinnan berik jav jok*” (*eşikten yüksek dağ yok, kötü akrabadan güçlü düşman yok*)¹⁸⁷, “*kaygısız bettin jarığı*

¹⁸⁵ Nasihat içeren uzun şiir.

¹⁸⁶ Mihail Speranskyi, *Ob Oratorskim İskustvo*, Moskva, 1959, s. 21.

¹⁸⁷ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün Arşivi, Dosya 457.

bar, kaygılı bettin sarığı bar” (kaygısız yüzün aydınlığı var, kaygılı yüzün örtüsü var)¹⁸⁸, “Jaksılıkka jamandık serik emes”¹⁸⁹ (iyiliğe kötülük arkadaş değil) , “Su jamanı suvat- tusınan sokpak ketpes, mülük jamanı kazık- basınan tokpak ketpes”¹⁹⁰ (suyun kötüsü suvat yanından hayvan eksik olmaz, mülk kötüsü direktir, başından çekiç eksik olmaz)

Şeşendik sanatta genelde sözler üç bölümden oluşur. *Giriş, anlatım ve sonuç. Giriş bölümünde* şeşen dinleyicilerin dikkatini kendine çeker. *Anlatım bölümünde* ele alınan konu her yönüyle işlenir. *Sonuç bölümünde* ise şeşenin düşüncesi, amacı beyan edilir. Sırım’ın sözleri daima üç bölümden oluşmaz. Sırım belli bir olay veya duruma göre kelime içeriğini değiştirmiştir.

Bazı şeşendik sözlerde Sırım’ın hayatıyla pek uyuşmayan durumlar vardır. Örneğin, “*Baymagambet ve Sırım’ın dünür olması*”¹⁹¹ adlı anlatı ikisinin yaşadığı döneme uygun düşmemektedir. Çünkü Baymagambet Sultan, Sırım’ın döneminde yaşamış değildir, o Sırım’ın oğlu Kazı’nın akranıdır. Bunun gibi “*Çocuk Sırım ve Bökey Han*”¹⁹² adlı anlatı da gerçeğe biraz uzak kalmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SIRIM’IN ŞEŞENDİK SÖZLERİNİN TAHLİLİ

3.1. Sırım Datoğlu’nun Şeşendik Sözlerindeki Kahramanlarla İlgili Unsurlar

Anlatılarda Sırım’ın kendisiyle ilgili farklı adlandırmaların kullanıldığı görülmektedir. Sırım’ın çoğu zaman olumlu nitelemelerle, kimi zaman da özellikle babasından dolayı olumsuz sıfırlarla anıldığına da şahit olmaktayız. Bu başlıkta Sırım ve çevresindeki kahramanların anlatılarda nasıl yer aldığına değinilecektir.

Bazı anlatılarda Sırım veya Kahraman Sırım olarak verildiğinde Sırım Datoğlu ile ilgili şeşendik sözler olduğunu anlamaktayız. (nu: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57,

¹⁸⁸ Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün Arşivi, Dosya 457.

¹⁸⁹ Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve İlim Bakanlığı Merkez Kütüphanesi Arşivi, Dosya 1063.

¹⁹⁰ Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve İlim Bakanlığı Merkez Kütüphanesi Arşivi, Dosya 1063.

¹⁹¹ Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve İlim Bakanlığı Merkez Kütüphanesi Arşivi, Dosya 1188.

¹⁹² Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve İlim Bakanlığı Merkez Kütüphanesi Arşivi, Dosya 1188.

58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 175).

Bazı şeşendik sözlerde Sırım'ın gerçek adı Sırlıbay olarak geçmektedir. (nu: 3).

Bazı anlatılarda Sırım, yaramazın bir oğluydun (nu: 1) veya bir yaramazdan doğmuş oğlan imiş, baban senin –Dat idi, o da bir yaramaz ihtiyarın adı idi, ondan doğan Sırım idi (nu: 17) şeklinde gösterilmiştir.

Sırım için kullanılan bazı ifadeler şu şekildedir: Halkın sevdiği çocuktu (nu: 4), Çocuk Sırım (nu: 62, 110, 111), Çocuk (nu: 37, 70, 74, 86, 112), Genç çocuk Sırım (nu: 5, 14, 39, 43, 76, 77, 148), Sırım çocuk (nu: 77, 107, 109, 112, 134), Oğlum (nu: 35, 37, 60, 67, 70, 98, 99, 107, 109, 112, 116, 170), Yavrum (nu: 5, 10, 12, 33, 39, 75, 77, 86, 118, 134), Sırım yavrum (nu: 112, 116), Dost canlısı Sırım (nu: 13, 28), Kirve (Sırım'ın kızı evlendirmesi, düğünü sahiplenmesi) (nu: 75), Yolcu (nu: 18), Aslanım (nu: 75), Sırım adlı vatandaş (nu: 18, 154), Aynam (nu: 58, 128), Bilge Sırım (nu: 36), Misafir (nu: 32), Sırım Kadı (nu: 29, 33, 34, 116, 119, 141), Söz ustası, kahraman Sırım (nu: 31, 34, 147).

Bazı anlatılarda Ürgenış Han'ı Sırım'ı “Kazakların hem şeşen, hem cesur adamı” şeklinde göstermiştir. (nu: 95), Yöneten, önderlik yapan (nu: 86), Efendi bir yiğittir (nu: 68, 100, 149, 150, 151, 168, 171), Küçük Cüz'de Datoğlu Sırım (nu: 7), Küçük Cüz'de Baybaktı Sırım (nu: 6), Ulu Baybaktı Sırım Kadı (nu: 29, 86, 119), Küçük Cüz Bayulı Baybaktı boyundan çıkmış Dat'ın oğlu Sırım (nu: 92), Kahramanım (nu: 55, 123), Kahraman (nu: 11, 31, 32, 34, 54, 69, 85, 92, 100, 132, 165), Sırım kahraman (nu: 89, 90, 91, 93, 94, 95, 98, 100, 102, 103, 115, 121, 137, 147, 152, 162), Ağabey (nu: 11, 74, 155, 156), Ağabeyim (nu: 28, 176), Kahraman ağabeyim (nu: 74), Dede (nu: 29), Deden Sırım (nu: 104), Dat'tan Sırım doğmuş (nu: 58), Dat'tan doğmuş Sırım (nu: 59, 159, 175), Dat'ın oğlu Sırım (nu: 12, 13), Dat'ın oğlu imiş (nu: 16, 113), Dat'ın oğluyum (nu: 23, 35, 37, 67, 112, 170), Dat'ın oğlu

Sırım'ım (nu: 26), Sırım, Dat adlı ihtiyarın oğlu (nu: 33) şeklinde ifadeler ise onun ailesini, boyunu, bazı karakter özelliklerini yansıtmaktadır.

Ayrıca Sırım Datoğlu'yla ilgili anlatılarda Sırım'ın yaklaşık yaşı ismiyle aynı anda verilmiştir. Sırım 6-7 yaşında bir çocukmuş (nu: 14, 43, 111), Yaklaşık 9-10 yaşlarındaki Sırım (nu: 16, 113), 12 yaşında Sırım (nu: 9, 42), 12 yaşındaki Sırım (nu: 130), Sırım 13-14 yaşında (nu: 64), 14 yaşını dolduran Sırım (nu: 2, 76), Sırım 15 yaşında (nu: 61, 131, 164), Sırım on sekiz yaşına geldiğinde (nu: 116, 133), Sırım on dokuzunu doldurup (nu: 33, 116), Sırım o zamanlar 20'li yaşlarında çok genç delikanlıymış (nu: 86, 118), Sırım 20 yaşında kadı olmuştur (nu: 117), Sırım kahraman yaklaşık 34 yaşında (nu: 90) Sırım gençken (nu: 70), gençken Sırım (nu: 74), Sırım çocukken (nu: 90), Sırım, adının duyulmaya başladığı dönemde delikanlıymış (nu: 65), Küçük zayıf bir çocukmuşsun (nu: 66), Sen genç olsan da, yurduna önder olmuş bir çocukmuşsun (nu: 70), Sırım'ın delikanlı dönemi (günü) (nu: 138) şeklindeki ifadeler şeşendik sözleri onun yaşı ile ilişkilendiren ifadelerdir.

Bazı şeşendik metinlerde Sırım'ın zekâsına, şeşendik sanatına şaşıranlar:

- Siz bir zamanlar yıldı yiyen Sırım idiniz, artık koyun yiyen Sırım olmuşsunuz (nu: 53, 153)

- Oldukça uysal birinden de sizin gibi çocuk nasıl çıkmış? (nu: 23) şeklinde ifadeler kullanmıştır.

Sırım'ı Hiva, Buhar, Horezm hanları ve kadıları Kazak veya "Sahra Kazak'ı" olarak adlandırmıştır. (nu: 94, 97, 99, 146).

Oldukça eli açık, güler yüzlü (nu: 98), Sireke (nu: 99, 146), Sirekem (Sırım'ım) (nu: 141), Sırımcan (nu: 157), Misafir (nu: 167), Dayıcığım (Amcacığım) (nu: 172), Babam Sırım (nu: 174).

Elde ettiğimiz metinlerdeki Sırım'la ilgili isimlendirme küçük yaştan itibaren ihtiyarlık dönemine kadar olumlu yönde olmuştur. Sırım'a bazen babasının niteliği üzerine ad verildiyse çoğunlukla kendi özelliği üzerine ad verilmiştir. Metinlerde kadılığı ve şeşen olması ön plana çıkmıştır. Bu yüzden Sırım bu sıfatla tanınmış, ün kazanmıştır.

3.1.1. Sırım Datoğlu'nun Aile Fertleri ve Çevresi

Kendi yurdu (Sırım'ın baba tarafından birinci dereceli akrabaları) (nu: 1, 29, 58, 115), Anne tarafı (Sırım'ın anne tarafı) (nu: 1, 29, 58, 115), Kayın yurdu (Sırım'ın karısının tarafı) (nu: 1, 29, 58, 115), Ana (Sırım'ın annesi) (nu: 2, 15, 23, 44, 74, 115, 122, 132, 134, 141), Yedi adam (Sırım'ın arkadaşları) (nu: 2), İki arkadaş (Sırım'ın arkadaşları) (nu: 3, 68), Zilkara kahraman (Sırım'ın arkadaşı) (nu: 3, 51, 81, 128), Arkadaşları (nu: 3, 8, 35, 68, 70, 72, 75, 94, 113, 173), Bir arkadaşı (Sırım'ın bir arkadaşı) (nu: 71, 131), Efendim (Sırım'ın Han'a ithafı) (nu: 5, 39, 61, 98, 133, 148), Küçük Cüz Baybaktı (Sırım'ın boyu) (nu: 6), Güzel kız (nu: 11), Kız kardeş (Sırım'dan yaşça küçük kız) (nu: 11, 90, 155), Kız kardeşim (Sırım'dan yaşça küçük akraba kız kardeşi, Baybaktı boyundan kız) (nu: 20, 28, 49, 74, 75, 156, 172), Yoldaşları (nu: 13, 37, 40, 112), Pehlivan (Sırım'ın pehlivanı) (nu: 13, 25, 147), Tek atlı yiğit (Sırım'ın yoldaşı) (nu: 13), Bir zalim kadın (Sırım'a zehir veren kadın) (nu: 13), Bekçi (Sırım'ın bekçisi) (nu: 13), Nuralı (Sırım'ın dünürü) (nu: 14), Omar (Sırım'ın torunundan doğan çocuk) (nu: 17, 46, 59, 159, 160, 175), Genç kız (Sırım'ın beğendiği kız) (nu: 18, 47, 54, 152), Baba (Sırım'ın babası) (nu: 21, 112, 122, 140), Eskara (Sırım'ın yanındaki hizmetçi çocuk) (nu: 25, 145), Şolan kahraman (Sırım'ın dedesi) (nu: 26, 57, 77, 107, 113), Akrabaları (Sırım'ın akrabaları) (nu: 28, 73, 77, 87, 112, 134, 172), Dat (Sırım'ın babası) (nu: 33, 116, 121, 134, 140, 175), Alim boyunun aksakalı (ihtiyarı) (Sırım'la aynı boydan ihtiyar) (nu: 37), Çobanlar (Sırım yurdunun çobanları) (nu: 37), Bayulı'nın yiğitleri (Sırım'ın arkadaşları) (nu: 37), Kadım (Sırım görmüş geçirmiş, keskin dilli söz sahibine böyle demiştir) (nu: 37, 111, 112), Kadılar (nu: 43), Ata (dede) (Sırım yaşça çok büyük ihtiyarlara böyle demiştir) (nu: 37, 112, 132, 141), İhtiyar (Sırım büyüklerine böyle demiştir) (nu: 37, 112, 116, 125), Yiğitler (Sırım'ın arkadaşları) (nu: 40, 72, 84), Gelin (Sırım'ın beğendiği kızı) (nu: 47, 154), Veziri (Sırım'ın yanında bulunan yiğit) (nu: 48, 135), Dünür (Sırım'ın yurdu, kızı alan tarafa demiştir) (nu: 51, 141), Beklenmedik misafir (Haber vermeden, eve misafir gelip gittiğinde Sırım'a demiştir) (nu: 54, 152), Dostum (Sırım Alaş'ın vatandaşına bu şekilde seslenir) (nu: 58, 126, 141), Düşmanım (Sırım kötü akrabasına demiştir) (nu: 58, 126, 166), Kazı (Sırım'ın oğlu) (nu: 59, 101, 102, 103, 104, 105, 158, 159, 160, 174), Ağabeyler (Sırım yaşça

büyüklerle demiştir) (nu: 62), Çocuklar (Sırım'la beraber oynamış çocuklar) (nu: 64), Eşi (Sırım'ın eşi) (nu: 72, 122), Kötü akraba (Sırım'ın kötü akrabası) (nu: 73), Nurganım (Sırım'la aynı boydan olan küçük kız) (nu: 74, 176), Bir iyi kadın (Dat'ın eşi, Sırım'ın annesi) (nu: 77, 134), Sasay (Sırımla aynı boydan ihtiyar) (nu: 77), İki kardeş (Sırım birini kendisi diğerini de halkım diye göstermiştir) (nu: 78), Baysal kadı (Sırım'ın kızını alan dünürü) (nu: 82), On iki kardeşiz (Sırım'ın Küçük Cüz'deki on iki ata Bayulı Baybaktı boyundan akrabaları) (nu: 84), Nuralı Han (Sırım'ın kızını alan dünürü) (nu: 9, 19, 48, 61, 73, 76, 77, 85, 88, 89, 91, 92, 94, 117, 130, 133, 137, 138, 139, 141, 142, 160, 164, 165, 174), Kultay (Sırım'ın damadı, Kansulu adlı kızının kocası) (nu: 88), Nuralı'nın eşi (Sırım'ın dünürü, kızının kayın anası) (nu: 88), Aday Mambetali kahraman (Sırım'ın dünürü, kızını vermiştir) (nu: 88), Yüz yiğit (Nuralı Han'ı öldüren, Sırım'ın önderlik ettiği grup) (nu: 91), Esimhan (Sırım'ın damadı, Nuralı Han'ın oğlu) (nu: 92), Taumurat (Sırım'ın arkadaşı) (nu: 98), Eskara kahraman (Sırım'ın yardımcısı) (nu: 99, 100), Urišta (Sırım'ın ölüm haberini eşi ve çocuklarına ilk duyuran kişi) (nu: 101), Muhtar (Sırım'ın torununun çocuğunun çocuğu) (nu: 106), Ağabeyi (Sırım'ın kendi ağabeyi) (nu: 122, 141), Aklima (Sırım'ın kız kardeşi) (nu: 139, 172), Ağa (Sırım'a yaşça küçük kızlar böyle hitap etmiştir) (nu: 155, 156), Çocuklar (Sırım'ın köyünün çocukları) (nu: 163).

Sırım'ın dedesi Şolan savaşlarda ün kazanmış, zafere ulaşmış kahraman birisi ise, annesi oldukça misafirperver çok akıllı bir olarak tanılmıştır. Babası Dat ise bazı metinlerde kahraman bazı metinlerde oldukça uysal olarak karşımıza çıkmaktadır. Sırım ailesene düşkün, oldukça saygılı biridir. Kız kardeşi Aklima'nın sözüne karşı gelmemesi bunu ispat etmektedir. Ayrıca arkadaşları arasında itibarlı biri olmuştur. Metinlerde arkadaşlarıyla karşı karşıya geldiğini görmeyiz. Ayrıca bu metinlerde arkadaşlarının genellikle adları ile birlikte anılması dikkat çekicidir. Sırım sadece han ve sultanlarla karşı karşıya gelmiş, adaleti savunmuştur. Nuralı Han'la dünür olmasına rağmen hiçbir zaman akrabalık ilişkisini ön plana çıkarmamıştır. Aksine doğruluğu ve adaleti hep savunmuş, onun için mücadele etmiştir. Bu yüzden Sırım adaletin simgesi haline gelmiştir.

3.1.2. Sırım Datoğlu'nun Yakınları, İçecek ve Diğer Maddelerle İlgili Adlandırmalar

Cadı (Sırım'ın atının yularına zehir süren ihtiyar kadın) (nu: 4), Şair, yazarlar (nu: 5). Aksakal, kadılar (nu: 5), Yenilmeyen pehlivan (nu: 13), Tek atlı yiğit (Sırım'a kırk gün sıcak olduğunda yardım eden delikanlı) (nu: 13), Zalim kadın (Sırım'ın yemeğine zehir katan kadın) (nu: 13), Bir kâse susın (nu: 13, 168), Susın içmiş (nu: 69, 168), Sırım suyunu içerken (nu: 112), Suyu iç (nu: 150), Suyun kötüsü suvattır (nu: 112), İçecek olarak da kımız verirler (nu: 146,), Sırım bu zehirli suyu içerek ölmüş (nu: 146), Kımız (nu: 173), Sofraya kımız gelmiş (nu: 31, 147), Kımız içmeden önce (nu: 31), Su yerine kımız verilir (nu: 99), Zehirli kımız (nu: 99), Çay (nu: 59, 146, 173), Çayı hazırlamak ve çay ikram etmek (nu: 146, 167), Büyük bir keyifle çay içiyormuş (nu: 59), İçecek içmiş (nu: 150), Bir kap içecek (nu: 150), Su (nu: 4, 25, 57, 112, 146), Zehir içerek (nu: 92), Su anası pınar (nu: 144, 164), Yeri çorak suyu acı (nu: 173), Ayran ikram etmiş (nu: 106), İkramı içtikten sonra (nu: 106), Yemeden içmeden susuzluğumu giderdin (nu: 175), Hayvanlara su vermekte olan çocukla karşılaşır (nu: 62).

Metinlerde içecek olarak en çok kımız karşımıza çıkmaktadır. Yılkı Türk devletlerinde çok önemli yere sahip hayvandır. At, Türk'ün kanadıdır. Yedi hazinenin biridir. Kazak Türkleri yılkıya her zaman değer vermiştir. Yılkı sütünü “kımız” diye adlandırmışlardır. Uzaktan gelen misafire kımız ikram edilmiştir. Susadığında ya da birine misafirliğe gittiğinde Sırım'a kımız ikram edilmiştir. Bunun dışında ayran ya da süt gibi içecekler nerdeyse yok denecek kadar azdır. Bu anlatılarda yılkının değeri gözler önüne serilmektedir.

3.1.3. Resmi Şahıslar

Kadı (nu: 2, 12, 14, 20, 29, 31, 33, 35, 37, 38, 43, 49, 50, 52, 59, 62, 65, 68, 70, 74, 75, 78, 82, 83, 84, 90, 99, 100, 101, 104, 105, 108, 109, 111, 112, 115, 117, 118, 119, 136, 138, 140, 141, 142, 146, 151, 156, 158, 162, 171), Han -asılzade (nu: 137, 138), Aksakal-kadılar (nu: 5, 33, 39, 77, 110, 116, 134, 148), Asılzade-kadı (nu: 105, 160), Vezir (nu: 19), İhtiyar kadı (nu: 12, 23, 35, 37, 59, 146), Küçük Cüz'ün çok kişileri (nu: 20), Sultan (nu: 104, 134, 141, 171), Hizmetçi (nu: 21), Özbekler

(nu: 31), Molla ve işanlar (nu: 31, 66, 96, 97, 120), Kral (nu: 34, 117), Padişah (nu: 34, 40, 66, 117, 121, 136, 160), Padişahın askeri (nu: 34, 117), Padişahın vekili (nu: 117), Alim boyunun yiğitleri (nu: 35, 112), Bayulı boyunun yiğitleri (nu: 37, 76, 112), Şair- yırcı (nu: 39), Hizmetçi (nu: 46), Asilzadeler (nu: 65, 103, 174), Zenginler (nu: 65, 80, 157), Hâkimler (nu: 65, 106), General (nu: 75), Vali (nu: 121), Alim (nu: 120), Ulak (nu: 135, 147), Kazak halkının Üç Cüz'ünden büyükler (nu: 147), Baybaktı nesilleri (nu: 156).

Metinlerde en çok karşılaştığımız resmi şahıslar han ve sultanlardır. Çünkü Sırım'ın döneminde Kazak toplumu han ve sultanlar tarafından yönetiliyordu. Ayrıca kadı ve şeşen adlarıyla da bolca karşılaşıyoruz. Bu iki resmi şahıs o dönemde önemli kararların alınmasına öncülük etmiş halk ve yönetim arasında köprü kurmuştur. Boylar arasındaki anlaşmazlıklar veya yardımlaşmaların en hararetli olduğu dönem olduğundan boyların liderleri ve önderleri ön plana çıkmıştır.

3.1.4. Meslekler, Dükkanlar, İşletmelere Bağlı Şahıslar

Kazakların Üç Cüz'deki büyükleri (nu: 147), Üç Cüz'ün hızlısı (nu: 147), Üç Cüz'ün pehlivanları (nu: 147), Kazak pehlivanı (nu: 94), Sırım'ın (nu: 145) koyun bile güdemeyen (Sırım'ın babası) (nu: 112, 170), Kahraman (nu: 4, 5, 11, 31, 32, 34, 35, 39, 50, 55, 69, 74, 85, 88, 92, 95, 115, 117, 123, 132, 142, 144, 147, 155, 165), Aksakal, kadılar (nu: 5, 39, 88, 102, 109, 110, 111, 112, 115, 134, 148), Şeşen (nu: 12, 31, 59, 95, 144, 147), Kadı (nu: 12, 14, 29, 33, 34, 35, 40, 43, 46, 50, 59, 62, 65, 68, 86, 88, 90, 104, 110, 111, 112, 117, 118, 119, 133, 136, 138, 141, 147, 151, 159, 164, 171, 173), Han (nu: 5, 8, 13, 19, 24, 25, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 52, 61, 65, 66, 77, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 99, 102, 114, 117, 120, 129, 130, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 146, 148, 165, 174, 175), Konırat'ın Han'ı (nu: 99, 145), Arabulucu, elçi (nu: 40), Hizmetçi (nu: 46, 160), Çoban (nu: 74, 112, 118), Özbek halkı (nu: 147), Tenkitçi (nu: 76, 77, 134), Deveye binmiş birisi (nu: 110), Tüccar (nu: 80), Han'ın kadısı (nu: 92), Divane (nu: 82, 83), Hâkim (nu: 81), Şeyh (nu: 31, 97, 147), Şeyhlerin ayakkabısı (nu: 31, 147), İmam (nu: 31, 66, 97, 120, 147), İmam'ın sarığı (nu: 31, 147), Yönetici, hâkim (nu: 65, 106), Haberci (nu: 31, 48, 133, 135, 147), Muhbir (nu: 98), Uşak (nu: 21, 50, 140), Köyün büyük

aksakalı (nu: 156), Düşman (nu: 107), Çar'ın vekili (nu: 117), Şair, yırcı (nu: 39, 148), Şair, yazar (nu: 5), Şarkıcı, yırcı (nu: 5, 39, 148), Han'ın pehlivanı (nu: 13, 25, 31, 99, 146), Özbek halkı (nu: 147), Bekçi (nu: 13), Buhara Hanlığı (nu: 173), Özbek Beyi (nu: 31, 94, 147), Arayanı olan (nu: 33), Yönetici (nu: 86, 118), Önder (nu: 86, 118), Arabulucu (nu: 35), Muhtar, kadı (nu: 133), Evin çocuğu (nu: 35, 37, 112), Halkın oğlu (nu: 35, 37, 112), Yardımcı çocuk (nu: 99), Arayan (nu: 37, 159), Komşular (nu: 141), Hizmetçi (nu: 39), Harezm hanları (nu: 94), Harezm kadıları (nu: 94), Elçi (nu: 89), Harezm kadıları (nu: 94), Asker (nu: 57, 94), Han'ın askerleri (nu: 142), Halkın huzurunu kaçıran (nu: 92), Halkın düşmanı Nuralı (nu: 91), Han'ın kadıları (nu: 142), Özbek pehlivanları (nu: 147), Tübek yurdunun aksakal ve kadıları (nu: 39, 148), Türkmen Hanlığı (nu: 39, 148), Türkmen Hanı (nu: 5, 39, 148), Tazıların sahibi (nu: 5), Özbek Han'ı (nu: 6, 94), Asilzade (nu: 17, 40, 46, 59, 65, 88, 91, 94, 103, 133, 136, 137, 159, 160), Özbek (nu: 7, 31, 143, 144, 147), Özbek halkı (nu: 31), Kalmuk (nu: 7, 143), Karakalpak (nu: 143), Türkmen (nu: 7, 143), Zenginler (nu: 17, 65, 88), Pehlivan (nu: 13, 25, 31), Asker (nu: 59), Hiva Hanı (nu: 3, 10, 13, 25, 92, 98, 99, 100, 143, 147 173.), Hiva Hanlığı (nu: 99, 100, 143, 145), Kazak- Rus zenginleri (nu: 92), Vezir (nu: 19, 135), Pehlivan yiğitler (nu: 31), Ürgenış Hanı (nu: 144, 173), Yönetici (nu: 133, 160), Çoban (nu: 163), Yalancılar (nu: 120), Casus (nu: 10), Hiva Hanlığı (nu: 143, 145), Asker (nu: 94), Özbek şeşeni (nu: 144), Ürgenış şeşeni (nu: 95, 173), Han'ın casusu cadı kadın (nu: 98), Nuralı Han'ın danışmanlık yaptığı beş kadısı (nu: 141), Rus Çar'ı (nu: 143).

Dini mesleklerle ilgili şahısları sadece Sırım'ın yurt dışı seyahatlerindeki metinlerde okuruz. Genelde en çok han ve sultanlar, kadı ve Üç Cüz'ün büyükleri, Sırım'ın pehlivan arkadaşları metinlerde yer almıştır. Sırım aldığı bütün kararları, şahsi düşüncelerini boy ve Cüz büyükleriyle danışmıştır. Bu yüzden boy ve Üç Cüz'ün büyükleri sıkça karşımıza çıkar. Toplumun geleceğini düşünen önder daima toplumla içe içe olmalı. Sırım buna en güzel örnektir.

3.1.5. Din ve İnanca Bağlı Adlandırmalar

Huda (nu: 16, 97, 159), Allah Teâla (nu: 33), Bismillah Allah yardımcı (nu: 106), Kırkın biri Hızır (nu: 23, 37, 77, 112, 134), Kuran (nu: 93), Huda'nın rahmeti

(nu: 146), Huda'nın iyiliği (nu: 99), Allah'ın kudretidir (nu: 77), Allah kahretsin! (nu: 77, 90), Otuz gün oruç (nu: 29), Beş vakit namaz (nu: 29), Din (nu: 25), Huda'nın oğlu (nu: 121), Cami (nu: 25, 94, 96, 97, 99, 146), Camide namaz (nu: 94, 99, 146), Fatiha Süresi (nu: 94), Fatiha sonrası (nu: 94), Yemekli mevlit (nu: 65), On sekiz bin cihan (nu: 33), İlahi âmin (nu: 33), Namaz (nu: 63, 94, 95, 96, 97, 99, 144, 146), Cuma namazı (nu: 97), İkinci namazı (nu: 63), Namazdan sonra dua etmek (nu: 94), Namazın duası (nu: 99, 146), Şeriat (nu: 96, 99, 146), Şeriat kitabı (nu: 96), Şeriatın açıldığı yer (nu: 99, 146), Din'in açıldığı yer (nu: 98), Dua (nu: 1, 2, 10, 12, 23, 26, 33, 35, 37, 55, 58, 70, 76, 86, 94, 100, 112, 115, 118, 126, 146), Yedi kat gök (nu: 96, 99, 146), Gök (nu: 96), Nur (nu: 96), Mezar (nu: 21, 34, 118, 140), Hanşapkan mezarı (nu: 117, 118), Beddua almış Kalkaman'sın (nu: 27), Öğlen üstü rüya (nu: 29, 120), Rahmî rüya veya helal rüya (nu: 29, 120), Hayalci rüya (nu: 29, 120), Şeytani rüya (nu: 29, 120), Rüya yorumlamak (nu: 29, 120), İhtiyarın şeytanı (nu: 35, 37, 112), Yalan dünya (nu: 35), Mezarlık (nu: 50, 92), Dat'ın mezarı (nu: 50, 140), Hanşapkan mezarı İmam (nu: 66, 96, 97, 142), Beriş'in ünlü mezarlığı (nu: 91), Şeyh (nu: 31, 97, 147), İşanların ayakkabısı (nu: 31, 147), İmam (nu: 31, 97, 120, 147), İmamın sarığı (nu: 31, 147), Sarık (nu: 31), Abdest (nu: 68), Şeytan (nu: 12, 86, 112, 118, 141), Namaz sonrası ellerini açıp, Fatiha suresi okunmuş (nu: 94).

Sırım'ın insanlığı, yardımseverliği, adaletli davranışı anlatılarda dikkat çekmektedir. Metinlerde en çok yurt dışındaki hanlıklara gittiğinde namaz kıldığı, şeyhlerle karşılaştığı, imamlarla konuştuğu görülmektedir. Kazak toplumu da din ve inança bağlı yaşamasına rağmen Kazak Türkleri aynı zamanda yüzyıllardır süregelen geleneklerine de bağlıydı.

3.1.6. İsmiyle Anılan Şahıslar ve Boylar

Halk tarihinde yaşamış, kendi döneminde kahramanlıklarıyla veya sözleriyle adaletli kararlar almış tarihi şahıslar zaman içerisinde birer efsaneye dönüşmüştür. Bu dönüşümü şaşendik sözlerin içeriğinde görmek mümkündür.

Metinlerde adları ile karşımıza çıkan şahıslar şunlardır:

Kazakların üç çocuğu: Aksarı – Ulu Cüz, Beksarı – Küçük Cüz, Janrais– Orta Cüz (nu: 143), Kazı (nu: 17, 46, 59, 101, 102, 103, 104, 105, 158, 159, 160, 161,

162, 174), Küçük Cüz (nu: 6, 7, 20, 39, 49, 86, 87, 92, 99, 117, 118, 145, 148, 157), Orta Cüz (nu: 20, 25, 49, 78, 87, 157), Küçük Cüz Bayulı boyunun dul kadını (nu: 157), Kazakların Üç Cüz'ünün büyükleri (nu: 31), Yediboyun en büyüğü Mönke Kadı (nu: 10, 20, 29, 49, 75, 79, 109, 118, 119, 120, 157), Dat (nu: 7, 12, 13, 17, 26, 33, 35, 37, 50, 57, 59, 67, 77, 78, 91, 92, 100, 106, 107, 111, 116, 134, 160, 170, 175), Böken (nu: 10, 62, 67, 70, 74, 75, 84, 98, 99, 100, 111, 170), Eset Kahraman (nu: 1, 58, 125), Malaysarı Kadı (nu: 2, 12, 23, 25, 27, 33, 35, 37, 86, 99, 100, 112, 116, 118, 121, 145), Aksuvat Kadı (nu: 2, 33, 35, 37, 84, 112), Aldar Kadı (nu: 20, 21, 91, 137, 141), Sarjolak Kadı (nu: 21, 50, 140), Sarjala Kadı (nu: 91), Omar Kadı (nu: 46, 59, 106, 159, 160, 175), Üki Kadı (nu: 59, 141, 159, 175), Aldiyar Kadı (nu: 38, 49, 50, 117), Asan Taubay Kadı (nu: 90, 138), Balabi (nu: 78), Baysal Kadı (nu: 82, 83), Atakozı Kadı (nu: 82, 83), Kösev Kadı (nu: 68, 99, 100, 145, 151, 176), Köske Kadı (nu: 74, 99, 100, 145, 176), Baybura (nu: 84), Kesten (nu: 84), Hayırlı kadı (nu: 106), Sarı kadı (nu: 108), Bulan Kadı (nu: 118), Türke Kadı (nu: 118), Arğın Janibek Kadı (nu: 118), Urišta Kadı (nu: 101), Konıs Kadı (nu: 141), Kenesarı Kadı (nu: 141), Türke Kadı (nu: 157), Tokpak (nu: 23), Esentemir (nu: 62, 70, 84), Esentemir boyu (nu: 75, 84), Tabın boyu (nu: 5, 39, 75, 148), Tana boyu (nu: 5, 12, 27, 39, 86, 118, 148, 176), Asan Tana boyu (nu: 27, 64, 86, 118), Jiyembet Tana boyu (nu: 12, 64, 86, 118), Ahmet Tana boyu (nu: 27), Kara Tana boyu (nu: 12), Bessarı Tana boyu (nu: 27, 64, 86, 118), Kalkaman Tana boyu (nu: 12, 64), Kunan Tana boyu (nu: 12, 64, 86, 118), Karaman Tana boyu (nu: 27, 64, 86, 118, 131), Alim boyu (nu: 2, 23, 28, 33, 35, 37, 84, 92, 112, 158), Bayulı'nın Şekti boyu (nu: 74, 104, 176), Aday boyu (nu: 26, 55, 82, 88, 123, 142, 169), Aday'ın Şalbar boyu (nu: 26, 55), Yediboy (nu: 39, 75, 92, 101), Alaşa boyu (nu: 83, 141), Kılış boyu (nu: 84), Amandık boyu (nu:84), Beriş boyu (nu: 84, 91, 137, 141), Alşın boyu (nu: 75), Uak boyu (Uak – Arğın boyundan türemiştir) (nu:118), Arğın boyu (nu: 118, 159), Şalbar boyu (nu: 123, 169), Alteke boyu (nu: 159), Isık boyu (nu: 138), Kederi boyu (nu: 141), Baybaktı boyu (nu: 28, 29, 33, 59, 86, 92), Baybaktı Sasay (nu: 77, 134), Arğın boyu (nu: 59, 75, 159), Kıpçak boyu (nu: 59, 159), Şerkeş boyu (nu: 62, 84, 157), On İki Ata Bayulı'na ait adam (nu: 29, 84, 86, 92, 112, 117, 118, 119), Zilkara kahraman (nu: 4, 22, 51, 81, 128), Hizmetçi çocuk Eskara (nu: 25, 99, 100), Şolan (nu: 26, 57, 77, 107, 134), Balvan (Pehlivan) Şolak'ın dedesi Aksak pehlivan (nu:

31, 147), Kalmıkov Çar yardımcısı (nu: 34), Anton Çar'ın askeri (nu: 34), Nuralı Han'ın oğlu Esim Han (nu: 38, 65, 77, 92, 117, 127, 134), Turlan (nu: 62), Karabalık (nu: 63), Ayşuak (nu: 65), Davitkızı Nurganım (nu: 74), Bakay tenkitçi (nu: 76, 77), Arıstanbay (nu: 84), Karakempir (ihtiyar kadın) (nu: 84), Asav (nu: 84), Turlan (nu: 84), Aytuar (nu: 84), Bulan (nu: 86), Nuralı'nın oğlu Kultay (nu: 88), Sırım'ın kızı Kansulu (nu: 88), Mambetali (Sırım'ın damadı) (nu: 88), Cayık Beriş boyu (nu: 91), Beriş'in Jonbay Sebegi boyu (nu: 91), Nuralı Han (nu: 9, 14, 19, 34, 42, 48, 61, 64, 65, 73, 76, 77, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 117, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 141, 162, 164, 165, 166, 172, 174), Nuralı'nın dedesi Abulhayır Han (nu: 92), Nuralı Han'ın oğlu Bökey (nu: 92), Nuralı Han'ın oğlu Karatay (nu: 92), Nuralı Han'ın oğlu Omar (nu: 92), Nuralı Han'ın çocuğu Sıgalı (nu: 92), Nuralı Han'ın çocuğu Kiysık (nu: 92), Taumurat (nu: 98), Takırbas (kel) pehlivan (nu: 98), Daukara'nın çocuğu Eskara kahraman (nu: 99, 145, 146), Konırat (nu: 99, 145), Baymaganbet Sultan (nu: 104, 105, 158, 161), Şokay (nu: 105, 161), Sırım'ın neslinden Muhtar (nu: 106), Aklıma (Sırım'ın kız kardeşi) (nu: 139, 172), Atakozi (nu: 142), Ali Derbisali (Sırım'ın damadı) (nu: 176), Hiva Han'ı (nu: 3, 10, 13, 25, 92, 98, 99, 100, 143, 147 173).

İsmiyle anılan şahıslar arasında en çok karşımıza çıkan boy liderlerinin isimleridir. Sırım boy liderleri, kadılar ve dönemin önde gelen şeşenleriyle daima iç içe olmuştur.

3.1.7. Belirsiz Kişiler

Kişi (nu: 161, 169, 176), Aç kişi (nu: 55, 169), Bir kişi (nu: 168), Yedi kişi (nu: 2), İki kişi (nu: 2, 16, 37, 147), Yaya iki kişi (nu: 16, 113), Üç dört kişi (nu: 43), Dört kişi (nu: 41, 130), On iki kişi (nu: 33, 112), Gelen yirmi kişi (nu: 37, 134), Kırk kişi (nu: 91, 156), Ölmüş kişi (nu: 45), Diğer kişiler (nu: 176), Aradığın kişi (nu: 74), Atlı kişi (nu: 16, 113,), Birçok kişi (nu: 77,), Onlar (nu: 2, 3, 7, 35, 39), Atlılar (nu: 2), Sırım'ın adamları (nu: 2), İki arkadaş (nu: 3, 37, 68, 151, 171), Arkadaşları (nu: 1, 4, 23, 26, 33, 41, 57, 70, 72, 107, 116, 151, 173), Bir arkadaşıyla (nu: 71), Birkaç arkadaş (nu: 94,), Diğer arkadaşları (nu: 94), Sırım'ın arkadaşları (nu: 3, 37, 75, 88, 112, 114, 131), Yanındaki arkadaşıyla (nu: 154), Yanındakiler (nu: 26, 57, 107, 163

), Cadı bir karı (nu: 4), Kazak (nu: 97, 112, 116, 141, 143, 147, 173), Kazaklar (nu: 5, 8, 80, 83, 143, 147), Ruslar (nu: 66, 80, 83), Rusların bazıları (nu: 66), Bir yardımcı (nu: 5, 39), Özbek (nu: 7, 143, 147), Özbekler (nu: 147), Kalmak (nu: 7), Türkmenler (nu: 7, 143), Adam (nu: 7, 15, 21, 23, 25, 33, 37, 70, 110, 112, 131, 176), Adamlar (nu: 26, 62, 84, 141, 174), Bir adam (nu: 23, 33, 34, 37, 45, 75, 77, 84, 89, 112, 122, 171), İki adam (nu: 75,), Yanındaki adam (nu: 112,), Gelen adamlar (nu: 75), Gelenler (nu: 84, 112, 157), Bir kız (nu: 11, 20, 47, 49, 75, 155, 156), İki kız (nu: 100), Kadın (nu: 13, 25, 32, 72, 95, 99, 102, 110, 150, 168, 173), Bir kadın (nu: 28, 53, 71, 75, 126, 156, 157), Kadınlar (nu: 16, 29, 65, 113, 120), Kırk kadın (nu: 156,), Kırk erkek (nu: 156), Bir köylü (nu: 15), Köy halkı (nu: 16), İhtiyar (nu: 37, 67, 70, 112, 116, 134, 169, 172), Bir ihtiyar (nu: 16, 37, 45, 60, 62, 63, 71, 99, 104, 118, 125), İhtiyar dede (nu: 35), İhtiyar adam (nu: 32, 33), İhtiyar koca (nu: 53), Bir yaramaz ihtiyar (nu: 46), Yanındaki ihtiyarlar (nu: 77), Yanındaki yardımcıları (nu: 94), Yaramaz birisi (nu: 58), Bir torunu (nu: 17), Fakir (nu: 18, 159), Fakirler (nu: 94), Bir fakir aile (nu: 154), Vezir (nu: 48), Vezirler (nu: 135), İki vezir (nu: 19), Misafir (nu: 19, 20, 23, 25, 26, 27, 29, 31, 32, 33, 48, 54, 55, 59, 71, 89, 100, 109, 135, 144, 149, 152, 166, 169, 173), Gelen misafirler (nu: 147, 159), On iki misafir (nu: 33), Halk (nu: 19, 23, 24, 25, 29, 30, 33, 35, 37, 38, 48, 52, 59, 67, 70, 76, 77, 78, 83, 84, 86, 89, 91, 92, 95, 106, 108, 112, 124, 130, 132, 134, 135, 137, 141, 158, 163, 165, 166, 172, 173, 174, 175), Halk çocuğu (nu: 35), Komşu halk (nu: 112), Gelin (nu: 20, 37, 59, 116, 149, 159, 166), Kazakların Üç Cüz'ünün büyükleri (nu: 31), Küçük Cüz'ün yiğitleri (nu: 20), Küçük Cüz'ün çoğu insanı (nu: 20), Orta Cüz'ün adamları (nu: 87), Alim boyunun adamları (nu: 34, 37, 112), Tana boyunun adamları (nu: 118), Kendileri (nu: 20, 33), Kız (nu: 20, 29, 37, 54, 59, 75, 77, 81, 83, 88, 92, 99, 100, 102, 127, 130, 131, 134, 141, 149, 151, 152, 166, 171, 175), Bir kız (nu: 18, 22, 32, 51, 74, 77, 81, 128, 154), Kırk kız (nu: 20, 28, 49, 74, 176,), Kızın biri (nu: 20, 28), Yiğitler (nu: 41, 57, 72, 107, 162), Yiğit (nu: 28, 31, 32, 124, 162, 173, 174), Bir yiğit (nu: 81, 151), On iki yiğit (nu: 33), Kırk yiğit (nu: 20, 28, 74), Kırk tane yiğit (nu: 176), Askerler (nu: 21, 57, 91, 94, 107, 140, 143), Bir askeri (nu: 117), Birçok asker (nu: 107), Biri (nu: 37, 55, 90, 112), Birisi (nu: 49, 57), Birileri (nu: 24, 171), İkisi (nu: 62), İnsanlar (nu: 57, 70, 117, 120), Bir insan (nu: 33, 175), Suçlu insanlar (nu: 34), İki taraf bir birleri (nu: 62), Onlar (nu: 24), Çocuk (nu: 37,

45, 59, 62, 64, 76, 102, 124, 159, 163), Çocuklar (nu: 26, 29, 30, 55, 65, 122, 125, 131, 169, 174), Birçok çocuk (nu: 16, 110), Bir çocuk (nu: 111, 174), Çok çocuklarından biri (nu: 162), Gelenler (nu: 27, 37), Birinci gelen (nu: 99), Gelen kimseler (nu: 33), Kimse (nu: 35, 37, 164, 173), Kimsesizler (nu: 35), Ordakiler (nu: 27), Yolcu (nu: 49, 110, 159, 176), Yolcular (nu: 28, 59, 75, 84, 156, 157), Bir yolcu (nu: 47, 74, 110), Gelen yolcular (nu: 87), Akrabalar (nu: 28, 37, 45, 49, 59, 70, 73, 75, 77, 108, 112, 125, 126, 134, 159, 166), Elçi (nu: 147), Bir elçi (nu: 31, 147), İki elçi (nu: 48, 135), Bir bey (nu: 31), Bir kadı (nu: 32, 33), Başkaları (nu: 33, 72, 173), Bunları (nu: 33, 37, 55, 102), Bir çar (nu: 34), Dostlar (nu: 35, 70, 84, 115, 126, 141), Düşman (nu: 35, 70, 84, 115, 126, 141, 148, 160, 166), Bazı düşmanları (nu: 159), Çalışkan biri (nu: 37), İki adım (nu: 168), Yirmi adamı (nu: 37), Komşum (nu: 37), Komşular (nu: 37), Bir çoban (nu: 74, 163), Çobanlar (nu: 37, 112), Erkeğin davası (nu: 37), Annesi (nu: 37, 124, 127, 130, 131, 134, 141), Kara saçlı anne (nu: 37), Baba (nu: 37, 127, 130, 131, 134, 141), Hayırsız baba (nu: 37), Dede (nu: 37, 134), Oğlan (nu: 38, 77, 127, 130, 131, 134, 141), Bir oğlan (nu: 37), Oğlu (nu: 37, 38, 59, 81, 83, 92, 100, 116, 127, 130, 131, 134, 159, 162), Bir oğlu (nu: 112), Komşu oturan yurt (nu: 43), Bunlar (nu: 43, 100), Bir fakir ailen (nu: 47), Bir delikanlı (nu: 51, 175), Evin sahibi (nu: 154, 157, 168, 169), Evin sahipleri (nu: 54, 152), Evdekiler (nu: 47, 54, 154), Sizlere (nu: 57), Bazıları (nu: 59), Aramaya gelenler (nu: 59), Bir boyun (nu: 62), Zenginler (nu: 65, 88), Töreler (nu: 65, 77, 88, 91, 102, 103, 134, 137, 160, 162, 174), Bir töre (nu: 103), Hanlar (nu: 65, 82, 83, 89, 90, 93, 94, 98, 114, 129, 130, 133, 141, 162, 174), Kadılar (nu: 66, 88, 89, 94, 105, 111, 112, 136, 148, 160), Bir kadı (nu: 90, 153), Yanındaki kadı (nu: 156), Diğer kadılar (nu: 141), Her kadı (nu: 141), Molla (nu: 66, 96), Bir general (nu: 75), Yabancılar (nu: 75), Bir tüccar (nu: 80), Yoksullar (nu: 88), Kızın yengeleri (nu: 88), Buradakiler (nu: 94), İmamlar (nu: 97), Bir imam (nu: 97), Kazı (nu: 104), Diğerler (nu: 107), Sofra başındakiler (nu: 110), Aksakallar (nu: 134, 136, 148, 156), Oturan aksakallardan biri (nu: 110), Köyün büyükleri (nu: 156), Evde oturanlar (nu: 110), Oturanlar (nu: 162), Ağabeyleri (nu: 112), Herkese (nu: 114), Yakınlarım (nu: 115), İyiler (nu: 124), Kötüler (nu: 124), Kardeş ağası (nu: 124), Güreşçiler (nu: 147), İyi at koşanlar (nu: 147), Hizmetçiler (nu: 140, 141), Konuk (nu: 152),

Arayanlar (nu: 157), Bir zengin (nu: 157), Zavallı (nu: 159), Zayıflar (nu: 161), Sultanlar (nu: 162, 174).

Belirsiz kişiler içinde en çok yer alan halk ve misafirdir. Daha sonra Sırım'ın arkadaşları ya da askerleri yer almaktadır. Çünkü Sırım halkının geleceği için mücadele eden kahramandır. Bu yüzden onun çevresi daima insanlarla dolup taşmıştır. Gittiği her yerde seviyeli şekilde ağırlanmıştır. Mücadelelerde toplumun değerini daima üstün tutmuştur.

3.1.8. Hayvanlar

Kahramanların yanısıra metinlerde hayvanlara da yer verilmiştir. Metinlerde kimi zaman cinsi söylenmeden genel olarak “hayvan” (nu: 22, 37, 45, 51, 61, 62, 65, 81, 83, 84, 90, 95, 102, 109, 112, 125, 128, 133, 138, 164), “Hayvanlar” (nu: 14, 26, 43, 57, 82, 83, 87, 94, 107, 109, 113, 141, 143, 145), “İri baş hayvan” (nu: 16) tabirler kullanılmış ya da adlarıyla şu hayvanlar yer almıştır:

Köpek (nu: 1, 39, 58, 126, 141), At (nu: 2, 4, 5, 6, 11, 12, 13, 14, 16, 23, 25, 26, 28, 29, 31, 33, 34, 35, 37, 45, 46, 59, 63, 66, 68, 70, 72, 74, 77, 78, 84, 86, 89, 98, 99, 112, 116, 117, 118, 120, 125, 134, 141, 146, 147, 148, 155, 160, 162, 170, 171, 173, 174), Koyun (nu: 2, 5, 14, 16, 23, 28, 31, 33, 35, 37, 39, 43, 45, 53, 62, 67, 72, 84, 88, 90, 99, 109, 111, 112, 118, 146, 147, 153, 173, 175), Koyunları kuzuları (nu: 112), Kısırak (nu: 2, 5, 39, 148), Tay (nu: 21, 22, 26, 28, 50, 51, 53, 57, 62, 81, 82, 83, 107, 128, 140, 153), Taylar (nu: 5, 21, 39, 148), Nar (nu: 37, 38, 39, 51, 128, 134, 141, 148), Kara nar (nu: 5), Serke (nu: 5), Tazılar (nu: 5), Deve (nu: 33, 35, 37, 39, 63, 77, 81, 82, 83, 84, 110, 123), Develer (nu: 5), Kara dişi deve (nu: 33), Kurtlar (nu: 5, 29, 39, 88, 120, 148), İnek (nu: 11, 146, 155), Sığır (nu: 11), Boğa (nu: 11, 155), Kulan (nu: 13, 29, 31, 120, 147), Tilki (nu: 16, 29, 113, 120), Dönen (nu: 21, 50, 91) Kunan (nu: 21), Kulun (nu: 22, 39, 81, 82, 83, 128), Oğlak (nu: 26, 55, 123, 173), Aslan (nu: 29, 120), Tavşan (nu: 29, 120), Toktı (nu: 35), Keçi (nu: 39, 95, 148), Kunan (nu: 50, 91, 140), Yılkı (nu: 84, 99, 146, 173), Bir sürü yılkı (nu: 62), Küheylan yılkı (nu: 83), Yorga (nu: 22, 81, 128), Toynak (nu: 87, 134), Tusak (nu: 109), Yılan (nu: 120), Ülek (nu: 134), Buvrıl (nu: 141), Toray (nu: 142), Geyik (nu:

146), Kuş (nu: 19, 48, 89, 135, 161), Kuş (Baykuş) (nu: 28, 53, 157), Kuş (Sungur) (nu: 157), Kuş (Kuğu) (nu: 28, 53, 71, 141).

Ayrıca Şeşendik sözlerde atlara özel isimler verilmiştir. Kertöbel atıymış (nu: 2), Akmonşak adlı atını yarıştırmıştır (nu: 4), Akmonşak adlı yürük atı (nu: 77, 134), Tarlanım (nu: 146), At yarışı (nu: 4, 13, 25, 29, 31, 98, 134, 146, 147)

Göçebe hayatı yaşamış Kazak Türkleri hayvanların her çeşidini kullanmış, etinden ve sütünden faydalanmıştır. (Deve, yылkы, dana, koyun) Metinlerde deve en değerli şahsa hediye edilen hayvan olarak, yылkы binek hayvanı olarak karşımıza çıkmaktadır, hatta yaş özellikleriyle adlandırılan ve isimleriyle verilen hayvanlar da metinlerde yer almaktadır. Dana ise metinde sık karşılaştığımız bir hayvan değildir. Koyun olmazsa olmaz küçük hayvanlardandır. Baykuş, sungur gibi kuş türleri dolaylı olarak metinde kullanılmıştır.

3.2. Sırım Datoğlu'nun Şeşendik Sözlerinde Zamanla İlgili Unsurlar

Sırım adına bağlı metinlerde zamanla ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

“Çok eski dönemde Kazaklar Jayık ırmağının iç kısmında oturmuşlardır. Onlar; Tana, Tabın gibi boylardır” (nu: 5), “Bir dönem Türkmen Han'ı Kazaklara (Tübek yurduna) bir şart koşturmuştur. Han, Kazakları da kendi idaresine almak için Tübek yurdunu sözle yenmeyi düşünmüştür.” (nu: 5), “Hıva'ya Datoğlu Sırım geldi diye duymuştum. Ben de senin memleketindenim. Savaş döneminde esir oldum. Beni de götür” (nu: 13), “Eski bir dönemde Mönke adlı bir kadı yaşamış” (nu: 29), “İleride kadınların dönemi olacak, ayrıca kadınlar kadılık yapacak anlamındadır” (nu: 29), “Eskiden Jayık boyunun iç kısımlarında Küçük Cüz'ün Tana, Tabın gibi boyları oturmuş. Türkmen Han'ı bu toprakları kendi yönetimi altına almak için hep bir bahane arıyormuş” (nu: 39), “Han Rusya'ya bağlı olmak istediğini bildirmek için Çar'a elçi göndermiş” (nu: 40), “Eset kahramanın ihtiyarladığı dönemmiş” (nu: 58), “Ayşuvak ve Esim Han'ın zamanında Sırım'ın şöhreti yeni duyulmaya başlamıştı” (nu: 65), “Eski zamanda bir general zorla Taban boyunun Jetiru Barak Köyü'nden bir kızı Argın boyunun bir adamına vermişti. Generalin amacı Alşın ve Argın boylarını birbirine düşürmekti” (nu: 75), “Sırım küçüklüğünde bile koyunlara çobanlık

yapmamış. Artık delikanlı çağına geldiğinde ise hanlar ve kadıların toplantılarında bulunmuş, alınan kararları dinlemiş” (nu: 90), “Nuralı, dedesi Abulhayır Han vefat edince Jayık boyunun doğusundaki Küçük Cüz boyları Alimoğlu, Bayoğlu, Jetiruvga Han olarak tahta oturmuş” (nu: 92), “Sırım memleketine gelmiş, kendine asker toplamış ve Nuralı Han’a saldırı düzenlemek için hazırlıklar yapmış. Bunu duyan Nuralı, Sırım’a karşı çıkamayacağını anlamış, hem hükümetten de yeterli yardım alamamış. Böylece Nuralı Han kaçmış. Ufa şehrinde saklanan Nuralı, Başkurtlarla beraber yaşamış ve ömrünün sonuna kadar orda kalmış. Sırım, Nuralı Han’ın köyüne saldırmış ve Esimhan’ı öldürmüştür. Sırım böylece Nuralı’nın yerine 1785 yılında Han seçilmiş” (nu: 92), “Eset kahramanın ihtiyarladığı dönemmiş” (nu: 126), “Sırım, Esimhan’ı öldürdüğünde, Aldiyar Kadı onun önüne çıkmış” (nu: 127), “Han Rusya’ya bağlı olmak istediğini bildirmek için Çar’a elçi göndermiş” (nu: 136), “1785 yılında Sırım, Han’a karşı savaş açmış” (nu: 139), “Eskiden Jayık boyunun iç kısımlarında Küçük Cüz’ün Tana, Tabın gibi boyları oturmuş. Türkmen Hanı bu toprakları kendi yönetimi altına almak için hep bir bahane arıyormuş” (nu: 148), “Sırım, Çar’ın yağmalama siyasetine ve onunla işbirliği yapan Han ve sultanlara karşı on dört sene savaşmış” (nu: 148), “Sırım 1783 yılında Nuralı Han’a karşı saldırı düzenlemiş” (nu: 172), “Sırım’ın cesaretinden korkan Nuralı Han, 1783 yılında Ufa’ya kaçmış. Orda vefat etmiş” (nu: 172), “Sırım’ın önderlik yaptığı devrimciler 1797 yılının 26 Mart gecesi Esim Han’ı öldürmüştür” (nu: 172), “Çarlık hükümeti ve onunla birlik olan Han ve sultanlarla Sırım on dört sene mücadele etmiştir” (nu: 174) .

Göçebe hayatı yaşayan Kazak Türkleri için verimli topraklar ve yeşil yaylalar hayati olmuştur. Bu toprakları dış güçlerden korumak, halkın kullanımına vermek kolay olmamıştır. Bu yüzden metinlerde Sırım toprak için mücadelesini dur durak bilmeden sürdürmüştür. Her zaman mücadeleye hazır bulunmuştur. Zamanla ilgili unsurlar da daha çok bu mücadeleler karşımıza çıkmaktadır.

3.2.1. Yıl

“Yıl” ve “Sene” tabirinin metinlerde kullanıldığını görmekteyiz. Süresi belirli zaman aralıklarını anlatmak üzere şu ifadeler yer alır; Bu sene (nu: 128), Bir sene

geçince (nu: 62), Üç yıllık süre (nu: 2), İki yıl (nu: 21, 134, 140), Üç yıl önce (nu: 99), Beşinci yıla adım attığında (nu: 59), İki senedir (nu: 134), İki sene sonra (nu: 50), İki sene geçmiş. (nu: 77), Bu sene ikinci senesidir (nu: 77), Üç sene (nu: 82, 83), Üç senelik (nu: 146), Üç sene önce (nu: 35), Üç dört sene (nu: 105), Üç dört sene sonra (nu: 161), Dört sene (nu: 59,159), Beşinci yıla adım (nu: 159), Altı sene (nu: 22, 51, 81, 128), On dört sene (162, 174), On dört sene önce (nu: 33), Gelecek sene (nu: 25), Seneye (nu: 100); Ayrıca bazı metinlerde yıl belirli bir sayı ile gösterilir: 1785 yılında (nu: 139), 1783 yılında (nu: 172), 1783 yılında (nu: 172), 1797 yılının (nu: 172) ve Birkaç yıl (nu: 17, 81), İki üç sene (nu: 37, 112), Üç dört sene (nu: 161), Bu sene (nu: 22), Birkaç sene geçince (nu: 83), Birkaç sene sonra (nu: 120), Bir seneler (nu: 105), Bir sürü yıllar (nu: 28), Birkaç sene önce (nu: 111), Her sene (nu: 141) şeklinde belirsiz zaman ifadeleri yer almış.

Genelde davalar ve verilen kararlar belirli bir yıl içerisinde sonuca bağlanır. Metinde yıl veya sene olarak geçen unsur genelde bu görevi üstlenmiştir.

3.2.2. Mevsim, Ay, Hafta, Güne Bağlı İfadeler

Altı ay kış (nu: 24, 129) Kışında (nu: 93), Yaz ayı (nu: 37, 112, 141), Yazın (nu: 93), Bütün yaz (nu: 16, 17, 113), Sonbaharda (nu: 93).

Şeşendik sözlerde ay adı olarak Saratan ayı karşımıza çıkar. (nu: 25) Diğer "Ay" tabirinin geçtiği metinler şunlardır: Aylarca (nu: 59), Yaz ayında (nu: 112), Yaz ayı olunca (nu: 141), Aylık yola (nu: 77,80).

Haftalarca (nu: 59, 159), Bir hafta (nu: 82), Bir hafta geçince (nu: 82) ifadeleri vardır.

"Gün" ile birlikte, Bir iki gün (nu: 101), İki gün (nu: 55), İki üç gün (nu: 13), Üç gün sonra (nu: 62), Kırk günlük sıcakta (nu: 13) zaman ifadelerinde görüldüğü gibi farklı rakamlar kullanılmışsa da "bir" sıfatının çoğunlukta olduğu görülür (nu: 11, 25, 28, 148). Günlerden bir gün (nu: 6, 31, 46, 49, 57, 82, 107, 129, 138, 142, 147,149, 155,161,163), Ertesi gün (nu: 26, 31, 54, 105, 114, 141, 147, 151,161,169,171) de sık kullanılan ifadelerdir. Ayrıca, ilk gün (nu: 31, 147), Bugün (nu: 16, 113), Birkaç gün (nu: 25, 47), Birkaç gün sonra (nu: 19, 39, 59, 148), Gündüz (nu: 23, 72, 77, 112, 134), Geçmiş gün (nu: 159), Geçmiş günün özlemi (nu:

59), Sıkıntılı günler (159), Bugünkü (nu: 68,171), Bir günlük (nu: 77), Başka bir gün (nu: 94), Günümüzde (nu: 117), Günlük (nu: 155), Eski günlerde (nu: 159) ifadeleri de vardır.

3.2.3. Akşam, Gece, Sabah

Akşam (nu: 23, 32 37, 62), Dün akşam (nu: 11, 155,), Akşam vaktiymiş. (nu: 59) Akşamüstü (nu: 54, 63, 71,152), Akşamleyin (nu: 54, 152), Akşamki koşusu (nu: 25), Akşama kadar (nu: 147), Akşam olduğunda (nu: 157), Bir akşam (nu: 157).

Gece (nu: 47, 77, 112, 134), Bir gecede (nu: 66, 83, 142), Gece yarısı (nu: 47, 152,154), Gecelemiş (nu: 171), Yatma zamanı (nu:152),

Sabah (nu: 68, 100, 152), Sabahki koşusundan (nu: 25).

3.2.4. Rüya ve Hayal Zamanları

Rüya zamanını gösteren ifadeler şunlardır: “Hayal ettiğin zaman” (nu: 29), “Rüyandaki aslan kendi devrinden önceki devirdir” (nu: 29).

3.2.5. Olay Zamanı – Aktarma Zamanı

Olay zamanı ile aktarma zamanının farkını vurgulayan ifadeler “O dönemde” (nu: 16), “O dönemlerde” (nu: 31, 65), “O zaman” (nu: 29, 110), “Eski bir dönemde” (nu: 29), “Çok eski dönemde” (nu: 5), “O zamandan beri” (nu: 117), “Eskide” (nu: 59, 148), “Zamanında” (nu: 59, 134), “Bir dönem” (nu: 5), “İhtiyarladığı dönemmiş” (nu: 126), “Her şey kendi zamanında” (nu: 28), “Bir aralar” (nu: 53), “Uzun bir yolculuk sırasında” (nu: 54), “Aradan çok zaman geçmeden” (nu: 141), “Aynı anda” (nu: 31), “Aynı zamanda” (nu: 25, 34), “Yakın arada” (nu: 6), “Her zaman” (nu: 29, 35, 120), “Şimdilerde” (nu: 53), “İleride” (nu: 120), “Bu sırada” (nu: 16). Bunun dışında şu ifadeler de çeşendik sözlerde yer almıştır: “Nuralı Han’ın döneminde” (nu: 142), “Sırım yolculuk sırasında” (nu: 32), “Ayşuvak ve Esim Han’ın zamanında” (nu: 65), “Sırım’ın genç delikanlı çağıymış ve bu dönemde kadı olup davalara karışmamıştı” (nu: 138), “Bu hadise Mönke’nin zamanında” (nu: 29), “Sırım’ın yeni ata bindiği, genç dönemmiş” (nu: 66), “Sırım uzun bir yolculuk yaptığı sırada” (nu: 15).

Şeşendik sözlerde adı geçen tarihi şahısların hayatını öğrenmek bazen mümkün olmamaktadır. Çünkü doğduğu ve büyüdüğü dönem netlik kazanmamıştır. Bazı şahısların ise yaşadığı dönem metinde kendini belli eder. Sırım'ın yaşadığı dönem verdiği mücadelelerden açıkça ortadadır.

3.2.6. Dinî İnanca Bağlı Zamanlar

İslam dininin uygulamalarıyla ilgili olarak; 30 gün orucun tutulmadığı zaman (nu: 29, 120), 40 farzın olmadığı dönem (nu: 29, 120), Beş vakit namaz (nu: 29, 120) Dua okumanın zamanı gelmişti (nu: 33), Sofra duasından önce (nu: 55) Namaz sonrası (nu: 94), O dönemlerde ölmüş birinin ardından birkaç hayvan kesilir ve zenginler yemekli mevlit okuturmuş (nu: 65) ifadeleri vardır.

3.3. Sırım Datoğlu'nun Şeşendik Sözlerinde Mekânla İlgili Unsurlar

Metinlerde kullanılan mekân ifadeleri ve yer-su isimlerinden Sırım Datoğlu'nun Kazakistan'da doğup büyüdüğü söylenebilir. Fakat şeşendik anlatıları okurken Sırım'ın Hiva Hodjeyli yerinde vefat ettiğine rastlarız. Bu anlatılar hangi mekanda anlatıldıysa o yerle ilgili bütün toponim isimleri karşımıza çıkmaktadır. Sırım'ın yurt meselesiyle birçok defa yurtdışında bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

3.3.1.Kazakistan Dışındaki Mekânlar

Ufa (nu: 90, 92, 139, 172), Hiva (nu: 90, 92, 100, 101, 146, 173), Horezim (nu: 92), Ürgenış (nu: 95, 143, 173), Buhara (nu: 96, 99, 146, 147, 173), Yabancı yer (nu: 98), Yabancıların eli (nu: 75, 176), Çin (nu: 101), Kırım Rusya (nu: 119, 136), Orenburg (nu: 121) Rusya (nu: 7), Tübek yurdu (nu: 39, 143), Hodjeyli adlı yer (Sırım'ın vefat ettiği yer) (nu: 11).

3.3.2. Kazakistan'daki Mekânlar

Her toplumun kendine ait edebi düşünce yeteneği çok erken dönemde başlar. Kazaklar bozkırın kucağında, geniş topraklarda büyümüş, düşünce yeteneğini öylece

geliştirmiştir. Şeşendik sözlerde toplum bütün acılarını, sevinçlerini, öfkelerini ifade eder. Bütün duygularını bu topraklarda yaşar.

Kazakistan (nu: 119), Topaylı şehri (nu: 118), Elek şehri (nu: 121), Kökşetav (nu: 143), Batı Kazakistan bölgesi (nu: 175), Aktöbe bölgesi (nu: 175), Jımpiti ilçesi (nu: 175), Karakamıs (Sırım kahraman Karakamıs'da dünyaya gelmiştir) (nu: 3), Oyıl-Kıyıl adlı yer (Sırım kahramanın vefat ettiği yer) (nu: 4), Taysoygan adlı yer (nu: 26, 55, 123), Büyrekti adlı yerler (nu: 26, 55, 123).

Şeşendik sözlerin arasında yer, su, ırmak, göl isimleri ve yerleşim yerleri mevcuttur.

Eskiesim (Günümüzdeki Taypak ilçesinin merkezi) (nu: 34, 117), Ayulı adlı yer (nu: 34, 117), Eski Esim (Yerın ismi) (nu: 117).

3.3.3. Resmi Mekânlar, Husurlar

Memleket (nu: 7, 26, 33, 75, 98, 105, 106, 173), Sırım'ın memleketi (nu: 28, 75, 92, 156), Sırım yurdu (nu: 117), Kızın memleketi (nu: 28), Bizim memleket (nu: 28, 74, 176), Kendi memleketi (nu: 144), Yurt (nu: 28, 59, 108, 115, 116, 119, 123, 142, 159, 161), Kendi yurdu (nu: 59, 95, 159), Komşu oturan yurt (nu: 43), Taht (nu: 139), Aday yurdu (nu: 142), Şekti boyunun memleketi (nu: 176).

3.3.4. Açık Mekânlara Örnekler

Şeşendik sözlerdeki yer, su, mekân, bitki isimleri göçebe hayatı yaşamış halkın yaşamını zenginleştirir. Kazaklar oturdukları yerin güzelliğini daima dile getirmiş, bütün hikâyelerde bu mekânlara yer vermiştir. Hikâyelerde adı geçen Jayık ırmağı, Taysoygan, Büyrekti gibi kumlu yerleri, şeşenlerin oturduğu, mekan edindikleri yerleri göstermektedir. Doğa ve toprakların güzelliği, doğup büyüdüğü yerin özelliği anlatılmıştır. Ayrıca yerlerin özelliği de vurgulanmıştır. Anlatılarda toprakların katmanı, halkın topraklara verdiği değer geniş çapta anlatılmıştır.

Kazakistan'ın batısında Taysoygan, Büyrekti kumları, İnder dağı, Şibulak pınarı, Kula at ölgen, Sarjalak gölleri, Jayık, Amuderya, Korık ormanı: (nu: 7, 14, 21, 26, 34) gibi zenginlerin yazın yazlık olarak kullandığı yerlerin adları verilmiştir. Ayrıca bu yerlerde Sırım da yaşamıştır.

Anlatılarda yer alan diğer mekân ifadeleri şöyledir:

Köy (nu: 1, 26, 35, 44, 49, 59, 63, 110, 115, 118, 141, 169), Köy (Malaysarı'nın köyü) (nu: 2, 27, 86, 118), Köy (Alim boyunun oturduğu köy) (nu: 2, 33), Köy (Sırım'ın köyü) (nu: 2, 72, 77, 81, 89, 101, 134, 156), Köy (Aday boyunun köyü) (nu: 26), Köy (Aday boyunun Şalbar adlı köyüyümüſ) (nu: 169), Köy (Kalmıkov köyü) (nu: 34,117), Köy (Taypak köyü) (nu: 34, 117), Köy (Aksuvat kadının köyü) (nu: 37, 112), Köy (Zilgara'nın köyü) (nu: 22, 51, 81), Köy (Omar'ın köyü) (nu: 59), Köy (Nurali Han'ın köyü) (nu: 60, 137), Köy (Sırım'ın Sasay adlı dedesinin köyü) (nu: 77, 134), Köy (Atakoz Kadı'nın köyü) (nu: 83), Köy (Han'ın köyü) (nu: 83), Köy (Sırım'ın köyü) (nu: 22), Kızın köyü (nu: 156, 176), Buyırgan adlı köy (nu: 84), Yol (nu: 2, 4, 12, 13, 25, 26, 28, 31, 35, 47, 57, 62, 69, 72, 77, 78, 80, 82, 84, 95, 98, 106, 144, 146, 147, 154, 156, 157, 169, 171, 176), Etraf (nu: 2, 155, 175), Amudarıya (Ceyhun) (nu: 7), Gölette (nu: 16, 45, 125), Otlak (nu: 16), Otağlar (nu: 16, 31, 147), Göl (nu: 16, 48, 50, 89, 135, 141), Sarjalak gölü (nu: 21, 50, 140), Dat gölü (nu: 21, 50), Taysoygan ve Büyrekti adlı kum (nu: 169), Kum (nu: 26, 123), Çöl (nu: 26, 35, 57, 107, 116), İki köſe (nu: 31, 147), Suvat (nu: 33, 35, 37, 112), İnder dağ (nu: 34, 117), Ayulı adlı yer (nu: 34), Pınar (nu: 44, 164, 34), Şibulak adında bir pınar (nu: 34, 117,), Eskiesim (dağın adı) (nu: 34), Kula at ölmüş adlı gölü (nu: 34), Kula at ölmüş adlı yer (nu: 117), Munar (nu: 35), Dağ (nu: 44, 116, 122, 129, 141), Sırım babasının mezarlığı (nu: 21, 50, 140), Dat mezarı (nu: 140), Mezar (nu: 50, 140), Mezarlık (nu: 91), Hanşapkan mezarı (nu: 34), Kuy (nu: 57, 62, 107), Dışarıda (nu: 60, 83, 147), Bozkır (nu: 60, 97, 133), Odun (nu: 164), Toprak (nu: 141, 148), Su (nu: 95, 144), Elek suyu (nu: 121), Şağıl (nu: 110), Hanşapkan mezarıdır (nu: 34, 117), Yer (nu: 175), Kır (nu: 142), Çukur (nu: 142), Tabaldırık (nu: 166), Ankadı gölü (nu: 175), Dışarıda (nu: 100, 164).

3.3.5. Kapalı Mekânlara Örnekler

Ev (Han'ın evi) (nu: 8, 12, 25, 28), Ev (Eset kahramanın evi) (nu: 58), Kızın evi (nu: 11, 155), Ev (Tokpak'ın evi) (nu: 23), Ev (kadının evi) (nu: 23), Ev (Mönke'nin evi) (nu: 29, 109), Ev (Aksuvat kadının evi) (nu: 33, 35, 37), Ev (Fakir ailenin evi) (nu: 47, 154), Ev (Baymaganbet Han'ın evi) (nu: 105), Ev (Kayırlı

Muhtar'ın evi) (nu: 106), Ev (Omar'ın evi) (nu: 59, 159), Ev (Dat'ın evi) (nu: 108), Ev (Köse adlı kadı'nın evi) (nu: 68, 151, 171), Ev (Bir zenginin evi) (nu: 157), Ev (Törelerin oturduğu bir ev) (nu: 103), Ev (Sırım'ın evi) (nu: 151, 171), Ev (Eset kahramanın evi) (nu: 1), Ev (25, 26, 27, 32,41, 59, 69, 72, 83, 84, 98, 99, 110, 112, 126, 141, 147, 149, 150, 152, 159, 167, 168, 169, 175), Türkmen Han'ın kalesi (nu: 5), Han sarayı (nu: 12, 39, 41, 66, 82, 90, 138, 148), Saray (nu: 12, 31, 48, 89, 98, 117, 135, 147), Omar'ın otağı (nu: 175), Şanırak (nu: 71), Zindan (nu: 92), Kendi otağımız (nu: 147), Karşı taraf (nu: 90), Şehir (nu: 1, 39, 80, 121).

3.3.6.Dini Mekânlara Örnekler

Allah önce yer ve göğü yaratmış. Sonra da on sekiz bin âlemi yaratmış (nu: 33), Cami (nu: 96, 97, 99, 146), Gökten geliyor (nu: 96), Yedi kat gök (nu: 96, 99, 146), Şeriatın tanıtıldığı yer (nu: 99, 146), Vefasız yalandır (nu: 116), Yemekli mevlit (nu: 141)

3.3.7. Mekânla İlgili Ayrıntılı Unsurlara Örnekler

Evimin etrafı (nu: 10), Evin dışı (nu: 37, 47, 116, 154), Evin içi (nu: 133, 164), Evinin arkası (nu: 10), Evin kulağı (nu: 41, 114), Evin gölgesi (nu: 59, 159), Evin baş köşesi (nu: 68), evin baş köşesindeki yeri (nu: 157), Evin girişi (nu: 59, 159), Büyük ev (nu: 70, 143), Küçük ev (nu: 70), Evin ışığı (nu: 152), Evde oturanlar (nu: 110), Ayrı bir ev (nu: 114), Su kenarı (nu: 11, 155), Su anası pınar (nu: 144), Akan pınar kurumasıdır (nu: 122), Kazanç suyu (nu: 164), Suyu acı, (nu: 95, 144, 173), Suyun anası (nu: 144), Suyun kötüsü suvattır (nu: 2), Suvatın yanı (nu: 33), Geçitsiz su (nu: 35), Buhara'nın kubbelerindeki gök bayrak (nu: 31), Tuzlu göl (nu: 3), Göl kenarı (nu: 77), Köy dışı (nu: 37), Yayık gölü boyu (nu: 91), Yayık boyu (nu: 91), Yayık ırmağının iç kısmı (nu: 5), Yayık boyunun iç kısımları (nu: 39, 148), Yayık boyunun doğusu (nu: 92), Kazaklarda "Tamnın da kulağı bar" evin de kulağı var şeklinde deyim vardır (nu: 8), Evin kulağı (nu: 41, 114), Tabaldırıktan yüksek dağ yok (nu: 73), Üç kat caminin tepesi (nu: 96), Kapısı (nu: 98), Derin bir kuyu (nu: 107), Kuyunun içi (nu: 107), Kuyunun dibi (nu: 107), Bir dipsiz kuyu (nu: 26), Yakın bir yer (nu: 116), Başka yer (nu: 138), Toplanmaya en uygun yerdir (nu: 142),

Yeri çorak (nu: 144, 173), Yerin zavallısı (nu: 95, 144, 173,), Yerin kötüsü (nu: 144), Yerin iyisi sazdır (nu: 173), Oturduğu yer (nu: 2), Bir yer (nu: 2), Yüksek dağ (nu: 44, 122, 166), Güzelliği taşmış bir yer (nu: 147), Pisliği taşmış bir yermiş (nu: 147), Geçitsiz dağ (nu: 116), Büyük dağ (nu: 129), Geçidi yok dağ (nu: 35), Yurtsuz çöl (nu: 116), Ayulı adlı yerin ortası (nu: 117), Taypak ilçesinin merkezi (nu: 117), Taypak köyünün ortası (nu: 117), Malaysarı'nın köyü aşağı (nu: 118), Topaylı şehrinin giriş kısmı (nu: 118), Rusya ve Kazakistan sınırındaki (nu: 119), Elek suyunun kenarındaki (nu: 121,), Caminin yanı (nu: 97), Bozkırın odunu (nu: 60, 164), Yangın şehir (nu: 121), Aşağı yurdu (nu: 123), Kumun arası (nu: 123), Aday boyunun yerleştiği bu bölge (nu: 123), Taysoygan, Büyrek iki kum (nu: 123), Köyün dışı (nu: 133), Bozkırın odunu ganimet, suyu nurludur (nu: 133), Köyün dışındaki odun (nu: 164), Bir tane ot (nu: 164), Dünya göldür (nu: 135), Göl yakası (nu: 66), Tahtta oturan Han'ım (nu: 139, 172), Han'ın tahtını (nu: 147), Göç ettiği gölün kenarı (nu: 141), Çayırdı ot da çok (nu: 141), Çayıra sahip de çok (nu: 141), Han'ın kapısının önü (nu: 141), Yüksek yüce dağımız (nu: 141), Gökteki ayımız (nu: 141), Geniş kabın köşesi (nu: 142), Yolun anası (nu: 144), Yol anası toynak (nu: 144), Yol muradı ulaşmaktır (nu: 144), Yurdun kötüsü (nu: 144), Şanırağı eğik (nu: 149, 167), Sırım'ın yatağı (nu: 152), Kendi yatağı (nu: 152), Ak otağ (nu: 159, 175), Beş tane ak otağ (Ak otağlar misafirleri için) (nu: 59, 159), Beş tane de koyu kahverengi renkten otağ (Koyu kahverengi otağlar ise Omar'ın oturduğu evmiş) (nu: 59, 159), Tokuz kanatlı ak otağ (nu: 175), On iki kanattan oluşan ak otağ (nu: 159), Kenardaki otağın yanı (nu: 59), Kahverengi eve (nu: 159, 175), Mezar yüksek ve gösterişliymiş (nu: 140), Beyaz saray (nu: 12), Omar'ın kapısı (nu: 159), Kapı (nu: 159), Kapının önü (nu: 175), Köyün içi (nu: 164), Aktöbe bölgesinin doğusu (nu: 175), Dönüş yolunda (nu: 175), Sırım'ın bastığı izleri (nu: 175), Bir yol izi (nu: 169), Köyün yakınında (nu: 175), Köyün dışındaki bir ev (nu: 54), Köy dışı (nu: 112), Topaydı şehrinin girişi (nu: 86), Rusya'nın yöntem altı (nu: 7), Aday boyunun yerleştiği bu bölge (nu: 55), Tepenin başında (nu: 2, 31, 89), Yüksek bir siyah tepe (nu: 89), Tepenin başı (nu: 147), Eşyanın kötüsü direk (nu: 2), Buhara'nın bahçesi (nu: 31, 147), Ayulı adlı yerin ortası (nu: 34), Kumun arası (nu: 55), Kumun bin bir tepesi (nu: 169), Toprağı çorak (nu: 95), Geniş topraklar (nu: 97), Baş köşe (nu: 103, 106),

Altı kırın altı (nu: 35, 37, 112), Aşağı yurdu (nu: 55), Kadı köyünden iki üç kilometre uzaklığında yolcular için atlarını bağlaması için özel yer yaptırmış (nu: 84).

Sırım'la ilgili metinlerde Kazakistan'ın batı bölgesindeki tüm yer isimlerini öğrenmek mümkündür. Sırım'ın görüşmeye gittiği yerler, misafir olduğu köyler, gezdiği topraklar isimleriyle verilmiştir. Metin toponim bakımından çok zengindir.

3.4. Sırım Datoğlu'nun Şeşendik Sözlerinin Yapısı

Sırım Datoğlu'nun adıyla ilişkili şeşendik sözler genel şeşendik sözler gibi içerik bakımından “termeli” ve “perneli” olarak ikiye ayrılır. Düz yazıyla yazılanlara “perneli”, şiir şeklinde yazılanlara “termeli” adını veririz.

Sırım'ın adına bağlı anlatılarda iki yapı da karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle metinlerin kısa olduğunu söyleyebiliriz. Toplum daima uzun konuşmadan öte kısa ve açık söylenene ağırlık vermiştir. Sırım'ın metinlerindeki “perneli” sözler çoğunlukla kafiyeli olduğundan şiir gibi duyulur. Bu yapıda Sırım düşüncesini uzun uzun anlatmak yerine kısa ve net şekilde anlatmıştır. “Termeli” yapısında ise hece ve kafiye sayısı birbirine uymaz çünkü kafiye benzerliğinden çok anlam öne çıkmaktadır.

“Termeli” şeşendik sözler şunlardır: (nu: 2, 9, 10, 15, 16, 17, 19, 22, 23, 24, 26, 27, 30, 32, 35, 37, 38, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 54, 55, 56, 59, 62, 63, 66, 68, 70, 71, 72, 76, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 91, 95, 98, 100, 101, 102, 103, 106, 108, 112, 116, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 135, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 151, 152, 157, 159, 160, 162, 163, 169, 170, 172, 174, 175, 176).

“Perneli” şeşendik sözler şunlardır: (nu: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 18, 20, 21, 25, 28, 29, 31, 33, 34, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 47, 49, 50, 53, 57, 58, 60, 61, 64, 65, 67, 69, 73, 74, 75, 80, 82, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 97, 99, 104, 105, 107, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 130, 132, 133, 134, 136, 138, 140, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 158, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 173, 176)

Sırım Datoğlu ile ilgili şeşendik sözler anlamına göre “şeşendik dava”, “şeşendik ithaf” ve “şeşendik tolğav” olarak 3 gruba ayrılır. “Şeşendik dava” toprak, dul, hayvan, mal davası şeklinde ayrılır. Kul davası ile ilgili olan metinler şunlardır:

(nu: 2, 20, 23, 28, 33, 34, 35, 37, 43, 45, 49, 51), hayvan ve toprak davası (nu: 14, 33, 35), namus ve dul davası (nu: 16, 40, 42, 48, 51).

“Şeşendik ithaf” içeren konular dua, dilek, tenkit, avutma, başsağlığı gibi konulardır: (nu: 1,2, 9, 12, 23, 33, 37, 44, 46, 48, 52, 53, 56, 57, 58, 59).

“Şeşendik Tolgav” dönemin ihtiyacını karşılayan, anlamlı, içeriği zengin şiirlerden oluşur, şunlar örnek olarak verilebilir: (nu: 38, 46, 56, 102, 124, 127, 128).

“Şeşendik davalarda” dönemin hukuk işlevi, vatandaşların davaları usta bir şekilde çözülmüştür. Kazakistan’ın batı bölgesinde On İki Ata Bayulu ve Jetiru vardır. Eski dönem içerisinde bu boylar kendi aralarında sürekli çatışma içerisinde olmuştur. Toprak davası, dul davası, hayvan davası, namus davası gibi çekişmeler olmuştur. Güçsüz boyları güçlü boylar yönetmiştir. Bu bir gerçektir. Bir dönem sürekli çekişen boylar artık birbiriyle barış ve anlaşma içerisinde yaşamaktadır. Bu da bir gerçektir. Bu büyümenin, gelişmenin etkisidir.

3.5. Sırım Datoğlu’nun Şeşendik Sözlerinin Konuları

Bazı şeşendik sözlerin içeriğinde erkekler gibi kadınların da güzel cevaplarıyla karşılaşırız. Sırım’ın duraksamasını sağlayan, söylediği söze üstün gelen kızlar, gelinler az değildir. Örneğin bir anlatıda kırmızı elbise giymiş, inek sağan kız Sırım’a gereken yanıtı vermişti. Sırım, kızı beyaz koltuklu, kırmızı ineğe benzetmişti (nu: 11, 155). Buradan anlaşılır ki kadınlar da erkeklerden eksik yönünün olmadığını gösterir. Sırım “Ne olursa olsun, açık açık söylemem lazım.” prensibini tutmuştur: (nu: 20, 47, 54, 69, 71, 153, 151, 155). Günümüze kadar araştırılmış şeşendik sözlerde kadınların ön plana çıktığı görülmemektedir. Böylece kadınların mücadelesi arka planda tutulmuştur. Hâlbuki kadınlar da gerektiği yerde cevabını verir. Şeşendik sözde cesur gelin kendini kuğuya benzetmiştir. Bunun gibi şeşendik sözler mecazi şekilde beyan edilmiştir. (nu: 71, 153).

Şeşendik sözlerin çoğu Hanlar tarafından Sırım için söylenen tenkitlerden oluşmaktadır. Fakat Sırım toplumun değerini hiç kaybettirmez. Çoğu durumda Sırım cevaplarıyla net duruşunu sergilemiştir. (nu: 3, 4, 5, 6, 7, 13, 19, 21, 25, 31, 34, 40, 41, 42, 48, 50, 51, 57, 59, 60, 61, 65, 66, 67, 68, 72, 78, 80, 84, 85, 87, 72, 78, 80, 84, 85, 87, 94, 95, 97, 98, 99, 107, 111, 113, 130, 133, 135, 136, 143, 147, 162, 163).

Bazı şeşendik sözlerin konusu – halkın yaşamı, hayata bakış açısı, felsefi kavramlar, etnografi, yaşam şeklidir. Bunların bazıları çok bazıları az resmedilmiş diyemeyiz. Anlatılarda bütün bunlar bir arada oldukça güzel ele alınmıştır: (nu: 10, 17, 23, 24, 30, 35, 37, 38, 59, 65, 66, 70, 73, 78, 95, 101, 106, 11, 112, 113, 116, 127, 129, 130, 141, 144, 156, 257, 164, 166, 169, 171, 174, 175).

Yurt, doğduğu yer, keşke kendi toprağında ölsem gibi ifadeler de şeşendik sözlere konu olmuştur. Doğup büyüdüğü yer, güzel yurt yeterli derecede resmedilmiştir. Bu yerlerin değeri anlatılmıştır: (nu: 1, 2, 4, 7, 26, 28, 33, 44, 49, 59, 63, 74, 75, 95, 98, 105, 106, 108, 115, 116, 119, 123, 142, 159, 161, 176).

Sırım Datoğlu ile ilgili şeşendik sözlerde Aday, Alim, Beriş, Şerkeş, Taz, Kızılkurt, Baybaktı, Tabın gibi boylar ve bu boyların ünlü kadıları, şeşenleri ile ilgili geniş bilgiler vardır. Yerel boy ve boyların yaşam kuralları anlatılmıştır. Bu hikayeleri halk ortaya çıkarsa da bunlar halkın sahip olduğu boylar olmuştur. O boyların tarihleri de mevcuttur. Edebiyatımız öncelikle halktan değil, boylardan başlamaktadır. Milletin manevi zenginliği boydan başlar. Her boyun zenginliği edebiyatımıza ayrı katkı sağlamıştır. Sırım, Üç Cüz'ün başını bir araya getirmek için mücadele vermiştir. (nu: 2, 5, 6, 20, 23, 26, 27, 29, 33, 35, 37, 39, 49, 59). Şeşendik sözlerdeki boylar geleneği, kendi başına şeceredir. Biz geçen dönemlerde şecerenin tarihine pek önem vermedik, bu yüzden toplum farklı görüşler içerisinde kaldı. Her boy kendi çelişkilerini kendi içlerinde yaşadı.

Anlatılarda Sırım çoğunlukla adı belli olmayan köye davetsiz misafir olarak gelir ve yeterli ağırlandığını dile getirir. Bunun gibi şeşendik sözler gelenek gereği ortaya çıkmıştır. Sırım'ın yaptığını sadece Sırım değil, başka şeşenler de dile getirmiştir. Çünkü cömert millet cimriliği hep eleştirmiştir. Sırım halkını, halkı Sırım'ı sevmiştir. Oldukça adaletli konuşmalar yapmıştır. Bu kadar itibar sahibi birinin halkı tarafından yeteri gibi ağırlandıması oldukça büyük eksiklik olarak algılanmıştır. Bunun farkında olan toplum Sırım'a layık bir sofraya sermiş, onu ağırlamıştır. (nu: 4, 6, 13, 14, 15, 18, 22, 25, 26, 28, 31, 32, 35, 37, 38, 42, 46, 50, 55, 59). Bunun gibi yaşamla, gelenekle ilgili şeşendik sözleri Sırımla beraber söylemeleri, halkın yaşamını onunla bütünleştirmesinden kaynaklanmaktadır.

Bozkır kudretinin bir kolu gelecek nesille ilgili düşüncelerle gelişir. Babanın oğlana, ananın kıza söylediği nasihat genelde adaleti, saygıyı, sevgiyi anlatır.

Yabancı misafire de saygıda kusur etmemek bozkır kurallarının önemlisidir. İyi olursan, insan olursun diye insanlık dersi verilmiştir. Baba mirasına sahip çıkmak, değerlere değer katmak gibi önemli konular Sırım adıyla ilgili anlatılarda karşımıza çıkmaktadır: (nu: 1, 2, 9, 12, 23, 33, 37, 58).

Sırım'la ilgili şeşendik sözlerde Kazakların oyunları, eğlenceleri, düğünleri yer almıştır. Bu hikayelerin anlamlarından kız isteme, kız vermek, dünür arasındaki ilişkiler ve boyların kendi aralarındaki ilişkileri, bu ilişkileri kuvvetlendirmek gibi hareketleri görmek mümkündür: (nu: 6, 13, 25, 31, 47, 49, 88, 98, 110, 119, 137, 139, 147, 149, 154, 155, 156, 176).

Şeşendik sözlerdeki yemekli mevlit gibi etkinlikler zenginliği göstermek amacıyla yapılmamıştır. Bunun gibi yapılan faaliyetler halkın bir araya gelmesini, Han ve halkın bir sofrada bulunmasını, şairlerin atışmasını, at yarışlarının düzenlenmesini, pehlivanların güreşini, yaşamın renkli yönünü gözler önüne sermektedir. (nu: 6, 13, 25, 31, 47, 49, 88, 98, 110, 119, 137, 139, 147, 149, 154, 155, 156).

Şeşendik sözlerde gençler için söylenen ifadeler bolca kullanılmıştır. Bunlar yeni neslin eğitimi için önemli vurgulardır. Bu nasihatler günümüzde anaokullarında, okullarda, çeşitli eğitim veren yerlerde dile getirilmektedir: (nu: 1, 2, 10, 12, 23, 34, 37, 58, 61, 77, 86, 112, 115).

Bunlarla beraber şeşendik sözlerde yiğitlere özel nasihat ve öğütler kullanılmıştır. Güçlü, namuslu olmak vurgulanmıştır. Sırım'ın dediğine göre yiğit hiçbir zaman “migit” olmamalıdır. Nerdeyse bütün hikâyede Sırım'ın resmettiği yiğit karakteri karşımıza çıkmaktadır. (nu: 1, 2, 10, 12, 13, 16, 28, 32, 43, 84, 90, 91, 92, 93, 113).

Şeşendik sözlerde yaşlıların, ihtiyarların, aksakalların bilgeliği, iyiliği söz konusu olmuştur. Onlar bir sonraki nesillere öğüt vermiş, nasihat etmiştir. Onlar gençleri etrafına toplamış, gelenek göreneği usanmadan anlatmıştır: (nu: 1, 2, 10, 12, 23, 34, 37, 58, 61, 77, 86, 112, 115).

Üçüncü önemli konu ise gençlik döneminin değerini anlamaktır. İnsanoğlunun hayatı üç döneme ayrılmıştır. Orta bölümü en önemli, güçlü duygulara sahip olan dönemdir. Bu dönem hünerin en yükseğe tırmandığı dönem olarak bilinir. Sırım'ın hikâyelerinde bu dönem bolca anlatılmıştır: (nu: 10, 17, 23, 24, 30, 35, 37,

38, 59, 65, 66, 70, 73, 78, 95, 101, 106, 11, 112, 113, 116, 127, 129, 130, 141, 144, 156, 257, 164, 166, 169, 171, 174, 175).

Şeşendik sözlerde akranların, arkadaşların, akrabaların ilişkileri anlatılmıştır. Dostluk, saygı özenle gösterilmiştir: (nu: 2, 3, 4, 12, 13, 16, 26, 29, 31, 33).

Zenginliğin geçici, insanlığın kalıcı olduğunu anlatan hikâyeler de vardır. Dostluk, saygı ve sevgi her şeyden üstün gelmiştir: (nu: 24, 30, 35).

Gençlikle ilgili konular, onların yaşam tarzı, ilişkileri, birbirine duydukları sevgi güzel bir şekilde resmedilmiştir: (nu: 1, 2, 10, 12, 23, 34, 37, 58, 61, 77, 86, 112, 115).

Şeşendik sözlerde çoğunlukla karşılaştığımız konular göçebe hayatı, pınar, verimli topraklar, hayvan otlatma yerleri gibi göçebe hayatla ilgili yaşam stratejileridir. Sırım'ın şeşendik sözlerinde yurdun her bir tepesi, verimli toprağı ıslıl ıslıl akan pınarı detaylı anlatılmıştır: (nu: 1, 26, 35, 44, 49, 59, 63, 110, 115, 118, 141, 169).

Şeşendik sözlerde yer alan diğer bir konu kaderdir. Allah'ın yazısı, hayatın kısalığı, ölümün her an olacağı, kısaca hayatın felsefi yönü karşımıza çıkar. Kamçının sapı kadar kısa olan hayatta anlamlı yaşamak ve gelecek nesle örnek biri olmak esastır. (nu: 24, 30, 35, 52, 100, 101, 102).

Şeşendik sözlerde köy hayatı çoğunlukla ele alınmıştır. Burada yaşam ve etnografi motifi el ele vermiştir. (nu: 1, 3, 4, 11, 14, 32).

Şeşendik sözlerdeki edebi düşüncenin bir ucu hayvanlara dokunmaktadır. Göçebe hayatta hayvanlar önemli rol almışlardır. İnsan hayatında her daim özel yeri olmuştur. Hikâyelerde adı geçen kahverengi veya kızıl ylıkılar, develer, narlar vardır. Bunların sadece renkleri değil gücü, kuvveti oldukça zengin resmedilmiştir. Şeşendik sözlerde ylıkılarla ilgili ifadeler özellikle çok yer almıştır. (nu: 2, 4, 5, 11, 13, 21, 22, 26, 29, 31, 32, 34, 37, 39, 50, 53, 55, 59).

Sırım Datoğlu ile ilgili şeşendik sözleri okurken dili öğreniyoruz, özel toponim isimleriyle tanışıyoruz. Hayvanlara verilen değeri bir kez daha hatırlıyoruz. Hayvancılığın önemini anlıyoruz. Bu anlatılarda köy hayatındaki hayvancılığın önemi vurgulanmıştır. Şeşendik sözlerin içeriğinden boyların nerelere yerleştiğini, göçebelik hayatta hangi topraklarda oturduklarını öğreniyoruz. (nu: 2, 5, 6, 20, 23, 26, 27, 29, 33, 35, 37, 39, 49, 59).

Bazı hikâyelerden Sırım'ın sadece kadı veya cesur bir kahraman olduğunu değil adaletli biri olduğunu da öğreniyoruz: (nu: 32, 34) Sırım günlerden bir gün karşısında bir atlı ve bir yaya gelen yolcuyu görür. Gerçeğe toplumu inandırmak ve davacıları ikna etmek için tilkinin yürüdüğü gibi yürümeye başlar. (nu: 16). Yer, su adlarının eski kullanımları da karşımıza çıkar: (nu: 34)

Şeşendik sözlerin içeriğinden halkın durumunu, ekonomi, dil ve medeni seviyesini, sosyal yaşamını, etnografisini, göçebe hayatını öğreniyoruz. Bu saydığımız özellikler halkın yaşamıyla bütünleşmiştir. Sırım Datoğlu ile ilgili şeşendik sözlerden dilin güzelliği ve edebi anlamın içeriklerini öğreniriz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

METİNLER

Bu bölümde Sırım Datoğlu adına bağlı şeşendik sözleri derlemiş olan bilim adamlarının derleme çalışmaları esas alınacaktır. Sırımla ilgili araştırma ve derleme çalışmaları 1954 yılında başlamıştır. Metinlerin çoğu Kazakistan'ın batı bölgesinde söylenmektedir.

Bu metinler ilk defa Türkiye Türkçesine aktarılacak verilecektir. Burada verilen toplam metin sayısı 176'dır; ancak bu anlatıların bir kısmı aynı anlatıların çeşitlemeleridir. Anlatıların mekan, zaman, kişi, dil-üslup vb. gibi hangi noktalarda çeşitlendiğini gösterebilmek için farklı kaynaklardan alınan bu çeşitlemeler de olduğu gibi Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Metinlere sıra numarası tarafımızdan verilmiştir. Başlıklar ise kullanılan kaynakların kendisinden alınmıştır. Metinler sırayla verilirken hangi kitap ve arşiv kaynaklarından alındığı, kim tarafından derlendiği dipnotta gösterilmiştir.

1. Sırım'ın Dua Alması¹

Eset kahramanın ihtiyarladığı dönemmiş. Sırım kahraman onun duasını almak için evine gelmiş. Sırım'ı kapının önünde genç bir kadın karşılamış. Sırım kahraman selam verdikten sonra kadına “Eset kahraman evde mi?” diye sormuş. Genç kadın “Yatıyor işte bunak. Eset'i arayıp sorduğuna göre senin kafanda da sorun var.” demiş. Böyle bir cevap karşısında çok sinirlenen Sırım kahraman kılıcını almış ve kadını öldürmek istemiş. Eset kahraman sesleri duyunca dışarıya çıkmış. Sırım'ın kılıcını almış ve onu sakinleştirmiş. Biraz sonra “Altmış yaşına gelmiş insana altmış türlü bela yapışır. İşte o altmış belanın biri de genç kadınmış. Bana iş için geldiyse gel.” demiş Eset. Eset, Sırım'ı içeriye buyur etmiş. Sırım kılıcını gölgede yatan köpeğe doğru yöneltmiş. Sonra da eve girmiş. Selam verip, hal hatır sorduktan sonra Sırım “Dat'ın oğluyum.” demiş. “Bana ne işle geldin?” diye sormuş Eset. “Benim işim sizin duanızı almaktır.” demiş Sırım. “Duamı isteyen herkese vermem, eğer sorularına cevap verirsen veririm.” demiş Eset. İlk soru “Dostun mu çok düşmanın mı çok?” demiş. Sırım “Dostum çok diye düşünüyorum.” demiş. Eset “Dostun kim,

¹ M. Tilevjanov, *Sırım Datoğlu'na Şeşendik Sözleri*, Oral, Poligrafiya, 1991. 37. anlatıya kadar bu eser kaynak olarak kullanılmıştır.

düşmanın kim?” diye sormuş. Sırım “Dostum Alaş²’ın oğludur. Düşmanım ise kötü niyetli akrabalarım.” demiş. “İkinci soru yiğidin kaç tane yurdu vardır?” demiş Eset. Sırım “Yiğidin üç yurdu vardır. Kendi yurdu, nagaşı³ yurdu, kayın⁴ yurdu. Kendi yurdu kıskanç olur, nagaşı yurdu hep duacı olur, kayın yurdu ise eleştiren taraf olur. En iyi yurt nagaşı yurttur.” demiş. Sırım’ın verdiği cevaptan çok memnun kalan Eset “Odun olacak ağaçtan kurşun olacak vücut çıkar.” demiş ve “Demek ki yaramazın oğlusun.” diyerek duasını vermiş. Sırım atına binmiş ve Eset’e “Köyünden kalabalık, kulağından da fısıltı eksik olmasın.” diye memnuniyetini bildirmiş ve kendi yoluna gitmiş.

1. Сырымның бата алуы

Есет батырдың қартайған кезі екен. Сырым батыр бата аламын деп барса, жас әйелі үйінің қасынан қарсы алыпты. Сырым батыр амандасып, әйелден: - Есет батыр үйде ме? - деп сұраса, жас әйел: - Жатыр ғой алжығаның, Есетті іздеп жүрген сен де бір неме екенсің - деп жауап беріпті. Бұл сөзге Сырым батыр қатты ашуланып, қылышын қынабынан суырып, әйелді шаппақшы болады. Осы сәтте Есет батыр сырттағы дауыстарды естіп шығыпты. Қылышын ұстап тұрған Сырым батырды тоқтатыпты. Сәлден соң: «Алпысқа келген адамға алпыс пәле жабысады. Сол алпыс пәленің бірі - жас әйел екен. Жұмысың менде шығар, маған кел» - деп, Есеттің өзі Сырымды үйге бастапты. Сырым көтерген қылышын көлеңкеде жатқан итке сілтеп, шауып тастап үйге кіріпті. Аман-сау алысып, жөн сұрасып, Даттың баласымын, - депті. - Маған қандай жұмыспен келдің? - депті Есет. - Жұмысым: сізден бата алу еді - депті Сырым батыр. - Батамды кез-келген адамға бермеймін, сұрағыма жауап берсең беремін, - депті Есет. Бірінші сұрағым: - Досың көп пе, дұшпаның көп пе? Сырым: - Досым көп деп жүрмін. - Досың кім, дұшпаның кім? - деп сұраған Есетке Сырым: - Досым - Алаштың баласы, азаматтары. Дұшпаным - жаман туған туысқаным. - Екінші сұрағым: - жігіттің неше жұрты бар? Сырым: - Үшеу: өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты. Өз жұрты күншіл болады, нағашы жұрты тілекші болады, қайын жұрты сыншыл

² Alaş, Kazak Türkçesinde genel olarak Kazaklara verilen addır.

³ Nagaşı, anne tarafıdır.

⁴ Kayın yurt, eşinin tarafıdır.

болады. Абзалы нағыз жұрты – нағашы жұрты, - депті. Сырымның осы берген жауабына риза болған Есет: «Отындық ағаштан оқтық мүсін шығады», - деп тентек шіркіннен де бір бала туған екен, жай қолыңды, - деп ақ батасын беріпті. Сырым атына мініп, Есетке: «Аулыңның түбінен дүбір кетпесін, құлағыңнан сыбыр кетпесін», - деп бір-екі ауыз сөз айтып, ризашылығын білдіріп, өз жөніне кетіпті.

2. Сырым Hakkında

14 yaşını doldurmuş olan Sırım'ı annesi Malaysarı kadiya duasını alması için göndermiş. Annesi Malaysarı için özel muhafaza ettiği üç yıllık süreti⁵ de vermiş. Öğleyin Sırım, Malaysarı'nın köyüne gelmiş. Hal hatır sorduktan sonra Malaysarı Kadı “Alim boyu ile çıkan kavgada bir adamımız vefat etmişti. Şimdi o ölen kişinin kan davası için kimi göndereceğimi kararlaştıramadım. Seni göndersem olur mu?” demiş. Sırım “Eğer uygun görürseniz gideyim, ayrıca yanıma yedi kişi verin.” demiş. Yanına yedi kişiyi alan Sırım, Alim boyunun oturduğu köye doğru yola çıkmış. Alim boyunun kadısı Aksuvat Kadı bu sırada yanında iki kişiyle bir tepenin başında toplantı yapıyormuş. Onlar uzaktan kendilerine doğru gelmekte olan atlıları görmüş. Sırım'ın adamları hızla tepenin başına gelmiş. Sırım'ın altındaki at Kertöbel atıymış. Sırım etrafta otlayan bir iki atı görmüş. Köyün kuralına göre Aksuvat Kadı'nın oturduğu tepeye çıkıp, onunla görüşmek isteyen atını uzak bir yere bırakıp gelmeliymiş. Sırım buna aldırmadan Aksuvat Kadı'nın oturduğu yere atıyla çıkmış. Hal hatır sorduktan sonra Aksuvat Kadı kendini şu şekil tanıtmış: “İsmim Aksuvat, boyum Alim, bu köyün kadısıyım, direğiyim.” Bunun üzerine Sırım:

K. Tk. Оypырмай жаман екен

Sudın жаманı suvat

Basınan sokpak kepteydi

Mülіktin жаманı kazık edi

Basınan tokpak kepteydi

Alim bolsan alindi bil

Akennin kunı jok, Adamnın kunın ber.

T. Tk. Eyvah nasıl da kötüymüş

Suyun kötüsü suvattır

Başından patikalı yol eksik olmaz

Eşyanın kötüsü direktir.

Başından dayak eksik olmaz.

Alim'sen yerini bil

Adamın davasını ver

⁵ Kış için özel kesilmiş, büyük baş hayvan eti. Özel tuzlanır ve yıllarca bekletilir.

demiş. Sözde yenilen Aksuvat Kadı “O zaman her evden bir koyun verelim.” demiş. Sırım bu kararı onaylamamış “Öyle olmaz. Eskimiş kan davası geçersizdir.” demiş. Aksuvat Kadı kendi verdiği karara Sırım’ın razı olmayacağını anlamış ve Sırım’a “Kararı sen kendin ver. En doğrusu odur.” demiş. Sırım “Elli tane kısrak olsun.” demiş. Sırım’ın kararına saygı duyan Aksuvat Kadı kara nar⁶, halı ve elli kısrak vermiş ve onları yolcu etmiş. Kıvrak zekâsıyla davanın en doğru kararını veren Sırım, Malaysarı’nın yanına gelmiş. Malaysarı, Sırım’a şöyle dua etmiş:

K. Tk. Jelkennen dübir keptesin **T. Tk.** Ensenden gürültü eksik olmasın

Kulagınnan sıbr keptesin Kulağından fısıltı eksik olmasın

Jasın 63 ten aspasın Yaşın 63’ü geçmesin

demiş. Sırım, Malaysarı Kadı’ya “Dede, 63 yaş dediğiniz az değil mi?” demiş. Malaysarı Kadı “O yaşa kadar gel, yeterlidir.” demiş.

2. Сырым туралы

14 жасқа толған Сырымды шешесі бата алып келуге Малайсары биге жұмсайды. Көптен ат ізін салмағандықтан, Малайсарыға деп сақтаған үш жылғы сүрін сәлемдемеге беріп жіберген екен. Түс ауа Сырым Малайсарының аулына келген. Аман-саулық сұрасқаннан кейін Малайсары би:

- Әлім руымен арада болған бір жанжалда бір адам қаза болды. Енді соның құнын даулап баруға кісі таба алмай отырмын. Соған баруға қалайсың? - депті. Сырым:

- Барсам барайын, қасыма жеті адам қосып бер, - депті. Жанына жеті адам қосып алып, Сырым Әлім аулына қарай бет түзеген. Әлім аулының биі – Ақсуат би қасында екі адамы бар, бір төбенің басында кеңес құрып отырыпты. Бір мезгілде олар алыстан қарауытып көрінген аттыларды көреді. Сырым бастаған топ аттарын ағызған бойы қыр үстіне шығады. Сырымның астында Кертөбел ат болатын. Айналада жайылып жүрген бір-екі атты көреді. Сол елдің заңы бойынша, Ақсуат би отырған төбеге бару үшін, жолығуға келген атын алысқа байлап кетуі керек екен. Алайда Сырым ойланбастан Ақсуат би отырған жерге атымен барады. Амандасқаннан кейін Ақсуат би өзін таныстырмақ болып былай

⁶ Tek hörgüçlü deveye verilen isim

депті: - Атым Ақсуат, руым Әлім, осы ауылдың ортадағы биімін, қазығымын.
Сонда Сырым тұрып:

- Ойпыр-ай, жаман екен,
Судың жаманы – суат,
Басынан соқпақ кетпейді.
Мүліктің жаманы – қазық еді,
Басынан тоқпақ кетпейді.
Әлім болсаң, әліңді біл,
Өкеңнің құны жоқ, адамның құнын бер, - депті.

Сөзден жеңілген Ақсуат би: - Үй басына бір қой дегенде, Сырым: - Олай болмасын, ескіріп кеткен құн керек емес, - депті. Ақсуат би өзінің шешіміне Сырымның көнбейтініне көзі жеткеннен кейін Сырымға:

Өзің айтқаның дұрыс төрелігін, - деп жол бергенде, Сырым: - 50 бие болсын, - деген екен. Сырымның айтқанына көнбеске шарасы болмай, Ақсуат би қара нар, кілем, 50 бие беріп аттандырыпты. Тапқыр тілдігімен даудың әділ шешімін айтқан Сырым, Малайсары биге келеді. Малайсары бата беріп, Сырымға:

Желкеңнен дүбір кетпесін,
Құлағыңнан сыбыр кетпесін,
Жасың 63-тен аспасын, - депті. Сонда Сырым Малайсары биге:

- Ата, 63 жасыңыз аз ғой – дегенінде, Малайсары би: - Сол жасқа жетсең де жарайды – депті.

3.

Sırım kahraman Tuzlu göl denilen yerdeki Karakamıs'da dünyaya gelmiştir. Sırım'ın gerçek ismi Sırlıbay'dır.

Hiva hanı Sırım'ı denemek için yanına çağırmış. Sırım iki arkadaşıyla gitmiş. Onlar gelince sofrа hazırlanmış ve sofraya çeşitli üzümler konulmuş. Han, Sırım'a "Sizin memleketinizde üzüm var mı? Onu halkınız biliyor mu?" diye sormuş. Sırım "Tabi ki biliyor, üzümü yediğinde tane tane değil yüz tanesini birden yer." demiş ve üzümü avuçlayıp ağzına götürmüş.

3.

Сырым батыр Тұзды көлде, Қарақамыс деген жерде дүниеге келген. Сырымның шын аты – Сырлыбай.

Хиуа ханы Сырымды сынамақ болып шақыртады. Сырым екі жолдасын ертіп келеді. Келгеннен кейін дастархан үстіне жүзімнің алуан түрлісін қойғыздырады. Хан Сырымға қарап: «Сіздің елде жүзім бар ма? Оны халқың біле ме?» – деп сұрақ қойыпты. Сонда Сырым: «Жүзімді білгенде қандай, бір жегенде, жүзін жейді», - деп уыстап алып аузына салып жіберіпті.

4.

Sırım at yarışına Akmonşak adlı atıyla katılmış. Yarışı, atı kazanmış. Bu duruma sinirlenen Han, Sırım'ı öldürmeyi düşünmüş. Han, Sırım'a "Güreşmek için kendi tarafından birini ortaya çıkar, çıkarmazsan kaybedersin." demiş. Sırım yanındaki Zilkara isimli kahraman arkadaşına bakmış ve "Güreşmeye var mısın?" demiş. Zilkara kahraman "Yolda susadığımda, yol boyundaki birçok kızcılık ağacını sıkıp suyunu içmiştik, güreşmek onun yanında ne ki, ben hazırım." demiş.

Güreş yarışmasında Zilkara kahraman kazanmış. Han, Sırım'ı öldürtmek için cadı bir karıyı Sırım'a göndermiş. Karı, Sırım'ın bindiği atın üzengisine kimseye fark ettirmeden zehir sürmüş. Bundan haberi olmayan Sırım, yurduna geri dönmek için atının üzengisine ayağını koyduğunda aniden gelen güçlü bir ağrı ayağını acıtmış. Bir belanın olduğunu, bunun Han tarafından ayarlandığını kendi ve arkadaşları anlamış. Arkadaşları yolun yarısına kadar onu el üstünde tutmuşlar. Arkadaşları Sırım'a "Ayağını keselim mi?" diye sormuşlar. Sırım; "Hayır, ayağımı kestirip topal kalmaktansa ölmeği tercih ederim. Benim belki de zamanım gelmiştir. Beni burda bırakın." demiş.

Böylece, keskin dili ve kıvrak zekâsıyla çok erken yaşta herkesin gönlünü kazanan, halkın sevgisi ve saygısını kazanan Sırım kahraman Oyıl-Kıyıl adlı yerde vefat etmiştir.

4.

Сырым ат жарысқа өзінің Ақмоншақ атты атын қосады. Аты бәйгеден алда келеді. Бұған ашуланған хан Сырымды өлтірудің қамына кіріседі. Хан Сырымға

«Күресуге адамыңды шығар, шығара алмасаң, жеңілгенің» - дейді. Сырым өзімен бірге келген Зілқара батырға барып: «Күресуге қалайсың?» - деген. Зілқара батырдың да: «Жолда келе жатып шөлдегенімде, жол бойында өсіп тұрған бір топ тобылғыны сығып, су шығарып іштік, ал күресу одан жеңіл. Мен әзірмін», - дейді.

Екі жақтың батырларының күресінде Зілқара батыр жеңіске жетеді. Хан Сырымды өлтіруге мыстан кемпірді жібереді. Бір қапылыста мыстан кемпір Сырым мінген аттың үзеңгісіне мүшеаяқ уын жағып қояды. Алаңсыз Сырым еліне қайтпақшы болып, атының үзеңгісіне аяғын сала бергенде, кенет бір алып күш аяғын сырқырата жөнеледі. Бір бәленің болғанын, оның ханнан келгенін өзі де, жолдастары да сезеді. Жолдастары біраз жерге дейін көтеріп алып жүреді. Сырымға: «Аяғыңды кесейік пе?» - деп жолдастары сұрағанда, Сырым: «Жоқ, аяғымды кестіріп, шолақ аяқ атанғаннан өлгенім артық, менің ырысымның жеткен жері осы болар, тастап кетіңдер», - деп өтініпті.

Сөйтіп, өткірлігімен де, тапқырлығымен де ерте көзге түсіп, халықтың сүйікті ұлы болған Сырым батыр Ойыл-Қиыл деген жердің бойында қайтыс болыпты.

5. Sırım'ın Türkmen Hanına Ziyareti

Çok eski dönemde Kazaklar, Jayık ırmağının iç kısmında oturmuşlardır. Onlar; Tana, Tabın gibi boylardır.

Bir dönem Türkmen hanı Kazaklara (Tübek yurduna) bir şart koşmuştur. Han, Kazakları da kendi idaresine almak için Tübek yurdunu sözle yenmeyi düşünmüştür. “Tübek yurdunun kişneyen tayları yüzünden bizim kısıraklarımız düşük yapıyor. Bu durumu açıklamak için Tübek yurdunun şairleri, yazarları, kahramanları, cesur insanları gelip cevap versin.” demiş.

Tübek yurdunun aksakalları ve büyükleri kendi aralarında toplantı yapmış ve Türkmen hanının kendileriyle düşman olmak istediğini anlamışlar. “Biz ona karşı gelemeyiz. Bizi kendi idaresine almak isterse alsın, çaremiz yok.” diye kararlaştırmışlar. Bu toplantıda çocuk Sırım da varmış. O aksakalların kararını duyunca yerinden kalkmış ve şöyle demiş “Aksallar, siz bu şekilde mi karar aldınız? Ben bu Türkmen Han'ına gidip cevap vermek istiyorum. Ama sizden bir isteğim olacak.” demiş. Büyükler onu ilk başta ciddiye almamış, küçük görmüş. Ancak

isteğini dinlemişler. Sırım şöyle demiş “Bana bir tane yaygaracı kara nar, çolak kara tüfek, 9-10 yaşına gelmiş serke⁷ veriniz.” demiş. Halk onun bu isteğini yerine getirmiş.

Sırım böylece yanına bir yardımcı olarak, Türkmen hanının kalesine gelmiş. Şehrin güzel tazıları Sırım’a saldırırcasına havlamış ve bunun üzerine Sırım tazıları öldürmüş. Tazıların sahibi Sırım’ın yanına gelmiş ve onunla dövercesine kavga etmiş. O sırada Sırım “Benden doğru cevap almak isterseniz Han’ın yanına gidelim.” demiş. Sırım, Han’ın kapısına gelmiş ve içeriye girmek için izin istemiş. Sırım, Han’la konuşurken Han “Bu tazıları niye vurdun, neden yaptın?” diye sormuş. Sırım “Han, ben Tübek yurdu adına sorularınıza cevap vermek için geldim.” demiş. Han “Hayır, cevap vermek için ben seni çağırmadım. Ben aksakalları, kadıları çağırdım. Sen önce benim soruma cevap ver.” demiş. “Efendim, şarkıcı istersen yanımda durmadan bağırان kara develerim var. Aksakal, kadı istersen sakalı yere kadar gelmiş serkem var.” demiş Sırım. “Tazıları niçin öldürdün?” demiş Han. “Efendim, Tübek yurdunun koyunlarına kurtlar saldırdığında tazıların birisi bile yerinden kıpırdamaz. Kulağının saçakları dağılıp ortalıkta gezerler, bu duruma kızdım ve öldürdüm.” demiş. Bu cevap karşısında Han “Yavrum, Tübek yurdunun koyunlarının öldüğünü buradaki tazılar nereden bilsin?” demiş. “Efendim, dediklerinizi unutmayınız. Tübek yurdunun taylarının sesini sizin kısıraklar nereden duymuş?” diye karşı cevap vermiş Sırım.

Böylece Han sözde yenilmiş ve şartını da geri almış. Han, Sırım’ı misafir etmiş, altına at, üstüne de kaftan hediye etmiş. Bu Sırım’ın şeşendik sınavındaki ilk deneyimi olarak tarihte kalmıştır.

5. Сырымның түрікмен ханына барғаны

Ертеде қазақтар Жайықтың ішкі бетін жайлаған. Олар: тана, табын т.б. рулар.

Бір жылдары Түрікмен ханы қазақтарға (Түбек еліне) бір шарт қойған. Бұл шарт ол қазақтарды өзіне қосып алғысы келіп, Түбек елін сөзден жығуы үшін шартында: Түбек елінің жабағысының кісінеген даусын естіп, арғымақ биелеріміз

⁷ Кısıрлаştırılmıш erkek keçiye verilen isim.

құлын тастап жатыр. Осыған Түбек елі өзінің ақын-жазушыларын, батыр-шораларын, ақсақал-билерін алып келіп алдыма жауап берсін – дейді.

Ал түбек елінің ақсақал-билері ақылдасып, онда бұл Түрікмен ханы бізге жаулық іздеп отыр. Біз бұған қарсыласа алмаймыз. Бізді өзіне қосып алуына көнеміз-дағы, - дейді. Осы кеңесте жас бала Сырым да қатысып отырады. Ол ақсақалдар жаңағыдай ұйғарымға келген соң, орнынан тұрып, былай дейді:

- Ал, ақсақалдар, сіздер осылай ұйғардыңдар ғой. Мен осы Түрікмен ханына барып, жауап бергім келіп отыр. Ол үшін менің сұрағым бар еді, - дейді. Ақсақалдар мұны баласынады. Бірақ сұрағын тыңдайды. Сонда Сырым:

- Маған бір бақырауық қара нар, бір шолақ қара мылтық, сосын 9-10-ға келген серке беріндер - дейді. Жұрт бұл тілегін орындап береді. Сырым осылайша қасына бір қосшы алып, Түрікмен хандығына жүріп кетеді. Бір кездерде Түрікмен ханының қамалына жетеді. Шаһардың керемет тазылары бірінен соң бірі Сырымға үріп, шауып тастай береді. Тазылардың иесі Сырымды сабарманға келеді. Сонда Сырым:

- Менен төрелік алғыларың келсе, ханның алдына жүріңдер – дейді. Сөйтіп Сырым қақпаға келіп, хабарласып, ханға кіреді. Ханмен сөйлесіп отырғанда хан:

- Мына тазыларды неге аттың, мұның не?- дейді. Сырым:

- Хан, мен түбек елінен келдім. Сіздің қойған шартыңызға жауап бергелі келдім, - дейді.

- Жоқ, жауап беруге сені шақырғаным жоқ, ақсақал-билерін шақырдым. Сен әуелі сұраққа жауап бер - дейді.

- Тақсыр хан, әнші-жыршы десең, қара түйелерім бар үзбей бақыратын, ақсақал-би десең, сақалы жерге тиген серкем бар, - дейді.

- Ал тазыларды неге өлтірдің?

- Тақсыр Түбек елінің қойын қасқыр қырып жатқанда біреуі бармайды, құлағының шашағы жалбырап жүреді де қояды, соған ренжіп аттым – дейді. Сонда хан:

- Шырағым-ау, Түбек елінің қойын қырып жатқанын мындағы тазылар қайдан білсін, - дейді.

- Тақсыр өз сөзіңізді ұмытпаңыз, Түбек елінің жабағысының даусын сіздің арғымақтарыңыз қайдан естиді? - дейді Сырым да.

Сөйтіп хан сөздерінен ұтылып, шартынан қайтады. Сырымды қонақ етіп, ат, шапан жауып шығарып салады. Бұл Сырымның шешендік қылуыдағы алғашқы қадамы еді.

6. Сырым Hakkında

Küçük Cüz’de Baybaktı boyundan Sırım adında biri varmış. Günlerden bir gün Özbek hanı onu çağırmış ve “Kazaklarda at – mat (at), jıgıt – migit (yığıt), tamak – mamak (yemek) gibi sözler varmış, bu sözlerin ilki tamam da ikinci sıradaki sözlerin anlamı nedir, bunu anlat.” demiş. Birkaç gün sonra orada bir düğün olacakmış, Sırım “Bunun cevabını düğünden sonra vereceğim.” demiş. Düğünde at yarışı olmuş ve yarışta Kazak atı birinci gelmiş. Düğün sonrası Han, Sırım’ı misafir etmiş ve cevabını istemiş. Sırım “At dediğimiz düğünde birinci gelen Kazak atıdır. Mat dediğimiz ise koşmasını bilmeyen sizin attır. “Jigit” dediğimiz güreşi kazanan adamdır, “migit” kürek kemiği yere değmiş adamdır. Tamak diye Kazakların kazı kartasına⁸ denir, mamak diye sizin yemeklere denir.” demiş.

6. Сырым туралы

Кіші жүзде Байбақты Сырым деген болған екен. Бірде өзбектің ханы шақырып алып: «Қазақта ат-мат, жігіт-мігіт, тамақ-мамақ деген сөздер бар екен, осылардың бірінші сыңарындағылар түсінікті, ал екінші сыңарындағы не деген сөз, осыны түсіндір», - депті. Жақында бір той болады екен. Сырым сол тойдан кейін жауап бермек болады. Тойда ат бәйгесі болады, одан қазақтың аты озып келеді. Палуандар күресінде бір қазақ жеңеді. Тойдан соң хан Сырымды қонақ қылады да, баяғы сөздің мәнін сұрайды. Сонда Сырым: «Ат деп – мана тойда озып келген қазақтың атын, мат деп – шаба алмай жүрген сіздердің аттарыңызды айтады. Жігіт деп – күресте жеңген адамды, мігіт деп – жауырыны жерге тиген адамды айтады. Ал тамақ деп – қазақтың жал-жаясы мен қазы-қартасын, мамақ деп – мына сіздердің астарыңызды айтады», - деген екен.

⁸ At etinden yapılan sucukların genel adıdır.

7.

Özbek, Kalmak ve Türkmenler Rusya'nın yönetimi altına girmek için Çarlık hükümetine elçi göndermiş. Çarlık hükümeti onlara “Öncelikle Amudarıya’yı (Ceyhun) satın.” demiş. Üç devlet adamı bu teklif karşısında ne cevap vereceklerini şaşırmış. Onlar kendi aralarında anlaşarak Kazakların Küçük Cüz mensubu Datoğlu Sırım’a danışmak için adam göndermiş. Sırım onlara şu şekilde cevap vermeleri gerektiğini söylemiş: “Suyu satarız eğer satın alırsan. İstedіği yere terazisini kursun ve put⁹unu yarım kuruşa alsın.

7.

Өзбек, қалмақ, түрікпен үшеуі Ресейге қосылу жөнінде патша өкіметіне адам жіберсе, олар: «Амударияны сат» – дейді. Олар не айтарын білмей ойласа келе, Кіші жүзде Дат баласы Сырымға адам жібереді. Сырым: «Суды сатамыз, егер алатын болса, қалаған жерінен таразысын құрсын да, пұтын жарты тиыннан алсын», - деген екен.

8.

Kazaklarda “Tamnın da kulağı bar” (Evin de kulağı var) şeklinde deyim vardır. Bu deyimін Sırım’a ait olma olasılığı vardır. Han yolculuk yapmakta olan Sırım’ı arkadaşlarıyla beraber bir evde ağırlamış. Arkadaşları kendi aralarında yüksek sesle konuşmaya başlayınca Sırım “Gürültü yapmayın, evin de kulağı vardır.” demiş. Ertesi gün Han, Sırım’ı yanına çağırmış ve bu sözü neden söylediğini sormuş. Sırım “Evin kulağı olmasaydı benim bu dediğimi sen nereden duyardın?” diye cevap vermiş.

8.

Қазақта «Тамның да құлағы бар» деген сөз бар, ол да Сырымнан қалған сөз болса керек. Жолаушылап келе жатқан Сырымды хан жолдастарымен бөлек үйге түсіреді. Жолдастары әр нәрсені айтып дабырласып жатқан кезде Сырым: «Шуламаңдар, тамның да құлағы бар», - дейді. Ертесіне хан шақырып

⁹ 16 kilograma eşit ағырлық өлчүсү.

алып, бұл сөзді неге айтқанын сұрапты. Сонда Сырым тұрып: «Тамның құлағы болмаса, сен менің не айтқанымды қайдан білесің?» - депті.

9. Сырым Он Екі Yaşında

Сырым он екі yaşında Nuralı Han'ın yanına gelmiş. Nuralı Han çok gezmiş, görmüş birisiymiş. Сырым, Nuralı Han'a şöyle demiş:

K.Tk. Ata turıp ul söylegennen bez **T.Tk.** Babadan önce oğlan konuşursa orayı terk et

Ana turıp kız soylegennen bez Anadan önce kız konuşursa orayı terk et.

Nuralı Han ortaya oturmuş ve etrafına dörder adam oturtmuş. “Bu adamların içindeki Han hangisi, kara¹⁰ hangisi?” diye sormuş Сырым'a. Сырым önce sofra duasını okumuş ve :

K. Tk. Tamaktın ulkeni nan emes pa	T. Tk. Yemeğin büyüğü ekmek değil mi
Halıktın ulkeni han emes pa	Halkın büyüğü han değil mi;

“Burada Han'ın büyüğü sizsiniz.” demiş.

9. Сырым он екі жасар

Он екі жасында Сырым Нұралы ханға келеді. Ол өзі дүниені кезген адам. Сонда Сырым:

Ата тұрып ұл сөйлегеннен без,

Ана тұрып қыз сөйлегеннен без, - деп сайрайды.

Нұралы хан ортаға отырып, жан-жағына төрт-төрттен адам отырғызып, осының ішінен хан қайсы, қара қайсы деп сұрайды. Дастархан басынан ас қайырып болып Сырым:

Тамақтың үлкені – нан емес пе,

Халықтың үлкені хан емес пе, - соған қарағанда, хан үлкені өзіңсің – дейді.

¹⁰ Halktan biri.

10.

Sırım yedi boyun en büyüğü sayılan Mönke Kadı'nın yanına gelmiş. Mönke 97 yaşındaymış. “Hey yavrum, ne diyeceksin?” demiş Mönke. Sırım “Hey Mönke, bana biraz hikâye anlatır mısın?” demiş. Mönke “Sen Sırım mısın? Ben sana duamı vermem, evimin etrafında dolaşma, casusluk yapma.” demiş. Sırım “Ben Hıva hanına gideceğim, bana duanızı veriniz.” demiş.

K.Tk. Kulagınan sıbrır keptesin

T.Tk. Kulağından fısıltı eksik olmasın

Üyinnin artınan dübir keptesin

Evinin arkasından gürültü eksik olmasın

Alpıska jasın jetpesin

Altmış yaşını doldurma

Aldınnan jayın ötpesin

Önüне yayın balığı çıkmасын

Sırım daha sonra Böken'in yanına gelmiş ve ona danışmış. Böken şöyle demiş: “Ben senin bir yere gitmeni doğru bulmuyorum. Bende bir kaşık vardır. Bugünlerde dostun azdır, düşmanın çoktur. Aş sahibiyle güzel olur.”

10.

Жеті рудың үлкені Мөңкеге келеді. Мөңке жасы 97-де екен.

- Ей, шырағым, не дейсің?

- Ей, Мөңке, бір-екі ауыз әңгіме айтып берші - дейді.

- Сырымбысың, саған бата бермеймін, өйтіп үй жағалама, ешқайда барып тыңшы болма, - дейді.

Хиуа ханға барамын, батаңызды беріңіз, - депті:

- Құлағыңнан сыбыр кетпесін,

Үйіңнің артынан дүбір кетпесін.

60-қа жасың жетпесін,

Алдыңнан жайын өтпесін.

Енді Бөкенге келеді:

- Тілімді алсаң ешқайда шықпа, менде бір қасық бар – дейді. Осы күні досың аз, дұшпаның көп дегендей. Ас иесімен тәтті.

11. Sırım'ın Kıza Yenilmesi

Günlerden bir gün güzel bir kız inek sağıyormuş. Sırım yanındaki arkadaşıyla kıza bakmış. Kızın yırtık elbisesinden kar gibi beyaz koltuğu görünüyormuş. Bunu

gören Sırım kıza şöyle demiş: “Karındas¹¹ beyaz koltuklu, kırmızı sığır gördün mü? Bu tarafta kaybetmiştim.” Kız “Gördüm ağam, sığırınızın arkasını bir boğa ve bir kör boğa (Sırım’ın bir gözü körmüş) koklayıp duruyordu.” demiş. Sırım bunun üzerine bir şey diyemeden oradan uzaklaşmış.

Sırım’ı ikinci kez kız su kenarında görmüş. Güzel kız hiç aldırmadan, çekinmeden Sırım’ın karşısında yıkanmaya devam etmiş. Sırım “Karındas neden böyle yapıyorsun?” demiş. Kız “Dün akşam bir sucuktan yağ damlamıştı. İşte ona susadım, bu yüzden de yıkanıyorum.” demiş. Sırım bu sefer de kıza yenilmiş ve bir şey diyemeden oradan uzaklaşmış.

Üçüncü kez Sırım kızın evine gelmiş ve kızın babasına “Atın başını kaynatmak için kazan sormaya geldim.” demiş. Kız “Bu evde üç kazan vardır. Birisi annemin fakat o artık kullanışsız. Birisi de yengemin fakat o kazan günlük hayatımız için kendimize lazım. Üçüncü kazan ise yenidir, hâlâ kullanılmamıştır. O kazanı atın başı şöyle dursun, babanın başını kaynatsan bile veremeyiz.” demiş. Sırım böylece üçüncü kez kıza yenilmiş.

11. Сырымның қыздан жеңілуі

Бір күні сұлу қыз сиыр сауып жатса керек. Сырым қасында жолдасы бар сыртынан қызға қызықтап қарап тұрады. Қыздың көйлегі жыртық екен, қолтығы аппақ қардай болып көрініп тұрады. Осы арадан қызды жеңбек болған Сырым:

- Қарындас, ақ қолтық қызыл қашар көрдің бе? Осы маңнан адасып едім, - дейді. Қыз:

- Көрдім, аға қашарыңыздың артын бір сау бұқа, бір соқыр бұқа (батырдың бір көзі соқыр екен) иіскеп тұр еді, - депті. Сырым қыз сөзіне жауап қата алмай жүре беріпті.

Екінші рет батырды қыз су бойынан көреді. Сұлу именбей, қарсы қарап тұрып, жуына береді. Сырым:

- Қарындас, мұның не? – деп сұрапты.

- Кеше кеште бір шұжықтан май тамып, соған шөлдеп, суға түсіп тұрғаным, - депті қыз.

¹¹ Ұаща бүүік еркеклерін кaдінлaр ішін кullaндықлaры өзел hitaп.

Батыр тағы бір жеңіліп, еш нәрсе дей алмайды.

Үшінші рет Сырым қыздың үйіне келіп, қыз әкесінен:

- Аттың басын асатын қазан сұрай келдім, - депті. Қыз тұрып:

- Осы үйде үш қазан бар, біреу шешемдікі, ол істен шыққан жарамсыз, ал біреуі жеңгемдікі, ол күнбе-күн өзімізге керек, ал үшінші қазан бар, ұсталмаған жаңа, оған аттың басы түгіл, әкеңнің басын ассаң да берілмейді, - депті.

Сөйтіп Сырым қыздан үш рет жеңілген екен.

12. Сырым Hakkındaki Sözler

Sırım hem şeşen hem de kadı aksakalların duasını almak için yola çıkmış. Sırım, Malaysarı Kadı'nın köyüne gelmiş. Atından inip hal hatır sorduktan sonra Sırım "Dede hangi boydansınız?" diye sormuş. "Yavrum, ben Tana boyundanım." demiş Malaysarı. "Tana boyu kendi içerisinde birkaç dala ayrılır. Siz Tana boyunun hangi dalındansınız, yoksa Yedi Ev Jiyembet dalından mısınız? Beddua alan yüz karası mısınız? Yoksa Kepçe Kulak Kalkaman mısınız? Küçük Atlı Asan'ı mısınız, yoksa Ödemeye gelmiş Kara At mısınız?" demiş Sırım.

Malaysarı Sırım'ın boyları çok iyi bildiğini anlamış ve "Ben de seni tanıdım. Ağzına şeytan abdest alan Dat'ın oğlu Sırım ata bindi demişlerdi, demek ki sen osun." demiş. Sırım bu sözden sonra konuşmamayı uygun bulmuş ve duasını almış.

Sırım daha sonra Esentemir'in Böken'ine gelmiş. Bu kişi hem şeşen hem de kadıymış. Sırım selam vermiş ve konuşmaya başlamış "Dede, üç çeşit ihtiyar varmış. Siz bunun hangisi olursunuz?" demiş. Böken "Yavrum, onlar nasıl ihtiyarlar?" diye sormuş. Sırım "Onlar, "kazına şal" hazine ihtiyar, "kazımır şal" geveze ihtiyar, "kıdırma şal" gezgin ihtiyar." demiş. Böken "Hazine ihtiyar dersen halkımdan sor, geveze ihtiyar dersen eşim ve gelinimden sor, gezgin ihtiyar dersen komşumdan sor." demiş. Bu sefer de güzel cevap alan Sırım bir şey demeden duasını almış ve yoluna devam etmiş. Daha sonra bu aksakallar Sırım'ın her zaman danıştığı ve nasihatlerini dinlediği büyükler olmuş.

Bir gün Sırım'ı Hıva hanı davet etmiş. Han, Sırım'ın özellikle hanlara, zenginlere düşman olduğunu biliyormuş. Han uygun bir zaman bulursa Sırım'ı öldürmeyi düşünmüş. Han, Sırım için özel adamlar hazırlamış. Bu adamlar Sırım'ı eleştireceklermiş. Atından inmekte olan Sırım'ın karşısına çıkan bir eleştirmen ona

bakarak kafasını kaşımış. Bu hareket karşısında Sırım ona ağızını açmış ve dilini göstermiş. Sonra da Sırım'ın ayağına hayvanın tezeği değmiş ve sürülmüş. Selam verip beyaz saraya giren Sırım'a Han "Ayağına bak." demiş. Sırım ayağına bakmış ve "Han sarayını adalete açılmış ev diye düşünüyordum, meğer tezeğin basıldığı yermiş." diye saraydan çıkmış. Şaşırmış Han eleştirmenini çağırmış ve "Eleştirebildin mi?" diye sormuş. Eleştirmen "Onu sözle değil hareketle eleştirdim. Başımı kaşıyıttım yani başa bela nerden gelir diye sormuştum. O bana dilini gösterdi. Sırım'ın o hareketi başa bela dilden gelir demesidir." demiş. Böylece Han kendi yenilgisini kabul etmiş.

12. Сырым туралы сөздер

Бірде Сырым әрі шешен, әрі би қариялардың батасын алмақшы болып жолға шығыпты. Ол руы Малайсары бидің аулына ат басын тірейді. Аттан түсіп амандасқаннан кейін Сырым:

- Ата, қай русыз? - дейді.

- Шырағым, руым тана – дейді Малайсары.

- Тананың қайсысыз? Жеті үй Жиёмбетпісіз, қарғыс айтқан қарамысыз, болмаса қалқан құлақ Қалқаманбысыз? Тышқан құнан Асанымысыз, төлеуге келген қара құнанымысыз? - дейді Сырым.

Өзінің арғы тегін Сырымның жақсы білетінін сезген Малайсары:

- Мен де сені танып тұрмын, аузына шайтан дәрет еткен Даттың ұлы Сырым атқа мінді деп еді, сол сен боларсың? - дейді. Сырым сөзден тосылып, бұл кісіден батасын алыпты. Сырым содан соң, Есентемірдің Бөкенінің үйіне келіпті. Бұл кісі де әрі шешен, әрі би болса керек. Сырым сәлем беріп, әңгімелесе келе, «Ата, үш түрлі шал болады дейді. Соның қайсысына жатасыз? - деп сұрайды. «Шырағым, ол қандай шал?» - деп сұраған Бөкенге Сырым: «Олар: қазына шал, қазымыр шал, қыдырма шал» - деп жауап берді. Бөкен тұрып: «Шырағым, қазына шал десең, халқымнан сұра, қызымыр шал десең, әйелім мен келінімнен сұра, қыдырма шал десең көршімнен сұра» - деген екен. Тағы да сөзден тосылған Сырым бұл кісіден бар батасын алып аттаныпты. Кейіннен де бұл кісілер Сырымға ақыл-кеңестерін беріп отырған.

13. Sırım Hakkında

Hıva hanı Sırım'ı düğüne davet etmiş. Sırım, düğüne gidip gitmeme konusunu Taysoygan adlı yerdeki Aldar'a danışmak istemiş. Aldar akıllı kişiymiş. Aldar, Sırım'a "Gitme, eğer gidecek olursan da çok iyi koşan at ve en iyi güreşçi al. Onların verdiği yemekleri yeme. Kendine özel kazı karta al." demiş.

Bunları yerine getiren Sırım yola çıkmış. Yolda Sırım arkadaşlarını kaybetmiş. Yolunu şaşırarak Sırım atlı bir delikanlıya rastlamış. Sırım ona durumunu bildirmiş ve delikanlı kendisini de beraber götürmesini söylemiş. Delikanlı çok güçlü olduğunu, kırk günlük sıcakta kırk kulan tutabildiğini ve iyi bir güreşçi olduğunu söylemiş. Delikanlının bütün gücü elindeymiş. Yiğit sertleşmiş kızılcık ağacını sıkarak suyunu çıkarırmış. Sırım delikanlıyı da yanına almış ve Han'a gelmiş. Han gene Sırım'ın ayağını kaydırmak için birkaç soru sormuş. "At dediğimiz nedir? Mat dediğimiz nedir? Jigit dediğimiz nedir? Migit dediğimiz nedir? As dedimiz nedir? Mas dediğimiz nedir?" şeklindeki soruları sormaya başlamış. Sırım bu soruların cevabını düğün dağıldıktan sonra vermeyi uygun görmüş.

At yarışı başlamış ve Sırım yanındaki delikanlının atını yarıştırmış. At yarışında Sırım tarafının atı birinci gelmiş. Sonra da güreş başlar. Han'ın güreşçisi Sırım'ın güreşçisiyle güreşmek için hazırlanmış. Sırım delikanlıya şöyle demiş: "Ben bir dediğimde Han'ın güreşçisinin kemerini eline sar ve sıkıştır. İki dediğimde iki defa sıkıştır, üç dediğimde ise üç kez sıkıştır." Delikanlı aynen Sırım'ın dedi gibi yapmış. İkinci kez sıkıştırdığında güreşçinin ağzından ve burnundan kan gelmiş ve ölmüş. Bu sırada Sırım'ın yolda kaybettiği arkadaşları da gelmiş. Düğünden sonra Han, Sırım'ın cevabını merak etmiş. Sırım şu şekilde cevap vermiş: "Kazanan at benim, kaybeden at senin yani mat seninki. Güreşte kazanan yiğit benimki, ölmüş migit seninki, kazı karta jal jaya denilen değer biçilmez as benimki, hep otla beslendiğiniz için mas seninki." demiş.

Han bu cevap karşısında kötü duruma düşmüş. Düğün dağıldıktan sonra iki üç gün daha misafir olarak kalmalarını rica etmiş. Sırım ise bu teklif karşısında memnun kalmış. Bu arada Han, Sırım'ı öldürmek için gizli bir emir vermiş. Sırım'ı öldürmek için zalim bir karı kendi isteğiyle ortaya çıkmış. Kadın Han'dan zehir istemiş. O zehir nereye değerse değsin kolay vücuda dağılır, adamı öldürürmüş. İki üç gün misafir olan Sırım ve arkadaşları geri dönmek için hazırlanmış. Bu sırada

kadın saçını dağıtmış, ağlayarak Sırım'ın yanına gelmiş. "Hıva'ya Datoğlu Sırım geldi diye duymuştum. Ben de senin memleketindenim. Savaş döneminde esir oldum. Beni de götür." demiş kadın. İyi kalpli Sırım kadını beraber götürmek için söz vermiş. Kadın eşyalarını alıp gelmek için izin istemiş. Sırım ve arkadaşları kadını çok beklemiş. Kadın gecikince onlar göl kenarına gelmiş ve suya girmiş, serinlemişler. Atların yanına gözetlemek için birini bırakmışlar. Bu sırada kadın gelmiş. Sırım'ın göle serinlemek için gittiğini öğrenen kadın yiğide Sırım'ın atı hangisi olduğunu sormuş. Kadın, Sırım'ın atının üzengisine zehiri sürmüş ve gözetleyen yiğide birazdan geleceğini söyleyerek oradan uzaklaşmış. Sırım ve arkadaşları gölden gelmiş ve kadını gene beklemiş. Gelmeyince de yollarına devam etmeyi düşünmüşler. Sırım atına binmiş ve üzengiye ayağı değer değmez bir ağrı hissetmiş. Üzengideki zehir Sırım'ın vücuduna çabuk yayılmış ve Sırım Hodjeyli adlı yerde vefat etmiş.

13. Сырым туралы

Хиуаның ханы Сырымды тойға шақырады. Оған бару-бармау жөнінде ақылдасу үшін Сырым Тайсойған деген жердегі Алдарға барады. Ол ақылды кісі екен. Алдар Сырымға:

- Барма, барсаң жүйрік ат, жығылмайтын палуан ал. Олардың берген тамағын жеме. Өзіңе қазы-қарта, жал-жаяны арнайы алып кет, - дейді.

Бұл айтқандарын орындаған Сырым жолға шығады. Сырым жолда серіктерінен адасып қалады. Адасып жүріп бір жалғыз атты жігітке тап болады. Сырым оған жөнін айтса, жігіт өзін бірге ала жүруін өтінеді. Әрі өзінің қырық күн шілдеде қырық құлан ұстайтынын, өзінің балуан екендігін айтады. Жігіттің күші қолында екен. Ол қатып қалған тобылғыдан қысып су шығарады. Сырым жігітті ертіп ханға келеді. Хан тағы да Сырымды мүдіртпек ойда болып, оған сұраулар береді.

«Ат деген не, мат деген не, жігіт деген не, мігіт деген не, ас деген не, мас деген не?» - деп сұрайды. Сырым жауабын той тарқаған соң бермек болады.

Ат жарыс басталады, оған Сырым жігіттің атын қосады. Бәйгеден Сырымдардың аты озып келеді. Күрес басталады. Хан балуаны Сырымның балуанымен күреспек болады. Сырым жігітке: «Мен бір дегенде бір рет хан

балуанының белбеуін қолыңа орап алып қыс, екі дегенде екі қыс, үш дегенде үш рет қыс» - дейді. Жігіт Сырымның айтқанын орындайды.

Екінші рет қысқанда, хан балуаны аузы-мұрнынан қан кетіп өледі. Сол кезде Сырымның адасып қалған жолдастары келеді. Тойдан кейін Сырым ханға жауабын береді.

- Озып келген ат менікі, бәйгеден атың қалды, мат сенікі. Күресте жеңген жігіт менікі, өлген мігіт сенікі, қазы-қарта, жал-жая деген баға жетпес ас менде, шөп-шалам жеген мас сенде – депті.

Хан әбден масқара болады. Той тарқаған соң, Сырымның екі-үш күн қонақ болуын өтінеді. Сырым ризалығын білдіреді. Бұл кезде хан Сырымды өлтіруге астыртын жарлық береді. Бұған бір залым әйел келісімін береді. Әйел ханнан у сұрап алады. Ол у тиген жеріне жылдам жайылып, адамды өлтіретін болады. Екі-үш күннен соң, Сырымдар аттанбақ болады. Сол кезде әлгі әйел шашын жайып, жылап-еңіреп Сырымға келді.

Хиуаға Дат ұлы Сырым келді деп естідім. Мен сол елденмін. Жаугершілік кезінде қолға түстім. Мені елге ала кетіндер, - дейді. Бауырмал Сырым оған келісім береді. Әйел заттарын алып келу үшін кетіп қалады. Күте-күте жалыққан Сырымдар өзенге түсіп салқындай бастайды. Аттарды күзетіп бір жігіт қалады, сол кезде манағы әйел де келеді. Сырымның өзенге шомылуға кеткенін естіген әйел оның атын сұрайды. Әйел Сырымның атының үзеңгісіне уды жағады да, күзетшіге қазір келетінін айтып кетіп қалады. Қайтып келген Сырымдар әйелді тағы күтеді. Біраздан кейін келмеген соң, олар еліне жүріп кетеді. Үзеңгідегі у Сырымның бойына жайылып, Сырым Ходжейлі деген жерге келгенде дүние салады.

14. Sırım Kahraman Hakkında

Sırım altı yedi yaşlarındaymış. Beş altı koyununa kuyudan su verip geri dönerken dava için yola çıkan üç dört kadı atlarına su vermek için kuyu başına gelmiş. Sırım “Kadılar, nereye ve hangi dava işini görmeye gidiyorsunuz?” demiş. Kadılar “Yıllar önce komşu memlekettekiler bizim bütün hayvanlarımızı yağma etmişti, işte biz onların davasına gidiyoruz.” demiş. Kadılar atlarına binip yola hazırlanırken Sırım “Hey kadılarım, benim bir koyunum öldü ne yapmalıyım?”

демиш. Kadılar “Koyunun öldüyse tuzla.” demişler. Sırım “Tuzum koktuysa ne yapmalıyım?” demiş. Kadılar bu soruya cevap verememiş ve kendi aralarında biz bu küçük çocuğun sorusuna cevap bulamadık, diğer davaya nasıl çözüm bulacağız diye geri dönmüşler. Sırım ise kadılara özellikle bu soruyu sormuştu. Çünkü onların bir şey çözemeyeceğini anlamış ve onların geri dönmelerini istemişti.

14. Сырым батыр жайлы

Сырым 6-7 жасар бала екен. Бес-алты қойын құдықтан суарып келе жатса, дау қуып бара жатқан 3-4 би аттарын суармақшы болып, құдыққа тоқтапты. Сырым: «Иә, билер, қайда, не жұмыспен бара жатырсыздар?» - депті. Билер: «Осыдан біраз жыл бұрын көрші отырған ел біраз малымызды барымталап кетіп еді, соны қуып бара жатырмыз» - депті. Билер аттарына мініп жүрмек болып жатқанда, Сырым: «Уа, билер, бір қойым өліп қалды не істеймін?» - депті. Сонда билер: «Қой өліп қалса, тұздап ал,» - депті. Сонда Сырым: «Тұз сасыса не істеймін?» - депті. Билер жауап таба алмай сасыпты, өзара кеңесіп, біз осы жас балаға жауап таппадық деп, кері қайтыпты. Сырымның бұл сөзі мына түрлеріңмен ештеңе бітіре алмайсыңдар - дегені екен.

15.

Sırım uzun bir yolculuk yaptığı sırada ihtiyar annesi vefat etmişti. Bu kara haberi Sırım’a duyurmak için bir köylü onun karşısına çıkmış ve şöyle sormuş: “Ağabey ölürse ne olur?” demiş. Sırım “Çırpan kanat kırılır.” demiş. “Babası ölürse ne olur?” demiş adam. Sırım “Yüksek dağı yıkılır.” demiş. “Karısı ölürse ne olur?” demiş adam. Sırım “Eldeki kamçı kırılır.” demiş. “Annesi ölürse ne olur?” demiş adam. Sırım “Akan pınar kurur.” demiş. Sırım böylece annesinin öldüğünü anlamış.

15.

Сырым жорыққа кеткенде қарт шешесі қайтыс болыпты. Жаманатты естірту үшін Сырымның алдынан аулының бір кісісі шығып, сұрақтар қойыпты.

- Ағасы өлсе не болады? – депті. Сырым:
- Жез қанаттың қайырылғаны – депті.
- Әкесі өлсе не болады? - депті.

- Асқар таудың құлағаны ғой.
- Әйелі өлсе не болады?
- Қолдағы қамшының сынғаны ғой, - депті Сырым.
- Анасы өлсе не болады?
- Ағып жатқан бұлақтың суалғаны ғой – депті. Сырымға анасының өлгенін осылай есіткен екен.

16. Сırım’ın On İki Yaşında Söylediği Hüküm

Köy halkının içme suyu olarak kullandığı gölette birçok çocuk suya girmiş. Bir ihtiyar suyu kirleten çocukları görmüş ve onları kovalamış. Ayrıca ihtiyarın altındaki at ürkek bir atmış. İhtiyar çocukları kovalayayım derken başındaki şapkası rüzgârla uçmuş ve atı bundan ürkmüş, ihtiyarı düşürmüştü. İhtiyar ölmüş. O dönemde ölmüş kişinin davası bin koyun, kırk tane iri baş hayvanmış. İki taraf bir türlü anlaşmamış, böylece dava iki seneye kadar uzamış. İki tarafın anlaşamadıklarını duyan Sırım “Davayı bana versinler, kararı ben vereyim.” demiş. Böylece davayı Sırım’a vermişler. Sırım davayı şöyle sonuçlandırmış:

K.Tk. Aveli kakka şomılған бала tentek **T.Tk.** Öncelikle suya girmiş çocuk yaramaz
 Ekinşi onı kuvған şal tentek İkincisi onu kovalayan ihtiyar yaramaz
 Üşinşisi uşıp tusken tımak tentek Üçüncüsü uçup düşmüş şapka yaramaz
 Törtinşi үркіп шıккан baytal tentek Dördüncü үрkmüş at yaramaz
 diye o dönemin davasına göre sadece dörtte birini ödettirmiş.

16.Сырымның он екі жасында айтқан төрелігі

Ауылдың кісілері ішіп тұратын көлшік суға бір топ балалар түсіп жатыр екен. Бір шалдау кісі суды лайлап жатқандарын көріп, балаларды қуады, шалдың астындағы байталы үркек екен. Балаларды қуа бергенде басындағы тымағы желге ұшып, содан байтал үркіп, шалды құлатып кетіпті. Сол құлағаннан өліпті. Ол заманда өлген кісінің құны 1000 қой, 40 ірі қара мал екен. Екі жақ келісе алмай 2-3 жыл жүрген екен. Бітісе алмай жүргендерін Сырым естіп, билігін маған берсе, бітістірірмін - депті. Бердік дегендегі Сырымның айтқаны:

- Әуелі қаққа шомылған бала tentek,
- Екінші оны қуған шал tentek,

Үшінші ұшып түскен тымақ тентек,

Төртінші үркіп шыққан байтал тентек, - деп сол замандағы құнның төрттен бірін төлеткен екен.

9-10 шамасында Сырым кешке қарай өрістен келе жатқан малдың алдынан шығып тұрған аттылы кісі мен бір жаяу кісіге тап блады. Орталарында соғып алған түлкісі болыпты. Екеуі сол түлкіге таласып келе жатыр екен. Бала Даттың баласы екен. Бала әлі сәби екен. «Құдай аузына не салса соған риза болайық», - дейді. Сонда жаяу: «Жаздай осы түлкіні өзім көріп жүр едім, бірінші қар түсісімен соғып алайын деп жүр едім», - дейді. Аттылы: «Бүгін ерте тұрып ізіне түсіп соғып алып едім, еңбек менікі», - дейді. Сырым: «Әй, ағайлар, ендеше түлкіні маған беріңдер, - дейді. Түлкіні «Еркек болса аттылы сенікі, ұрғашы болса жаяу сенікі», - дейді.

Барып қараса еркек болып шығады, түлкі аттылыға тиеді. Жаяу налып: «Мұның қалай?» - депті. Сонда Сырым: «Әйел адамның жүретін жері алыс емес, ауыл арасы ғана болады, ал еркек адам қайда бармайды, сірә сіздің көріп жүрген түлкіңіз ұрғашы болар. Әлі де болса қараңыз, көрген жеріңізде жүрген болар,» - дейді. 2-3 күн өткесін жаяу түлкісін тағы көреді. Соғып алып қараса, ұрғашы екен.

17.

Sırım'ın Jumur adlı bir torunu varmış. Jumur çok zenginmiş, onun evinde Jumurkoja adlı bir fakir yaşamış. Birkaç yıl sonra Jumur, Omar'ın evine gelmiş. Omar, Jumur'a sohbet edelim demiş ve şöyle eklemiş:

К. Tk. Argı atan senin Dat edı

Ol da bir tentek şaldın atı edi

Odan tугan Sırım edi

Töre, baylarmen kırın edi

Odan tугan Kazı edi

Bası aynaday taz edi

Aynalası jaz edi

Odan tугan sen edin

Akılın senin kem edi

Mingen atım arıktadı

T. Tk. Deden senin Dat idi

O bir yaramaz ihtiyarın adı idi

Ondan doğmuş Sırım idi

Zenginlere ve soylulara karşı idi,

Ondan doğmuş Kazı idi

Kafası ayna gibi dazlak idi

Etrafı yaz idi

Ondan doğmuş sen idin

Akılın senin eksik idi

Bindiğim at zayıfladı

Jeni bütün şapan kiyip
Küylü at minip keteyin dep edim
Sol aytkandarımdı bermesen
Senin de basın taz bolsın

Kolu bütün kaftan giyip
İyi at binip gitmeyi düşünüyordum
Bu söylediklerimi vermezsен
Senin de başın dazlak olsun”

17.

Сырымның немересі Жұмыр байдың үйінде Жұмырқожа дейтін кедей болыпты. Бірнеше жыл өткеннен кейін Омардікіне қонаққа келіп, Омар: «Әңгіме айт», - депті Жұмырға.

- Арғы атаң сенің – Дат еді,
Ол да бір тентек шалдың аты еді.
Одан туған Сырым еді,
Төре, байлармен қырын еді.
Одан туған Қазі еді,
Басы айнадай таз еді.
Таз болса да Қазидың,
Айналасы жаз еді.
Одан туған сен едің,
Ақылың сенің кем еді.
Мінген атым арықтады,
Жеңі бүтін шапан киіп,
Күйлі ат мініп кетейін деп едім.
Сол айтқандарымды бермесең,
Сенің де басың таз болсын – дейді.

18.

Sırım müstakbel eşini kendisi seçmek ve severek evlenmek istemiş. Bu yüzden memleketinden ayrılmış, yola çıkmış. Yolculuk esnasında fakir bir ailenin evine gelmiş. Fakirin genç bir kızı varmış. Kendisini gizleyen Sırım gece yarısında kıza gelmiş ve “Ben bir yolcuyum, yön sormaya geldim.” demiş. Kız “Eğer yol ve yön sormak isterseniz evin dışında Sırım adlı biri var. Ona sorun.” demiş. Sırım kızın verdiği cevap karşısında kızın akıllı olduğunu anlamış ve onunla evlenmiş.

18.

Сырым әйелді өзі іздеп, сүйгенін алғысы келеді де, елінен шығып кетеді. Бір күні келе жатып бір кедей кісінің үйіне қонады. Кедейдің бойжеткен бір қызы бар екен. Сырым екенін білдірмей, түн ортасы болғанда Сырым қызға келіп: «Мен бір жолаушы едім, жол сұрауға келдім,» - депті. «Жол сұрасаңыз, үйдің артында Сырым деген азамат бар, содан сұраңыз,» - депті қыз. Ақыры сол қызды Сырым әйелдікке алыпты.

19

Nuralı Han, Sırım'ı misafirlіge davet etmek için iki vezirini yollamış. Davetiye getiren iki vezire Sırım soru sormuş “Göl kuşa gider mi? Yoksa kuş mu göle gider? Misafir saraya gider mi? Yoksa saray mı misafire gider?” demiş. Vezirler “Kuş göle gider, misafir de saraya gider.” demiş. Sırım “Öyle ise sizler gidiniz.” diye onları göndermiş. Birkaç gün sonra Han, Sırım'a kendisi gelmiş. Davetini kabul etmeyen, ayrıca gönderdiği vezirlere soru soran Sırım'a kızmış ve bunu konuşmaya gelmiş. Sırım, Han'a şu şekilde cevap vermiş:

K. Tk. Kussız halık күn koredi

Halık- орда, siz- konaksız

Halık konuksızda күн köredi

T. Tk. Halk kuş olmadan da yaşar

Halk saraydır, siz ise misafirsiniz

Halk misafir olmadan da yaşar

Nuralı bunları dinlemiş ve “Güçlüden de güçlü biri çıkarsa.” demiş. Sırım “Güçlüden daha güçlü biri çıkar fakat o zaman senin iki gözün çıkar.” demiş. Bu ikisinin son atışması olmuş.

19.

Нұралы хан Сырымды қонаққа шақыру үшін өзінің екі уәзірін жіберді. Шақыра келген уәзірлерге Сырым екі сұрақ қояды:

- Көл құсқа бара ма, құс көлге бара ма? Қонақ ордаға бара ма, орда қонаққа бара ма?

Уәзірлер:

- Құс көлге барады, қонақ ордаға барады, - депті.

Сырым:

- Олай болса барыңыз – деп, қайырып жіберіпті.

Бірнеше күн өткен соң, хан өзі келіпті. Наразылық білдіріп келмегеніне және уәзірлеріне сұрақ қойғанына әдейі тәжікелесе келіпті. Сонда Сырым:

- Құссыз халық күн көреді.

Халық – орда, сіз – қонақсыз,

Халық қонақсыз да күн көреді, - депті.

Нұралы тыңдап тұрып: - Зордан да зор шыға қалса, - депті. Сонда Сырым: - Зордан да зор шыға алар және содан сенің екі көзің шығар, - депті.

Осы ең ақырғы айтыстары екен.

20.

Küçük Cüz'ün Orta Cüz'e gelin verdiği bir kız varmış. Küçük Cüz'ün yiğitleri Orta Cüz'e misafir gelmiş. Gelin kız bu Küçük Cüz'ün yiğitlerine elbisesinden bir parça göndermiş. Fakat kız bunun sırrını açıklamamış, kendileri çözer diye düşünmüş. Fakat Küçük Cüz'ün çoğu insanı bunu çözememiş. Çözemeyince Aldar Kadı'ya gitmişler. Aldar Kadı elbisenin parçasını görünce “Orta Cüz'deki kızımız zorluk çekiyor olabilir, belki beni buradan götürün demek istemiştir.” demiş.

Tanımadığı, hiç görmediği kızı alıp gelmek için Sırım'ı görevlendirmişler. Sırım, Orta Cüz'e gelmiş ve Mönke Kadı'nın evine misafir olmuş. Kızın adını, yüzünü bilmediği için Mönke Kadı, Sırım'ın yanına aynı giyinmiş kırk yiğit hazırlamış. Kırk birinci Sırım olmuş. Aynı köyden aynı şekilde giyinmiş kırk kız çıkmış ve birbirleriyle buluşturulmuş. Sırım kızın biriyle kucaklaşmış ve ağlaşmış. Aradığı kızı bulduğunu düşünmüş. Mönke Kadı, Sırım'a “Nasıl tanıdın?” demiş. Sırım “Kırk kız düğünden dönmüşçesine neşeliydi, benim aradığım kız ise biraz durgundu. Yüzü diğer kızlara benzemiyordu.” demiş. Bu cevap karşısında memnun kalan Mönke, Sırım'a “Gençken böyle davayı başarıyorsan sen belki uzun yaşayamazsın.” demiş.

20.

Кіші жүздің орта жүзге берген бір қызы бар екен. Орта жүзге барған Кіші жүздің жігіттерінен бір күні қыз көйлегінің үшкілін беріп жіберіпті. «Өздері

білер» - деп. Бірақ та Кіші жүздің көп кісілері шеше алмай, Алдар биге барыпты. Алдар би көйлектің үшкілін көріп:

- Орта жүзде біздің бір қыз бар екен, бейнет көріп жүрмін, алып кетіңіз дегені болар, - депті.

Танымайтын қызды алып келуге Сырымды жібереді. Сырым келіп, сол елдің Мөңке би дегенінің үйіне түседі. Қыздың аты-жөнін білмеген соң, Мөңке би Сырымның қасына бәрі бірдей киінген қырық жігіт, қырық біріншіні Сырым қылып ертіп жіберіпті және сол ауылдан бірдей киінген қырық бір қыз шығарып, сосын барлығын кездестіріпті.

Сырым қыздың біреуімен құшақтасып жылай кетеді. Сол іздеп келген қызы болып шығады. Мөңке би Сырымға:

- Қалай таныдың? - дейді.

- Қырық қыз тойдан қайтқан кісіше күліп-ойнап келе жатыр екен, менің қарындасымның өңі оларға тартпаған сынық екен – депті. Сонда Мөңке би Сырымға:

- Жасыңнан қара дауға әуес екенсің, сірә, жасың ұзақ болмас – депті.

21.

Sırım, Han'a karşı savaş açmayı düşünmüş. Savaş öncesi Aldar Kadı, Sırım'a "Savaştan önce Sarjalak kadının yanına git." demiş. Sarjalak Kadı'yla Sırım arasında eskiden süregelen bir anlaşmazlık varmış. Bu anlaşmazlık şundan ibaretmiş: Sarjalak gölünün yanına Sırım babasının mezarlığını yaptırmış. Mezarlık büyük ve gösterişli olmuş. Artık göl Sarjalk gölü değil, Dat gölü olarak bilinmeye başlamış. Bu duruma Sarjalak çok kızmış, adamlarını getirmiş, mezarı yıktırmış. Aldar, Sırım'a "Aranızdaki kavgayı biliyorum fakat Han'la savaşman için askerlere ihtiyacın var. Sana o askerleri Sarjalak kadı verir." demiş. Sırım, Sarjalak'a gitmiş, durumu anlatmış. Sarjalak, Sırım'ı dinledikten sonra "Tay¹² kunan¹³ olsun, kunanın dönen¹⁴ olsun." demiş. Sırım cevabı anlamış ve gitmiş. Cevap "İki yıl sonra gel." demektir.

¹² İki yaşında olan at yavrusu.

¹³ Üç yaşına giren erkek at.

¹⁴ Dört yaşındaki at.

Sırım iki yıl sonra Sarjalak'ın yanına gelmiş. Sarjalak askerlerini ve savaş araç gereçlerini hazırlayıp vermiş.

21.

- Ханды шабардың алдында Алдар би Сырымға: «Саржалақ биге барып кет» - депті. Саржалақ бимен Сырым әуелден араз екен. Саржалақтың көлінің қасына Сырым әкесінің моласын салады. Мола биік және үлкен болады. Бара-бара кісілер Саржалақ көлі демей, Дат моласы деп атап кетіпті. Оған Саржалақ ашуланып, қызметшілерін әкеліп бұздырып тастапты. Алдар Сырымға: «Сіздердің араңыздағы шатақты білемін. Бірақ та Саржалақ ханға қарсы соғысуға адам берер» - депті. Сырым Саржалаққа барып жағдайын айтады. Сондағы Саржалақтың жауабы: «Тайың құнан шықсын, құнаның дөнен шықсын» - депті. Сырым түсіне кетіпті: «Екі жылдан соң кел дегені екен» – дейді. Екі жыл өткесін келсе, құрал-сайман, кісі беріпті дейді.

22.

Zilkara adlı köyün bir kızını Sırım'ın köyünden bir yiğit beğenmiş ve istemiş. Altı sene kız oğlanla gezmiş, dolaşmış. Fakat sonunda evlenmeyeceğini söylemiş. Sırım bu durum karşısında şöyle demiş:

K.Tk. Kuda boldım dankımen

Sıylasuvga halkımen

Kos jorganı par berdim

Üş jiyirma mal berdim

Altın dep ayttırıp edim

Tatı şıktı

Estimegen atı şıktı

Kümis dep ayttırıp edim

Mısı şıktı

Jaramaytın isi şıktı

Sırım'ın bu sözüne Zilkara cevap olarak şöyle demiş:

K. Tk. İya base kuda boldım dankımen

Sıylasuga halkımen

T.Tk. Dünür oldum şöhretilе

Saygılı olmak için halkıyla

İki yorgayı çift verdim

Üç yirmi hayvan verdim

Altındır diye istemiştım

Pası çıktı

Duyulmayacak adı çıktı

Gümüştür diye istemiştım

Bakır çıktı

Ağıza alınmayacak işi çıktı

T. Tk. Evet, dünür oldum şöhretilе

Saygılı olmaya halkıyla

Eki kara nar berdi	İki kara deve verdi
Kos jorganı par berdi	İki yorgayı çift verdi
Üş jiyirma mal berdi	Üç yirmi hayvan verdi.
Kulınday bayladı	Kulun gibi bağladı
Tayday jayladı	Tay gibi otladı
Altı jıl kalındık oynadı	Altı sene kızla oynadı
Almaytının biyil gana oyladı	Almayacağını ancak bu sene anladı.

22.

Зілқара аулының бір қызын Сырым аулының бір жігіті айттырған екен.
Алты жыл қалыңдық ойнапты. Алмайтын болып қалыпты.

Сонда Сырым:

- Құда болдым даңқымен,
Сыйласуға халқымен.
Қос жорғаны пар бердім,
Үш жиырма мал бердім.
Алтын деп айттырып едім,
Таты шықты,
Естімеген аты шықты.
Күміс деп айттырып едім,
Мысы шықты,
Жарамайтын ісі шықты.

Зілқара:

- Иә, бәсе құда болдым даңқымен,
Сыйласуға халқымен
Екі қара нар берді.
Қос жорғаны пар берді,
Үш жиырма мал берді,
Құлындай байлады,
Тайдай жайлады,
Алты жыл қалыңдық ойнады,
Алмайтынын биыл ғана ойлады, - дейді.

23. Sırım ve Malaysarı

Sırım duasını almak için Bayulı boyundan Malaysarı aksakalın yanına gelmiş. Aksakal “Kimin oğlusun?” diye sormuş. “Dat’ın oğluyum.” demiş Sırım. “Koyun gibi uysal kişiden senin gibi oğlan nasıl olur da doğar?” demiş Malaysarı. “Sen annene benzemişsin. Annen gündüz yirmi, akşam yirmi misafiri aynı anda ağırlarmış.” diye devam etmiş. Sırım “Kırkın biri Hızır denilen atasözü vardır. Belki de bana Hızır konmuştur.” demiş. “Üç türlü ihtiyar vardır. “Kazımır şal” geveze ihtiyar, “mazasız şal” huysuz ihtiyar, “kıtımır şal” sert ihtiyar. Sen bunlardan hangisisin?” demiş Sırım. Malaysarı “Geveze ihtiyar diye düşünüyorsan halkıma sor, huysuz ihtiyar diyorsan evimdekilere sor, sert ihtiyar diyorsan da komşuma sor.” demiş. Malaysarı “Oğlan babayı geçer, kız anayı geçer.” demiş. Sırım “Oğlan babayı geçtiyse artık delikanlı oldu demektir. Kız anayı geçtiyse artık büyüdü demektir.” demiş. Malaysarı “Ben sana duamı veririm. Önce Alim boyunda benim adamlarımın davası var. Sen o davayı bitir.” demiş.

Sırım memleketine gelmiş, yanına on arkadaşını almış ve Alim boyuna gitmiş. Yolda giderken “Davayı kimden isteyeceğim?” diye sormuş. Halk “Alim boyunda Tokpak adlı biri var. Davayı o verir.” demiş. Tokpak’ın evine yarım kilometre kala kerme¹⁵ varmış. Fakat Sırım ve arkadaşları atlarını kermeye bağlamamış, direk eve gelmiş. Tokpak “Atınızı niye bağlamadınız? Dost musunuz, düşman mısınız?” demiş. Sırım “Atımı bağlamadım. Çünkü Alim boyundan kız istemeye gelen damat değilim. Dost olmak istersen dostunum, düşman olmak istersen düşmanım.” demiş ve izin istemeden eve girmiş. İkisi hal hatır sormuş. Tokpak “İsmim Tokpak, boyum Alim, memleketimin adı Buyırgan’dır.” diye tanıtmış. Sırım “İsmin Tokpak ise tokmak hiç eksik olmaz desene. Boyun Alim ise halini de bil. “Buyırgan” adında bir ot var, hem de bizde çok var. Bayulı boyundan bir adam sana gelmiş, fakat ortadan kaybolmuş. Onun davacısı olarak ben geldim.” demiş. Tokpak “Erkeğin davası bin koyundur. Paylaştığımızda bir eve bir koyun denk gelir. Adamın geldi, doğrudur.” demiş. Sırım “Ben senden koyun alıp Bayulı

¹⁵ Atı bağlamak için özel yer.

boyunu zenginleştirmek için gelmedim. Koyunlarımı almam.” demiş. Tokpak bu dava için Sırım’a koyun yerine deve vermiş. Malaysarı, Sırım’a şöyle dua etmiş:

K. Tk. Arkan kara narday jauır bolsın	T. Tk. Sırtın deve sırtı gibi geniş olsun
Minezin kara jerden aур bolsın	Huyun kara yerden ağır olsun
Kulagınnan sibir keptesin	Kulağından fısıltı eksik olmasın
Jasın jetpiske jetpesin	Yaşın yetmişe gelmesin.

“Arkan kara narday jauır bolsın dediğiniz halkın davası her zaman çoktur, sen dayanıklı ol anlamındadır. Minezin kara jerden aур bolsın dediğiniz ağırbaşlı ol anlamındadır. Kulagınnan sibir keptesin dediğiniz halkın davasını adil ve dürüst bir şekilde çöz anlamındadır. Jasın jetpiske jetpesin demenizin anlamı nedir?” demiş Sırım. Malaysarı “Ben sana yetmiş böyle dursun yüzü bile verirdim. Ben o yaşa geldiğimde üç –dört belayla karşılaştım.” diyerek şu mısralarla devam etmiş:

K. Tk. Ülken üйге sıymadım	T. Tk. Büyük eve sığmadım
Kişi üйге barmadım	Küçük eve gitmedim
Kara şaştı ake men	Siyah saçlı babayla
Kara şaştı anaga tap boldım	Siyah saçlı anneyle karşılaştım.

“Ben bunlardan uzak olasın diye söylemiştim.” demiş.

Malaysarı vedalaşırken başını okşamış, Sırım ise dilini çıkarmış. Yolda arkadaşları Malaysarı başını okşadığında, dilini neden çıkardığını sormuş. Sırım bunun anlamını şöyle açıklamış: “Başa bela dilden gelir demektir anlamı.”

23. Сырым мен Малайсары

Сырым бата алайын деп байұлының Малайсары деген ақсақалына келеді. Қай баласың дегенде, Сырым Даттың баласымын дейді.

- Қой аузынан шөп алмайтын жуас кісіден де сендей бала туады екен-ау – дейді. Сен шешеңе тартқан екенсің. Шешең күндіз жиырма қонақ, түнде жиырма қонақ аттандыратын. Сырым:

- Қырықтың бірі қыдыр деген, қыдыр дарыған болар - дейді. Шал үшке бөлінетін еді: қазымыр шал, мазасыз шал, қытымыр шал. Сен соның қайсысына жатасың? – дейді. Малайсары: Қазымыр десең, халқымнан сұра, мазасыз десең, үйімнен сұра, қытымыр десең, көршімнен сұра – дейді.

- Жоқтан бар болады, айырдан нар болады.

Атадан ұл озады, шешеден қыз озады, - дейді.

Сырым:

- Атадан ұл озса, ер жеткендігі болар,

Шешеден қыз озса, бойжеткендігі болар – деп жауап береді.

Малайсары:

- Мен саған батамды бердім. Әлімде менің адамдарымның құны бар, соны алып бер – дейді. Сырым еліне келіп, қасына он шақты жолдасын алып, Әлім елін іздеп шығады. Жолшыбай: «Құн сұрайтын кісі бар ма?» - деп, сұрау қойып келе жатады. Жұрт: «Әлімнің елінде Тоқпақ деген бар, сол береді» - дейді. Тоқпақтың үйіне жарты шақырымдай жерде керме болады. Бірақ кермеге аттарын байламай, бірден үйге беттейді. Тоқпақ:

- Атыңды неге байламайсың? Елмісің, жаумысың? – дейді. Сырым: - Ат байлап келетін Әлімнің ұрын келген күйеуі емеспін. Ел болғың келсе, еліңмін, жау болғың келсе, жауыңмын – деп, рұхсатсыз кіріп келеді. Екеуі жөн сұрасады. Атым – Тоқпақ, руым – Әлім дейді. Жер аты – Бұйырғын деген жер болады – дейді. Сонда Сырым: - Тоқпақ болсаң, басыңнан тоқпақ кетпейді екен. Әлім болсаң руың әліңді біл, бұйырғын деген шөп болады, біздің елде көп болады. Бай ұлының бір адамы саған келіп жоқ болады. Соның жоқшысы менмін» - дейді. Тоқпақ: - Ердің құны мың қой ғой, үлескендер үй басына бір қой ғой, келуі рас – дейді. Сырым: - Мен байұлын қой алып байытайын деп жүргенім жоқ, қой алмаймын – дейді. Тоқпақ ер құнына нар береді. Малайсары былай деп бата береді:

Арқаң қара нардай жауыр болсын,

Мінезің қара жерден ауыр болсын.

Құлағыңнан сыбыр кетпесін,

Жасың жетпіске жетпесін.

«Арқаң қара нардай жауыр болсын» дегені – халықтың дау-далабасы көп болады, соған шыда дегені. «Мінезің қара жерден ауыр болсын» дегені – салмақты бол дегені. «Құлағыңнан сыбыр кетпесін» дегені – халықтың мұң-мұқтажын дұрыстап шеш дегені. Ал «Жасың жетпіске жетпесін дегеніңе түсінбедім» - дейді Сырым. Малайсары: - Өй, ақымақ, мен сенен жетпіс түгіл жүзді де аямаймын, мен ол жасқа келгенде, 3-4 түрлі пәлеге тап болдым.

Үлкен үйге сыймадым,

Кіші үйге бармадым.

Қара шашты әке мен

Қара шашты анаға тап болдым. Сені осыдан аулақ болсын деп едім - дейді. Амандасар жерде Малайсары басын сыйпайды. Сырым тілін шығарады. Былай шыға бере жолдастары Малайсары басын сыйпағанда, тілін неліктен шығарғанын сұрайды. Сырым: «Ол басқа пәле неден келеді?» - деді. Мен: «Басқа пәле тілден келеді» - дедім.

24. Dünyada Ebedi Olan Nedir?

Günlerden bir gün Han halkını toplamış ve şöyle demiş: “Dünyada ölmeyeni bulun, eğer bulamazsanız kafanız kesilir.” Birileri güneş ebedi, birileri ise ay ebedi, yer ebedi, yüksek dağ ebedi demiş. Bunları duyan Sırım “Bu söylediklerinizin hepsi ölür.” diyerek şöyle devam etmiş:

K. Tk. Ay men künnin ölgeni

İyilip barıp batkanı

Kara jerdin ölgeni

Altı ay kış kar astında jatkanı

Askar tavidin ölgeni

Basınan bultın askanı

Ölmeyen iki şey vardır:

K. Tk. Jaksının atı ölmeydi

Galımın hatı ölmeydi

T. Tk. Ay ve güneşin öldüğü

Eğilerek batmasıdır

Kara yerin öldüğü

Altı ay kış kar altında yatmasıdır

Yüksek dağın ölmesi

Başından bulutun geçmemesidir

T. Tk. İyinin ismi ölmez

Âlimin mektubu ölmez

24.Дүниеде не өлмейді...

Бірде хан халқын жинап: «Дүниеде өлмейтін зат табыңдар, таппасаңдар бастарыңды аламын» - депті. Біреулері – күн өлмейді, енді біреулері – ай өлмейді, жер өлмейді, асқар тау өлмейді» - депті. Сонда Сырым: осының бәрі өледі,

- Ай мен күннің өлгені,

Иіліп барып батқаны.

Қара жердің өлгені,

Алты ай қыс қар астында жатқаны.

Асқар таудың өлгені,
Басынан бұлттың асқаны.
Өлмейтін екі нәрсе бар:
Жақсының аты өлмейді,
Ғалымның хаты өлмейді.

25. Sırım'ın Hıva'ya Varması

“Baba ocağı Orta Cüz'den alacak payımız var.” diye Sırım, Hıva hanına varmış. Birkaç gün misafir olmuş. Bir gün adamın necisine basmış, camiye gelmiş. “Ayağınız pis.” demiş biri. “Ben burasını dinin anlatıldığı yer diye biliyordum, meğer burası adamın necisine açılan yermiş.” demiş Sırım. “Pislik sizlerindir, ayakkabımı temizleyin.” diye ayakkabısını çıkarmış.

Sırım, Han'ın köyünden ayrılırken Han “Gelecek sene Saratan ayında büyük düğün olacak. Sen düğüne gel.” diye Sırım'ı davet etmiş. Gelecek yıl aynı zamanda Sırım, Malaysarı'nın yanına gelmiş ve ona danışmış. Malaysarı, Sırım'a “Eğer beni dinlersen oraya gitme. Onlar seni kıskanır ve yaşatmaz.” demiş. Fakat Sırım bu söze aldırmadan düğüne gitmiş. Üç günlük yoldan sonra Sırım yanındaki yardımcısı Eskara'ya şöyle demiş: “Hey Eskara. Oraya gidince at yarışı, güreş yapılır. Sen güreşe çıkar mısın?” “Benim elim çok güçlüdür. Bir ara kaybolanı aramak için uzak bir yola çıkmıştım. O ara çok susadım ve birçok “seksevil”¹⁶i elimle sıktım ve bir kâse dolusu kadar su çıkardım. Elimin ne kadar kuvvetli olduğunu bundan anlayabilirsiniz.” demiş Eskara. “Atın nasıl?” demiş Sırım. Eskara “Akşam koşusu sabah koşusundan daha verimli.” demiş. Böylece ikisi Hıva hanına gelmiş. Hıva hanı onları karşılamış. Sırım'a Han birkaç soru sormuş. Soruları şöyleymiş: “Sizin halk at-mat, jigit- migit, as- mas diyor. Sizin atlarınız attır, matın anlamı nedir, üy (ev) evdir, peki müy ne demektir? Asınız astır, mas ne demektir?” Sırım bu soruların cevabını düğünden sonra açıklayacağını söylemiş.

At yarışı başlamış. Sırım'a Han “Güreş yapacağız, güreşçin varsa ortaya çıkar.” demiş. Sırım “Eğer benim güreşçim ölürse kan davası istemem. Eğer seninki ölürse sen de isteme.” demiş. Güreş başlamış ve Eskara, Han'ın güreşçisinin

¹⁶ Kumlu yerlerde yetişen, fazla büyük olmayan, dalları köküne yakın bir tür ağaçtır.

kemerini eline dolamış ve üç kaburgasının ucunu çıkarmış. Böylece güreşçi sırt üstü düşmüş. Han güreşçisini halıdan alıp götürmüş. Bu arada at yarışının da birincisi belli olmuş. Sırım'ın yarışa koyduğu Eskara'nın yalnız atı birinci gelmiş. Güreşçisi ve atı birinci gelen Sırım, Han'ın karşısına çıkmış ve sorularına cevap vermiş. “Güreş zaferini kazanan Eskara yiğittir, kaybeden senin güreşçin ise “migittir”; at yarışında birinci gelen attır, kaybeden sizlerinki “mattır”; Han'ın oturduğu evine “ev” deriz, bizim şuan oturduğumuz eve ise “müy” deriz; Han'ın içtiği asa “as” deriz, bize ikram ettiğin as için “mas” deriz.” demiş Sırım.

Han, Sırım'ı öldürmek için bir kadın ayarlamış. Sırım artık yola çıkar ve yolda gelirken kadın karşısına çıkıp evinde yemek yemesini ister. Sırım kadının evine gelip yemek yemiştir. Kadın yemeklerin içine zehir koymuş. Sırım elini yemeğe uzattığı sırada zehir eline dağılmış ve orada ölmüş.

25. Сырымның Хиуаға барғаны

Барғандағы қызметі: «Қара шаңырақ Орта жүзден қалған сендерде еншілер бар» - деп Хиуа ханына барады. Бірнеше күн онда қонақ болады. Бір күні аяғына адамның нәжісін басып мешітке барған екен. «Оу, аяғыңыз лас» десе, «е, ой мен діннің ашылған жері екен ғой. «Қи» өздеріңдікі, аяқ киімімді өздерің тазалап бересіңдер» - деп шешіп тастайды.

Сырым ханның аулынан кетерінде хан айтады: «Келер жылы Саратан айында үлкен тойым болады, соған кел деп, Сырымды шақырады. Келер жылы сол уақытта Қараман Малайсарыға барып ақылдасады. Малайсары Сырымға: «Тілімді алсаң, барма, күншіл халық сені тірі жібермейді» - дейді. Бірақ Сырым болмай жүріп кетеді. Ауылдан үш күншілік жер шыққан соң, қасындағы қосшы бала Есқараға:

- Ой, Есқара! Жанай барған соң менен бәйгеге қосатын атыңды, күресетін жігітіңді шығар – дейді. Ауылдан ат пен жігіт алыптыз ғой, тәуекел, баралық – дейді. Сырым: - Күресуге қуатың қалай? – депті. – Қол қайратым жаман емес. Бірде жоқ іздеп елсізге шығып кетіп, шөлдеп, бір топ сексеуілді қолыммен бұрап, толық тостағандай су алып ішіп едім. Қол қайратымды осыдан біл – дейді Есқара.

- Атыңның халі қалай? Бір жорықта кешкі шабысы таңертеңгі шабысынан өнімді-ау деп есептеп едім, алысыраққа жіберсеңіз – дейді. Сонымен екеуі

Хиуаның ханына келеді. Хиуаның ханы оларды қарсы алады. Сырымға Хиуаның ханы бірнеше сұрақ қояды. Сұрақтары:

- Сіздің халық ат-мат, жігіт-мігіт, ас-мас – дейді. Сонда аттарың ат, ал маттарың не? Жігітің жігіт, ал қосымша мігітің не? Үйің үй, мүйің не? Асың ас, масың не? – дегенде, Сырым жауабын той артынан беремін - дейді.

Аттар бәйгеге шауып кетеді. Сырымға хан енді: Палуаныңды шығар – дейді. Сырым: Өлсе палуанымның құны сұраусыз. Өлсе, сенің палуаныңның да құны сұраусыз болсын дейді. Ұстаса кеткенде, Есқара қарсыласының белбеуінен бұрап үш қабырғасының басын шығарып жібереді және шалқасынан итере салады. Хан палуанын алып кетеді. Осы кезде бәйгеге қосылған аттар да келеді. Сырым қосқан Есқараның жалғыз аты озып келеді. Палуан бәйгесін, ат бәйгесін алып Сырым ханға келіп, кешегі сұрақтарына жауап берейін дейді.

- Мына жыққан Есқаражанды – жігіт дейміз, ал жығылған сенің палуаныңды «мігіт» дейміз, бәйгеден озып келген мына қара атты – ат дейміз, қалып қойған сендердің аттарыңды «мат» дейміз. Ханның кіріп отырған үйін үй дейміз, ал біздің кіріп отырған үйімізді «мүй» дейміз. Ханның ішкенін – ас дейміз, бізге берген асын «мас» дейміз. Бізде бұдан бетер қоспа сөз жоқ – деп Сырым жауап береді. Сол сапарда хан бір жауыз әйелді үй тігіп, Сырымның жолына қояды. Әйел келе жатқан Сырымның алдынан шығып, дәм татып кетуін өтініп, шылбырына оралады. Сырым келіп үйге кіреді, ас ішеді. Әйел берген асына у салған екен. Асқа салған у қолына шауып, Сырым сол арада қаза табады.

26. Sırım'ın Kıvrak Zekası

Sırım memleketi dolaşırken Taysoygan ve Büyrekli adlı yerlere rastlamış. Bu yerdeki kumların arasında yolunu kaybeden Sırım dışarıda konaklamak zorunda kalmış. Ertesi gün başka bir köye gelmiş. Bu köy Aday boyunun köyü imiş. Aday boyunun Şalbar adlı kavmi Sırım'ı oğlak kesip ağırlamış. Yemekten sonra Sırım sofra duası okumuş ve şöyle demiş:

K. Tk. Taysoygan, Büyrek eki kum
Adasıp jürdik eki kün
Tap boldık aday Şalbarga
Tüye kulak zangarga

T. Tk. Taysoygan, Büyrek iki kum
Kaybolduk iki gün
Karşılaştık Aday'ın Şalbar'ıyla
Deve kulak yükseğe

Сойып бергені бір лак

Аш kiside ar bar ma

Asatpastan jep koyıppız

Kaldırmastan balalarga

Kestikleri bir oğlak

Aç kişide ayıp olur mu

Kimseye vermeden bitirmişiz

Bırakmamışız çocuklara

(O dönemde gelenek gereği misafir, çocuklara kendi tabağından et verirmiş.)

Bir Aday “Sen kimsin?” diye sormuş. Sırım “Ben Dat’ın oğlu Sırım’ım.” demiş. Bunu duyan ev sahibi, biz ayıp etmişiz diye at kesmiş ve onları misafir etmiş.

Sırım’ın büyük dedesinin adı Şolan’mış. Şolan bir kahramanmış. Savaşta tek başına düşmana karşı saldıran ve zafer kazanan Şolan’ı yanındakiler kıskanmış. Arkadaşları “Şolan köye gelince düşmanı ben yendim der, onu ortadan kaldıralım.” diye düşünmüşler ve kendi aralarında anlaşmışlar. Fakat onlar Şolan’ın yanında güçsüzmüş. Yolda gelirken bir çöle rastlamışlar. Şolan çölde bir dipsiz kuyu bulmuş. Bütün hayvanları kuyunun etrafına toplamış ve at kesmişler. Atın derisinden tulum yapmış. Bütün hayvanları ve adamları kurtarmak, oradan suyu çıkarmak için birisinin kuyuya inmesi gerekiyormuş. Kim kuyuya girmek ister diye sormaya başlarlar kendi aralarında. Gönüllü kimse çıkmaz. Herkes “Hey Şolancan, sen in, senden başka kimse beceremez.” demiş. Böylece Şolan’ı kuyunun içinde bırakmışlar. Şolan “Hey yiğitler, beni burada bıraktınız. Memleketime selam söyleyiniz. Ben gittiğimde eşim hamileydi. Eğer oğlan doğurursa adını Dat koysun, kız olursa kendi koysun.” demiş. Böylece yanındakiler memlekete gelmiş. Halk “Şolan nerde?” diye sormuş. Yanındakiler utanmadan “Şolan düşmanın elinde öldü. Elimizle gömdük.” demişler. “Bize emanet söyledi mi?” diye sormuş halkı. Yanındakiler “Eşim hamileydi, oğlan olursa adı Dat olsun demişti.” derler. Böylece eşi oğlan doğurmuş ve adını Dat koymuştu. Sırım işte bu Dat’ın oğluymuş.

26. Сырымның тапқырлығы

Төменгі елді аралап жүріп, Сырым Тайсойған Бүйректі деген жерге душар болады. Соның құмының арасында адасып, далаға қонады. Ертеңіне бір ауылға келеді. Бұл адайдың ауылы екен. Адайдың Шалбар деген руы бұларға қонақасыға лақ сойып, сыйлайды. Ас жеп болған соң Сырым бата береді:

Тайсойған, Бүйрек екі құм,

Адасып жүрдік екі күн.

Тап болдық адай Шалбарға,
Түйе құлақ заңғарға.
Сойып бергені бір лақ,
Аш кісіде ар бар ма?
Асықтастан жеп қойыппыз.

Қалдырмастан балаларға – депті. (Ол кездегі әдет бойынша қонақ балаларға ет асатады екен). Сонда адай: - Кім едің? – деп сұрапты. – Мен Дат баласы Сырыммын, - дегенде, ұят бізден болады – деп, тай сойып қонақ етеді.

Сырымның арғы атасы Шолан болса керек. Шолан батыр болыпты. Жорықта жауға қарсы жалғыз шауып, жеңіске жеткен Шоланды басқалары күндейді. Ауылға барған соң, «Жауды мен шаптым» - дейді Шолан. Шоланның шабуы рас болса да, олар Шоланның көзін жоймақшы болып өзара келіседі. Алайда Шоланға әлдері келмейді. Жолда олар шөлге ұшырап, Шолан елсізден шыңырау құдық табады. Мал мен жанды алып келіп, бір тайды сойып, терісінен мес жасап, мал мен жанды суару үшін құдықтың ішіне бір адам түсуі керек болады. Ал кім түседі дегенде, «Ойбай, Шоланжан-ау, сен болмасаң, кім түседі? – деп Шоланды шыңыраудың түбіне қалдырып кетеді. Сонда Шолан: Ал жігіттер, мені тастадыңдар ғой, елге сәлем айтыңдар. Мен кеткенде әйелімнің аяғы ауыр қалып еді, егер ұл болса, атын Дат қояр, қыз болса өздері білер – депті. Сонымен жорықшылар елге келді. Елдің: Шолан қайда? – дегеніне: Шолан жау қолынан қаза тапты, қолымыздан қойдық - дейді ұялмастан. - Айтқаны бар ма десе: Әйелімнің аяғы ауыр еді, ұл туса атын Дат қойсын деді - дейді. Сонымен ұл көрініп, атын Дат қояды. Даттың баласы Сырым екен.

27.

Malaysarı'nın köyüne misafirler gelmiş. Onlar gelen misafirlerin hangi boydan olduklarını merak etmiş ve sormuşlar. Gelenler Tana boyundan olduklarını söylemişler. “Tana boyunun hangi kavmine aitsiniz?” demişler. Gelenler de “Tana kavimlerinden kimleri biliyorsun ki?” demiş. Bunun üzerine oradakiler:

К. Tk. Nege? Bilmeytin altı üy Asanbısın **T. Tk.** Niye bilmeyim? Altı evli Asan mısın?

Bes üy Besasarmısın

Beş evli Beşasarmısın

Kargıs tiygen Karamanbısın

Kargışlanan Karaman mısın?

Bata tüygen Kalkamanmısın

Dua almış Kalkaman mısın?

Baygeden kelgen Karakunanbısın

At yarışında kazanan Kara kunan mısın

Alde Ahmetpısın

Yoksa Ahmet misin?

Malaysarı'nın köyüne gelen misafirler içinde Sırım da varmış. Sırım şöyle demiş: “İhtiyarın üç түрі vardır; hazine ihtiyar, gezgin ihtiyar, cimri ihtiyar. Siz bunun hangisisiniz?” Malaysarı “Öyleyse ben bütün bildiklerimi gelecek nesle miras olarak bırakmış hazine ihtiyarım.” diye cevap vermiş.

27.

Малайсары аулының қонған үйлері бұлардың руын сұрайды. Сонда руы тана екенін айтады.

- Тананың қайсысың? - деп сұрағанда, кімді білесің танадан, - дейді. Сонда:

Неге? Білмейтін алты үй Асанбысың,

Бес үй бессарымысың,

Қарғыс тиген Қараманбысың,

Бата тиген Қалқаманбысың,

Бәйгеден келген Қарақұнанбысың,

Әлде Ахметпісің, - дейді.

Малайсары аулына келгендердің ішінде Сырым бар екен. Ол былай деп сұрайды: Қарттың үш түрі болады дейді, қазына қарт, қыдырма қарт, қазымыр қарт. Сіз соның қайсысы боласыз? – дейді.

Сонда Малайсары былай деп жауап береді: «Олай болса мен әңгімемді ұрпаққа мұра етіп қалдыратын қазына қарт боламын», - деген екен.

28. Sırım

Yolcular Sırım'ın köyüne doğru yola çıkmışlardı. Yolda gelirken karşılarına tezek toplamakta olan bir kadın çıkmış. Kadın yolcularla selamlaştıktan sonra nereye yol aldıklarını sormuş. Yolcular yönlerini ve durumlarını anlatmış. Kadın “Yolunuz açık olsun, sizlere bir emanetim var.” demiş. Yolcular, eğer hafifse biz alalım emanetinizi demiş. Kadın “Hafif. Fakat anlayana kolay bir iş değildir.” demiş. Yolcular “Emanetini ver.” demişler.

Kadın ensesinden bir kıl, alnından bir tel saç almış ve çuvalının yamasını sökmüş, hepsini vermiş. Sonra da elbisesinin sağ koltuğundan peşi yırtmış, vermiş. “Bunları Sırım’a götürün.” demiş. Yolcular Sırım’ın memleketine gelince kadının emanetini vermiş. Sırım bohçayı açınca içinden üç tel saç, çuvalın yaması ve küçük bir peş çıkmış. Sırım onları eline almış ve yolculara “Kadına söyleyin, emanetinizi verdik deyin.” demiş. Yolcular gidince akrabalar bu gizli bohçanın sırrını merak etmiş. Sırım “Bu kız Baybaktı’nın kızıdır. Ensesindeki saçın anlamı doğduğum yer arkamda kaldı dediğidir, tepesindeki bir tel saçın anlamı ise önümde bir sürü yıllarım var dediğidir, alındaki saçın anlamı ise ileride bir sürü olaylarla karşılaşacağım dediğidir.” demiş. “Çuvalın yaması bütün işleri görüyorum, evin odunu oluyorum, külü olarak çıkıyorum. Zor bir hayat geçiriyorum anlamındadır. Peşini elbisesinin sağ tarafından yırtmış. Bu sen benim kardeşimsin, seni özledim anlamındadır.” demiş. Sırım bundan sonra kızı ziyarete gitmek için hazırlanmış.

Sırım kızın memleketine gelmiş ve memleketin kadılarıyla buluşmuş. Kadılar “Sen aradığın kız kardeşi tanır mısın?” demiş. “Tanırım.” demiş Sırım. Onlar Sırım’a “Memleketine geri git, 40 yiğit al yanına. Onların bindiği at, yaşı ve kıyafetleri aynı olsun. Biz de aynı şekilde 40 kız hazırlarız. Sizin adamlar köye yaklaşıncı haber versin. Biz sizlerin karşınıza çıkarız. Karşı karşıya geldiklerinde duraksamasınlar, hemen geçsinler. Biz de yanınızda oluruz.” demişler. Ayrıca “O kargaşada kız kardeşini bulursan dava açmayız, karşılık istemeden kardeşini yollarız seninle.” demişler.

Aynı anlaştıkları gibi olmuş her şey. Sırım kız kardeşini kırk kızın içinden hemen tanımış. Sırım “Kardeşim, iki gözünü benden hiç ayırmadı, gözünden sürekli yaş aktı, bu durumundan dolayı ben onu hemen tanıdım. Diğer 39 kız ise etrafına hep bakındılar.” demiş. Şimdi de kızıdan sormuşlar nasıl tanıdın Sırım’ı diye. Kız “Ben ağabeyimi heybetli yapısından, keskin karakterinden, korkusuz sözünden tanıdım.” demiş. Böylece Sırım, Alim boyunun Baybaktı boyundan kaçırdığı kızı geri getirmiş.

Sırım bir eve gelmiş. O evde genç ve güzel bir kadının ihtiyar kocasını görmüş. Sırım gördükleri karşısında “Baykuşla kuğuyu bir araya getiren Tanrı’ya şaşırdım.” demiş. Sırım’ı cevapsız bırakmayan güzel kadın şöyle demiş: “Siz eskiden tay yiyen Sırım idiniz, şimdi koyun yiyen Sırım oldunuz. Her şey kendi zamanında güzel değil mi?” demiş. Sırım böylece susmuş ve yenilgisini kabul etmiş.

28. Сырым

Сырымның аулына қарай жүріп келе жатқан бір топ жолаушыға жолдарында тезек теріп жүрген бір жас әйел, жолдарын тосып, амандасқаннан кейін, қайда бара жатқандарын сұрайды. Жолаушылар жөндерін айтады. Әйел: «Жолдарың болсын, сіздерге тапсыратын бір аманатым бар» - дейді. Жолаушылар жеңіл нәрсе болса ала кетейік, - дейді. Әйел: «Жеңіл, бірақ түсінген кісіге жеңіл жұмыс емес», - дейді. Жолаушылар: «Аманатыңды бер», - дейді.

Сонда әйел желкесінен бір тал, маңдайынан бір тал шаш жұлып, сосын қаптың жамауын сөгіп береді және оң жақ қолтығынан көйлегінің үшкілін жыртып береді. Осыны Сырымға апарып беріңіздер дейді. Еліне келгесін жолаушылар Сырымға апарып береді. Сырым түйіншекті ашып қараса, үш тал шаш, қаптың жамауы және бір кішкене үшкіл шүберек. Сырым қолына алып көреді де, жарайды, ол әйелге апарып бердік – деп айтыңдар – дейді. Жолаушылар кеткесін ағайындар сұрайды: «Бұл не жұмбақ?» - деп. Сонда Сырым: Бұл Байбақтының қызы. Желкесінен бір тал шаш бергені – туған елім артымда қалды дегені, төбесінен бір тал шаш бергені - әлі бірталай өмірім бар дегені, маңдайынан бір тал шаш бергені – алдымда көретінім көп-ау дегені. Қаптың жамауы – отынмен кірем, күлмен шығам, көрген күнім қорлық дегені. Үшкіл шүберекті оң жағынан жыртып беріпті, адамның бауыры оң жағына бейім болады, түсінерсің бауырыңмын дегені, - деп іздеп баруға бел байлапты. Сырым іздеп барып, сол елдің билеріне жолығады. Билер: «Қарындасыңды танимысың?» - дейді. «Танимын», - дейді Сырым. Сонда Сырымға: Еліңе бар, 40 жігітті қасыңа ерт. Олардың мінген аты, киген киімі, жастары бірдей болсын. Біздер киген киімі, мінген аты бірдей 40 келіншек әзірлейміз. Сендер ауылға жақындағасын хабарлаңдар. Біз де сіздерге қарсы шығамыз, қарсы келіп кідіріп тұрмайсыңдар, біздер қастарыңда боламыз, - дейді. Сонда қарындасыңмен біріңді-бірің бірден танысаңыздар, дауымыз жоқ. Ештеңе алмай, қарындасыңды еліне жібереміз», - дейді.

Сол айтқандары бойынша бірін-бірі таныпты. Сырым: «Мен қарындасымды бірден таныған себебім: қарындасым менен екі көзін айырмай, көзінен жасы мөлтілдеп келе жатты. Енді қалған 39-ы жан-жағына алақтап қарап, бәріне де қарай берді. Енді келіншектен сұрағанда: «Мен ағамның батыр

тұлғасынан, өткір мінезінен, өжет сөзінен таныдым, - дейді. Сонымен Сырым Байбақтыдан алып қашқан Әлім руынан қарындасын алып қайтады.

Сырым бір үйге келгенде сұлу келіншектің қартаң күйеуін көріп, «Жапалаққа аққуды қосқан Құдайға таңым бар» - дейді. Сонда келіншек Сырымға: «Сіз ертеде тай жейтін Сырым едіңіз, қазір қой жейтін Сырым болдыңыз, әр нәрсе өз уақытында емес пе?» - дейді. Сырым жеңіледі.

29.

Eski dönemde Mönke adlı bir kadı yaşamış Mönke'ye On İki Ata Bayulu boyundan Sırım adlı kadı gelmiş. Bu hadise Mönke'nin zamanında olmuş. Sırım, Kadı Mönke'den yaş olarak küçükmüş. Sırım ona selam vermek için gelmiş. Sırım Kadı gelince Mönke Kadı'nın etrafı kalabalık olmaya başlamış. Sırım, Kadı Mönke'nin evinde bir hafta kalmış. Bir gün ikisi konuşurken Sırım, Mönke'ye "Yiğidin üç yurdu varmış. Bu üç yurdun hangisi gerçek yardımseverdir?" demiş. Mönke "Bizde bir laf vardır. Önce dünür büyüktür, sonra da gelen misafir büyüktür. Bu sorunun cevabını kendin çöz." demiş. "Tamam, o zaman ben kendim açıklayayım." demiş Sırım. "Yiğidin üç yurdu vardır. Önce kendi yurdu, sonra kayın yurdu, en son da anne tarafı, yani "nagaşı" yurdudur." demiş. Bu söylenenleri çay ikramı yapan Mönke'nin kızı duymuş ve "Öncelikle kendi yurdu." dediğinde başını sağ tarafa çevirmiş. "İkinci kayın yurdu." dediğinde başını sol tarafa çevirmiş. "Son olarak nagaşı yurdu." dediğinde ise başını eğmiş. Bunu gören Sırım Kadı "Yavrum, ben yanlış bir şey mi söyledim." demiş. Kız şöyle cevap vermiş: "Dedeciğim, sözlerin yanlış oldu. Düşman her zaman yakınından gelir. Yakının elinde varsa vermez, sende varsa da kıskanır. Kayın yurt ise seni hep eleştirir, başka yardımı yok. Yardıma muhtaç olduğunda sana ilk koşan taraf nagaşı yurdundur." demiş.

Birkaç sene sonra kız artık büyümüş ve evlenmişti. Babası Mönke bir rüya görmüş. "Hey halkım, ben bir ilginç rüya gördüm. Rüyamı yorumlayın." diye halkını toplamış. Rüyasını anlatmış. Rüyası şöyleymiş: "Rüyamda at yarışına kırk tane at koşmuşum. Bir tanesi gelmemiş. Sonra da 30 at koydum, gene bir tanesi gelmedi. Beş at koydum, bu sefer dört tanesi gelmedi, biri geldi. Gelen biri de gelir gelmez kesildi. Atın içini açtığımda içinden aslan çıktı. Aslanı kesip içini açtım, onun içinden kurt çıktı. Kurdu öldürüp içini açtığımda tilki çıktı. Tilkinin içinden tavşan çıktı. Tavşan çıkar çıkmaz dirildi ve hemen kaçtı. Bu rüyamı kim yorumlar?" demiş.

Kimse bu rüya üzerinde yorum yapamamış. “O zaman kızımı çağırıp ona rüyamı anlatıyım.” diye düşünmüş. Mönke kızına iki kez davetiye göndermiş fakat kız gelmemiş. Ancak üçüncü kez çağırdığında gelmiş. Kızı “Babam, beni boşuna çağırıyor.” diye isteksiz gelmişti. Kızı gelince babası ona rüyasını anlatmış. Babası şöyle demiş: “Rüyamda at yarışına kırk tane at koşturdum. Bir tanesi gelmemiş. Sonra da 30 at koydum, gene bir tanesi gelmedi. Beş at koydum, bu sefer dört tanesi gelmedi, biri geldi. Fakat gelir gelmez gelen at kesildi. Atın karnını yardığımızda içinden aslan çıktı. Aslanı kesip içini açtım, onun içinden kulan çıktı. Kulan’ın içinden kurt çıktı. Kurdu öldürüp içini açtığımda tilki çıktı. Tilkinin içinden ise tavşan çıktı. Tavşan çıkar çıkmaz dirildi ve hemen kaçtı.” Kız “Tamam söyleyeyim” demiş. “Rüya genelde üçe ayrılır. İyi bir rüyaya kötü yorum yapılmaz. Rüyanın temizi, doğrusu “rahmi” rüya olarak bilinir. İkincisi “hayal” rüyasıdır, üçüncüsü ise “şeytan” rüyasıdır. Hayal rüyasını, bir şeyi çok düşündüğün, hayal ettiğin zaman görürsün. Şeytan rüyası ise iyi olmayan fakat unutulmuş rüyadır. Şimdi sizin rüyanızın yorumu şöyledir: 40 at dediğiniz imamların 40 farzının olmadığı dönem olacakmış, 30 atın gelmediği ise 30 gün orucun tutulmadığı zaman da olacakmış. Beş atın birisi gelip dördü gelmezse beş vakit namazı biri kılar biri kılmaz. Rüya enişte, yeğen, kadın veya nagaşıya söylenmez, ayrıca bu insanlara yorum yaptırılmaz. Rüya yorumunun büyük din adamı ya da bilgin tarafından yapılması gerekir. Rüyadaki aslan kendi devrinden önceki devirdir. Sen ölünce o devir kendiliğinden yok olur. Kulanın anlamı ise nesillerin büyür, kulunun kulan olur anlamındadır. Bu senin çocukların demektir. Kurt ise biri çalar yer, biri kandırır yer, biri ise yılan gibi ısırır yer anlamındadır. İşte bunlar gibi kötü niyetli insanlar olacak demektir. Tilki ise kandıran, yalan söyleyen, yemeklerini haram yiyenler olacak anlamındadır. Tavşan korkak bir hayvandır, o her zaman bir şeylerden korkar. İleride kadınların dönemi olacak, ayrıca kadınlar kadılık yapacak anlamındadır.” demiş kız. Kız böylece babasının rüyasını yorumlamış. Kız “Babacığım, bana keşke rüyayı söylemeseydin. Ben yorum yapmasaydım. İleride kadınlar kadı olacak deyişimin anlamı buydu.” demiş.

29.

Ертеде Мөңке деген би болады. Соған ұлты Байбақты Сырым би деген он екі аталы бай ұлына жататын адам келеді. Ол Мөңкенің уақытында болған екен. Бірақ Мөңкеден кішілігі бар. Сол Мөңкеге сәлем беруге барады. Сырым би барғасын Мөңке бидің төңірегі жиналып қалады. Сырым би Мөңке бидің үйінде бір жеті жатады. Бір күні әңгімелесіп отырса, Сырым би Мөңкеге айтады: «Осы жігіттің үш жұрты бар дейді. Сондағы жаның ашитын, көз қырын салатын сол үш жұрттың қайсысы мақұл болады?» - депті. Сол кезде Мөңке би былай дейді:

«Құда үлкен, сосын қонақ үлкен деген оны өзің шеш» - дейді. Мұны үшке дейін айтады, аяғында өзі шешетін болады. «Мақұл айтайын» - дейді, - Сырым би. - Әуелі өз жұрты мақұл, сосын қайын жұрты мақұл. Ал үшінші нағашы жұрты мақұл болады» - депті. Сонда Мөңкенің шай құйып отырған он үш жасар қызы «өз жұрты мақұл» дегенде оңға қарап басын бұрады. Сосын «қайын жұрты мақұл» дегенде солға қарап басын бұрады. «Нағашы жұрты мақұл» дегенде басын еңкейтеді. Сонда Сырым би: Қарағым-ай, мен қателестім бе? - деп қапаланып қалады. Сондағы қыздың берген жауабы: «Ата, сөзің жесір кетті, - дейді – жау жақыннан келеді. Жақын бар болса көре алмайды, жоқ болса, бере алмайды. Жақын адам күндейді. Ал қайын жұрты сыншыл болады, артық оның жәрдемі де жоқ. Жүдеп-жадап жүргенде, көз қырын салатын жігіттің нағашы жұрты ғой, - депті.

Қыз тұрмысқа кетеді. Әкесі Мөңке түс көреді. «Ал, халқым, мен ғажайып түс көрдім. Сол түсімді жорып беріңдер» - деп халқын жинайды. Түсін айтады. Түсінің жайы мынандай еді: «Түсімде бәйгеге қырық ат қостым, біреуі бәйгеден келмеді. Отыз ат қостым, біреуі бәйгеден келмеді. Бес ат қостым, төртеуі бәйгеден келмеді, біреуі келді. Келді де, пышаққа ілікті. Бауыздап ішін жарса, ішінен арыстан шықты. Арыстанды бауыздап, ішін жарса, ішінен қасқыр шықты. Қасқырды бауыздап жарса, ішінен түлкі шықты. Түлкінің ішін жарса, ішінен қоян тірілей ата келе қашты. Ал осыны халқым, жорып бер», - дейді. Біреуі де жора алмайды. «Онда қалай болғаны, қызымды шақырамын ба?» - дейді. Халық ұйғарса, хан түйесін сояды дегендей, қызын екі шақырғанда келмейді. Үшіншісінде барып келеді. «Әй, әкем, бекер шақырды деп, амалсыз қыз да келеді. Шақырғанымның мәнісі былай: «Түсімде қырық ат қостым, біреуі келмеді. Отыз

ат қостым, біреуі келмеді. Бес ат қостым, төртеуі келмеді, біреуі келді де, пышаққа ілікті. Бауыздап ішін жардым, ішінен арыстан шықты. Арыстанның ішін жарып едім, бұдан адал құлан шықты. Құланның ішін жарып едім, қасқыр шықты. Қасқырдың ішін жардым, түлкі шықты. Түлкінің ішін жарып едім, ішінен тірілей бір қоян ата келе қашты», - дейді әкесі. «Айтайын амалым бар ма?» - дейді қызы.

«Түс үшке бөлінеді» - дейді қыз. Жақсы жаманын айтпайды. Тазасы, дұрысы, рахми деген түс. Бұл адал түс. Екіншісі қияли түс. Үшіншісі шайтани түс. Қияли түс бірдеңені ойлағаннан келеді. Шайтани түс – бір жағдайсыз түс ұмытып қалыппын».

Қыздың шешуі: «40 ат дегеніңіз, молдалардың 40 парызы болмай қалатын заман болады екен. Отыз ат келмегесін, отыз күн оразаның қалып қоятын күні болады екен. Енді бес аттың төртеуі келмей, біреуі келетін себебі, бес уақыт намазды біреу оқиды, біреу оқымайды, сондай да уақыт болады дегені. Түсті жездеңе жорытпа, жиеніңе жорытпа, әйеліңе жорытпа, үлкен нағашыңа, я үлкен молдаға, ғалымға жорыт деген. Түсіндегі арыстан көргенің, өз дәуірің алдындағы дәуренің. Өзің көзің жұмылғаннан кейін, ол дәуір өзімен кетеді. Құлан көргенің, күндердің күнінде тамырың тағы болады, құлының құнан болады. Бұл өзіңнің кейінгі балаларың. Қасқыр көргенің, біреуден ұрлап жейді, біреуді алдап жейді, біреуді жыландай арбап жейді. Осындай арбап жейтін жексұрындар болады екен. Түлкі көргенің алдау-арбаушы тамағына сұмырайлар болады екен. Қоян дегенің жүрек қорқақ, үрейленіп қорқып жүретін күндер болады екен. Күндердің күнінде әйел би болады деген». Бұл қыздың жоруы осымен тәмам болады.

Қыз: «Әке, маған жорытқаның қате болды, күндердің күнінде ел билейтін би әйел болады деген мұның мәнісі», – дейді.

30. Ebedi Olan Nedir?

Han halkını toplamış ve şöyle demiş: “Bu dünyada ölmeyen, ebedi olan nedir? Eğer bulamazsanız kafalarınız kesilir.” Herkes düşünmeye başlamış. “Dünyada güneş ölmez, ay ölmez, yer ölmez ve büyük dağ ölmez.” demişler. Bunları duyan Sırım:

K. Tk. Ay men künnin ölgeni
İyilip barıp batkanı

T. Tk. Ay ve güneşin öldüğü
Eğilerek batmasıdır

Kara jerdin ölgeni
 Altı ay kış kar altında jatkanı
 Askar tavgın ölgeni
 Basınan bultın askanı
 Jaksının atı ölmeydi
 Galımın hatı ölmeydi
K. Tk. Azamat jetim bolmaydı
 Halıktan bolsa panası
 Bala jetim bolmaydı
 Kasında jurse anası
 Halık jetim bolmaydı
 Başsısı bolsa danası
 Sati tüsse isinin
 Kas pen közdin arası
 Jetkizip bolmas aksar tav
 Körinip tursa karası
 Jogalganda bilinir
 Kolda bardın bagası
 Basına tüşpey bilinbes
 İştegi adam alası
 Tirinde is ali kop
 Kelmeytin adam şaması
 Jalgızdık jok jigitke
 Barında ini agası
 Jaksılar tüsse korlıkka
 Jamannın kanar tabası

Kara yerin öldüğü
 Altı ay kış kar altında kalmasıdır
 Yüksek dağın ölmesi
 Başından bulutun aşmasıdır.
 İyinin ismi ölmez
 Âlimin mektubu ölmez
T. Tk. İnsan yetim olmaz
 Halktan ise dayanağı
 Çocuk yetim olmaz
 Yanında olsa annesi
 Halk yetim olmaz
 Önderi varsa bilgini
 İyi giderse işin
 Kaşla göz arasındır.
 Ulaşılması zor olur
 Gözükürse tepesi dağın
 Kaybettiğin zaman anlarsın
 Elindeki değeri
 Başına gelmeyen anlamaz
 Adamın içindeki kötüyü
 Yaşarken işin türü çok
 İnsanın gücü gelmeyen
 Yalnızlık yoktur yiğide
 Varken kardeşi ve ağası
 İyiler kalsa zor durumda
 Kötü sevinir doyasıya.

30. Не өлмейді

Хан өз халқын жинап алып: «Осы дүниеде не өлмейді? Айтпасаңдар бастарыңды аламын» - деп шарт қояды. Біреулер әрі ойланып, бері ойланып: «Дүние күн өлмейді, ай өлмейді, жер өлмейді және асқар тау өлмейді» - дейді. Сонда Сырым тұрып:

«Осының бәрі өледі,
Ай мен күннің өлгені
Иіліп барып батқаны,
Қара жердің өлгені
Алты ай қар астында жатқаны,
Асқар таудың өлгені
Басынан бұлттың асқаны,
Өлмейтін екі нәрсе бар:
Жақсының аты өлмейді,
Жазған хаты өлмейді», - деп жауап берген екен.

* Азамат жетім болмайды,
Халықтан болса панасы
Бала жетім болмайды,
Қасында жүрсе анасы,
Халық жетім болмайды,
Басшысы болса данасы.
Сәті түссе ісіңнің –
Қас пен көздің арасы.
Жеткізіп болмас асқар тау
Көрініп тұрса қарасы.
Жоғалғанда білінер,
Қолда бардың бағасы,
Басыңа түспей білінбес,
Іштегі адам аласы.
Тірінде іс әлі көп,
Келмейтін адам шамасы.
Жалғыздық жоқ жігітке,
Барында іні-ағасы.
Жақсылар түссе қорлыққа,
Жаманның қанар табасы...

31. Kahraman Sırım Hakkında

Günlerden bir gün komşu Özbek halkında büyük düğün olacakmış. Bu düğüne katılmaları için Kazakları da davet etmişler. Davet için bir elçi göndermişler. Kazakların Üç Cüz'ünün büyükleri bir araya gelmiş, kendi aralarında danışmışlar ve Üç Cüz'den dokuz kadını çıkarmışlar. Bu dokuz kadının yanına ayrıca güreşçileri, iyi at koşanları da eklemişler. Dokuz kadının içinde o dönemlerde tanınmış, şaşen, kahraman Sırım da varmış. Güreşçilerin içinde ise Kazak halkının ünlü güreşçisi Balvan Şolak'ın dedesi güreşçi Aksak da varmış. İyi koşan atların içinde ise dış görünüşü sevimsiz, küçük kulan gibi ama çok hızlı koşan at varmış. Böylece Özbekler'e gidecek misafirler toplanmış, hazırlanarak yola çıkmış.

Bir tepenin başına yerleşen Kazaklar kendi otağlarını kurmuş, yerleşmiş. Artık düğün günü gelmiş. İlk gün yemek ikram edilmiş. Bu sırada evde oturan Sırım dışarıda kendi aralarında gülen Özbeklerin sesini duymuş. Özbekler Kazakların at yarışı için getirdiği ata gülüyorlarmış. Sırım bu durum karşısında sessiz kalmış. Tam bu sırada yemekler gelmiş. Aş dedikleri çeşitli kurutulmuş meyveler ve üç tabağa konulmuş pilavmış. Sofraya bir oturduklarında bir koyunun etini yiyen kadınlar için bu yemek ne ki. Getirdikleri pilav sadece üç kadının karnını doyurmuş. Ertesi gün at yarışı başlamış. Atlar koşmaya başlayınca ortaya güreşçiler çıkmış, yarışmış. Ortaya güreşçi Aksak çıktığında Özbekler onunla alay etmişler. Onunla güreşmek için ortaya biri çıkmış. Alay ettikleri için sinirlenen Aksak, Özbek güreşçiyi yukarıya kaldırmış ve yere atmış. Özbek güreşçinin eli kırılmış. Ortaya çıkan diğer güreşçileri de yenen Aksak böylece ödülü kazanmış. Güreş yarışı bittikten sonra herkes kimin atı birinci gelir diye merakla beklerken uzaktan bir toz görünmüş. O toz Kazakların at yarışı için getirdikleri kulan gibi atıymış. Aynı anda iki ödülü kazanan Kazaklar akşam kendi otağlarına gitmek için hazırlanmışlar. Sırım bu sırada Özbeklerin birine "Bizi tanrı misafiri gibi ağırladınız. Çok teşekkür ederiz. İyiliğe iyilik olarak biz de sizleri kendi otağımızda ağırlamak isteriz. Bizim memleketten getirdiğimiz yemeklerimiz var (sıbaga), sizler de buyurun. Ayrıca ben bir bulmaca söyleyeceğim, onun cevabını bize gelince söylersiniz." demiş. Özbekler "Söyle, söyle bulmacanı." demiş. Sırım "Öyleyse at-mat nedir? Jigit- migit nedir? As- mas nedir?" demiş.

Ertesi gün Kazaklar misafir ağırlamak için hazırlanmaya başlamış. Sırım gelecek misafirlerin sayısına göre iki kişiye bir koyundan kesmeyi emretmiş. Öğleye doğru misafirler gelmiş. Gelen misafirleri ayrı ayrı otağlarda ağırlamış ve iki kişiye bir tabaktan yani iki kişiye bir koyun etinden yemekler hazırlanmış. Daha önceleri böylesine çok et yemeyen Özbek kardeşler fazla yememiş. Yemekten sonra sofraya kımız gelmiş. Kımız içmeden önce Sırım dün söylediği bulmacının cevabını istemiş. Misafirler cevabı bilemediklerini söylemiş. Sırım yerinden kalkmış ve şöyle demiş: “Hey misafirler, cevabını bulamadıysanız kendim söyleyeyim. Benim at – mat dediğim şuydu: At işte bizim küçük kulan gibi attır. Dün sizler dış görünüşüne bakmış ve gülmüştünüz. Hâlbuki o sizlerin en hızlı koşan atınızdan bile hızlı koştu. “Jigit-migit” ise “jigit” bizim Aksak güreşçidir. Ayağı aksak olsa da ortaya çıktı sizlerin sağlam dediğiniz güreşçileri bile yendi. “Migit” ise Aksak güreşçiyle alay edip kaybeden sizlerin güreşçilerinizdir. “As-mas” dediğim ise “as” bizim astır. Bizim gönülden ortaya koyduğumuz yemeği sizler bitiremediniz. “Mas” dediğimiz ise sizlerin pilavlarıdır. Dün dokuz kadıya ısmarladığınız yemek bizim üç kadımıza bile yemek olmadı. Diğerleri ise yemeği ne gördü ne de tuttu?” demiş.

Hem sözde hem de yarışta kaybeden Özbekler kendi saraylarına gelmiş ve birbirlerine danışmışlar. Aralarından bir bey çıkmış ve şöyle bir çözüm söylemiş: “Onları küfürle yeneceğiz. Küfürbaz birini bulun.” demiş. Böylece onlar küfürbaz birini bulmuş ve Kazakların arasına yollamış. Küfürbaz, Sırım’a “Seninle küfretmeye (Öz. Tk. boktaşkalı keldim) geldim.” demiş. Sırım “Tamam, küfretmeye geldiysen başla, seni dinliyorum.” demiş. Küfürbaz sabahtan akşama kadar “Kalandı... kızını.....” diye tekrarlayıp, söyleyip durmuş. Artık akşam olmuş. Sırım “Tamam mı? Eğer tamamsa benim küfürlerimi yarın dinlersin.” diye kımızını içmiş, yatmış. Ertesi gün Sırım adamı çağırmış ve şöyle demiş “Hey, küfürbaz dinle. Buhara’nın kubbelerindeki gök bayrağı....., Kazanda pişmekte olan pilavını....., İmamın sarkını....., Buhara’nın bahçesini....., Han’ın tahtını....., Şeyhlerin ayakkabısını.....” ve bu arada küfürbaza “Arkanı dön” demiş. Arkasını döndüğünde “Arkanı..... Şimdi de bana bak.” demiş ve “Yüzünü..... Şimdi git bu söylediklerimin hepsini ilet.” demiş.

Küfürbaz kendi beyine gelmiş, Sırım’ın bütün küfürlerini iletmiş. Bunu duyan Özbeklerin beyi Buhara’nın kubbesindeki bütün bayrakları toplatmış, yerine

başka bayrak astırmış. Kazanlarda pişmekte olan pilavları döktürmüş, kazanı yıkattırmış, tekrardan pilav yaptırmış. İmam ve şeyhlerin sarık ve ayakkabılarını toplamış, yakmış ve başka sarık ve ayakkabı giymelerini emretmiş.

Düğün bitmiş, artık herkes toplanmaya başlamış. Kazaklar da otağlarını toplayıp yola hazırlanmış. O sırada Özbek beyinden bir elçi gelip Sırım'ı çağırmış. Sırım beyin sarayına geldiğinde tam saray girişindeki pisliği görmüş ve ona ayağıyla basmış, öylece eve girmiş. Bu Özbeklerin Sırım'la alay etmek için özel olarak hazırladığı tuzakmış. Bunu anlayan Sırım saraya girer girmez ayağındaki çizmeyi iki köşeye silkeleyerek çıkarmış ve atmış. “Ben Buhara'yı güzelliği çoşmuş bir yer diye düşünüyordum, pisliği taşmış bir yermiş.” diye saraydakilere seslenmiş.

31. Сырым батыр туралы

Бірде көршілес өзбек жұртында үлкен жиын болып, сол жиынға қазақтарды шақыра шабарман келсе керек. Қазақтың үш жүзінің үлкендері жиналып ақылдасып, үш жүзден тоғыз би шақырыпты. Сонымен қатар үш жүздің кейбір жүйрігін, палуан жігіттерін жинапты. Әлгі тоғыз бидің ішінде сол кезде аты елге мәлім, сөзге шешен, батыр Сырым да болыпты. Ал палуандардың ішінде Балуан Шолақтың атасы Ақсақ балуан болып, жүйріктердің ішінде Орданың құмында кездесетін аққұланға шатыс сырт тұлғасы өте ажарсыз, жүйрік болыпты. Сөйтіп, өзбектердің күткен қонақтары да жиналады.

Бір қырдың басына келіп қазақтар да қостарын тігіпті. Сөйтіп жиын да басталады.

Бірінші ас беріледі. Өздерін түсірген қонақ үйде отырған Сырым тыста әлденеге күлген өзбектердің күлкісін естиді, құлағын салып тындаса, өзбектер белдеуде байлаулы тұрған әлгі құлан тектес жүйрікті әжуалап күліп тұр екен. Сұңғыла Сырым ештеңе демей, ішіне түйіп отыра береді. Сол кезде ас та келеді. Ас дегенде, түрлі кепкен жемістер мен үш легенге салынған палау болса керек. Бір жегенде бір қойдың етін жейтін билерге не болсын, әлгі палаудан тек үш бидің жұғынына жүк болыпты. Келесі күні ат бәйгесі басталады. Аттар кеткеннен кейін палуандар сайысқа ортаға шығады. Ортаға шыққан Ақсақ балуанды көргенде өзбек балуандары оны қорсынып күліпті. Сөйтіп ақыры біреу белдесуге шығады. Жаңағы балуандардың кемсіткеніне ызаланған Ақсақ балуан шыққан

өзбек балуанын көтеріп ұрған кезде қолын сындырады да, содан кейін шыққан балуандар ды жығып, бас жүлдеге ие болады. Балуандар сайысы бітіп, жұрт енді кеткен жүйріктерді күтіп тұрса, алыстан бір шаң көрінеді. Сөйтсе, әлгі шаң қазақтардың қосқан құлан тектес жүйрігінің шаңы екен. Екі бірдей жүлдеге ие болған қазақтар кеш түсе өздерінің қосына жиналады. Сол кезде Сырым тұрып өзбектің бегіне:

- «Бізді құдайы қонақтай қарсы алдыңыздар, рахмет. Сыйға сый демекші, енді сіздер келіңіздер біздің қосқа. Біздің алып келген сыбағаларымыздан дәм татыңдар және мен бір жұмбақ жасырам, соның шешуін таба келіңдер» - дейді. Шығарып салушылар:

- Айтың, айтың жұмбағыңды, - деп жамырса кетеді. Сонда Сырым:

- Ендеше, ат-мат деген не? Жігіт-мігіт деген не? Ас-мас деген не? - деп жөндеп береді. Ертеңіне қазақтар қонақ күтудің қамына кетеді. Сырым жігіттердің санына қарап екі кісіге бір қойдан союды талап етеді. Түс кезінде қонақтар келеді. Келген қонақтарды үй-үйге бөліп отырғызып, қонақасыға екі кісіге бір табақтан, яғни екі кісіге бір қойдан табақ тартыпты. Бұрын мұндай көп етті жемеген өзбек жамағайындар, етті шұқып жеп, тауыса алмаса керек. Ет желініп, қымыз ішілер кез келгенде, Сырым батыр кешегі өзі жасырған жұмбақтың шешуін сұрайды. Қонақтар шешуін таба алмағандарын мойындайды. Сырым тұрып: Уа, қонақтар, шешуін таппаған екенсіңдер, ендеше өзім айтайын. Менің ат-мат дегендегі атым – мына біздің құлан тектес атымыз болады. Кеше сендер сыртынан көріп күліп едіңіздер, ал ол сендердің керемет жүйріктеріңізден алдымен келді. Сонда мат дегеніміз - сіздердің жүйріктеріңіз болды ғой. Енді жігіт-мігіт дегендегі жігітім – біздің Ақсақ балуанымыз, аяғының кемдігіне қарамай, қол-аяғы сау балуандарыңызды жеңді. Мігіт дегеніміз – Ақсақ балуанды кемсітіп, қорсынған, жеңілген сіздердің балуандарыңыз. Ал ас-мас дегендегі ас – біздің асымыз болады, біздің ақ көңілімізбен жайылған дастарханымызды сендер тауысып жей алмадыңдар. Мас дегеніміз – ол сіздердің палауларыңыз болса керек, кешегі тоғыз биге тартқан табақтарыңыз үш биімізге жұғым болмады, ал қалғандары көздері көріп, қолдары ұстамады» - депті.

Сөзбен істен жеңілген өзбектер өз ордаларына келіп, ақылдасады. Сол кезде жиналған бектердің ішінде біреуі:

- Оларды боқтағыш керек, боқтампаз табыңдар, - дейді. Сөйтіп олар бір керемет боқтампаз деген кісілерін қазақтардың қосына жіберіпті. Әлгі боқтампаз келе Сырымға: «боқташқалы келдім», - десе керек. Сырым:

- Боқташқалы келсең, құлағым сенде, ал баста, - дейді. Әлгі боқтампаз азаннан қара кешке дейін:

- Кәлланды... қызыңды... - деп отырып алады. Әбден кеш түскенде Сырым:

- Болдың ба? Болсаң менің боқтығымды ертең естірсің, - деп қымызын ішіп алып жата кетеді. Ертеңіне Сырым боқтампазды шақырып алып:

- Ал, боқтампазым, тыңда, - дейді. – Бұхараңның күмбездеріндегі көк жалауыңды..., қазанда пісіп жатқан палауыңды..., ханыңның тағын..., Бұхараңның бағын..., молдаңның сәлдесін..., ишандарыңның кебісін..., - деп алып боқтампазға:

- Әрі қара, - дейді, әрі қарағанда артыңды..., бері қара – деп, бетіңді..., бар осының бәрін жеткіз, - депті.

Боқтампаз өзінің бегіне келіп, Сырымның айтқанының бәрін жеткізеді. Осының бәрін естіген өзбек бегі Бұхараның күмбездеріндегі жалауларды өртетіп, орнына басқа жалаулар ілдіреді. Бүкіл елдегі пісіріліп жатқан палауларды төктіріп, қазандарын жудырып қайта пісіруді, молда мен ишандардың сәлде кебістерін жинап, өртеп, басқа сәлде салып, басқа кебіс тіктіріп киюді бұйырады.

Той аяқталып, жұрт жинала бастайды. Қазақтар киіз үйлерін бұзып, жолға шықпақшы болады. Сол кезде өзбек бегінен Сырым батырды шақыра шабарман келеді. Сырым батыр бектің сарайына келсе, кірер жерде жатқан нәжістерді көреді, көреді де оны басып ішке енеді. Бұл өзбектердің Сырымды келеке ету үшін істегені екен. Осының бәрін сезген Сырым сарайға кіре аяғындағы етігін екі бұрышқа сілке шешіп лақтырып:

- Мен Бұхарды сәулеті асқан жер ме десем, боқтық тасқан жер екен ғой, - десе керек.

32. Kahraman Sırım Hakkında

Sırım yolculuk sırasında akşam olduğu için bir eve kalmaya gelmiş. O evin bir kızı varmış. Bu esnada ev sahibi ihtiyar adamla kadın misafirliğe gitmeye hazırlanıyormuş. Sırım “Ben kalmaya gelmişim. Eğer siz misafirliğe gitmek için

hazırladıysanız yolunuzdan kalmayınız.” demiş. Ev sahibi “Benim evime kalmaya gelen misafirsенiz kalınız.” demiş ve kızına “Misafiri çok iyi ağırla.” diye misafirden izin istemiş, çıkmışlar. Kız elinden geldiği kadar misafiri ağırlamış ve yemek yenildikten sonra kız yatak hazırlamaya başlamış. İki yatağı yan yana hazırlayan kız Sırım’a bakmış, şöyle demiş:

K. Tk. Tartıptı konak tek jatadı

Tartipsiz konak til katadı

Taba almagan jigittin

Oylay oylay tanı atadı

T. Tk. Terbiyeli misafir güzel yatar

Terbiyesiz misafir konuşur

Bulmacamı çözemeyen yiğidin

Düşüne düşüne sabahı olur

diyerek ışığı kapatmış, dış giyimini çıkarmış, yatmış. Kahraman Sırım hareketsiz yatmış, düşünmüş. Kızın söylediği bulmacıyı çözememiş, eğer böyle yapsam terbiyesiz, şöyle yapsam terbiyeli olacağım diye düşüne düşüne sabah olmuş. Böylece kıza hiç dokunmamış. Artık Sırım yola çıkmaya hazırlanmış. Kız, Sırım’a giderayak şöyle demiş:

K. Tk. Keşkurım Sırım batır keldi jetip

Sıyladım kurak uşıp kurmet etip

Sırımın jasta şıkkан atagımen

Tösekti katar saldım ümit etip

Bul Sırım tan atkanşa kol sozbadı

Pakırdın kalgan bilem ali ketip

diye Sırım’ın saf birisi olduğunu böylece dile getirmiş.

T. Tk. Akşamleyin kahraman Sırım geldi

Saygı gösterdim, ağırladım, hürmet ettim

Sırım’ın gençken tanınmış şöhretiyle

Yatağı yan yana koydum, ümit ettim

Bu Sırım sabaha kadar elini uzatmadı

Zavallının kalmış belki gücü bitip

32. Сырым батыр жөнінде

Сырым жолаушылап күн бата бір қызы бар үйге қонаға келеді. Келсе үй иесі кемпір-шал қонаққа барғалы отыр екен. Сырым: - Қонуға келіп едім, бір жаққа барар болсаңыз, жолыңыздан қалмаңыз – дейді. Үй иесі: Ат маңдайын тура тіреп менің үйіме келсеңіз, қоныңыз, - дейді де, қызына: қонақты жақсылап күт, - дейді де, мейманнан ұлықсат сұрап, бәйбішесін ертіп шығып кетеді. Қызы құрмет көрсетіп, бар жылы-жұмсағын қонақтың алдына қойып, тамақтан соң төсек салуға кіріседі. Төсекті қатарластырып, тақап салады да, Сырымға қарап:

Тәртіпті қонақ тек жатады,

Тәртіпсіз қонақ тіл қатады.

Таба алмаған жігіттің,

Ойлай-ойлай таңы атады, - дейді де жарықты өшіріп, сырт киімін шешіп жата кетеді. Сырым батыр қозғалмай, қыз қасында жатудың сұмдық болатынын, бұрын-соңды болмаған жәйт екенін біледі. Қыздың айтқан жұмбағын шеше алмай, былай етсем тәртіпсіз, былай етсем тәртіпті болам деп жатып таң атырыпты. Осылай қызға тимей, аман аттанып кетеді. Сонда қыз:

Кешқұрым Сырым батыр келді жетіп,

Сыйладым құрақ ұшып құрмет етіп.

Сырымның жаста шыққан атағымен,

Төсекті қатар салдым үміт етіп.

Бұл Сырым таң атқанша қол созбады,

Пақырдың қалған білем әлі кетіп, - деп батырдың аңқау болатындығын айтқан екен.

33. Kahraman Sırım Hakkında Hikâyeler

Baybaktı adlı yerde Sırım kadı olmuş. Sırım'ın babası Dat adında biriymiş. Sırım on sekiz yaşına geldiğinde memleketin aksakalları bir araya toplanmış “Oğlum Sırım, işte bizim yurdumuz sahipsiz kaldı, atına bin, halkın ve yurdun için savaş.” demişler. Sırım henüz genç olduğunu, başkalarının da mücadele etmesi gerektiğini söylemiş ve bu durumu fazla önemsememiş. Fakat aksakallar Sırım'a hep onun yapması gerektiğini söyleyip durmuş. Sırım on dokuz yaşına girdiğinde babası Dat'ın yanına gitmiş “Baba, yurdumuzun aksakalları bana atına bin, yurdumuz sahipsiz kalmasın diyorlar. Ben sizden akıl almaya geldim.” demiş. Babas: “Bize yakın bir yerde Malaysarı adlı bir deden var. O dedene git, aklını ve duasını al. Sonra da atına bin.” demiş.

Sırım Malaysarı'ya gelmiş. Malaysarı aksakal “Koyununu güdemeyen kötünden senin gibi oğlan doğmuş. Buna kim inanır. Sen belki de annene çekmişsindir, bu yüzden böylesindir. Böyle dememin nedeni, annen çok iyi bir insandı, eli açık cömertti. Eve kırk kişi misafir gelse elinden geldiği kadar iyi ağırlardı, yüzü hep gülümserdi. Kimseye küsmezdi. Bu yüzden ben seni annene çekmişindir dedim.” demiş. Bundan sonra Malaysarı aksakal “Oğlum ihtiyarın üç türü vardır. Birincisi “kazımır” geveze; ikincisi “kıdırımpaz” gezgin, üçüncüsü ise

“davkes” kavgacı. Benim bu konuşmalarına bakarak beni bunlardan biri sanma. İstersen gelinime sor geveze miyim, gezgin diye düşünüyorsan da komşuma sor, kavgacı dersin halkıma sor.” demiş. Ertesi gün Sırım “Beni buraya babam sizin duanızı almam için yollamıştı.” demiş. İhtiyar “Oğlum, Alim adlı boyla biz hep iyi ilişkide idik. Bizim bir adamımız orada kayboldu. İşte bu adamın davası bir türlü çözülemedi. Eğer bu davayı çözersen sana duamı veririm.” demiş.

Sırım, Malaysarı’nın konuşmalarından sonra On İki Ata Bayulu boyundan on iki kişiyi yanına alarak Alim boyunun köyüne gelmiş. O köyde Aksuvat adında bir kadı varmış. Kadının kuralına göre kadıya gelen kimse atını köy dışındaki bir yere bağlayıp gelirmiş.

Sırım işte o atın bağlanması gereken yerde hiç durmamış, yanındaki on iki yiğitle kadının köyüne gelmiş. Aksuvat Kadı bunları görünce “Bu ne gürültü? Köyüme kadar niye atla geldiniz? Niye bağlamadınız atınızı?” diye bağırmış. Sırım “Senin hazırladığın yere atımı bağlayıp gelen yeni gelin miyim? Dost dersin dostunum, düşman dersin düşmanım.” diye karşı cevap vermiş. Aksuvat Kadı “Ee, bu sıradan bir adam değildir.” diye on iki misafiri dörde ayırmış ve üç eve yerleştirmiş. Sırım, Aksuvat Kadı’nın evinde kalmış. Sırım “Boş oturmayalım, hal hatır soralım.” demiş. Aksuvat Kadı “Eğer adımı sormak istersen ben işte Suvat’ım. Kendileri de o sıralarda suvatın yanında oturuyormuş. Unvanımı sorarsan ünlü bir kadıyım. Boyumu sorarsan Alim boyundanım.” demiş. Sırım “Allah önce yer ve göğü yaratmış. Sonra da on sekiz bin âlemi yaratmış. İşte bunların içindeki en kötüsü suvatmış. Çünkü içinden çamuru eksik olmazmış. Dünyanın ise en hor gördüğü şey kazıkmış. Çünkü onun başından tokmak eksik olmazmış. Alim boyundansan kendi gücünü bil ve adamımın davası neyse onu ver. Ben onu sormaya geldim.” demiş. Aksuvat “Tamam, tamam. Öyleyse bu davanın kararını kendin ver. Arayanı, soranı olmayınca konu kapanmıştı. Bu şekildeki davaya genelde bin koyun verilir, hırsızlık için aramızda dolaşan adamsa adamın davası beş yüz koyundur.” demiş. Sırım yerinden kalkmış “Bin koyun yerine beş yüz koyun olsun, beş yüz koyun yerine de elli koyun olsun.” demiş. Aksuvat Kadı gelen on iki kişiyi çok iyi ağırlamış ve tokuz deveyi jeli¹⁷ye bağlamış, ayrıca kara dişi devenin üzerine halı örtmüş, onu da sağ

¹⁷ Otağ veya çadırın iskeletini oluşturan çubuklardan her biridir.

kerege¹⁸ye bağlamış. “Kara dişi deveyi senin yurdunun kanı yerime döküldüğü için kanlık ayıbım diye veriyorum.” diyerek misafirlerini yolcu etmiş. Sırım önce Malaysarı’nın yanına gelmiş, kara deveyi ona hediye etmiş.

Malysarı, Sırım için at kesmiş, onu iki üç gün misafir etmiş. Artık onun için dua okumanın zamanı gelmiş. “İllallah, amin, kulağından fısıltı, evin dışından gürültü eksik olmasın. Karanlıkla, geçilmeyen yüksek kayayla karşılaşma. Derin suyla, kara sakallı babayla, kara saçlı anneyle karşılaşma. Altmış yaşına gelme! Âmin!” diye duasını okumuş. Sırım ihtiyarın söylediği altı bulmacayı da çözmüş ve şöyle demiş: “Dede, altı tanesini çözdüm, son söylediğin yaşın altmışa gelmesin dediğiniz nedir, anlam veremedim.” demiş. “Evet, sana söylediklerimin hepsi benim başımdan geçenlerdir. Eşim on dört sene önce ölmüştü. Şimdi ben seksen dört yaşındayım. Senin bunlarla karşılaşmanı istemedim. Yoksa sen yüz altmışa gel.” diye sesini yükseltmiş aksakal. Sırım artık yola çıkmış. Biraz yol yürüyünce Malaysarı aksakal Sırım’a seslenmiş ve onu durdurmuş. İhtiyar başını parmağıyla işaret etmiş, Sırım ise dilini göstermiş. İhtiyar elini tekrar tekrar kaldırmış ve sallamış. Sırım’ın arkadaşları “Allah Allah bu nedir? Başını neden parmaklarıyla gösterdi, ellerini neden salladı, sen neden dilini gösterdin?” diye sormuşlar. Sırım “Başını göstermesi, başa bela nereden gelir demesidir. Ben ise başa bela dilden gelir dedim ve dilimi gösterdim. Elini sallamasının nedeni ise altmış yaşına gelemiyorsun demesidir.” Fakat bu son harekete Sırım bile şaşırmış, düşünmüş. Sırım memleketine gelmiş ve yıllarca kadılık yapmış. 56 yaşında eline zehir sürülmüş ve bu zehir bütün vücuduna yayılmış. Böylece zehirlenerek ölmüş.

33.Атақты Сырым батыр туралы әңгімелер

Байбақты елінде Сырым деген би болыпты. Сырым – Дат деген ақсақалдың баласы. Сол Сырым он сегіз жасқа келгенде елінің қарттары жиналып:

- Шырағым Сырым, мынау еліміз елсіз, иесіз қалды, атқа мін, елдің намысын қорға, - деп қолқа салады.

¹⁸ Отағ ve çadırlarda kullanılan katlanıp ачіlabilen kafes şeklindeki destektir.

Сырым әлі де болса жастығын айтып, басқа да адамдар бар ғой деп, онша мән бере қоймайды. Бірақ қарттар қолқалап болмайды. Сырым он тоғыз жасқа шығып, әкесі Датқа барып:

- Әке, елдің қарттары маған: «атқа мін, еліміз иесіз қалып барады – деп қолқа салды. Соған сізден ақыл сұрай келдім, - дейді. Әкесі: - Мынау жақын елде Малайсары деген атаң бар. Сол атаңа барып ақылын, батикасын ал да атқа міне бер, - дейді.

Сырым Малайсары қартқа келеді. Малайсары қарт: «Қойын баға алмайтын жаманнан осындай ұл туды дегенге кім сенеді. Қой, сен асылы шешеңе тартып осындай болған боларсың, олай деу себебім: шешең байғұс ақжарқын, кең пейілді адам еді. Үйге қырық кісі келіп қонақ болса да, солардың жиырмасын жиырмасына қоспай, қабағын бір шытпастан күтетін. Еш уақытта да ренжімейтін, міне, шешеңе тартып жақсы болғансың-ау деуім сондықтан» - деп бір тоқтайды.

Содан кейін Малайсары қарт: «Балам, шалдың үш түрі болады, қазымыр – келініне күн көрсетпейтіні, қыдырымпаз, дәукес дегендер. Жаңағы әңгімеме қарап, қазымыр деп, я басқа деп ойлап қалма. Әйтпесе, қазымыр десең, келінімнен сұра, қыдырымпаз десең, көршімнен сұра, дәукес десең, елімнен сұра», - депті. Ертеңіне Сырым: «Мені әкем жіберіп еді, сізден батика ал деп» - дейді. Қарт: «Ой, шырағым, Әлім дейтін ауылмен аралас-құралас едік. Елімізден бір адам жоғалып кетті. Осының бір дауы шешілмей келеді біраз уақыттан бері. Осы дауды маған шешіп берсең, батикамды берем» - депті.

Сырым Малайсары қарттың әңгімесінен кейін, он екі ата бай ұлынан он екі кісі ілестіріп, Әлімнің аулына барады. Онда атақты Ақсуат би деген болады. Ол биге барғандардың бәрі де ауылға жетпестен, аттарын ат байлайтын ауыл сыртындағы орынға байлап кетеді екен. Себебі бидің бұйрығы солай болса керек.

Сол ат байлайтын орынға бөгелместен және қасындағы он екі ата жігіттерін ертіп, би аулына тіке барады. Ақсуат би шығып: «Бұл не дүбір? Аулымның үстіне неге атпен келесің? Атыңды неге байламайсың», - деп ақырады.

Сырым: «Сенің ат байлайтын жеріңе атымды байлап әдеппен келетін мені жас келін дейсің бе? Ел десең, еліңмін, жау десең, жауың боламын» - деп қарсы жауап береді.

Ақсуат би: «Е, мынау не де болса тегін адам болмады» - деп, төрттен үш үйге түсіріп, қонақ етеді. Сырым Ақсуат бидің өз үйіне түседі. Сырым: «Отырып қалдық қой, жөн сұрасалық» - дейді. Ақсуат би: «Жөнімді сұрасаң, осы – суатпын» - дейді. Өздері сол сәтте суаттың басында отыр екен. Бұйрығым – атақты бимін, руымды сұрасаң - Әліммін», - дейді. Сырым: «Әуелі жер мен көкті жаратқан екен аллатағала, өмір сүру үшін он сегіз мың ғаламды жаратыпты. Осылардың ең қоры – суат екен, басынан батпақ кетпейтін. Дүниенің ең қоры - қазық екен, басынан тоқпақ кетпейтін» - депті, ал Әлім болсаң, әліңді біліп, ерімнің құнын бер, соны сұрай келдім – депті тағы да. Ақсуат: «Жә, жә биім, ендеше осының төрелігін де өзің бер, рас, сұраушысы жоқ болған соң, бізде жүрген біреу бар еді. Жоқтауда жүрген ердің құны мың қой болсын, ұрлықта жүрген ердің құны – бес жүз қой болсын» - дейді. Сонда Сырым тұрып:

- 1000 қой болмай, 500 қой болсын, 500 қой болмай, 50 қой болсын, - депті.

Ақсуат он екі кісіні дұрыстап қонақ етіп тоғыз түйені желіге байлап, бір қара аруананы қара кілем жауып, оң жақ керегенің санағына байлайды.

- Қара аруананы сенің еліңнің қаны жеріме төгілген соң қандық айыбым деп білем – дейді де, қонақтарын Ақсуат би аттандырып салады. Сырым содан үйіне бармастан, Малайсары қартқа келіп, аруананы Малайсарыға тартады.

Малайсары тай сойып, екі-үш күн қонақ етіп, батиқа берер уақыт та таялады.

- Иллаһи аумин, құлағыңнан сыбыр, үй сыртыңнан дүбір кетпесін, қараңғы түнекке, өте алмайтын биік жарға кез болмай, түсе алмайтын терең суға кез болма, қара сақалды әкеге, қара шашты шешеге кез болма, жасың алпысқа жетпесін аллаһу әкпар – деп батиқасын береді.

Сырым оның алты жұмбағын да шешіп:

- Ата, алтауын да шештім, соңғы жасың алпысқа жетпесін дегеніңізге түсінбедім, - депті.

- Иә, мен өзімнің басымнан осының бәрін өткердім, кемпірім өлгеніне он төрт жыл, қазір сексен төрт жастамын, осыларға сен кез болмасын деп едім. Өйтпесе сен жүз алпысқа кел деп ақырып жіберіпті. Сырым аттанып кетеді, анадай жерге жеткенде, Малайсары қарт айқайлап тоқтатады да, басын

саусағымен түртіп көрсетеді, сонда Сырым тілін көрсетеді. Қарт қолын көтеріп, қайта-қайта сермейді. Сырымның жолдастары:

- Ойпырай, бұл не? Басын неге түртті, қолын несіне сермеді, сен неге тіліңді көрсеттің, - деп сұрайды. Сырым:

- Басын түрткені – басқа пәле неден дегені, мен басқа пәле тілден деп тілімді көрсеттім. Қолын сермегені – алпыс жасқа жетпейсің дегені екен, - дейді. – Апырай, бұнысы несі екен, - деп Сырымның өзі де ойланып қалады. Сырым еліне қайтып, би болады. Ақырында 58 жасқа келгенде қолына у жағылып, уланып өлген екен.

34.

Sırım sadece kadı değil aynı zamanda bir kahramanmış. Günümüzdeki İnder dağı ve Ayulı adlı yerin ortasında Şibulak adında bir pınar varmış. O yerde önceleri Nuralı Han yaşarmış. Orası artık Hanşapkan olarak bilinmektedir. Orada Nuralı Han'a Sırım saldırmış ve onu öldürmüştü. Öldürmesinin nedeni Han'ın sivri dilinin Sırım'ın gururuna dokunması ve ayrıca Han'ın Bayulı boyundan birini öldürmesiymiş. Bu yüzden Sırım ona saldırı düzenlemiş.

Sırım, Han'ın kafasını kesmek için saraya gelmiş. O dönemde Çar Kalmıkov'un, Anton adlı askeri varmış. Suç işleyen insanları hapsedermiş. O sırada Sırım'ın yola çıktığını duyan Esim, Çar'a haber götürmek için yola koyulmuş. “Kula at ölmüş” adlı gölün kenarına geldiğinde Esim'in bindiği atı ölmüş. Yanındaki yedek atına binip koşarken Sırım, Esim'i yakalamış, öldürmüş ve oraya gömmüş. Öylece haber Çar'a ulaşmamış. İşte o zamandan beri oradaki dağın adı “Eskiesim” olarak bilinirmiş, günümüzde de ismi öyledir. Oradaki mezar da “Hanşapkan” mezarıdır. Sırım kahramanlık yaparak Nuralı Han'ı öldürmüştür. “Eskiesim” günümüzdeki Taypak ilçesinin merkezinde, Kalmıkov köyü ve Taypak köyünün tam ortasında bulunmaktadır.

34.

Сырым би болып қана қоймай, батыр да болған екен. Қазіргі Индер тауы мен Аюлы деген жердің ортасында Шибұлақ деген бұлақ бар. Сол жерде әуелде Нұралы хан мекендеген екен. Ол қазір Ханшапқан аталады. Сол жерде Нұралы

ханды Сырым шапқан екен. Себебі, Сырымға ханның тілі тисе керек және хан Байұлының біреуін өлтірсе керек. Сырымның құлағына бұл хабар жеткен соң, ханның басын кесейін деп ордасына барады. Калмыков – ол кезде князь, Антон – патшаның сардары. Кінәлі деген адамдарды сонда апарып қамайтын болса керек. Сол уақытта Сырымның ханды шаба келе жатқанын хабарламақ болып, сол елдің Есім атты кісісі патшаға жүгіреді. «Құла ат өлген» деген көлдің тұсына келгенде, астындағы аты өліп, жетегіндегі атқа мініп шауып бара жатқанда, Сырым Есімді қуып жетіп өлтіріп, сол жерде көмеді. Міне, сол уақыттан бері сол жердің тауы «Ескі есім» аталып кеткен, қазір де солай аталады. Сол жердегі мола Ханшапқан моласы. Сырым би болып қоймай, батыр болып Нұралы ханның да басын шапқан екен. «Ескіесім» - қазір Тайпақ ауданының орталығы Калмыков селосы мен Тайпақ совхозының ортасында орналасқан. Тайпақ совхозының бір бөлімшесі болып саналады.

35. Malaysarı Kadı ve Kahraman Sırım

Kahraman Sırım genç yaşında akıl ve nasihat almak için Malaysarı Kadı'nın yanına gelmiş. İhtiyar dede, delikanlıya şöyle bir bakmış ve “Ee, kimin oğlusun?” demiş. Sırım “Dat’ın oğluyum.” demiş. “Koyun bile güdemeyen kötünden kocaman oğlan doğdu demişti, demek ki sen osun.” demiş ihtiyar. Sırım “İhtiyarın üç türü vardır; “kazımır” geveze ihtiyar, “kadirsiz “ değersiz ihtiyar, “kıdırma” gezgin ihtiyar. Siz bunların hangisisiniz?” demiş. Malaysarı, Sırım’a dönmüş, şöyle demiş: “Oğlum, seni denemek için söylediğim söz ağır geldi galiba.

K. Tk. Jamannan jaksı tuvadı

Atasın aytsa nangısız

Jaksıdan jaman tuvadı

Bir ayak aska algısız

T. Tk. Kötüden iyi doğar

Dedesini söylese inanmazsın

İyiden kötü doğar

Az yemek kadar değeri yok

Sen de beni deniyorsun. İhtiyarlığın üç türlü olduğunu sordun. Bir erkeğin değeri kendine sorulmaz. Eğer “değersiz” dersen halkıma sor. “Gezgin” dersen komşuma sor. “Geveze” dersen karım ölmüştü, gelinime sor. Şimdi, ne için geldiğini açıkla.” demiş. Sırım “Ben size hem selam vermek hem de duanızı almak için geldim.” demiş. İhtiyar “Artık fazla konuşamayan, aklını kaybeden ihtiyarda ne akıl var? Neyim varsa sana veririm, duamı da veririm. Fakat beni bu aralar çok meşgul

eden bir durum var.” demiş. “Söyleyiniz dede.” demiş Sırım. İhtiyar Sırım’a durumu açıklamış: “Alim boyunun adamları bundan üç sene önce bizim bir adamı öldürmüştü. Ölen adamın davası ortada kaldı. Kimse de onu araştırmıyor. Bizde böyle bir söz var; adamın davasını gencin iyisi gider tartışır ya da ihtiyarın şeytanı tartışır. Ben artık yaşlandım, Alim boyunun Aksuvat Kadı’sına gidemedim. Gençlerin biri çıkıp ağabeylerinin davasını soruşturmadı. O günden beri iki boyun adamları kavgalıdır. Önceleri bu iki boy çok iyi komşuluk yaparlardı. Şimdilerde ise akrabalar, arkadaşlar bile birbirlerine gidip gelmiyorlar.” Sırım ihtiyarın anlattığı durumu anlamış ve şöyle demiş: “Öncelikle ben sizin bana güvenerek verdiğiniz işi halledeyim.” Böylece Sırım yanına on kişiyi alarak Alim boyunun aksakalı Aksuvat Kadı’nın köyüne doğru yola çıkmış. Aksuvat atın toynakları toz yapar diye köyüne atla gelen kişinin atla gelmesine izin vermezmiş. Atlarını bağlamaları için köyün dışına bir kazık yaptırmış ve halat gerdirmiş. Sırım ve onun yanındaki arkadaşları kazık tarafına uğramadan direk köye gelmiş. Bu sırada dışarıda ak bastonunu yukarıya kaldıran ufak bir ihtiyar bunlara bağırarak. “Hey, kadı! Dostum dersin dostun olursun, düşmanım dersin düşmanın olursun. Bütün tozu yukarıya kaldırıp gelen kimsin? Dost musunuz, düşman mısınız?” “Hey kadı! Dostum dersin dostun olursun, düşmanım dersin düşmanın olursun. Altı kırın altından köyüne yaya gelen Alim boyunun gelini değilim. Bizimle doğru konuş.” demiş Sırım.

Aksuvat’ın yanındaki adam onun kulağına “Kendileri on iki atlıymış.” diye fısıldamış. Aksuvat Kadı yanındaki adama “Demek ki On İki Ata Bayulı boyu tam gelmiş. Üçten dörtten paylaştırsın, misafir edin.” demiş. Aksuvat, Sırım’ı kendi evinde ağırlamış fakat ikisi bir türlü açık konuşamamış. “İsmimi sormak istersen ismim Aksuvat. Bu halkın ortasındaki direğim, etrafımdan halkım, önümde de davam hiç eksik olmaz.” demiş. Sırım konuşmasına başlamak için uygun bir zaman arıyormuş. Aksuvat Kadı’nın bu sözlerinden sonra o da araya girmiş ve şöyle demiş: “Kadı’m, suvatım diye övünmeyin. Çünkü suvatın etrafı her zaman çamurludur. Direğim diye övünmeyiniz, çünkü direğin başından tokmak eksik olmaz. “Buyrığın” adlı bir ot varmış, onu yiyen hayvan tok olurmuş fakat gücü yok olurmuş. Alim boyundansan gücünü bil ve ağabeyimin davasını ver.” demiş. Bunları dinleyen Aksuvat yattığı yerden başını kaldırmış ve “Oğlum Sırım, senin ne için geldiğini anladım. Bayulı boyunun adamı bizim aramızdaydı. O bir gerçektir. Erkeğin davası

bin koyundur, biz ev başına birer koyun vereceğiz. Her evden bir koyun çıkarsa Alim boyu zor durumda kalmaz. Adamın davacısına rastlamamıştık. Özellikle öldürmedik, kendiliğinden öldü. Şimdi söz sende, davanın son kararını sen söyle.” demiş. Sırım “Bin “toktı¹⁹” bir ahır koyunun yaz ayında doğurduğu yavrusudur. Ben de Bayulı boyunu zenginleştirmeye gelmedim. Eğer dava sonucunu bana verdiyseniz, özellikle öldürmediğinizi, kendiliğinden öldüğünü söylediniz. Hırsızın davası ise bu kararın yarısıdır. O zaman elli olsun.” demiş. İstediklerini alan Sırım ve arkadaşları yola hazırlanmış. Aksuvat Kadı, Sırım’la vedalaşırken “Oğlum Sırım, iki halk arasında barış sağlamak için geldin. İki türlü oğul vardır. Biri ev çocuğu, ikincisi ise halk çocuğudur. Halk arasındaki birliği düşünmüşsün. Halkın lideri olacaksın ileride. İsteğine ulaş, yolun açık olsun! Bu senin ilk deneyimin, adaletli davrandığın için dokuz deve verdim. Bundan sonra senin yolun dokuz olsun!” demiş.

Sırım elli atla yola çıkmış ve kendi hediyesinden arkadaşlarına vermiş, halıyla örtünmüş kara deveyi de Malaysarı’nın kapısına bağlamış, ona hediye etmiş. Malaysarı, Sırım’ın yaptığı işten memnun kalmış ve at kesmiş, onu misafir etmiş. Konuşurken Sırım’a:

K. Tk. Keyden tolı bavır bolsın
Arkan kara narday jauıp bolsın
Kulagının tubinen sıbr ketpesin
Jasın jetpiske jetpesin

T. Tk. Gövden dolu kardeş olsun
Sırtın kara devenin javır²⁰ gibi olsun
Kulağından fısıltı eksik olmasın
Yaşın yetmişe gelmesin!

demiş Malaysarı. “Keyden tolı bavır bolsının anlamı kimseyle dargın olma, cömert ol, gönlünü geniş tut, toplumu bu yakınım bu da uzağım diye bölme, hepsini aynı seviyede sev demektir. Arkan kara narday jauıp bolsının anlamı halkın lideri olmuş erkeğin yükü her zaman ağırdır. Sırtım ağırdı demeden, şikâyet etmeden dayanıklı ol demektir. Kulagının tubinen sıbr ketpesinin anlamı dostların çok olsun, halkın kederini paylaş, kimsesizlere yardım et. Onların yardım seslerine kulağın açık olsun demektir. Peki jasın jetpiske jetpesinin anlamı nedir?” diye sormuş Sırım.

K. Tk. Men jasım jetpiske jetkeli
Jeti palege kezdestim
Asuvsız tavga kezdestim

T. Tk. Benim yaşım yetmişe geleli
Yedi belaya rastladım
Geçidi yok dağla karşılaştım

¹⁹ Altı aydan büyük kuzu.

²⁰ Çok binme neticesinde hayvan sırtında meydana gelen yara.

Ötkelsiz suvga kezdestim
Ayamas javga kezdestim
Arılmas davga kezdestim
Tabılmas jokka kezdestim
Davasız dertle kezdestim
Elsiz şölge kezdestim

Geçitsiz suyla karşılaştım
Acımasız düşmanla karşılaştım
Bitmeyen davayla karşılaştım
Bulunmaz yokla karşılaştım
Çaresi yok dertle karşılaştım
Halkı yok çölle karşılaştım

“Ben bu yedi belayla karşı karşıya gelmeyesin istedim. Sen demek ki beni anlamadın. Yoksa ben sana bir yetmiş değil yüz yetmiş veririm oğlum.” diye cevap vermiş Malaysarı. Duyduklarına pek sevinen Sırım, Malaysarı’nın bilmece gibi konuşmalarına karşılık olarak şunları söylemiş:

K. Tk. Asuvsız tavga kezdeseniz
Tizeniz kaltıraytın bolgan bolar
Tayak ustagınız tayanış bolar
Arılmas davga kezdeseniz
Kelininiz stılamaytın bolar
Balanız tındamaytın bolar
Ötkelsiz suvga kezdeseniz
Közinizdi munar şalğan bolar
Elsiz şölge kezdeseniz
Katarınız az kalgan bolar
Tabılmas jokka kezdeseniz
Orındalmagan arman bolar
Davasız derkte kezdeseniz
Opasız jalğan bolar

T. Tk. Geçidi yok dağla karşılaştıysanız
Diziniz titriyordur
Baston kullanırsanız destek olur
Bitmeyen davayla karşılaştıysanız
Gelininiz saygı göstermiyordur
Oğlunuz sizi dinlemiyordur.
Geçitsiz suyla karşılaştıysanız
Gözünüzü munar ²¹çalmıştır.
Halkı yok çölle karşılaştıysanız
Yaşıtlarınız az kalmıştır.
Olmayan bir yokla karşılaştıysanız
Gerçekleşmeyen bir hayaldir
Çaresiz dertle karşılaştıysanız
Vefasız yalan dünyadır.

“Evet oğlum, sen benim demek istediğimi çözdün. Şimdi aklında tutman için üç söz söyleyeceğim. Bunlar; vebal, sevap, borçtur. Bu üç sözü aklından çıkarmadığın takdirde halkın hep yanında olur. Halkın sevgisi düşman sevgisinden kat kat üstündür.” diye Malaysarı, Sırım’a dua etmiş ve onu yolcu etmiş.

35.Малайсары би мен Сырым батыр

²¹ Bulutlu, sisli puslu hava.

Сырым батыр жас кезінде ақыл сұрай Малайсары биге сәлем беріп барса керек. Қарт баба балаға көз салып қарап:

- Уа, бұл қай баласың? – десе.

- Даттың баласымын, - дейді Сырым.

- Қой қайыра алмайтын жаманнан қолақпандай ұл туады деп еді, сірә, сол болармысың?

- Шалдың үш түрі болады деуші еді: қазымыр шал, қадірсіз шал, қыдырма шал. Өзің соның қайсысың? – депті Сырым.

- Балам, сынайын деп айтқан сөзімді көңіліңе ауыр алып қалдың-ау!.

Жаманнан жақсы туады,

Атасын айтса нанғысыз.

Жақсыдан жаман туады,

Бір аяқ асқа алғысыз.

Сен де маған шалдың үш түрін айтып сын қойдың ғой. Ердің қадірін өзінен сұрамас болар. Қадірсіз болсам, халқымнан сұра. Қыдырма болсам, көршімнен сұра. Қазымыр десең, кемпірім өліп, келінге қараған жетім шалмын, келінімнен сұра. Енді келген жұмысыңды айта бер, - депті Малайсары.

- Сәлем беріп, бата алғалы келдім, баба, - дейді Сырым.

- Аузын шанып, ақылынан танып отырған шалда не ақыл бар дейсің. Барымды аямаспын, батамды да берермін. Тек көңілімде жүрген бір іс бар еді, - депті Малайсары.

- Айтыңыз, ата – дейді Сырым.

- Айтсам, бай ұлының барымтаға барғаны, бір кісінің әлімнің жігіттері өлтіргеніне үш жыл өтіп кетіпті. Сол ер құны бүгінге дейін іздеусіз. Жоқтаусыз кетіп барады. Ердің құнын не жастың жайсаңы даулайды, не кәрінің сайтаны даулайды деуші еді. Қартайғанда қазымыр атанып, Әлімнің Ақсуат биіне бара алмадым. Жастан жайсаң шығып, ағасының құнын сұрамады. Содан бері екі рулы ел араз. Бұрын ауыл аралас, қой қоралас отыратын. Ағайын, жекжат болып, біріне-бірі қатынасудан қалды.

- Онда алдымен осы тапсырмаңызды орындап келейін, - деп Сырым қасына он шақты кісі ертіп, Әлім руының ақсақалы Ақсуат бидің аулына келеді. Ақсуат ат тұяғы шаңдатады деп аулына аттылы кісіні түсірмей, ауыл сыртынан әр жерден

казық қақтырып, арқан кергізіп тастайды екен. Сырым бастаған топ аялдамай, ат басын бидің аулына тура әкеп тірейді. Сонда сыртта тұрған ақ шұнақ шал таяғын көтеріп, ақырған екен.

- Уа, би! Ел десең, елміз, жау десең, жаумыз. Ылдың үстін шаңдатып келе жатқан бұл кім түге?! Елмісіңдер, жаумысыңдар! – деп кәрін төгеді.

- Уа, би! Ел десең, елміз, жау десең, жаумыз. Алты қырдың астынан аулыңа жаяулап келетін Әлімнің келіні емеспіз. Бізбен дұрыстап сөйлес, - дейді Сырым.

Ақсуаттың құлағына қасында тұрған бір жігіт сыбырлап:

- Өздері он екі аттылы екен – дейді.

- Онда он екі ата бай ұлы түгел атқа мінген екен. Үштен-төрттен үй-үйге бөліп түсіріңдер – деген Ақсуат, Сырымды өз үйіне түсірсе де, онымен шешіліп сөйлесе қоймайды.

- Би, аты-жөн сұраса отыралық, - дейді Сырым.

- Есімімді сұрасаң, атым – Ақсуат, осы елдің ортасындағы бір қазығымын, айналамнан ел кетпейді, алдымнан дау кетпейді, - дейді. Сонда ілік іздеп отырған Сырым іле сөйлеп былай деген екен:

- Биеке, Суатпын деп мақтанбаңыз, судың жаманы – суат, басынан батпақ кетпейді. Қазықпын деп мақтанбаңыз, мүлік жаманы – қазық, басынан тоқпақ кетпейді. Бұйрығын деген шөп болады, жеген мал тоқ болады, қауқары жоқ болады. Әлім болсаң, әліңді біл, ағамның құнын бер - депті. Сонда жамбастап жатқан Ақсуат басын көтеріңкіреп: «Сырым балам, сырыңды енді ұқтым. Бай ұлының бір адамы біздің жерде болуы рас еді. Ердің құны мың қой, үлесіне келе үй басына бір қой. Бір қойдың үлесінен Әлімнің үйі кедейленіп қалмайды. Жоқтаушысы кездеспей жүр еді. Жоқтаушысы болса, табылмайтын жоқ болмайды. Жорта өлтірген емес, жортуда болған жазым ғой. Төрелігін өзіңе бердім, ағанның құнын өзің айта ғой! – депті Ақсуат би. Сонда Сырым: «Мың тоқты бір қара қойдың бір жазғы төлі, сонымен менде бай ұлын байытайын деп келдім. Егер билікті маған берсеңіз, жортуылда болған жазым дедіңіз ғой, ұрының құны жарты құн, елу болсын, - дейді. Тиісті малын алып, жігіттер жүргелі тұрғанда Ақсуат Сырыммен былай деп қоштасады: «Сырым балам, ел арасында бүтінші-бітімші болайын деп келдің-ау! Баланың екі түрі болады: үй баласы, ел

баласы. Ел арасының бүтіндігін ойлап, ел ағасы болайын деген бала екенсің, мұратыңа жет, жолың болсын! Бірінші айтқан билігің екен, әділеттілігің үшін жолыңа нар бастаған тоғыз байлатып қойдым. Бұдан былай сенің жолың тоғыз болсын! – дейді.

Сырым елу жылқыны елге айдатып, олжасынан басқасын жолдастарына үлестіріп, қалы кілем жабылған қара нарды Малайсарыға тартып, босағасына тігіп байлайды. Малайсары Сырымға разы болып, тай сойып, қонақ қылады. Сөз арасында Сырымға:

- Кеудең толған бауыр болсын,
Арқаң қара нардай жауыр болсын,
Үйіңнің сыртынан дүбір кетпесін,
Құлағыңның түбінен сыбыр кетпесін,
Жасың жетпіске жетпесін! – дейді қарт баба.

«Кеудең толған бауыр болсын» дегеніңіз, өкпешіл болма, кешірімді кең бол. Ат төбеліндей аз ғана қазақты алыс-жақын деп бөліп-жармай, ала-құла көрме» дегеніңіз болар. «Арқаң қара нардай жауыр болсын» дегеніңіз, ел бастайтын ердің жүгі ауыр, арқам батты деп ауырсынба, сабырлы, шыдамды бол» дегеніңіз болар. «Үйіңнің сыртынан дүбір кетпесін, құлағыңның түбінен сыбыр кетпесін» дегеніңіз, «жора-жолдасың көп болсын, ел мұңына, жетім-жесірге құлағың түрік жүрсін, есігің ашық болсын» дегеніңіз болар. Ал «Жасың жетпіске жетпесін» дегеніңізге түсінбедім, - депті Сырым.

- Мен жасым жетпіске жеткелі
Жеті пәлеге кездестім:
Асусыз тауға кездестім,
Өткелсіз суға кездестім,
Аямас жауға кездестім.
Арылмас дауға кездестім,
Табылмас жоққа кездестім,
Дауасыз дертке кездестім,
Елсіз шөлге кездестім.

Мен сені осы жеті пәлені көрмесін деп едім, сен оған түсінбеген екенсің ғой. Әйтпесе мен саған бір жетпіс түгіл, жүз жетпісті көпсінермін бе балам! -

дейді қарт. Сонда Сырым жадырап, Малайсарының жұмбақтап айтқан сөздеріне былай деп жауап берген екен:

Асусыз тауға кездессеңіз,
Тізеңіз қалтырайтын болған болар.
Арылмас дауға кездессеңіз,
Келініңіз сыйламайтын болар,
Балаңыз тыңдамайтын болар,
Өткелсіз суға кездессеңіз,
Көзіңізді мұнар шалған болар,
Елсіз шөлге кездессеңіз,
Қатарыңыз аз қалған болар,
Табылмас жоққа кездессеңіз,
Орындалмаған арман болар
Дауасыз дертке кездессеңіз,
Опасыз жалған болар.

- Тауып айттың балам, тап шыным солай. Енді есінде сақтайтын үш сөз бар: обал, сауап, борыш. Осы үш ұлы сөзді есіңнен шығармағайсың. Сонда айналаңнан ел кетпес, ал елің сүйсе, сыртқы дұшпан ештеңе етпес, - деп Малайсары батасын беріп, Сырымды аттандырған екен.

36.

Сырым 9-10 yaşlarındayken otlaktan dönen hayvanlarını karşılamak için dışarıya çıkmış. Bu sırada biri atlı öbürü yaya iki kişiyi görmüş. Birinin elinde avladıkları bir tilki varmış. İkisi aralarında bu tilkiyi paylaşamıyormuş. Сырым henüz Dat'ın küçük oğluymuş. İkisi çocuğa “Sen bizim davamıza karar ver. Sen ne dersен o karara razıyız.” demiş. Çocuk önce yaya kişiyi dinlemiş. Yaya kişi “Bütün yaz bu tilkiyi görmüştüm. İlk kar yağar yağmaz onu öldürmeyi düşünüyordum.” demiş. Daha sonra atlıyı dinlemiş ve atlı şöyle demiş “Bugün erken kalktım ve peşine takıldım. Sonra da öldürdüm, bu tilki benim.” Сырым doğru kararı vermek için “Öyleyse tilkiyi bana verin.” demiş ve kararını açıklamış “Eğer tilki erkekse atlı alacak, dişi ise yaya alacak.”

Tilkinin cinsiyetine bakmışlar ve erkek olduğu için atlıya vermişler. Yaya bu karara karşı çıkmış ve “Neden böyle yaptın?” demiş. Sırım “Kadınlar uzak yola çıkmaz, köy içerisinde gezer. Erkekse istediği yere gider. Belki de sizin hep gördüğünüz tilki dişidir. Siz gene bakın, belki o tilki ortalıkta dolaşıyordur.” demiş. İki üç gün sonra yaya adam tilkisini gene görmüş. Tilkiyi yakalamış ve cinsiyetinin dişi olduğunu öğrenmiş.

36.

9-10 Шамасында Сырым кешке қарай өрістен келе жатқан малдың алдынан шығып тұрған аттылы кісі мен бір жаяу кісіге тап болады. Орталарында соғып алған түлкісі болыпты. Екеуі сол түлкіге таласып келе жатыр екен. Бала Даттың баласы екен. Бала әлі сәби екен. «Құдай осы баланың аузына не салса соған риза болайық»- дейді. Әлгі дау қуғандар. Сонда жаяу: «Жаздай осы түлкіні өзім көріп жүр едім, бірінші қар түсісімен соғып алайын деп жүр едім», - дейді. Аттылы: «Бүгін ерте тұрып ізіне түсіп соғып алып едім, еңбек менікі»-дейді. Сырым:Әй , ағайлар , ендеше түлкіні маған беріңдер,-дейді. Түлкіні «Еркек болса аттылы сенікі, ұрғашы болса жаяу сенікі»,- дейді.

Барып қараса еркек болып шығады, түлкі аттылыға тиеді. Жаяу налып: «Мұның қалай?!»-депті. Сонда Сырым: «Әйел адамның жүретін жері алыс емес, ауыл арасы ғана болады, ал еркек адам-қайда бармайды, сірә сіздің көріп жүрген түлкіңіз ұрғашы болар. Әлі де болса қараңыз көрген жеріңізде жүрген болар,»- дейді. 2-3 күн өткесін жаяу түлкісін тағы көреді. Соғып алып қараса ұрғашы екен.

37²²

Sırım daha çocukken Malaysarı Kadı'ya selam vermek için gelmiş. İhtiyar çocuğa bakış atmış ve “Ee, kimin oğlusun?” demiş. Sırım “Dat'ın oğluyum.” demiş. “Koyun bile güdemeyen kötüden büyük bir oğlan doğdu demiştі, demek ki sen osun?” demiş ihtiyar. Bunun karşısında Sırım “Evet, öyleyiz. Fakat bir kucak

²² M. Tilevjanov, **Dala Kemengeri Nemese Sırım Turalı Sır**, Oral, Söзstan, 1990.

odundan bir oklava dermiş dedelerimiz. Benim babam kötüyse bütün kötüler öyle olsun. Ben seni hazineli ihtiyar zannediyordum, meğer sen geveze bir ihtiyarmışsın.” demiş. “Oğlum baban kötü birisi olabilir fakat annen çok iyi ve çalışkan biri. Gündüz gelen yirmi adamla akşam gelen yirmi adamı eksiksiz ağırlar, onları memnun eder. Sen annene çekmişsindir.” demiş ihtiyar. “Annem çalışkan biriyse, onun neresi ayıp. Babam kadı olmazsa da kadıların geldiği ev olmuş. Annem gündüz yirmi, akşam yirmi kişi ağırlarsa hepsi kırk kişiymiş demek ki. Kırkın biri Hızır’dır. Demek ki Hızırlık anneme geçmiştir. İhtiyarın üç türü mevcuttur diye duymuştum; “kazımır şal” geveze ihtiyar, “kadırsız şal” değersiz ihtiyar, “kıdırma şal” gezgin ihtiyar. Siz bu özelliklerin hangisini taşıyorsunuz?” diye sormuş Sırım.

İhtiyar, çocuğun alındığını düşünmüş ve “Oğlum, seni eleştirmek için söylediğim sözlere alınma. Kötüden iyi doğar, kimsenin inanası gelmez; iyiden kötü doğar, değersiz olur. Sen de bana soru sordun. Üç türlü özellik saydın. Sen de beni eleştirmek istedin. Fakat bir insanın değeri kendine sorulmaz. Değersiz olduğumu düşünüyorsan halkıma sor. Geveze dersin de eşim ölmüştü, artık gelinin eline bakmış bir yetim ihtiyar olduğum için gelinime sor. Gezgin dersin de komşuma sor. Şimdi ne işle geldin bana onları söyle.” demiş.

Bu soru üzerine çok sevenen Sırım gülümseyerek Malaysarı ihtiyara şöyle demiş: “Köyünde bir tepe varsa bağlı olan atla eşittir, akıllı bir ihtiyar varsa yazılı olan mektupla eşittir denilen güzel söz vardır. Ben size hem selam vereyim hem duanızı alayım diye gelmiştim.” “Tamam oğlum. Adam olacak çocuğun işi olur adamlar, adam olmayan çocuğun ne işi olur adamlar? Aklın peşinden kovalayan, söz almak isteyen, ata binip halkı yönetmek isteyen çocukmuşsun. Akıl gençtedir, asillik ise taştadır. Ben artık ihtiyarım, bende ne akıl var. Elimde varsa acımam sana veririm, duamı da veririm. Öncelikle benim bir işim var, sen onu hallet.” demiş ihtiyar. “Bayulı’nun barımta²³ya gitmiş bir oğlunu Alim boyunun adamları öldürmüştü. Bu olay üzerinden iki üç sene geçti. İşte o ölmüş oğlanın davası sorgusuz kaldı. Erkeğin davasını gencin iyisi ya da ihtiyarın kötüsü (şeytanı) sorgular derlermiş. İhtiyarladığımda geveze ihtiyar adı takıldı. Böylece Alim boyunun Aksuvat Kadı’sına gidemedim. Gençlerden de biri çıkıp ağabeylerinin davasını

²³ Düşmanlık sebebiyle iki kabilenin birbirinin malını alıkoyması.

sorgulamadı. İki halkın arası bozuldu, komşu halk artık birbirleriyle konuşmuyorlar, araları açıldı. Artık kız veremiyoruz, gelin alamıyoruz.” İhtiyar bu durumu anlattıktan sonra Sırım “O zaman dede, ben sizin bu işinizi bitireyim. Sonra devamını konuşuruz.” demiş. Sırım önce köyüne gelmiş, yanına itibarlı on iki kişiyi seçmiş ve Alim boyunun aksakalı Aksuvat Kadı’nın köyüne gitmiş. Aksuvat Kadı atın toynağı toz yapar diyerek köyüne atlı kişiyi kabul etmezmiş. Köy dışına atı bağlamak için mama²⁴ ağaç hazırlatmış, ip gerdirmiş. Sırım’ın önderliğindeki on iki kişi ipi görmüşler fakat duraksamadan köye doğru yürümüşler. Dışarıda bekleyen Aksuvat Kadı birçok atlıyı görmüş ve bu duruma kızmış. Sesini yükselterek “Vay, durun artık. Öğleyin köyüme doğru saldıran, tozunu yükselten kim bunlar?” diye elindeki bastonunu yukarıya kaldırmış.

Sırım altındaki atını hızlı koşturmuş ve öne çıkmış. “Kadım, eğer yurdum dersen yurdun oluruz, düşmanım dersen düşmanın oluruz. Altı kırın altından yaya gelecek Bayulı senin gelinin değildir.²⁵” diye sesini yükseltmiş. Aksuvat’ın kulağına yanındaki adam fısıldamış ve “Gelenlerin sayısı on ikiymiş.” demiş. “Eee, o zaman On İki Ata Bayulı tam olarak ata binmiş. Gelenleri ayrı evlere alın.” diyerek Aksuvat Kadı evine girmiş. Sırım iki arkadaşıyla Aksuvat’ın evine gelmiş. Fakat kadı bunlarla samimi bir şekilde konuşmamış. “Kadı, hal hatır soralım.” demiş Sırım suyunu içerken. “Oğlum, beni sorarsan yurdum Alim boyu, yerimi sorarsan Buyırgan, ismimi sorarsan Aksuvat. İşte gördüğün yurdun içindeki bir direğim.” demiş Aksuvat. Sırım bunun üzerine “Kadı, suvatım, direğim diye övünmeyiniz.

K. Tk. Suv jamanı suvat

Basınan sokpak kepteydi

Mülük jamanı kazık

Basınan tokpak kepteydi

Buyırgan degen bizdin jerde şöp boladı

Onı jegen mal tok boladı

Tok maldı soyıldatıp aydasa

İlezde jok boladı

T. Tk. Suyun kötüsü suvatır

Başından patikalı yol eksik olmaz

Mülkün kötüsü direktir.

Başından tokmak eksik olmaz

Buyırgan adında bizde bir ot var

Onu yiyen hayvan tok olur

Tok hayvanı döverek sürerse

Hemencecik ortadan kaybolur

²⁴ At bağlanan direk.

²⁵ Eski dönemlerde Kazak Türklerinde yeni gelin damadın köyüne ilk geldiğinde atını bir tepeye bırakır köye kadar yaya gelirmiş.

Alim bolsan, alindi bil

Alim isen gücünü bil

Adamımın kunın ber

Adamımın davasını ver.

Sırım'ın söylediği söze razı olan Aksuvat Kadı “Oğlum, sana razı oldum. Bayulı'nın bir adamı bizim çobanlar tarafından öldürülmüştü. Erkeğin davası bin koyundur. Paylaştırıldığı zaman her eve bir koyundan gelir. Bir koyundan Alim boyunun evleri fakirleşmez. Arayan olursa kaybolan yok olmaz. Kasten öldürülmüş biri değildir. Şimdi bunun son sözünü kendin söyle.” demiş.

Sırım kararını Aksuvat Kadı'ya şöyle söylemiş: “Bir ahır koyun yaz ayında yavrular. Bu koyunları yavrularıyla beraber alıp Bayulı'nı zengin etmeye gelmedim. Akrabalık ilişkilerini eskisi gibi canlandırılalım diye geldim. Eğer son sözü bana bıraktıysanız kasten öldürülen ölüm değildir dediniz, öyleyse adamın davası koyun da değil, kuzu da değil elli tane at olsun.”

Sırım'ın son sözünü makul görüp karşı taraf kabullenmiş. İki halk arasında tekrar barış sağlanmış. İstedikleri hayvanları alınca artık Sırım ve Sırım'ın arkadaşları yola hazırlanmış. Bu sırada Aksuvat Kadı, Sırım'ın yanına gelmiş ve şu şekilde vedalaşmış: “Yavrum Sırım! Çocuğun iki türü mevcuttur. Halkın oğlu ve evin oğlu. Halkın bütünlüğünü düşünen halkın oğluymuşsun. Amacına ulaş. Bahtın açık olsun! Bu senin ilk davanmış. Adaletli davrandığın için nar²⁶ın öncülük ettiği dokuz tane deve veriyorum. Artık bundan sonra senin payın hep dokuz tane deve olsun.”

Sırım elli atı sürmüş, hediyelerini de arkadaşlarına paylaşmış, halı örtülmüş kara narı da Malaysarı ihtiyarın kapısının önüne bağlamış. Malaysarı ihtiyar Sırım'ın yaptıklarından çok memnun kalmış ve onu misafir etmiş. Sonra da:

K. Tk. Kevden tolı bavır bolsın

T. Tk. Gövden dolu kardeş olsun

Arkan kara narday javır bolsın

Sırtın kara narıncı gibi javır²⁷ olsun

Üyinnin sırtınan dübir keptesin

Evin dışında gürültü eksik olmasın

Kulagının sırtınan sibir keptesin

Kulağından fısıltı eksik olmasın

Birak jasın jetpiske jetpesin

Fakat yaşın yetmişe gelmesin!

diye duasını okumuş. “Yaşın yetmişe gelmesin.” sözü Sırım'a ağır gelmiş. “Kevden tolı bavır bolsın dediğiniz sitemci olma, affedici ol, gönlünü her zaman ferah tut,

²⁶ Tek hörgüçlü deve.

²⁷ Çok binme neticesinde hayvan sırtında meydana gelen yara.

zaten sayımız az. Bu Kazak akrabam, şu Kazak yabancım deme. Hepsini aynı seviyede sev. Hepsini kardeşin gibi kucakla anlamındadır. Üyinnin sırtınan dübir keptesin dediğiniz ise arkadaş, akrabaların çok olsun, halkın ve yetimlerin kederine hep kulağın ve evin kapısı açık olsun anlamındadır. Birak jasın jetpiske jetpesin dediğinizi anlamadım.” demiş. Malaysarı ihtiyar şöyle cevap vermiş: “Oğlum, ben seksen yaşındayım. Yetmiş yaşına geldiğimde yetmiş çeşit belayla karşı karşıya kaldım. Geçitsiz suya, geçitsiz dağa, olmayan şeye, kara saçlı anneye, hayırsız babaya, şifası olmayan derde. Ben bunun gibi belalardan uzak olasın diye öyle söyledim. Sen onu anlamadın. Yoksa ben sana yüz yetmiş yaşı da veririm.” Sırım “Aksakalım, geçitsiz su ve dağla karşılaştıysanız diziniz titriyordur demektir. Elinize baston alınız, en azından dayanağınız olur. Bulunmayan şeyle karşılaştıysanız gözünüzü karanlık kaplamıştır. Şakşa²⁸ koymak için iç cep yaptırınız, lazım olduğunda hep yanınızda olsun. Kara saçlı anneyle ve hayırsız babayla karşılaştıysanız oğlunuz ve gelininiz sizin değerinizi anlamıyordur. Onlara iyi görünmek için kulağınız sağır, gözünüz kör gibi olsun. Şifası olmayan dertle karşılaştıysanız artık yaşınız ilerliyordur.” diye Malaysarı’ya karşı cevap vermiş. “Aferin çocuğum. Hepsini anlamışsın, doğru çözdün. Şimdi aklında tutman gereken üç sözüm var. Onlar vebal, sevap, vazife. Bu üç sözü hep aklında tutarsan halkın hep seninle olur. Eğer halkın seni severse düşman bir şey yapamaz. Şimdi elini aç, duamı vereyim.” diye duasını okumuş ve saygı göstererek onu uğurlamış. Tam o sırada Malaysarı “Hey Sırım!” diye eliyle kafasını göstermiş. Sırım “Tamam dede.” diye dilini göstermiş. Köyden uzaklaşınca Sırım’ın arkadaşları “O ihtiyarın eliyle başını göstermesi ve senin dilini çıkarman ne anlama geliyor?” diye sormuşlar. Sırım gülümseyerek “İhtiyarın başını göstermesi, başa bela nereden gelir demesidir. Benim dilimi çıkarmam ise başa bela dilden gelir diye verdiğim cevaptır. Bundan sonra da ihtiyar başını eğdi ve elini salladı. Bu da baht da dilden bela da dilden demektir. O yüzden dilime dikkat etmem gerektiğini söyledi.” diye arkadaşlarına anlatmış.

37.

Сырым бала кезінде Малайсары биге сәлем бере барса, қарт балаға күнсалып қарап;

²⁸ Hayvanın boynuzundan yapılan enfiye kutusu.

- Уа, қай баласың? - депті.

- Даттың баласымын, - дейді Сырым.

- Қой жая алмайтын жаманнан қолақпандай ұл туды деп еді, сірә, сен сол боларсың?

- Болсақ, болармыз. Бірақ, бір құшақ отыннан бір оқтаулық мүсін шығады деуші еді атамыз қазақ, әкем жаман болса, сондай-ақ болар. Өзіңді қазыналы қарт екен деп келсем, қазымыр қарт па едің?

- Бала, әкең нашар болғанмен, шешең пысық еді. Күндіз келген жиырма адамды, түнде келген жиырма адамды ренжітпей атқарушы еді, шешеңе тартқан боларсың.

- Шешем пысық болса, оның несін айып көрдіңіз. Әкем би болмаса да, би түсетін үй болыпты, ал, шешем күндіз келген жиырма адамды, түнде келген жиырма адамды ренжітпей аттандырса, - қырық адам екен, «Қырықтың бірі – қыдыр» деген, онда Қыдыр дарыған болар. Шалдың үш түрі болады деп естідім: қазымыр шал, қадырсыз шал, қыдырымпаз шал, сіз соның қайсысысыз?

- Балам, сынайын деп айтқан бір-екі ауыз сөзімді көңіліңе алма, «Жаманнан жақсы туады – адам айтса нанғысыз, жақсыдан жаман туады – бір аяқ асқа алғысыз». Сен де маған шалдың үш түрін айтып, сын тастадың. Алайда, кісінің қадырын оның өзінен сұрамас болар. Қадырсыз десең, халқымнан сұра. Қазымыр десең, кемпірім өліп, келінге күнім қараған жетім шалмын, – келінімнен сұра. Қыдырымпаз десең, көршімнен сұра. Енді келген жұмысыңды айт.

Сонда Сырым көңілі жадырап Малайсарыға былай дейді:

- «Аулыңда төбе болса – ерттеулі атпен тең, ақылды қарт болса - жазулы хатпен тең» деуші еді, сәлем беріп, бата алғалы келдім.

- Жарайды, балам, «Кісі болар баланың кісіменен ісі бар, кісі болмас баланың кісіменен несі бар». Ақыл қуып, сөз бастайын деген бала екенсің, атқа мініп, ел бастайын деген бала екенсің, «Ақыл – жастан, асыл – тастан», азуын шалып, ақылын танып отырған шалда не бар дейсің. Барымды аямаспын, батамды да берермін, алдымен көңілімде жүрген бір түйткіл бар, соны айтайын», - дейді қарт. Байұлының барымтаға барған бір баласын Әлімнің жігіттері өлтіргелі екі-үш жыл болды. Сол ердің құны күні бүгінге дейін сұраусыз. «Ердің құнын жастың жайсаңы даулайды, не кәрінің сайтаны даулайды» деуші еді, қартайғанда

қазымыр атанып, Әлімнің Ақсуат биіне бара алмадым, жастан жайсаң шығып, ағасының құнын сұрай алмады. Ел арасы дұрдараз болып, бүлініп барады, жапсарлас отырған ел бір-біріне қатынасудан, қыз алып, қыз берісуден қалды.

- Онда, ата, осы тапсырмаңызды орындап келіп сөйлесейін, - деп, Сырым аулына қайтып кетеді. Қасына елдің басты адамдарынан он екі кісі ертіп, Әлім руының ақсақалы Ақсуат бидің аулына келеді. Ақсуат би ат тұяғы шаңдатады деп, аулына аттылы кісіні түсірмейді екен. Ауыл сыртынан ат байлайтын мама ағаш қақтырып, арқан кергізіп қояды екен. Сырым бастаған топ жолында құрулы тұрған кермені көргенімен, оған тоқтамай, би аулына тура тартады. Сонда сыртта тұрған Ақсуат би бір топ аттылыны көріп, ызғарлы дауыспен:

- Уа, тоқта түге. Тапа-тал түсте шабатындай аулымның үстін шаңдатып жүрген бұл кім өзі, - деп қолындағы ақ таяғын көтеріп, ақырып кеп жібереді.

Сонда Сырым астындағы кертөбел атын борбайлап, топтан омыраулап озып шығып:

- Уа, би! Ел десең – елміз, жау десең – жауымыз. Алты қырдың астынан жаяулап келетін Байұлы сенің келінің емес, - дейді, дауыстап. Ақсуаттың құлағына оның қасында тұрған бір жігіт жәймен ғана сыбырлап:

- Өздері он екі екен, - дейді.

- Онда он екі ата Байұлы атқа мінген екен, үй-үйге бөліп түсіріңдер, - деп, Ақсуат би өзі үйге кіріп кетеді.

Сырым екі серігімен Ақсуаттың үйіне түседі. Бірақ, би шешіліп сөйлесе қоймайды.

- Би, жөн сұраса отыралық, - дейді Сырым сусын ішкен соң.

- Бала, менің не жөнімді сұрайсың. Елімді сұрасаң – Әлім, жерімді сұрасаң – Бұйырғын, атымды сұрасаң – Ақсуат. Осы елдің ортасындағы бір қазығымын, - дейді Малайсары.

- Би «Суатпын», «Қазықпын», - деп мақтанбаңыз, - дейді сонда ілік іздеп отырған Сырым:

Су жаманы - суат,

Басынан соқпақ кетпейді.

Мүлік жаманы – қазық,

Басынан тоқпақ кетпейді.

Бұйырғын деген біздің жерде шөп болады.

Оны жеген мал тоқ болады.

Тоқ малды сойылдап айдаса,

Ілезде жоқ болады.

Әлім болсаң, әліңді біл,

Адамымның құнын бер, - дейді.

- Бала, сөзіңе қандым. Байұлының бір жігіті біздің елдің малшыларынан жазым болғаны рас-ты. Ердің құны – мың қой, үлесе келсе, үй басына бір қой. Бір қойдан Әлімнің елі кедейленіп қалады деп жүргенім жоқ еді. Іздеушісі болса, табылмас жоқ болмайды. Жорта өлтірілген жоқ, жортуылда болған жазым ғой, билігін өзіңе салдым, төрелігін айт.

- Бір қора қойдың бір жазғы төлімен біз де Байұлын байытқалы келгеніміз жоқ, би. Ағайын арасындағы қарым-қатынасты қалпына келтірейік деп келдік. Егер билікті маған берсеңіз – «Жорта емес, жортуылда болған жазым», - деп отырсыз ғой, ерімнің құны жарты құн болсын және қой да емес, қозы да емес, елу жылқы болсын, - депті Сырым.

Міне, осы билікке екі жағы да тоқтап, екі рулы ел табысып тарқапты. Тиісті малын алып, Байұлының жігіттері жүргелі тұрғанда, Ақсуат Сырыммен былай деп қоштасқан екен:

«Сырым, шырағым, баланың екі түрі болады: үй баласы, ел баласы. Ел арасының бүтіндігін ойлап, ел баласы болайын деген екенсің, мұратыңа жет, бағың ашылсын! Алғашқы айтқан билігің екен, әділдігің үшін жолыңа нар бастаған «Бас тоғыз» байлаттым. Бұдан былай сенің сыбағаң «Бас тоғыз» болсын.

Сырым елу жылқыны елге айдап, олжасынан басқасын серіктеріне үлестіреді де, қалы кілем жабылған қара нарды өзі жетектеп әкеп Малайсары қарттың босағасына байлапты. Малайсары қария Сырымға разы болып, қонақ етіпті. Сосын:

- Кеудең толы бауыр болсын,

Арқаң қара нардай жауыр болсын.

Үйіңнің сыртынан дүбір кетпесін,

Құлағыңның сыртынан сыбыр кетпесін.

Бірақ, жасың жетпіске жетпесін, - деп бата беріпті. «Жасың жетпіске жетпесін» деген сөз Сырымның көңіліне келіп қалады да:

- «Кеудең толы бауыр болсын» дегеніңіз – «Өкпешіл болма, кең де кешірімді бол, ат төбеліндей аз қазақты алыс-жақын деп бөлмей, бауырыңа тарт» дегеніңіз болар. «Үйіңнің сыртынан дүбір, құлағыңның сыртынан сыбыр кетпесін» дегеніңіз – «Жора-жолдастарың көп болсын, ел мұңына, жетім-жесірге құлағың түрік, есігің ашық болсын» дегеніңіз болар. Ал, «Жасың жетпіске жетпесін» дегеніңізді түсіне алмадым, - дейді. Сонда Малайсары оған қарап:

- Балам, менің жасым қазір сексенде. Жетпіске келгенде жетпіс түрлі бәлеге душар болдым: өткелсіз суға, асусыз тауға, табылмас жоққа, қара шашты шешеге, қайырымсыз әкеге, дауасыз дертке. Міне, мен сені осы бір пәлелерден аулақ болсын дегенім еді, - сен оған түсінбеген екенсің ғой, әйтпесе, мен сенен жүз жетпіс жасты көпсінермін бе? – деп, наз еткен көрінеді.

- Иә, биім, өткелсіз суға, асусыз тауға кезіккеніңіз – буыныңыз босап, тізеңіз қалтыраған екен, қолыңызға таяқ ұстаңыз – таяныш болады. Табылмас жоққа кездессеңіз – көзіңізді мұнар шалған екен, бесаспап кісенеңізді қолыңыздан тастамаңыз, шақша салатын жанқалта салдырып алыңыз, керегіңіз жаныңыздан табылады. Қара шашты шешеге, қайырымсыз әкеге тап болсаңыз – бала мен келін қадіріңізге жетпейді екен, оларға жағу үшін, көзді соқыр, құлақты кереңге айналыңыз. Дауасыз дертке кездессеңіз – оны ұлғайған жасыңыздан көріңіз, - дейді Сырым оған қайыра жауап қатып.

- Бәрекелді, балам. Бәрін дұрыс түсініп, дұрыс шештің. Енді есіңе салатын үш сөзім бар: обал, сауап, борыш. Осы үш сөзді есінде сақтасаң, айналаңнан елің кетпес. Елің сүйсе, басқа дұшпан ештеңе етпес. Қані, қолыңды жай, батамды берейін, - деп батасын беріп, құрметтеп аттандырыпты. Аттандырып тұрып Малайсары:

- Ей, Сырым! – деп, қолымен шұқып өзінің басын көрсетеді. Сырым:

- Ләппай, ата, - деп жалт қарап, тілін шығара қояды. Ауылдан ұзап шыққан соң серіктері Сырымнан:

- Әлгі қарттың қолымен шұқып басын көрсеткені несі? Сенің тіліңді шығарғаның не? – деп сұрайды. Сонда Сырым миығынан күліп:

- Қарттың басын көрсеткені – «Басқа пәле неден?» дегені, менің тілімді шығарғаным – «Басқа пәле – тілден» дегенім. Сонда ол басын изеп, қолын бұлғады, онысы – «Бақыт та – тілден, бәле де – тілден. Тіліңе сақ бол» дегені еді, - депті.

38²⁹

Sırım, Esimhan'ı öldürdüğünde, Aldiyar Kadı önüne çıkmış ve:

K. Tk. Karadan han boldın

Ayırdan nar boldın

Joktan bar boldın

Könedен dayren ozdı

Köndey kamka tozdı

Atadan ul ozdı

Anadan kız ozdı

demiş. Bunları duyan Sırım:

K. Tk. Karadan han bolsam

Halkım kalagan bolar

Ayırdan nar bolsa

Atam jaragan bolar

Könedен dayren ozsa

Jaksı jetken bolar

Köndey kamka tozsa

Dayreni ötken bolar

Atadan ul ozsa

Erkindigi bolar

Anadan kız ozsa

Erkeligi bolar

diye cevap vermiş.

T. Tk. Halktan çıktın Han oldun

Ayır³⁰dan nar oldun

Yoktan var oldun

Eskiden zaman geçti

Gön gibi kamka³¹ eskidi.

Babayı oğlan geçti

Anneyi kız geçti

T. Tk. Halktan çıkmış Han ise

Halkım seçmiştir.

Ayırdan nar olduysam

Dedemin gücüdür

Eskiden zaman geçtiyse

İyi yetişmiştir

Gön gibi kamka eskidiyse

Zamanı gelmiştir

Babayı oğlan geçtiyse

Özgürlüğüdür

Anneyi kız geçtiyse

Şımarıklığıdır

38.

²⁹ B. Adambayev, *Altın Sandık*, Almatı, Jazuşı, 1989, s. 45.

³⁰ Harmanda sap ve ot toplamada kullanılan uzun saplı çatal, dirgen.

³¹ Bir tür işlenmiş ipek kumaş.

Сырым Есімханды өлтіргенде, Алдияр би оның алдынан шығып:

- Қарадан хан болдың,
Айырдан нар болдың,
Жоқтан бар болдың,
Көнеден дәурен озды,
Көндей қамқа тозды.
Атадан ұл озды,
Анадан қыз озды, - деп, төкпектей сөйлеп қарсы алады. Сонда

Сырым тұрып:

- Қарадан хан болсам,
Халқым қалаған болар.
Айырдан нар болсам,
Атам жараған болар.
Көнеден дәурен озса,
Жасы жеткен болар.
Көндей қамқа тозса,
Дәурені өткен болар.
Атадан ұл озса,
Еркіндігі болар.
Анадан қыз озса,
Еркелігі болар, - деп жауап берген екен дейді.

39³²

Eskide Jayık бойunun іс кiсiмлерiнде Күчүк Cүз'үн Tана, Таbын гiби бойлары отурумш. Түркмен һаны бу топраклары кенди үйнетими алтына almak iчин һеп бир баһане арыуормш. Бу амаçла гүнлерден бир гүн Jayık бойunun iс кiсiмiндеки Jetiru Түбек бойуна шү шекилде шарт кошмш: “Sizin тайларынын кишнейен sesinden bizim кiсiраклар дүшүк yapıyor. Bunun iчин de Түбек бойunun шаирлери, yырчылары, kahramanлары, aksakal kadıları önüme gelsin, cevap versin.” demiш.

³² S. Mukanov, XVIII-XIX. Yüzyıl Kazak Edebiyatının Tarihi Makaleleri, Almatı, Jazuşı, 1942.
39. anlatıdan itibaren 60. anlatıya kadar bu eser kullanılmıştır.

Tübek yurdunun aksakal ve kadıları kendi aralarında danışmışlar “Bu Türkmen hanı bizimle düşman olmak istiyor. Biz ona karşı duramayız, gücümüz yetmez. Bizi yönetmek isterse kabullenmekten başka çaremiz yoktur.” diye karar almışlar. Bu toplantıda genç çocuk Sırım da varmış. O aksakalların kararını duymuş ve dayanamayıp yerinden kalkmış ve şöyle demiş: “Aksakallar, sizlerin bu kararınız son karar mı? Ben Türkmen hanına gidip cevap vermek istiyorum. Fakat benim bir isteğim var.” Aksakallar Sırım’ı çocuk görseler bile onun isteğine kulak vermişler. Sırım’ın isteği şuymuş: “Bana bir tane çok bağırın nar, bir tane de çolak tüfek, sonra da dokuz, on tane keçi veriniz.”

Toplanan halk Sırım’ın isteğini yerine getirmiş. Sırım böylece yanına bir yardımcı olarak Türkmen hanına gitmiş. Birkaç gün sonra Türkmen hanının kalesine gelmiş. Şehrin köpekleri Sırım’ın önüne havlayarak çıkmış. Sırım onları elindeki tüfekte öldürmüş. Bunu gören köpeklerin sahibi Sırım’ı dövercesine bağırarak Sırım “Benim bu yaptığım işin kararını Han versin. Beni Han’a götürün.” demiş. Böylece onlar Han’ın sarayının önüne gelmiş ve içeriye haber yollamışlar. Han bunları içeriye almış. Han’la konuşurken Han “Bu köpekleri neden öldürdün?” demiş. “Han, ben Tübek yurdundan sizin sorularınıza cevap vermek için geldim.” demiş Sırım. Han “Bu sorulara cevap vermek için ben seni çağırmadım. Aksakal ve kadılarınız gelsin, cevap versin.” demiş. “Efendim, şarkıcı ve yırcı ararsan benim kara devem var, sürekli bağırır. Aksakal, kadı ararsan sakalı yere kadar keçilerim var.” diye Sırım Han’a cevap vermiş. Han “Köpekleri niye öldürdün?” demiş. Sırım “Efendim! Tübek yurdunun koyununa kurt saldırdığında köpeklerin bir tanesi bile yardıma gelmedi. Kulaklarının saçakları sarkık sarkık ortalıkta ancak dolaşırlar. Bu yüzden onları öldürdüm.” demiş. Bunu duyan Han kızmış ve “Yavrum! Tübek boyunun koyunlarına kurt saldırdığında buradaki köpekler onu nerden bilsin?” demiş. Sırım da “Efendim! Bu sözünüzü unutmayınız. Tübek boyunun taylarının sesini sizin kısraklar nerden duymuş?” diye karşı cevap vermiş.

Böylece Han sözde yenilmiş ve şartından vazgeçmiş. Sırım’ı misafir etmiş, at bindirmiş ve kaftan giydirmiş.

39.

Ертеректе Жайықтың ішкі бетін Кіші жүздің Жетіруының тана, табын секілді рулары жайлаған екен. Түркімен хандығы сол жерлерді өзіне қосып алмақ ниетімен қазақтардан бойлай ілік іздеумен жүретін болса керек. Осы мақсатпен ол бір күні Жайықтың ішкі бетіндегі Жетіру – Түбек еліне шарт қояды. Ол: «Түбек елінің жабағысының кісінеген дауысын естіп, биелерім құлын тастап жатыр. Осыған түбек елі өзінің ақын-жыршы, батыр-шора, ақсақал-билерін алып келіп, менің алдымда жауап берсін», - дейді.

Түбек елінің ақсақал-билері жиылып, ақылдаса келе: «Бұл Түркімен ханы бізге, сірә, жаулық іздеді. Бұған қарсыласа алмаспыз. Бізді өзімен қосып аламын десе, көнеміз-дағы», - дейді. Осы кеңесте жас бала Сырым да қатысып отыр екен. Ол, ақсақалдар жаңағыдай ұйғарымға келген соң, шыдай алмай, орнынан тұрып, былай дейді:

- Ал, ақсақалдар, сіздер осылай ұйғардыңыздар ғой. Бірақ мен осы Түркімен ханына барып жауап беріп қайтқым келіп отыр. Алайда бір айтар тілегім бар, - дейді. Ақсақалдар мұны қанша баласынса да тілегін тыңдайды. Сонда Сырым:

- Маған бір бақырауық нар, бір шолақ қара мылтық, сосын 9-10-ға келген серке беріңдер, - дейді. Жұрт оның тілегін орындайды. Сырым осылайша қасына бір қосшы алып, Түркімен хандығына жүріп кетеді. Біраз күн өтіп Түркімен ханының қамалына да жетеді. Шаһардың керемет бір төбет иттері шабаландап Сырымның алдынан шығады. Сырым оны шетінен атып өлтіре береді. Оны көрген иттердің иесі Сырымды сабарға дейін барады. Сонда ол:

- Менің бұл ісіме төрелікті хан берсін, ханның алдына жүріндер, - дейді. Сөйтіп, Сырым қақпаға келіп, хабарласып, ханға кіреді. Ханмен сөйлесіп отырғанда хан:

- Мына иттерді неге аттың? – дейді.

- Хан, мен Түбек елінен келдім. Сіздің қойған шартыңызға жауап бергелі келдім, - дейді Сырым.

- Жоқ, жауап беруге сені шақырған жоқпын, ақсақал-билеріңді шақырдым. Сен әуелі менің жаңағы сұрағыма жауап бер, - дейді.

- Тақсыр, хан! Әнші-жыршы десең, кара түйем бар, үзбей бақыратын. Ақсақал-би десең, сақалы жерге тиген серкем бар, - дейді.

- Ал, иттерді неге аттың?

- Тақсыр, Түбек елінің қойын қасқыр қырып жатқанда, біреуі бармайды, құлақтарының шашағы жалбырап жүреді де қояды, соған ренжіп аттым, - дейді. Сонда хан ренжіп:

- Шырағым-ау, Түбек елінің қойын қасқыр қырып жатқанын мұндағы иттер қайдан біледі? – дейді.

- Тақсыр, осы сөзіңізді ұмытпаңыз. Түбек елінің жабағысының даусын сіздің билер қайдан естиді? – депті Сырым.

Сөйтіп, хан сөзден ұтылып, шартынан қайтады. Сырымды қонақ етіп, ат мінгізіп, шапан жауып, шығарып салады.

40.

Han, Rusya'ya bağlı olmak istediğini bildirmek için Çar'a elçi göndermiş. Çar "Öyleyse bize gölü ve ırmağını satsın." demiş. Bunu duyan Han ne yapacağını şaşırmış, bütün kadıları ve aksakalları toplamış ve onlara danışmış. Kadılar ve aksakallar Sırım'a gidip akıl sormuş. Sırım "Suyu satarız. İstedіği yere terazini kursun ve her kadagını³³ yarım kuruştan alsın." demiş.

40.

Хан Ресейге қосылу жөнінде тілек айтып, патшаға жаушы жіберіпті. Патша:

- Ендеше, бізге өзен-көлін сатсын, - дейді.

Мұны естіген хан амалы құрып, би-төрелерін жинап, ақыл сұрайды. Би-төрелер Сырымға жүгінеді. Сырым:

- Суды сатамыз. Қалаған жерден таразысын құрсын да, әр қадағын жарты тиыннан ала берсін, - депті.

³³ Yarım kiloya yakın olan ağırlık ölçüsü birimi.

41.

Kazak Türklerinde şöyle bir deyim vardır: “Tamnın da kulağı bar / Evin de kulağı var.” Bu deyim Sırım’a aitmiş.

Günlerden bir gün yolculuğa çıkan Sırım ve arkadaşlarını Han ayrı ayrı evlere almış ve ağırlamış. Arkadaşları hep konuşmuşlar. Sırım “Hey yiğitler! Dikkatli konuşun. Evin de kulağı vardır.” demiş.

Ertesi gün Han, Sırım’ı sarayına davet etmiş ve “Dün evin de kulağı var demişsin, bunun anlamı nedir?” diye sormuş. Sırım bunun üzerine şöyle demiş: “Han’ım, evin kulağı olmasaydı benim söylediklerimi nasıl öğrenirdiniz?”

41.

Қазақта «Тамның да құлағы бар» деген сөз бар екен. Ол да Сырымнан қалған сөз деседі.

Бірде жолаушылап келе жатқан Сырымды хан қасындағы серіктерімен бөлек бір үйге түсіреді. Серіктері әр нәрсені бір айтып, дабырласа берген соң, Сырым:

- Ей, жігіттер, байқаңдар, тамның да құлағы бар, - депті.

Ертесіне хан оны шақырып алып:

- Кешегі «Тамның да құлағы бар» дегенің қай сөзің? – деп сұрапты. Сонда Сырым тұрып:

- Уа, ханым, тамда құлақ болмаса, менің не айтқанымды сен қайдан білесің, - деген екен.

42

Sırım on iki yaşındayken Nuralı Han’a gelmiş ve hiç çekinmeden şöyle demiş “Babasının olduğu yerde oğlu konuşursa, annesin olduğu yerde ise kızı konuşursa oradan uzaklaş.” Karşısındaki çocuğun cesareti ve aklını denemek için Nuralı Han sağ tarafına dört kişi sol tarafına dört kişi oturtmuş. Sırım’a bakmış ve “Bu oturanların içinde en büyüğü hangimizdir, onu bul?” demiş. Sırım hiç duraksamadan “Yemeğin büyüğü ekmek değil mi? Halkın da büyüğü Han değil mi? Öyleyse buradaki en büyük kişi sizsiniz.” demiş.

42.

Он екі жасар Сырым Нұралы ханның алдында:

- Ата тұрып ұл сөйлегеннен без, ана тұрып қыз сөйлегеннен без, - деп сайрап ала жөнеліпті. Қарсы алдында суырыла сөйлеген баланы сынағысы келген Нұралы хан, оң жағынан төрт кісі, сол жағынан төрт кісі отырғызып қойып:

- Қане, осы отырғандарымыздың ішіндегі ең үлкеніміз қайсымыз, соны тапшы, - депті. Сонда Сырым, мүдірместен:

- Тамақтың үлкені нан емес пе? Халықтың үлкені хан емес пе? Олай болса, осының ішіндегі ең үлкен, сірә, өзің боларсың, - деген екен.

43

Сырым алты yedi yaşlarındaymış. Kuyu başında koyun sürüsünü suvarırken bir yere dava için giden üç dört kişiye rastlamış. Onlar da bu kuyuya gelmiş. Sırım gelen yolculara selam vermiş ve “Yolculuk nereye?” diye sormuş. Kadılar “Bundan birkaç sene önce komşu yurt bütün hayvanlarımızı yağmalamıştı. İşte onun davasını çözmeye gidiyoruz.” demişler. Bunlar durumlarını anlattıktan sonra atlarına binip yollarına devam etmeye çalışırken Sırım “Hey kadım. Bir koyunum ölmüş, ne yapmalıyım?” demiş. Kadılar bunun üzerine “Koyunun öldüyse tuzla.” demiş. Sırım “Tuzum koktuysa ne yapmalıyım?” demiş. Kadılar bu soruya cevap verememiş, duraksamışlar. Sırım kadılara “Siz benim soruma cevap veremediniz, o büyük davayı nasıl çözeceksiniz?” demiş. Genç çocuğun sorusu karşısında şaşkına dönen kadılar “Biz büyük davayı hiç çözemeyiz.” diye geri dönmüşler.

43.

Сырымның 6-7 жасар кезі екен. Бір үйір қойды құдықтан суарып жатса, бір жаққа дау қуып бара жатқан үш-төрт би аттарын суармақшы болып, жолай сол құдыққа тоқтапты. Сәлем соңынан Сырым:

- Қайда бара жатырсыздар? - деп сұрайды. Билер:

- Осыдан біраз жыл бұрын бір көрші отырған ел бар малымызды барымталап алып кетіп еді. Соны қуып бара жатырмыз, - дейді.

Олар осыны айтып, аттарына мініп, жүрмек болып жатқанда, Сырым:

- Уа, билер, бір қойым өліп қалды, оны не істеймін, - дейді.

- Қойың өлсе, тұздап ал, - дейді билер.

- Тұз сасыса, не істеймін, - дейді Сырым. Бұған жауап таба алмай, билер біраз дағдарып тұрып қалады. Сонда Сырым:

Мынау түрлеріңізбен еш нәрсе де бітіре алмассыздар түге, - деп қағытқан екен.

Жас баланың өздеріне қойған сауалынан тосқауыл тапқан билер:

- Сірә, біз үлкен дауды шеше алмаспыз, - деп кейін қайтқан көрінеді.

44

Sırım uzun bir yolculuğa çıkmış. Tam o sırada da annesi vefat etmiş. Annesinin ölümünü duyurmak için Sırım'ın önüne köyün bir adamı çıkmış ve şöyle demiş "Ağası ölürse ne olur?" Sırım "Kanat kırıldı demektir." demiş. Adam "Babası ölürse ne olur?" demiş. Sırım "Yüksek dağı yıkıldı demektir." demiş. Adam "Karısı ölürse ne olur?" demiş. Sırım "Kamçının sapı kırıldı demektir." demiş. Adam "Annesi ölürse ne olur?" demiş. Sırım "O zaman akan pınar kurudu demektir." diyerek durumu anlamış ve yere çökmüş.

44.

Сырым кезекті бір жорықта жүргенінде үйде шешесі қайтыс болыпты. Қазаны естірту үшін оның алдынан ауылдың бір адамы шығып, былай дейді:

- Ағасы өлсе, не болар?

- Қанатыңның қайырылғаны, - деп жауап береді Сырым.

- Әкесі өлсе, не болар?

- Асқар таудың құлағаны.

- Әйелі өлсе, не болар?

- Қамшы сабының сынғаны.

- Анасы өлсе, не болар?

- Онда ағып жатқан бұлақтың суалғаны дағы, - деп Сырым жерге отыра кеткен екен.

45.

Bir ihtiyar gölette oyun oynayan ve suya giren çocukları görmüş. İhtiyar çocukları oradan uzaklaştırmak için kovalamış. İhtiyarın ansızın şapkası düşmüş. Şapkadan korkan at sıçramış ve ihtiyar attan düşüp ölmüş. Ölmüş kişinin davası o dönemde yüz koyun, kırk tane iri baş hayvanmış. İşte o ihtiyarın davasını akrabaları iki üç yıla kadar uzatmış, çözemiymiş. Bu olayı duyan Sırım “Davayı bana verirlerse ben son kararı veririm.” demiş. Böylece Sırım davaya son vermiş ve şöyle demiş:

K.Tk. Aveli suvatka şomılған бала tentek. **T.Tk.** Öncelikle gölette suya girmiş çocuk yaramaz

Екінші ону kuvған шал tentek İkinci onu kovalayan ihtiyar yaramaz

Үшінші ұшып түскен тумак tentek. Üçüncü uçан şapka yaramaz

Төртінші, үркіп жіккан байтал tentek. Dördüncü үркен ve düşüren at yaramaz.

45.

Бірде бір қарт суатқа шомылып жатқан балаларды қуалаймын деп жүріп, абайсызда басынан ұшып түскен оның тұмағынан үркіп, тулай ала жөнелген астындағы атынан жығылып өледі. Өлген кісінің құны ол кезде жүз бас қой, қырық бас ірі қара екен. Соның дауын ауыл ағайыны екі-үш жылға созып жіберсе керек. Оны естіген Сырым:

- Билігін маған берсе, бітістірейін, - дейді. Сондағы Сырым айтқан билік мынау екен:

«Әуелі, суатқа шомылған бала tentek.

Екінші, оны қуған шал tentek.

Үшінші, ұшып түскен тұмақ tentek.

Төртінші, үркіп жыққан байтал tentek».

46.

Sırım'ın Omar adlı kadı torunu varmış. Omar'ın evinde hizmetçi Jumırkoja adlı biri varmış. Hizmetçi Jumırkoja günlerden bir gün Omar'a gelmiş ve şöyle demiş:

K. Tk. Argı atan senin Dat edi

Ol da bir tentek şaldın atı edi

Odan tuvğan Sırım edi

Töre, biymen kırım edi

Odan tuvğan Kazı edi

Bası aynaday taz edi

Taz bolsa da Kazının

Aynalası jaz edi

Odan tuvğan sen edin

Akılın senin kem edi

Mingen atım arıktadı

Jeni bütün şapan kiyip

Küyli at minip keteyin dep keldim

Osı aytkandarımdı bermesen

Senin de basın taz bolsın

T. Tk. Deden senin Dat idi.

O bir yaramaz ihtiyarın adı idi

Ondan doğmuş Sırım idi

Töre³⁴ kadılarla düşman idi

Ondan doğmuş Kazı idi

Kafası ayna gibi dazlak idi

Dazlak olsa bile Kazı'nın

Etrafı yaz idi

Ondan doğan sen idin

Akılın senin eksik idi

Altımdaki atım zayıfladı

Yeni bütün kaftan giyip

İyi bir at binmeye geldim

Bu istediklerimi vermezsen

Senin de kafan dazlak olsun.

46.

Сырымның немересі Омар бидің үйінде Жұмырқожа дейтін жалшы болған екен. Сол бір күні Омарға келіп:

«Арғы атаң сенің Дат еді,

Ол да бір тентек шалдың аты еді.

Одан туған Сырым еді,

Төре, бимен қырын еді.

Одан туған Қазы еді,

Басы айнадай таз еді.

Таз болса да, Қазының

Айналасы жаз еді.

³⁴ Asilzade, aristokrat, soylu

Одан туған сен едің,
Ақылың сенің кем еді.
Мінген атым арықтады,
Жеңі бүтін шапан киіп,
Күйлі ат мініп кетейін деп едім,
Осы айтқандарымды бермесен,
Сенің де басың таз болсын», - дейді.

47.

Sırım kendine eş aramak için yola çıkmış. Yolda bir fakir ailenin evine gelmiş. Evin bir kızı varmış. Sırım evin kızını beğenmiş. Fakat evdekilere Sırım kendini tanıtmamış. Gece yarısı olduğunda evdekilere fark ettirmeden kızın yanına gelmiş ve “Ben bir yolcuydum, senden yön sormak istemiştım.” diye kızın kulağına fısıldamış. Kız da “Benden yön sormak isterseniz evin dışında Sırım adlı biri var, ona sor.” demiş. Kız evlerine gelen misafirin Sırım olduğunu anlamıştı. Böylece kızın bu zekâsına hayran kalan Sırım onunla evlenmiş.

47.

Сырым қалыңдық іздеп сапарға шығыпты. Бір кедейлеу кісінің үйіне кештетіңкіреп жеткен ол оның бойжеткен қызын көріп, көңілі кетеді. Алайда, Сырым екенін ешқайсысына айтпайды. Түн ортасы болғанда, үй ішіне сездірмей, әлгі қыздың жанына жақынырақ келіп:

- Мен бір жолаушы едім, өзіңнен жөн сұрайын деп ем, - деп сыбырласа керек. Сонда қыз:

- Жөн сұрасаңыз, үй сыртында Сырым деген азамат бар, содан сұраңыз, - деп жауап беріпті.

Қыздың асқан сезімталдығы мен тапқырлығына ырза болған Сырым кейін соған үйленіпті деседі.

48.

Nuralı Han, Sırım'ı misafirlіğe davet etmek ішін ікі elçisini göndermiş. Gelen elçilere Sırım ікі soru sormuş. Birincisi göl kuşa mı gider, kuş göle mi gelir; ікinci soru ise misafir saraya mı gider, saray misafire mi gider şeklindeymiş. Gelen ікі elçi bu soru karşısında “Tabi ki kuş göle, misafir saraya gelir” demiş. “Öyleyse siz gidin.” diye Sırım elçileri göndermiş.

Aradan birkaç gün geçmiş. Nuralı Han yanına vezirlerini alıp Sırım'a gelmiş. Davetine gelmediği ve gönderdiği elçilere soru sorduğu ішін Sırım'la tartışmaya gelmiş. Sırım:

K. Tk. Dünya köl, siz kussız

Köl kussız da күnk örer

Halık орда, siz konaksız

Halık konaksızda күнк örer

T. Tk. Dünya göldür, siz kuşunuz

Göl kuşsuz da yaşar

Halk saraysa, siz misafirsiniz

Halk misafirsiz de yaşar

demiş. Bunu duyan Nuralı Han “Büyüктен de büyüк çıkarsa ne olur?” demiş. Sırım “Büyüктен de büyüк çıkarsa, o zaman ікі gözün çıkar.” diye cevap vermiş.

48.

Нұралы хан Сырымды қонаққа шақырып келуге өзінің екі шабарманын жібереді. Оларға Сырым мынандай екі сұрақ қойыпты: «Көл құсқа бара ма, құс көлге бара ма?» Екінші, «Қонақ ордаға бара ма, орда қонаққа бара ма?». Сонда әлгілер:

- Құс көлге барады, қонақ ордаға барады, - деп жауап қайырады. Оған көңілі толмаған Сырым:

- Олай болса, барыңдар, - деп әлгі екеуін қайырып жібереді.

Содан бірнеше күн өткеннен кейін, қасына уәзірін ертіп, Сырымға ханның өзі келіпті. Шақырғанда келмегеніне және шабарманына әлгіндей сұрақ қойғанына дау айтып, тәжікелесе кетпек ойы бар екен. Сонда Сырым:

Дүния – көл, сіз құссыз,

Көл құссыз да күн көрер.

Халық - орда, сіз қонақсыз,

Халық қонақсыз да күн көрер, - депті. Мұны тыңдап

тұрған Нұралы:

- Зордан зор шықса, не болады? – депті. Сырым:
- Зордан зор шықса, екі көзің сонда шығады, - депті.

49.

Küçük Cüz'ün Orta Cüz'e gelin gönderdiği bir kız varmış. Kız günlerden bir gün köyüne gelen yolcuya “Bunu size emanet veriyorum, götürünüz gittiğiniz yere.” demiş. Emanet olarak elbisesinin etek tarafından yırtmış vermiş. Bunu niçin gönderdiğini kızın akrabaları çözememiş. Kızın akrabaları danışmak için Aldiyar Kadı'ya gelmiş. Aldiyar Kadı kumaş parçasını görünce “Eee zavallı kızımız zor günler geçiriyormuş. Beni geri götürün, birisini yollayın demektir bu kumaşın anlamı.” demiş. Böylece kızı geri getirmek için Sırım'ı görevlendirmişler. Sırım, Orta Cüz'ün ünlü kadısı Mönke'nin evine gelmiş. Sırım geliş nedenini anlatmış. Sırım'ı dikkatle dinleyen Mönke şöyle bir şart koşmuş: “Aynı şekilde giyinmiş kızın yanına kırk tane kız koyacağız. O kızların içinden kızı tanırsan alır götürürsün. Eğer kızı seçemezsen kız burada kalır.” demiş.

Böylece her şey Mönke Kadı'nın istediği gibi olmuş. Sırım daha önce hiç görmediği kızı kalabalık arasından hemen tanımış. Mönke Kadı Sırım'a “Hiç görmediğim kız demiştin, nasıl tanıdın?” demiş. Sırım “Kırk kız sanki bir düğünden dönmüş gibi çok neşeliydi. Benim aradığım kız ise biraz buruktu.” demiş. Bu sınamayı geçen Sırım'ı Mönke Kadı “Davayı adaletli çözecek birine benziyorsun, yolun açık olsun.” diye köyüne uğurlamış.

49.

Кіші Жүздің Орта жүзге ұзатқан бір қызы бар екен. Сол күндерде бір күндер аулына келген жолаушыдан «Мынаны сәлемдемеге ала барыңызшы», - деп, үстіндегі көйлегінің үшкілін қиып алып төркініне беріп жіберіпті. Оның мұнысының сырын аша алмай, әбден бастары қатқан қыз ағайыны ақыл сұрарға Алдияр биге барыпты. Алдияр би әлгі үшкілді көріп: «Е, бейшара бала бейнет көріп жүр екен. Мені біреуің келіп алып кетіндер дегені ғой», - депті. Сонда Қызды алып келуге Сырымды аттандырыпты. Сырым Орта жүздің атақты Мөнке деген биінің үйіне түседі. Сырымның келген қызметін мұқият тыңдап алған Мөнке оған қарап мынандай шарт қояды: өзімен бірдей қып киіндіріп,

қарындасыңның қасына қырық қыз қосармыз. Соның ішінен қарындасыңды айырып ала алсаң, алып қайтасың. Ал, айырып ала алмасаң, қыз – біздікі».

Шарт орындалады. Сырым бұрын-соңды көрмеген бейтаныс қарындасын топ қыз ішінен жазбай таниды. Мұны көрген Мөңке би Сырымнан:

- Көрмеген адамым деп едің, қарындасың екенін қалай білдің? – деп сыр тарта сұрайды. Сонда Сырым:

- Қырық қыз бейне бір тойдан қайтқандай, күліп-ойнап, мәз болысып келеді. Ал, менің қарындасымның жүзі сынық көрінді, - депті.

Сынынан сүрінбей өткен Сырымға Мөңке би:

- Қара дауға машық екенсің, жасың ұзақ болсын, - деп батасын беріп, шығарып салыпты.

50.

Yurtta Sarjalak adlı bir kadı varmış. Sırımla arası bozukmuş. Aralarının bu kadar açık olmasının nedeni Sarjalak'ın sahip olduğu gölün yanına Sırım'ın babasının mezarlığını yaptırmasıymış. Mezar gösterişli , çok güzel ve yüksekmiş. Böylece yerin adı Sarjalak gölü değil, “Dat mezarı” olarak söylenmiş. Buna çok alınmış olan Sarjalak gizli bir şekilde hizmetçilerini yollamış, mezarı bozdurmuş.

Bu sırada ise Sırım asker toplayıp Han'a karşı savaş açmak istemiş. Sırım bu konu üzerinde danışmak için Aldiyar Kadı'ya gelmiş. Aldiyar, Sarjalak ve Sırım'ın arasındaki olayı bildiği halde “Sarjalak Kadı'ya git.” demiş. Sırım Aldiyar Kadı'nın bu sözünü “Yurdun davasını babanın davasından yüksek tut.” şeklinde söylenmiştir diye düşünerek Sarjalak Kadı'nın yanına gitmiş. Sarjalak kadı Sırım'a “Tay kunan olsun, kunan dönen olsun.” sonra gel demiş. Bu iki sene sonra gel demektir. Aradan iki sene geçmiş ve Sırım, Sarjalak'ın yanına gelmiş. Sarjalak Kadı söz verdiği gibi savaş araç gereçlerini, askerlerini hazırlamış ve beklemekteymiş. Böylece kahramanlar ve kadılar her ne kadar birbirleriyle küskün olursa olsun büyük bir iş için bir araya gelir, küskünlüğü bir kenara bırakırlarmış.

50.

Елде Саржалақ деген би бар екен. Сырым онымен араз болыпты. Араздығының себебі: Саржалақ иелік еткен көлдің қасына Сырым әкесін жерлеп,

бейіт тұрғызыпты. Бейіт көрер көзге сәнді, әрі биік болса керек. Бара-бара әлгі жерді жұрт «Саржалақ көлі» демей, «Дат моласы» атап кетеді. Бұған шамданған Саржалақ би, астыртын өзінің қызметшілерін жіберіп, әлгі бейітті бұздырып тастайды.

Осындай екеуара кикілжіңмен жүргенде, Сырым әскер жиып, ханға қарсы шабатын болады. Содан ақыл-кеңес сұрарға ол Алдияр биге келеді. Алдияр би ортадағы жағдайды біле тұрып: «Саржалақ биге соға кет», - деп тілек білдіреді. Сырым Алдияр бидің мұнысын «Ел ісі жолында әкенің құны болса да кешіруіңе тура келеді» дегені шығар деп топшылап, іле, Саржалақ биге барады. Сонда Саржалақ би Сырымға: «Тайың құнан шықсын, құнаның дөнен шықсын» деген екен. Оның мұнысын «Екі жылдан кейін кел» дегені деп түсінген Сырым айналып екі жылдан соң қайыра соғады. Айтқандай, би құрал-сайманы мен әскерін даярлап қойып, күтіп отыр екен.

Мінеки, батыр мен би үлкен істің үстінде бір-біріне деген ашу-араздығын қойысып, осылай бітімге келіскен екен дейді.

51.

Zilgara'nın köyünden olan bir kızı Sırım köyünün bir delikanlısı istemiş. Altı sene beraber gezmişler, oynamışlar, gülmüşler. Sonunda delikanlı kıزدan vazgeçmiş. Birbirlerini dünür olarak bildikleri için kız tarafına bu olumsuz olayı duyurmak Sırım'a düşmüş. Sırım, Zilkara'nın yanına gelmiş ve şöyle demiş:

K. Tk. Kuda boldım dankımen

Sıylasuvga halkımen

İki kara nar berdim

Üş jiyirma mal berdim

Altın dep ayttırıp edim

Tatı şıktı

Kümis dep ayttırıp edim

Mısı şıktı

Jaramaytın isi şıktı

T. Tk. Dünür oldum şöhretiyle

Saygılı olmak için halkıyla

İki kara nar verdim

Üç yirmi hayvan verdim

Altın diye istemişim

Pası çıktı

Gümüştür diye istemişim

Bakırı çıktı

Yaramayan işi çıktı

Zilkara dünür olmaktan vazgeçen Sırım tarafına şöyle cevap vermiş:

K. Tk. İya base kuda boldı dankınmen

T. Tk. Evet öyle, dünür oldun şöhretinle

Sıylasuga halkımen	Saygılı olmaya halkıyla
Eki kara nar berdın	İki kara nar verdin
Üş jiyirma mal berdın	Üş yirmi hayvan verdin
Kulınday bayladın	Kulun gibi bağladın
Tayday jayladın	Tay gibi gezdin
Altı jıl kalındık oynadın	Altı sene gelin adayıyla oynadın
Almaytınındı biyil gana oyladın	Almayacağını ancak bu sene düşündün

51.

Зілғара дегеннің аулының қызын Сырым аулының жігіті айттырып, алты жыл қалыңдық ойнап, ақыры, қызды алмайтын болып, айнып қалады. Құдаласқан жаққа бұл жөніндегі хабарды жеткізудің салмағы Сырымға түседі. Сонда Зілғараға Сырым былай деген екен:

- Құда болдым даңқымен,
Сыйласуға халқымен.
Екі қара нар бердім.
Қос жанары пар бердім.
Үш жиырма мал бердім.
Алтын деп айттырып едім,
Таты шықты,
Естімеген аты шықты.
Күміс деп айттырып едім,
Мысы шықты,
Жарамайтын ісі шықты. —

Зілғара құдалықтан тайған Сырым жаққа өз кейістігін былай білдіріпті:

- Иә, бәсе, құда болдың даңқымен,
Сыйласуға халқымен.
Екі қара нар бердің.
Қос жанары пар бердің.
Үш жиырма мал бердің.
Құлындай байладың,
Тайдай жайладың.

Алты жыл қалыңдық ойнадың,
Алмайтыныңды биыл ғана ойладың.

52.

Günlerden bir gün Han halkını toplamış ve “Dünyada ölmeyen ne var? Bana onu bulun.” diye emir vermiş. Herkes kendi düşüncesini söylemeye başlamış. “Ölmeyen aydır”, “Ölmeyen güneştir”, “Ölmeyen yerdir”, “Ölmeyen büyük dağdır” diye her yerden ses çıkmış. Sırım yerinden kalkmış ve şöyle demiş:

K. Tk. Osının bari öledi	T. Tk. Bunun hepsi ölür
Ay men Künnin ölgeni	Ay ve güneşin ölmesi
Enkeyip barıp batkanı	Eğilerek batmasıdır
Kara jerdin ölgeni	Kara yerin ölmesi
Kar astında jatkanı	Kar altında yatmasıdır
Aksar tavdın ölgeni	Büyük dağın ölmesi
Basın bultın baskanı	Başını bulutun kapatmasıdır
Ölmeytin birak narse bar, ol	Ölmeyen tek şey vardır, o
Jaksının atı ölmeydi	İyinin adı ölmez
Gılımın hatı ölmeydi	Âlimin mektubu ölmez, demiş.

52.

Бірде хан халқын жиып: «Дүниеде өлмейтін не бар? Соны табыңдар», - деп жарлық тастайды. Әркімдер әр түрлі айтып, «Ай өлмейді», «Күн өлмейді», «Жер өлмейді», «Асқар тау өлмейді» десіп жатады. Сонда Сырым тұрып:

«Осының бәрі де өледі:
Ай мен Күннің өлгені –
Еңкейіп барып батқаны.
Қара жердің өлгені –
Қар астында жатқаны.
Асқар таудың өлгені –
Басын бұлттың басқаны.
Өлмейтін бір-ақ нәрсе бар, ол –
Жақсының аты өлмейді,

Ғалымның хаты өлмейді», - деген екен.

53.

Sırım güzel bir kadının ihtiyar kocasını görmüş ve “Baykuşla kuğu bir araya getirmiş Allah’a şaşıyorum.” demiş. Bunu duyan güzel kadın Sırım’a “Siz bir aralar tay yerdiniz, şimdilerde koyun yiyorsunuz. Şimdi de bizim bu durumumuza niye şaşırdınız. Ben sizin şaşırmanıza şaşırdım.” diye cevap vermiş.

53.

Сырым бір сұлу әйелдің қартаң тартқан күйеуін көріп: «Жапалаққа аққуды қосқан құдайға таңым бар», - деп қалады. Мұны естіген әлгі сұлу келіншек, Сырымды қағытып:

- Сіз бір кезде тай жейтін Сырым едіңіз, енді қой жейтін Сырым болыпсыз. Ендеше, біздің бұл жайға сіздің таңырқағаныңызға қайранмын, - депті.

54.

Uzun bir yolculuk sırasında, akşamüstü Sırım dinlenmek ve konaklamak için köyün dışındaki bir eve gelmiş. Evin sahipleri de tam o sırada misafirliğe gitmeye hazırlanıyormuş. Sırım “Benim için planınızı değiştirmeyin.” demiş. Evin sahipleri Sırım’ın iznini aldıktan sonra kızına misafiri iyi ağırlamasını söylemiş ve gitmiş. Kız misafiri elinden geldiği kadar ağırlamış, yemekler yapmış, onlara hizmet etmiş. Artık yatma zamanı gelmiş. Kız, Sırım’ın yatağını kendi yatağının yanına hazırlamış ve şöyle demiş:

K. Tk. Tartıptı konak tek jatar
Tartipsiz konak til katar
Taba almagan jigttin
Oylay oylay tanı atar

T. Tk. Edepli konuk tek yatar
Edepsiz konuk konuşur
Bulamayan yiğidin
Düşüne düşüne sabahı olur

Ішігі kapatmış ve yatmış. Daha önce böyle bir durumla karşılaşmayan Sırım kızın bulmacasını çözememiş. “Eyvah, şimdi öyle yapsam edepli böyle yapsan edepsiz olacağым.” diye sağа dönmüş sola dönmüş böylece sabah olmuş. Ertesi gün Sırım’ı yolcu ederken kız şaka olarak:

K. Tk. Keşkurım Sırım batır keldi jetip **T. Tk.** Akşamleyin Kahraman Sırım geldi

Sıyladım kurak uşıp kurmet etip

Sırımnın jasta şıkkан atagımen

Tөsekti katar saldım ümit etip

Saygı gösterdim, ağırladım hürmet ettim

Sırım'ın genç yaştaki şöhretiyle

Yatağı yan yana hazırladım ümit ettim.

Sırım kıza kendini tanıtmamıştı. Kızın bu bulmacası ise akıllıcaydı. Çünkü gelen misafirin Sırım olduğunu fark etmiş, bu yüzden de bu bulmacayı sormuştu. Sırım ise kızın söylediği bulmacayı sonradan anlamıştı.

54.

Ұзақты күн жол жүріп, күн бата бір ауылға жеткен Сырым, қона салайын деген оймен, шеттегі бір үйге ат басын тірейді. Сөйтсе, үй иелері бір жаққа қонаққа кеткелі жатыр екен. «Мен үшін жолдарыңыздан қалмаңыздар» - деп ұрықсатын берген жолаушысын «Бізді жоқтатпас, бабыңызды тауып күтер», - деп, үйіндегі бой жетіп қалған қызына аманаттайды да, өздері шығып кетеді. Айтқанындай-ақ, қыз құдайы қонағының алдына бар дәмді тамағын жайып, қызмет қылады. Енді жатар орынға келгенде, қыз өз төсегін Сырымға салған төсекпен қатарластыра салады да:

- Тәртіпті қонақ тек жатар,

Тәртіпсіз қонақ тіл қатар.

Таба алмаған жігіттің

Ойлай-ойлай таңы атар, - деп, шамды сөндіріп, жатып қалады.

Бұрын-соңды мұндай сынға кезікпеген Сырым қыз жұмбағын шеше алмай, «Апырмай, былай етсем, тәртіпті, былай етсем, тәртіпсіз болады екем» - деумен, төңбекшіп жатып, таңды атырады.

Ертесіне Сырымды аттандырып тұрып, әлгі қыз оған былай деп әзіл еткен дейді:

«Кешқұрым Сырым батыр келді жетіп,

Сыйладым құрақ ұшып құрмет етіп.

Сырымның жаста шыққан атағынан,

Төсекті қатар салдым үміт етіп».

Бойжеткеннің кешегі жатар алдындағы жұмбағы өзін танығаннан істеген қылығы екенін Сырым сонда ғана аңғарыпты.

55.

Sırım alt taraftaki yurdu dolaşırken çölde kumun içinde kaybolmuş ve Taysoygan ve Büyrekti adlı yerlere gelmiş.

Aday boyunun yerleştiği bu bölgede Şalbar boyundan biri bunları misafir etmiş, onlara oğlak kesmiş. Yemekler yenilmiş ve sıra sofraya gelmiş. Sofra duvasından önce Sırım:

K. Tk. Taysoygan, Büyrek eki kum

Adasıp jürdik eki kün

Tap boldık Aday Şalbarga

Tüye kulak zangarga

Soyıp bergeni bir lak

Aş adamda ar bar ma?

Tük kaldırmay jep koydık

Asatpastan baldarga

T. Tk. Taysoygan, Büyrek iki kum

Kaybolduk iki gün

Karşılaştık Aday Şalbar'a

Deve kulak yükseğe

Kestikleri bir oğlak

Aç kişide ar var mı?

Hepsini yedik, bitirdik

Çocuklara veremedik

demiş. Bu sözleri duyan Aday köyü “Tanınmayan ağırılanmaz.” demişler. “Kahramanım ayıp bizde.” diyerek, tay kesmişler. Sırım’ı tekrar misafir olarak ağırılanmışlar.

55.

Төменгі елді аралап жүрген Сырым қалың құм арасында адасып жүріп, Тайсойған, Бүйректі деген жерлерге тап болады.

Адайлар мекен еткен осы өңірдің Шалбар руынанмын деген біреуі бұларды үйіне қондырып, қонағасына лақ сойып береді. Ас желініп болғаннан кейін, дастарқанға бата берер алдында Сырым:

- Тайсойған, Бүйрек – екі құм,

Адасып жүрдік екі күн.

Тап болдық Адай Шалбарға,

Түйе құлақ заңғарға.

Сойып бергені – бір лақ.

Аш адамда ар бар ма?

Түк қалдырмай, жеп қойдық,

Асатпастан балаларға, - депті. Адай аулы:

- «Танымасын сыйламас» деген, Батырым, айып бізден болды, - деп, тай сойып, құрметтеп, Сырымды қайта қонақ еткен деседі.

56.

Сырым'дан калмыш halk ағзında дolaшaн шөyle bir сөз varмыш:

K. Tk. Azamat jetim bolmaydı	T. Tk. Vatandaş yetim olmaz
Halıktan bolsa panası	Halktan ise önderi
Bala jetim bolmaydı	Çocuk yetim olmaz
Kasında bolsa anası	Yanında ise annesi
Halık jetim bolmaydı	Halk yetim olmaz
Başsısı bolsa danası	Yönetirse bilgini
Sati түsse isinin	Denk gelirse işin
Kas pen közdin arası	Kaşla göz arası
Jetkizip bolmas aksar tav	Ulaşılmaz büyük dağ
Köringenmen karası	Gözükse bile karası.
Jogalganda biliner	Kaybolduğun zaman anlarsın
Kolda bardın kadirin	Elindeki değeri
Basına түspey sezilmes	Başına gelmeden fark etmez
İştegi adam alası	Adamın içindeki kötülük
Tirinde is ali köp	Yaşarken işin çoktur ki
Kelmeytin adam şaması	Gücü gelmez adamın
Jalgızdık jok jigitke	Yalnızlık yoktur yiğide
Barında ini-agası	Varsa kardeş ağası
Jaksılar түsse korlıkka	İyiler denk gelirse zorluğa
Jamannın kanar tabası	Kötüler buna sevinir.

56.

Сырымнан ел аузында қалған және бір сөз:

«Азамат жетім болмайды,
Халықтаң болса панасы.
Бала жетім болмайды,
Қасында жүрсе анасы.
Халық жетім болмайды,

Басшысы болса данасы.
Сәті түссе ісіңнің,
Қас пен көздің арасы.
Жеткізіп болмас асқар тау,
Көрінгенмен қарасы.
Жоғалғанда білінер,
Қолда бардың бағасы,
Басына түспей, сезілмес
Іштегі адам аласы.
Тірінде іс әлі көп,
Келмейтін адам шамасы.
Жалғыздық жоқ жігітке,
Барында іні-ағасы.
Жақсылар түссе қорлыққа,
Жаманның қанар табасы».

57.

Сırım'ın dedesinin adı Şolan'mış. Savaşта düşmana тек başına saldıran ve zafer kazanan biriymiş. Bu başarılarından dolayı çevresindekiler onu hep kıskanırmış.

Günlerden bir gün askerler çölle karşılaşmış. Askerleri bu zor durumdan kurtarmak için Şolan bir kuyu kazmış. Bir tayı kesmişler ve onun derisinden tulum yapmış. Sonra da yanındakilere “Yiğitler, şimdi de birisi kuyunun içine girsin ve tulumu su doldursun. Biz de bu tarafta hayvanlarla askerlere su verelim.” demiş. Yanındakiler zaten ondan kurtulmak istiyordu ki tam o sırada “En güzel an” diye düşünmüş ve sevinmişler. Böylece onlar “Eyvah, Şolan senden başka kim cesaret edip kuyuya inebilir ki?” demişler.

Şolan arkadaşlarının teklifi üzerine kuyuya girmeye razı olmuş. Hayvanlar ve insanlar kana kana su içmişler. Şimdi de sıra halatı çekip Şolan'ı çıkarmaya gelmiş. Tam o sırada arkadaşları birbirlerine işaret etmişler, Şolan'ı kuyunun içinde bırakmayı düşünmüşler. Bunu fark eden Şolan “Hey arkadaşlarım, beni bırakıp gidiyorsunuz. Halkıma, yurduma selam söyleyiniz. Ben yola çıkarken eşim hamileydi. Oğlan doğurursa ismini Dat koysun.” demiş. Arkadaşları köye geldiğinde “Şolan düşmanın elinde öldü.” diye yalan haber getirmişler. “Şolan'ın ölürken sizlere

emaneti vardı, eşi oğlan doğurursa ismini Dat koysun dedi.” demişler. Dat’tan da Sırım doğmuş.

57.

Сырымның арғы атасының аты Шолан екен. Жорықта жауға жалғыз шауып, ылғи жеңіске жететін оны басқалары күндейтін көрінеді.

Күндерде бір күндер қалың әскер шөлге тап болып, оны бұдан құтқарудың амалын ойлаған Шолан жапан даладан шыңырау құдық қазады да, бір тайды бітеу сойып, оның терісінен үлкен мес жасайды. Сосын қасындағыларға қарап:

- Ал, жігіттер, енді біреулерің құдықтың ішіне түсіп, меске су толтырып тұрыңдар, біз мына жақтан мал мен жанды суара берелік, - дейді. Сол екен, мұның көзін құртудың сағатын күтіп, аңдумен жүрген біреулер: «Міне, сәті енді түсті», - деп қуанып кетеді. Сөйтіп, әлгілердің бәрі бірдей: «Ойбай-ау, Шоланжан-ау, оған жүрегі тұрып өзіңнен басқа кім түседі», - деп шулап қоя береді. Оны қалғандары да қостайды.

Сөйтіп, Шолан құдықтың түбіне түседі. Мал мен жанды әбден суарып қандырады. Енді оның арқан тартып құдықтан шығар кезінде сырттағы тұрғандар бірін-бірі азғырып, Шоланды құдық түбіне қалдырып кетуге келіседі. Мұны сезген Шолан, құдық түбінен дауыстап: «Ал, жігіттер, мені тастап кетіп бара жатырсыңдар. Ендеше, ағайындарға сәлем айтарсыңдар. Мен шығарда әйелімнің аяғы ауыр қалып еді. Ұл туса, атын Дат қойсын», - дейді.

«Шолан жау қолынан қаза тапты», - деп, елге жалған хабар әкелген әлгі қаскөйлер Шоланның құдық түбінде тұрып айтқан сөзін «Көз жұмғалы жатқанда бізге айтқан аманат-арызы еді», - деп жеткізеді.

Сонымен дүниеге ұл келеді. Оның атын ағайын Дат қояды. Даттан Сырым туады.

58.

Eset kahramanın ihtiyarladığı dönemmiş. Sırım, Eset kahramandan dua almak için onun evine gelmiş. Sırım’ı Eset’in genç karısı karşılamış. Sırım, Eset’i sormuş ve karısı şöyle demiş: “Evde işte bunamış ihtiyar. Onu aradığına göre senin de aklın eksik galiba.” Genç kadının bu sözü üzerine çok sinirlenen Sırım, kılıcını almış ve

onu öldürmek istemiş. Tam bu sırda Eset evinden çıkmış ve şöyle demiş: “Altmış yaşına gelmiş ihtiyarın başına altmış türlü bela yapışır. Onun biri genç karıdır. Bana geldiyse içeriye gir.” diye işaret etmiş. Sırım kaldırdığı kılıcı köpeğe doğru sallamış ve Eset’in arkasından eve girmiş.

Hal hatır sorduktan sonra Sırım, Eset’e “Uzun bir yolculuğa çıkacağım. Benim size geliş nedenim sizin duanızı almaktır.” demiş. Eset “Önce benim sorularına cevap ver. Sonra duamı veririm. Dostun mu çok düşmanın mı?” demiş. Sırım “Dostum çok diye düşünüyorum.” demiş. Eset “Dostun kim, düşmanın kim?” diye sormuş. Sırım bunun üzerine “Dostum Alaş’ın vatandaşıdır. Düşmanım ise kötü, anlaşılmadığım akrabalarımıdır?” diye cevap vermiş. Eset “Erkeğin kaç yurdu vardır?” demiş. Sırım “Bir erkeğin üç yurdu vardır. Kendi yurdu, kayın yurdu, nagaşı³⁵ yurdu. Kendi yurdu kıskanç olur, kayın yurdu ise hep tenkit eder, nagaşı yurdu ise her zaman duacı olur. Bu yüzden erkeğin en yakın yurdu nagaşı yurdudur.” demiş. Sırım’ın verdiği cevaptan çok memnun kalan Eset “Odun olacak ağaçtan heykel gibi kurşun çıkar derlerdi, demek ki yaramaz birisinden senin gibi akıllı oğlan doğmuş. Şimdi duamı vereyim.” diye duasını vermiş.

58.

Есет батырдың қартайған шағы екен. Бата аламын деп барып, оны сұраған Сырымға жас әйелі:

- Жатыр ғой алжығаның. Оны іздеп жүрген сен де бір неме екенсің, - депті. Әйелдің бұл сөзіне қатты ашуланған Сырым, қынабынан қылышын суырып алып, шауып тастамақшы болады. Осы кезде үйінен шығып қалған Есет:

- Айнам, алпысқа келген адамға алпыс түрлі пәле жабысады екен, соның бірі – жас әйел. Жұмысың, сірә, менде болар, - деп, басу айтып, ішке кіруге ишарат жасайды. Сырым көтерген қылышын итке сілтеп, Есеттің соңынан ілесе беріпті.

Жөн сұрасып, аман-саулық біліскеннен кейін, Сырым Есет батырға:

- Жорыққа аттанғалы тұрмын. Қызметім – сізден бата алу, - дейді. Есет:

- Сен әуелі менің мына сұрақтарыма жауап бер. Батамды сонан соң беремін. Досың көп пе? Дұшпаның көп пе? – дейді.

³⁵ Anne tarafı.

- Досым көп деп жүрмін.
- Досың кім, дұшпаның кім?
- Досым – алаштың азаматы. Дұшпаным – жаман туған туысым.
- Жігіттің неше жұрты бар?
- Үшеу. Өз жұрты, қайын жұрты, нағашы жұрты. Өз жұрты күншіл болады, қайын жұрты сыншыл болады, нағашы жұрты – тілекші. Абзалы, нағыз жұрты – осы нағашы жұрты.

Сырымның берген жауабына ырза болған Есет:

- «Отындық ағаштан оқтық мүсін шығады» деген, япырмай, тентек шіркіннен де бір ұл туған екен. Қане, қолыңды жай, бата берейін, - депті.

59.

Baybaktı boyunun Alteke kavminde Sırım'ın Kazı adlı oğluyla yaşıт Üki adında bir kadı varmış. Üki hem akıllı hem bilgili hem de şeşenmiş. Üki'yi bu özelliklerinden dolayı halkı çok severmiş ve Töre Kadı ismini takmışlar.

Zamanında kadı olan itibarlı, saygın Üki yetmiş yaşına geldiğinde eşi ölmüş ve dayanağı olarak oğlu ve gelini kalmış. Gelini aksi, oğlu da pısıрык biriymiş. Halkına dediğini yaptıran ve sözünü geçiren Üki bu ikisine bir türlü söz geçirememiş, çok yorulmuş. Artık onun için ev diye bir şey yokmuş sadece evin gölgesi varmış. Üki bütün gücünü toplayıp atına binmiş ve halkını dolaşmaya çıkmış. Aylarca, haftalarca geçen günün özlemini bu şekilde giderir ve gönlünü bu şekilde rahatlatırmış.

Halkın içinden bazıları onu küçük düşürmek için “duman gözetleyen Üki” diye lakap takmış. Bu laf Üki'nin kulağına kadar gelmiş. Eskiden bana halkım Üki Kadı derdi, şimdilerde ise duman gözetleyen Üki mi derler diye düşünceye dalmış. Böylesine alay konusu olmaktansa ölmeyi tercih ederim diye Alim boyundaki Esirkelik adında bir akrabasına gitmiş. Üki gittiği yerde dört sene kalmış, arkasından aramaya gelenlere de hiç bakmamış. Beşinci yıla adım attığında ise atı ölmüş ve Üki yaya kalmış. Halkının gözü gibi gördüğü ve hep yanında olan atının ölümü Üki'yi çok etkilemiş. Alim boyu Üki'ye yeni bir at vermiş, fakat Üki'nin eksiği bir türlü kapanmamış ve şöyle demiş:

K. Tk. Elden şıkkın serigim edin **T. Tk.** Yurttan beraber çıkan arkadaşım idin

Tilsiz ugıskan mundasım edin Dilsiz anlaştığım sırdaşım idin

Senen de endi ayrıldım Senden de şimdi ayrıldım

Kanatımnan kayırıldım Kanadım kırıldı

Sendey magan at bolmas Senin gibi bana at olmaz

Özegim talıp özgerip Çok gezip, çok yorulup

El kezgenim dat bolmas Halkı gezdiğim çare olmaz

Öz elime barayın Kendi yurduma gideyim

Omar'dı tauıp alayın Omar'ı bulayım.

Böylece çok hürmet gördüğü, iyi ağırlandığı akrabasıyla vedalaşmış ve kendi yurduna dönmeye karar vermiş.

Üki birkaç gün sonra Kazı Kadı'nın oğlu Omar'ın köyüne gelmiş. Omar'ın köyünde beş tane ak otağ, beş tane de koyu kahverengi renkten otağ varmış. Ak otağlar misafirleri içinmiş, koyu kahverengi otağlar ise kendi oturduğu evmiş.

Üki köye yaklaşınca Omar'ı eleştirmek için yanında taşıdığı eski püskü kıyafetlerini giymiş ve yeni kıyafetlerini de yanına almış. Akşam vaktiymiş. Üki kenardaki otağın yanında oynayan kız çocuğuna “Yavrum, Omar'ın evi hangisi?” diye sormuş. Çocuk “Omar'ın evinde ne işiniz var?” diye sormuş. Üki “Kalmaya geldim. Dinlenmek istemiştım.” diye cevap vermiş. Çocuk Omar'ın oturduğu evi Üki'ye göstermiş ve şöyle demiş:

K. Tk. Omardın isi maldıda

Közü tüşpeydi jarlığa

Siz siyaktı pakırğa

Kayırimi jok akırda

Karaşa üyge barınız

Durıstap dem alınız

T. Tk. Omar'ın işi zengindedir

Yardım etmez fakire

Sizin gibi zavallıya

Hayrı yoktur.

Kahverengi otağa gidiniz

İyice dinleniniz.

Üki kıza teşekkür etmiş ve Omar'ın evine gelmiş. Omar on iki kanattan oluşan ak otağında, yorganını dörde katlamış ve onu kalçasının altına koymuş, büyük bir keyifle çay içiyormuş. Kapıyı sonuna kadar açıp “Esselamü aleyküm” diye rahatça içeri giren misafir için varlıklı biridir diye düşünmüş ve “Vealeykümselam” demiş. Yerinden hareket edip yolcuya bakan Omar, onun üzerindeki eski kıyafetini görünce yüzü değişmiş. Omar hemen gelen misafire “İşin varsa durduğun yerde

söyle. Ne işle geldin?” demiş. Üki “Yolcuyuyum, çok yoruldum. Birazcık dinlenmek için geldim.” demiş. Omar bu cevap karşısında gülmüş ve “Hey fakirim, ak otağ sana göre değil. Git o kahverengi otağların birine. Yemeklerini oraya gönderirim.” demiş. Bu söz karşısında çok sinirlenen Üki şöyle demiş:

K. Tk. Senin argı atan Dat edi	T. Tk. Senin deden Dat idi
Ol da bir jigittin atı edi	O da bir delikanlının adı idi
Dattan tугan Sırım edi	Dat’ın oğlu Sırım idi
Kamka tonnın jurını edi	Kamka ³⁶ kürkün parçası idi
Eki jaksı bas kossa	İki iyi bir araya gelirse
Avzındaki ırımı edi	Ağzındaki güzel sözü idi
Sırımnan tугan Kazı edi	Sırım’ın oğlu Kazı idi
Jayma şuak jaz edi	Gönlü yaz gibiydi
Sen Kazıdan tугan Omar au	Sen Kazı’nın oğlu Omar
Pakırın sizben söylesüvge kumar au	Bu fakir sizinle konuşmaya hevesli
Jaraydı karaşa üyge-ak barayın	Tamam kahverengi otağa gideyim
Ak boz üydin de körgeñmin talayın	Ak otağın da görmüştüm çoğunu
Alajagım ketse de	Yüzüm ihtiyarlasa da
Aytağım keptesin	Sözüm yerindedir
Oni da esine salayın	Onu da hatırlatayım,

diye Omar’ın kapısını kapatmış ve çıkmış. Konuşmasına göre bu Üki galiba diye arkasından Omar hemen kalkmış ve çıkmış. Selam verip evine geri getirmiş. Omar’ın yaptıklarına çok alınan Üki’nin siniri geçmemişti. Üki eve geri dönerken tam evin girişinde şöyle demiş:

K. Tk. Kazaktın bir atası argın, kıpşak	Kazak’ın bir kolu argın, Kıpçak’tır
Otız jıl sardar boldım Sagan uksap	Otuz sene serdar oldum senin gibi
Ayel jok, Bala ınjik, kelin şaypau	Eşim yok, oğlum pısırik, gelin aksi
Karılık barın birdey aldı au kursap	İhtiyarlık hepsini aldı, kuşattı

İhtiyarın Üki olduğunu anlayan Omar ona hürmet göstermiş ve onu ağırlamış. Ona özel hediyeler vermiş ve yurduna kadar götürmüştü. Halkı Üki’yi büyük bir coşkuyla karşılamış, oğlu ve gelini ise özür dilemiş.

³⁶ Bir tür işlenmiş ipek kumaş.

59.

Байбақты руының Әлтеке бөлімінде Сырымның ұлы Қазы бимен жастас парасат-білігі мол, әрі қызыл тілдің асқан шешені Үкі деген би болыпты. Қарапайым ғана халықтың ішінен шыққан оны, бойындағы осы бір асыл қасиеттеріне қарай, ел Төре-би атап кеткен екен.

Кезінде би атанып, көпшіліктің құрметіне бөленген Үкі жасы жетіп қартайып, қайраты тайған шағында кемпірінен айрылып, келіні мен баласының қолына қарап қалады. Келін – шайпау, бала – ынжық. Дүйім елді аузына қаратып, төрелік құрған Үкі би бұл екеуіне басының пұлын, сөзінің құнын өткізе алмай, көп шаршайды. Ақыры, үй дегеннен көлеңкесінен басқа алаңдары қалмаған қария қабақтағы айбаты мен бойдағы қайратын жиып, атына мінеді де, ел ішін аралап кетеді. Ай жүре ме, апта жүре ме, әйтеуір, өткен күнгі дәуренін аңсаған, құсалы қарт өзінің жаралы көңілін осылай жұбататын болыпты.

Қазақтан қаңқу қалған ба, Үкі бидің абыройын түсірмекші болған дұшпан көңіл біреулер ел арасында «Түтін аңдыған Үкі» деген сөз таратады. Оны естіген Үкі: «Япырмай, бұрын мені халқым Үкі би деуші еді, ендігі жерде «Түтін аңдыған Үкі» атанатын болғаным ба. Бұл қорлықты көргенше, өлгенім артық еді», - деп қатты налып, бір түнде Әлім руындағы Есіркелік деген бөлесіне аттанып кетеді. Артынан келген іздеушілеріне де қайрылмай, сол кеткеннен сол жақта төрт жыл жүреді. Бесінші жылға айналғанда, бір күні Үкінің аты үйелеп өліп, жаяу қалады. Елінің көзіндей болып, жанында ілесіп жүрген жалғыз серігі – атының өлімі Үкі бидің жанына қатты батады. Әлім елі мінгізген атқа көңілі тоймай, сонда ол былай деген екен:

«Елден шыққан серігім едің,
Тілсіз ұғысқан мұңдасым едің,
Сенен де енді айрылдым –
Қанатымнан қайрылдым.
Сендей маған ат болмас,
Өзегім талып өзгеріп,
Ел кезгенім, дәт болмас.

Өз еліме барайын,
Омарды тауып алайын».

Сөйтіп, Үкі өзіне үлкен сый-құрмет көрсетіп, қаншама әспеттеп баққан бөлесімен қоштасып, өз еліне аттанып кетеді.

Үкі бірнеше күн жол жүріп, Қазыбидің баласы Омардың аулына келіп жетеді. Омардың аулы бес ақ боз үйден, бес қараша үйден тұрады екен. Ақ боз үйлер қадірлі қонақтары түсетін ордасы екен де, қараша үйлер қоңсысы екен.

Үкі ауылға жақындағанда, Омарды әдейі сынау үшін, алып шыққан жұпыны киімдерін ауыстырып киіп, тәуір киімдерін атына бөктеріп алады.

Күн кешкірген мезгіл болса керек. Үкі ең шеткі қараша үйдің жанында тұрған бір қызалақ баладан:

- Қарғам, Омардың үйі қайсы? – деп сұрайды. Қыз:
- Омардың үйін қайтейін деп едіңіз, ата? – дейді.
- Қонып, дем алайын деп едім, - дейді Үкі.

Сонда қыз Омар отыратын үйді нұсқап көрсетіп тұрып, Үкіге:

- Омардың ісі малдыда,
- Көзі түспейді жарлыға.
- Сіз сияқты пақырға
- Қайырымы жоқ ақырда.
- Қараша үйге барыңыз,

Дұрыстап дем алыңыз, - дейді. Үкі қарт қыз балаға рақметін айтып, Омардың үйіне қарай бұрылады.

Үкі келсе, Омар он екі қанат ақ боз үйдің ішінде шәйі көрпені жамбасының астына төрт қабаттап салғызып алып, шалқайып шәй ішіп отыр екен. Есікті айқара ашып, «Ассалаумағалейкүм!» - деп, ішке еркінсі енген жолаушыны, екпініне қарай, сыйлы қонақтарымның бірі болды-ау деп қалып:

- Уәғаләйкүмәссалам! – дейді, орнынан қозғалақтап жолаушы жаққа тағы да бір көз тастаған ол оның үстіндегі жұпыны киімге көзі түсіп, тыжырына қалады. Сөйтеді де, іле:

- Қызметінді сол жерден-ақ айта бер. Нендей шаруамен жүрген адамсың, - дейді. Үкі:

- Жол жүріп шаршап келем. Азырақ дем алып, тынықсам деп едім, - дейді. Мұны естіген Омар мырс-мырс күліп, кекетіп:

- Ей, пақырым, ақ үй сенің не теңің? Бар анау қараша үйлердің біріне, асуың жеткізілер сонда, - дейді. Бұл сөзге қатты ашуланған Үкі:

- Сенің арғы атаң Дат еді,
Ол да бір жігіттің аты еді.
Даттан туған Сырым еді,
Қамқа тонның жұрыны еді.
Екі жақсы бас қосса,
Аузындағы ырымы еді.
Сырымнан туған қазы еді.
Жайма шуақ жаз еді.
Сен Қазыдан туған Омар-ау,
Пақырың сізбен сөйлесуге құмар-ау.
Жарайды, қараша үйге-ақ барайын,
Ақ боз үйдің де көргенмін талайын,
Алажағым кетсе де,
Айтажағым кетпесін,

Оны да есіңе салайын, - дейді де, кейін бұрылып, Омардың есігін тарс жауып шығып кетеді. Сөз саптауына қарағанда, осы Үкі болмағай еді деп ойлаған Омар оның артынан тұра жүгіреді. Сәлем беріп тоқтатып, оны үйіне қайтып алып кіреді. Омардың манағы қылығынан әлі де ашуы тарқамаған Үкі табалдырықтан аттай бере:

- Қазақтың бір атасы – арғын, қыпшақ,
Отыз жыл сардар болдым, саған ұқсап.
Әйел жоқ, бала – ынжық, келін – шәйпау,
Кәрілік бәрін бірдей алды-ау құрсап, - деп төге жөнеледі.

Қарияның Үкі екеніне әбден көзі жеткен Омар оны құрметтеп күтіп, қонақ қып, сый-сыяпатымен туған еліне апарып салады. Ел-жұрты қарияны қуана қарсы алып, келіні мен баласы одан кешірім сұрайды.

60. Sırım Çocukken³⁷

Sırım daha küçük çocukken dışarıda oyun oynuyordu. O sırada bir ihtiyarla karşılaşmış ve selam vermiş. İhtiyar selamını almış ve “Oğlum nasılsın? Kimin oğlusun?” diye sormuş. Sırım “Senin oğlunum.” demiş. İhtiyar tekrar aynı soruyu sormuş. Sırım ise aynı cevabı vermiş. İhtiyar üç kez sormuş. Sırım da aynı cevabı üç kez tekrarlamış. İhtiyar daha sonra “Sen nasıl olur da benim oğlum olursun?” demiş. Sırım “Tabi ki de senin oğlun olurum. Sen kendin oğlum nasılsın diye sormadın mı?” diye cevap vermiş.

60. Бала Сырым

Сырым кішкене бала күнінде далада бір қарт кездесіп, оған сәлем беріпті. Сонда қарт:

- Балам, аман ба? Кімнің баласысың? – депті.

- Сенің балаңмын, - депті Сырым. Тағы сұрапты, Сырым әлгі сөзін тағы қайталапты. Үшке дейін сұрапты, Сырым сол жауабын үшке дейін қайталапты. Содан соң қарт:

- Неге менің балам боласың? – депті.

- Е, неге сенің балаң болмаймын, өзің «балам, аман ба?» дедің ғой!» - депті Сырым сонда.

61. Odun Kazanç, Su Berekettir³⁸

Sırım 15 yaşındayken bir kucak dolusu odunu kucaklamış, Nuralı Han'ın köyünden geçiyormuş. Tam bu sırada kaftanını örtünmüş, dışarıda duran Han çocuğu yanına çağırılmış ve “Evin ihtiyaçları bu odun ve suyla giderilmektedir. Köyün yakınından odun çalıyorsun, sen çocuk aklını mı kaçırdın” demiş.

Sırım: “Efendim, bozkırın odunu kazanç suyu ise berekettir. Asıl halkın hayvanı ve hakkını yemek hırsızlıktır” demiş ve yoluna devam etmiş.

³⁷ B. Adambayev, **Şeşendik**, Almatı, Otav, 1992, s. 106.

³⁸ Merkez Kütüphane El Yazısı Bölümü, Dosya 457.

61. Отын олжа, су нұрлық

Сырым 15 жасында бір құшақ отын құшақтап Нұралы ханның аулының сыртынан өтіп бара жатса, иығына шапан жамылып далада тұрған хан баланы шақырып алып:

- Үй ішінің кемдігі отын-сумен жетеді, Ауыл сыртынан отын ұрлап, бала, есің неден кетіп еді? – дейді.

- Тақсыр, даланың оты олжа, суы нұрлық, елдің малы мен ақысын жеу ұрлық, - деп, Сырым жөніне жүре береді.

62. Çocuk Sırım ve Kadılar³⁹

Şerkeş adlı bir boyun bir sürü yıl kısını Esendemir'in adamları barımtaya⁴⁰ almışlar. Bu durumdan dolayı iki taraf bir birleriyle kavgalıymış. Bu kırgınlığa son vermek için Şerkeş boyunun kadısıyla Esentemir Böken Kadı, Han'a gitmeyi ve küskünlüğü sonlandırmayı düşünmüşler. Böylece ikisi yola çıkmışlar. Yolda giderken havyanlara su vermekte olan çocukla karşılaşmışlar. İki kadı da atlarına su verir, biri öbürüne:

K.Tk. Kattı jerge kak turadı degen ne

T.Tk. Sert yere kak mı oluşur?

Kattı adamga mal turadı degen ne

Cimri insanda hayvan mı çoğalır?

demiş. Öbür kadı bunlara cevap verememiş, düşünmüş. Bu sırada kovanı kuyudan çekmekte olan çocuk:

K.Tk. Kattı jerge kak tursa

T.Tk. Sert yere kak oluştıysa

Şöp şıkpaytın takır dağı

Ot bitmeyen çoraktır.

Kattı adamga mal tursa

Cimri insanda hayvan çoğalırsa

Akıretten beyhabar pakırdagı

Ahretten habersiz fakirdir,

demiş. Kadılar birbirine bakmış ve yola devam etmeye çalışırken çocuk “Ey büyüklerim, yolunuz açık olsun! Evimde bir ihtiyar var. Akşam eve gittiğimde kimi gördün, ne işle meşgullermiş diye sorar. Ben sizin hakkınızda ne diyeyim?” demiş. Yolcular durumlarını anlatır ve yollarına devam eder.

Yolcular kuyudan yaklaşık yüz adım uzaklaşınca arkalarından çocuk koşarak gelir ve “Ey büyüklerim, ben sizlerden akıl almaya geldim. Bir koyunum öldü, onu

³⁹ Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet Enstitüsü El Yazısı Bölümü, Dosya 139.

⁴⁰ Düşmanlık sebebiyle iki kabilenin birbirinin malını alıkoyması, gasp etmesi.

nasıl kokutmadan işe yaratırım?” demiş. Kadılar “Kes ve tuz serp.” demiş. Çocuk “Et kokarsa tuz serperim, tuz kokarsa ne yapayım?” demiş. Kadılar çocuğun yüzüne şaşkınlıkla bakmış ve cevap vermeden yollarına devam etmiş. Kuyudan sadece gözle görünür görünmez uzaklaşınca Böken Kadı atını durdurmuş ve “Turlan, ben köye döneceğim. Eğer hakkımı vermezsen de sana helal olsun. Şu çocuğun sözü ağırıma gitti. 30 tay için kavga edip Han’ın önüne çıkmamız ayıp olur.” diye geri dönmüş. Sonradan çocuğun kim olduğunu öğrenmiş, meğer o çocuk Sırım’mış.

Aradan bir sene geçince Turlan’la Böken karşılaşmış. Turlan, Böken’e selam vermiş ve “Böken iyi misin?” diye sormuş. Böken “Otuz tayın eti sende, derdi bende olsa bile şükürler olsun iyiyim.” demiş. Turlan ise üç gün sonra aldığı tayları geri getirmiş.

62. Бала Сырым мен билер

Шеркеш руының бір үйір жылқысын Есентемірдің жігіттері барымталап кетеді. Сонымен екі ру араздасып, шеркеш тұрған би мен Есентемір Бөкен би хан алдында айтысуға кетіп бара жатып, жолда мал суарып жатқан балаға кездеседі. Аттарын суарып тұрған билердің бірі:

- Қатты жерге қақ тұрады деген не,
Қатты адамға мал тұрады деген не? –

дейді.

Қарсы би оған жауап бере алмай ойланып қалады. Сонда қауға тартып тұрған бала:

- Қатты жерге қақ тұрса,
Шөп шықпайтын тақыр-дағы.
Қатты адамға мал тұрса,
Ақыреттен бейхабар пақыр-дағы, -

дейді.

Билер бір-біріне карап, жүрейін деп жатқанда бала:

- Уай, ағалар, жолдарыңыз болсын! Үйімде қартым бар. Кешке барғанда, кім көрдің, қандай жұмыспен жүр екен? – деп сұрайды. Сонда сіздер туралы не деймін? – дейді. Жолаушылар жөнін айтып жүріп кетеді. Жолаушылар құдықтан жүз қадамдай шыға бергенде, арттарынан бала жүгіріп келіп:

- Уай, ағалар, мен сіздерден ақыл сұрай келдім. Бір тоқтым өлді, соны қайтсем сасытпай қажетке жаратамын, - дейді.

- Тұз сеуіп, қақтап ал! – дейді билердің бірі.

- Ет сасыса тұз себейін, тұз сасыса не себейін? – дейді бала.

- Билер баланың бетіне бажырая бір қарап, жауап берместен желе жөнеледі.

- Құдықтан көз көрім жер ұзап шыққан соң, Бөкен би атын бөгеп:

- Тұрлан, мен ауылға қайтамын. Ақымды бермесең, саған ас болсын, әлгі баланың сөзі өңменімнен өтіп кетті. 30 тай үшін екі ел айтысып ханға барғанымыз ұят-ты, - деп бұрылып кетіпті. Артынан сұрастырса, әлгі бала Сырым екен.

Арада бір жыл өткен соң Тұрлан Бөкенге сәлемдесіп:

- Бөке, тәуірсің бе? – дейді.

- Отыз байталдың еті сенде, дерті менде болғанмен шүкір, жаман емеспін, - депті Бөкен. Тұрлан үш күннен кейін жылқыларын айдатып әкеп беріпті.

63. Sırım ve Nokılık⁴¹

Akşamüstü köye geri dönmek için develerini bir araya getirmeye çalışan Sırım bir ihtiyarla karşılaşmış. İhtiyar, Sırım'a şöyle demiş:

K.Tk. Menin atım Karabalık –nokılık

Ay, bala mına attı ustay turşı

Ekindi namaz okılık!

T.Tk. Benim adım Karabalık nokılık

Hey! Çocuk bu atı tutuver

İkindi namazını kılalım!

Sırım da şu cevabı vermiş ve develerini sürerek yoluna devam etmiş:

K.Tk. Menin tüye jinaytın kisim jok

Senin namazdan baksa isin jok,

T.Tk. Benim develeri toplayacak kimsem yok

Senin ise namazdan başka işin yok!

63. Сырым мен ноқылық

⁴¹ Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet Enstitüsü El Yazısı Bölümü, Dosya 139.

Кешке таман ауылға айдауға түйесін жинай алмай әбігер болып жүрген Сырымға бір шал кездесіп:

- Менің атым Қарабалық – ноқылық,
Әй, бала, мына атты ұстай тұршы,
Екінді намаз оқылық! –

дейді.

- Менің түйе жинайтын кісім жоқ,
Сенің намаздан басқа ісің жоқ, -

деп бала түйесін айдап жүріп кетіпті.

64. Malaysarı ve Sırım⁴²

Sırım on üç, on dört yaşlarındayken çocuklarla oynuyormuş. Tam o sırada yanından Karaman Tana boyundan Malaysarı adlı kadı geçmiş. Bu kadı Nuralı Han'ın kadısıymış. “Ağa⁴³, hangi boydansınız?” diye sormuş selam verirken Sırım. “Sen hangi boyları biliyordun ki? Ben Tana boyundanım.” demiş çocuğun sorusuna şaşırان Malaysarı. Sırım: “Tana isen Yedi ev Jiyembet misin? Beş ev Besasar mısın? Altı ev Asan mısın? Beddua almış Karaman mısın? Gezerek büyüyen Karakunan mısın? Yoksa alkışlanan Kalkaman mısın? Tana boyunun hangisisin?” demiş. Malaysarı “Küçük olsa bile bu sivri dilli çocuk kimin çocuğu?” demiş ve yoluna devam etmiş.

64. Малайсары мен Сырым

Сырым он үш, он төрт жасында балалармен ойнап жүрсе, қасынан Қараман Тана Малайсары деген Нұралы ханның биі атпен өтіп бара жатыр екен.

- Аға, қай русың? – дейді Сырым сәлем беріп.
- Қай руды білетін едің сен? Танамын, - дейді Малайсары баланың сұрауына таңданып.

⁴² Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet Enstitüsü El Yazısı Bölümü, Dosya 139. 64. ve 65. anlatılar için bu dosya kullanılmıştır.

⁴³ Ұаща бүүүк адам.

- Тана болсаң: жеті үй Жиёмбетпісің, бес үй Бессарымысың, алты үй Асанбысың, қарғыс алған Қараманбысың, қаңғып өскен Қарақұнанбысың, алғыс алған Қалқаманбысың, Тананың қайсысың? – дейді Сырым.

- Қаршадайынан қақсап тұрған мынау қандай бала?! – дер Малайсары жүріп кетіпті.

65. Сırım'ın Сınavдан Geçmesi

Аушувак ve Esim Han'ın zamanında Sırım'ın şöhreti yeni duyulmaya başlamıştı. Bu dönemlerde genç delikanlıydı. Hanlar ve kadılar Sırım'ı sınamak için bir kalabalıkta özel tabak ve et sunumunu yapmak için görevlendirmişler. O dönemlerde ölmüş birinin ardından birkaç hayvan kesilir ve zenginler yemekli mevlit okuturmuş.

Sırım et табағын sunuma hazırlarken Hanlar ve kadınların, zenginler ve Törelere⁴⁴in, çocuklar ve kadınların табағына бағырсак ve diğer sakatatları ешит şekilde koymuş. Hanlar, zenginler ve kadılar “Bu табаға бағырсак ve sakatatları kim koymuş?” diye Sırım'ı çağырмıш ve “Табағымıza bunları neden koydun, bizi kadın mı sandın yoksa alay mı ediyorsun? Bunun için sana ceza vereceğiz.” demişler. Sırım o sırada “Erkek dediğın kadından doğар. Et ise бағырсак ve diğer sakatatlardan çıkar. Eğer benim dediklerim doğru ise kim suçлу çıkar acaba?” demiş. Kimse cevap verememiş ve Sırım'ın bu şekilde açık konuşması da orada oturanların hoşuna gitmemiş.

65. Сырымның сыннан өтуі

Айшуақ, Есім хандардың тұсында Сырым жаңа атағы шығып келе жатқан жігіт екен. Хандар мен билер Сырымды сынамақ болып бір жиында Сырымды табақ тартып, ет жасау жұмысына қосады. Ол күнде өлген адамға бірнеше мал сойып байлар ас береді екен. Сырым етті жасағанда хандар мен билерге, төрелер мен байларға, балалар мен әйелдерге ішек-қарынды бірдей етіп табаққа салады. Хандар, билер, байлар:

⁴⁴ Kendilerini aristokrat sanan boy.

- Бұл табакқа ішек-қарын салған кім? – деп Сырымды шақыртып алып, - табакқа ішек-қарын салып, бізді әйел дедің бе, немесе мазақ еткің келді ме? Бұл үшін сені айыпқа бұйырамыз, - дейді. Сонда Сырым:

- Еркек әйелден шығады, ет ішек-қарыннан шығады. Егерде менің айтқаным дұрыс болса кімдер айыпты болар екен? – дейді.

Әкімдер сөзге еш нәрсе дей алмайды. Сырымды іштерінен жаратпай қалады.

66. Gamsız Han Semizdir⁴⁵

(Birinci nüsha)

Sırım'ın yeni ata bindiği genç dönemiymiş. Bu yaşta Nuralı Han'ı görmek için Han'ın sarayına gelmiş. Han'ın “Kimsin?” sorusuna “Sırım'ım.” diye cevap vermiş. Han “Sırım, Sırım diyen adın gittikçe yaygınlaşıyor. Meğer sen küçücük, zayıf bir çocukmuşsun.” demiş. Sırım “Evet, ben zayıfım. Çünkü Çar ve senin gibi Han'lar Kazak halkını oturduğu verimli yerinden ayırıp kumlu yere koydunuz. Göl yakasını da Ruslara verdiniz. Kazak halkının yerini nasıl geri alabilirim diye bir gecede dokuz defa uyanıyorum ve çare bulmaya çalışıyorum. Bu yüzden zayıfım. Eskiden kalan bir söz vardı ya:

K.Tk. Ölendi jerde ögiz semiz.

Ölimdi jerde molda semiz

Karalısında katın semiz

Kaygısızında Han semiz” diye.

Sen kaygısız jansın

Men jaralı janmın

Men arık bolmay kim arık boladı?
olacak?

Bunları söyledikten sonra Sırım sözünü bitirmiş.

T.Tk. Verimli yerde öküz semiz

Ölümlü yerde molla semiz

Karalı gününde kadın semiz

Kaygısında Han semiz.

Sen kaygısızsın

Ben yaralıyım

Ben zayıf olmayacağım da kim

66. Қайғысыз хан семіз

(1-нұсқа)

⁴⁵ Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet Enstitüsü El Yazısı Bölümü, Dosya139. 66. ve 67. anlatılar için bu dosya kaynak olarak kullanılmıştır.

Сырым жаңа атқа мінген жастау кезінде Нұралы ханды көргелі ханның ордасына барады, «кімсің» деген ханға «Сырыммын» деп жауап береді. Сонда хан:

- «Сырым - Сырым» деген атың жер жарады. Өзің кішкентай ғана арық бала екенсің ғой, - дейді.

Сонда Сырым:

- Иә, мен арықпын. Себебі, патша мен сен сияқты хандар қазақты қонысынан айырып, құмға кірді, жақсы судың бойын орыстарға әперді. Қазақстың қонысын қалай қайтарып аламын деп бір түнде тоғыз оянып, тоқсан толғанып арып болдым. Бұрынғының айтқаны бар емес пе:

- «Өлеңді жерде өгіз семіз.

Өлімді жерде молда семіз,

Қаралысында қатын семіз,

Қайғысызында хан семіз» деп.

Сен қайғысыз жансың,

Мен жаралы аңмын,

Мен арық болмай кім арық болады? –

депті Сырым батыр.

67. İhtiyarın Üç Çeşidi Vardır

Sırım, Böken Kadı'ya selam vermek için gelmiş. İhtiyar önce “Kimin oğlusun?” diye sormuş. “Dat'ın oğluyum.” demiş Sırım. “Koyun bile güdemeyen beceriksizden de büyük bir oğlan doğmuş desene.” demiş Böken. “Odun ağacından yay gibi heykel çıkar diye büyüklerin sözü vardı ya, ihtiyarın üç türü mevcuttur; saygısız ihtiyar, geveze ihtiyar ve gezgin ihtiyar. Sen bunlardan hangisisin?” diye sormuş Sırım. Bunları duyan Böken şaşırmış gibi olmuş ve “Oğlum, saygısız dersен halkıma sor, geveze dersен eşime sor, gezgin dersен komşuma sor.” diye cevap vermiş.

67. Шалдың үш түрі бар

Сырым Бөкен биге сәлем бере барса, қарт:

- Қай баласың? – депті.
- Даттың баласымын, - депті Сырым.
- Қой баға алмайтын жаманнан да қолақпандай ұл туады екен-ау! –

дейді Бөкен.

- Отындық ағаштан оқтық мүсін шығады деген қайда? Шалдың үш түрі болады деуші еді: қадірсіз шал, қазымыр шал, қыдырма шал. Өзің соның қайсысысың? – депті Сырым.

Сонда Бөкен қарт селк етіп:

- Балам, қадірсіз десең халқымнан сұра, қазымыр десең, қатынымнан сұра, қыдырма десең көршімнен сұра? – депті.

68. Bazı Delikanlı Sessiz Yatar⁴⁶

Sırım iki arkadaşıyla Kösev adlı kadının evinde gecelemiş. Kadı da evindeymiş. Sırım “Bu aralar soğuk algınlığım var.” diye evde yatmış, diğer arkadaşları at ve eğerlerimize göz kulak olalım diye dışarıya yatmışlar.

Evin sahibi abdest almak için dışarıya çıkmış. Bu sırada evin başköşesine Sırım için yatak hazırlamakta olan kız şöyle demiş:

K.Tk. Mırza, bir jigit bar tek jatadı **T.Tk.** Bey, bir delikanlı vardır sessiz yatar

Onday jigit jiye kelip jatadı Öyleleri sık gelip yatar

Bir jigit bar birdeme dep jatadı Bir delikanlı vardır bir şey deyip yatar

Barlık sıyın bir ak ret jep jatadı, demiş. Bütün alacaklarını bir defa alır, yatar

Sırım kıza şu şekilde cevap vermiş:

K.Tk. Bügingi kalavındı al

T.Tk. Bugün istediğini al

Keleside sözinde kal,

Gelecek sefer sözünde kal!

Sonra da arkasını dönmüş ve ancak sabah uyanmış.

68. Бір жігіт бар тек жатады

⁴⁶ Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet Enstitüsü El Yazısı Bölümü, Dosya 139. 68. ve 69. anlatılar için bu dosya kaynak olarak kullanılmıştır.

Сырым екі жолдасымен Көсеу бидің үйіне қоныпты. Би үйінде екен. Сырым «суық тиіп жүр еді» деп үйге жатыпты да, жолдастары түнде ат-көлік көздейміз деп далаға жатыпты.

Әкесі шәугім алып тысқа шығып кеткенде, төрге Сырымға төсек салып жатқан бидің қызы:

- Мырза, бір жігіт бар тек жатады,
Ондай жігіт жиі кеп жатады.
Бір жігіт бар бірдеме деп жатады,
Барлық сыйын бір-ақ рет жеп жатады, -

дейді. Сонда Сырым:

- Бүгінгі қалауыңды ал,
Келесіде сөзінде қал? –

деп теріс қарап жатып, таң ата бір-ақ ояныпты.

69.

Sırım yolda gelirken çok susamış ve rastgele bir eve girmiş, susın⁴⁷ içmiş. Sırım sonra “Eyvah! Bir kâse susın bir kişinin hakkıymış.” demiş alnının terini silerken. Evin sahibi de “Yok, kahramanım. Bir kâse susın bir kişinin değil, iki kişinin hakkıdır. Bu susın olmasaydı susuzluktan siz öldürdünüz, utançtan ben öldürdüm.” diye cevap vermiş.

69.

Сырым бір жақтан шөлдеп келе жатып, бір үйден сусын ішіпті.

- Япырай, бір аяқ сусын бір кісінің құны екен ғой! – депті Сырым маңдайының терін сүртіп.

- Жоқ, батыр, бір аяқ сусын бір емес, екі кісінің құны. Бұл сусын табылмаса шөлдеп сіз де өлер едіңіз, ұялып мен де өлер едім, - депті үй иесі.

⁴⁷ Soğuk içecek çeşitleri.

70. Böken İhtiyarın Sırım’a Okuduğu Dua⁴⁸

Sırım daha gençken Esentemir Böken Kadı’nın “Hem duasını alıyım hem akıl danışıyorum.” diye yanına gelmiş. Gelirken beraberinde at ve kaftan da getirmiş. Gelip misafir olduktan sonra Böken Kadı, Sırım’ın geliş nedenini sormuş. Sırım “Ben öncelikle sizin duanızı almaya ve çeşitli konularda akıl danışmaya geldim.” demiş. Böken “Sana duamı vereyim, genç olsan dahi halkın önderi olacak özelliğe sahipmişsin.” diye duasını şu şekilde okumuş:

K.Tk: Arkan kop mingennen javır bolsın	T.Tk: Sırtın çok binenden yara olsun
Minezin kara jerden avır bolsın	Huyun kara yerden dahi ağır olsun!
Ökpen jok bavır bolsın	Küslüğün yok hepsi kardeş olsun
Kulagınnan sıbır ketpesin	Kulağından fısıltı eksik olmasın
Jasın alpıska jetpesin	Yaşın ise altmışı doldurmasın!

Duasını okuduktan sonra “Ben ne dediysem her sözümün anlamı vardır. Şimdi bunları nasıl anladın bana anlat.” demiş Böken Kadı. Sırım bunları şu şekilde açıklamış “Arkan köp mingennen javır bolsın dediğin halkın için çalış, onları kendine çek anlamındadır. Minezin kara jerden avır bolsın dediğin yakını düşünme; uzağı, geleceği düşün. Ağır ol, hafife alma anlamındadır. Ökpen jok bavır bolsın degenin; azıcık şey için sinirlenme, iğneyi ipe sarmış gibi her şeyi aklında saklama anlamındadır. Kulagınnan sıbır keptesin dediğin halk arasında anlaşmazlıklar çok olur, bunun gibi meseleleri kendin çöz, doğru ve yanlış ayırt et anlamındadır. Jasın alpıska jetpesin dediğinizi ise anlamadım.”

Böken ihtiyar Sırım’a “Ben senden Allah’ın verdiği yaşı kıskanmıyorum, istersen yüz altmış yaşa. Ben seksen dört yaşındayım. Yaşım altmışa geleli altı büyük felaketle karşı karşıya kaldım. Ben seni bu altı felaketten uzak olsun diye söylemiştim. Onlar şunlardır: Büyük eve giremedim, küçük eve sığmadım. Kara sakallı babam oldu, kara saçlı annem oldu. Hastalık yakaladı, ihtiyarlık yendi. İşte altı felaket bunlardır.” demiş.

Sırım “Büyük eve giremedim demek insanın yaşlıları azalınca gidecek evi de azalır anlamındadır. Küçük eve sığmadım demek ise yaş olarak küçük insanların evine davetsiz gidemezsin anlamındadır. Kara sakallı babam ise kendi akılsız

⁴⁸ Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet Enstitüsü El Yazısı Bölümü, Dosya 139.

oğlunuzdur. Büyüyünce babanın dediğini yapmaz, değerini bilmez. Bir şey söylediğin anda geri çevirir. Kara saçlı annem ise işte o oğlunuzun karısıdır. Bu ihtiyar da çok şey istiyor, önündeki hazır yemeği yesin de yatsın diyor. Hastalık ve yaşlılık doğal bir şeydir.” demiş.

Böken ihtiyar “Hepsini doğru çözdün.” demiş. Sırım, Böken ihtiyara “Kattı jerge kak turar, kattı adamga mal turadı diye bir deyim vardır. Bu deyim açıklaması nasıl?” diye sormuş. Böken “Kattı adamga mal turadı kayırımı yok kapır bolsa (Cimri insan zengin olur kimseye yardım etmeyen kafir ise); kattı jerge kak turar, şöp şıkpıyıtın takır bolsa (Çorak yerde kak oluşur ot bitmeyen yer ise) diye açıklamış.

Sırım “Dost ve düşman nasıl ayırt edilir?” demiş. Böken “Dostun uzaktadır, düşmanın ise yakınındadır. Kötü akrabadan iyi dost yakındır.” demiş. Sırım “Kazanç ve zararı ayırt etmek zordur. Kazanç dediğim zarar olur; zarar olur dediğim ise kazanç olur. Tabi ki zarar olan şey kazanç olunca iyi olmaz.” demiş.

Sırım böylece Böken kadının duasını almış ve getirdiği at ve kaftanı hediye olarak vermiş. Artık yola çıkmaya hazırlanırken Böken, Sırım’a bakmış ve kafasını tutmuş. Sırım ise ağzını açmış, dilini göstermiş. Böylece Sırım, Böken’le vedalaşmış.

Sırım’ın arkadaşları “Böken neden kafasını tuttu, sen neden ona ağzını açıp dilini çıkardın?” diye sormuşlar. Sırım “Onun kafasını tutması başa bela nerden gelir diye sormasıdır. Ben ise dilimi gösterdim, yani başa bela dilden gelir diye cevap verdim.” demiş.

70. Бөкен қарттың Сырымға берген батасы

Сырым жас кезінде Есентемір Бөкен биге батасын алайын және ақыл сұрайын деп ат, шапан алып барады. Барып қонақ болғаннан кейін Бөкен би Сырымнан келген жұмысын сұрайды. Сонда Сырым:

- Мен, біріншіден, сіздің батаңызды алайын деп келдім, екіншіден, әр түрлі ақыл сұрайын деп келдім, - дейді.

Сонда Бөкен «саған батамды берейін, сен жас болғанмен елге бас болғандай бала екенсің» - деп, бата береді:

- Арқаң көп мінгеннен жауыр болсын,

Мінезің қара жерден ауыр болсын.

Өкпең жоқ – бауыр болсын,

Құлағыңнан сыбыр кетпесін,

Жасың алпысқа жетпесін, -

дейді. Батасын бергеннен кейін: «Мен не десем бәрінің де мағынасы бар, қалай түсіндің, өзіме айырып бер» - дейді Бөкен қарт.

Сонда Сырым:

- Арқаң көп мінгеннен жауыр болсын дегенің – халық үшін жұмыс жаса, халықты өзіңе тарта біл – дегенің. Мінезін қара жерден ауыр болсын дегенің – беріден ойлама, әріден ойла, салмақты бол, жеңіл болма дегенің. Өкпең жоқ бауыр болсын дегенің – не болса соған өкпелеп, инені жіпке тізіп өкпешіл болма – дегенің. Құлағыңнан сыбыр кетпесін дегенің – ел арасында дау-жанжал көп кездеседі, сол мәселені өзің шешіп, ақ-қарасын айырып, дұрыс төресін бере біл – дегенің. Жасың алпысқа жетпесін деген батаңызға түсіне алмадым, - депті.

Сонда Бөкен қарт Сырымға:

- Мен сенен құдайдың берген жасын қызғанам ба, жүз алпысқа кел. Мен жасым сексен төртке келді. Жасым алпысқа келгелі алты бәлеге тап болдым. Мен сені сол алты бәледен аулақ болсын деп едім. Олар мыналар: Үлкен үйге кіре алмадым, кіші үйге сыя алмадым. Қара сақалды әкем болды, қара шашты шешем болды. Ауру келді, кәрілік жеңді, - міне, алты бәле деген осы, - дейді.

Сонда Сырым батыр:

- Үлкен үйге кіре алмадым дегеніңіз, адамның қатары кетеді, баратын үйі таусылады; кіші үйге сыя алмадым дегеніңіз өзінен жасы кіші адамдардың үйіне жасы үлкен адам шақырусыз бара алмайды. Қара сақалды әкем дегеніңіз өзіңнен туған ақылсыз бала, есейген соң әкенің тілін алмайды, әкесін дұрыс баға білмейді. Бір сөз айтсаң бетіңді қайырып тастайды. Қара шашты шешем дегеніңіз сол баланың әйелі, келініңіз, «осы шалға не керек екен, берген асты ішіп жата бермей» дейтін шығар. Ауру мен кәрілік түсінікті ғой, - депті. «Бақытты бол, балам, дұрыс шештің» - дейді сонда Бөкен қарт.

Сырым Бөкен биден «қатты жерге қақ тұрады, қатты адамға мал тұрады» дейді, осы не сөз?» - деп сұрапты. Сонда Бөкен:

- Қатты адамға мал тұрар қайырымы жоқ кәпір болса.

Қатты жерге қақ тұрар, шөп шықпайтын тақыр болса, -деген екен. Сырым «жігіттің дос пен қасын қалай айырады?» - деп сұрайды, Сонда Бөкен:

- Досың алыста, қасың жақында, жаман туысқаннан жақсы жолдас артық, - дейді. Сырым: «Пайда мен зиянды қалай айыруға болады» деп сұрайды. Сонда Бөкен: «Пайда мен зиянды айыру қиын. Пайда дегенім зиян болды, зиян дегенім пайда болды. Ол айыптың ісі» дейді. Сырым Бөкен бидің батасын алып, ат-шапанын беріп, жүрейін деп тұрғанда Сырымға қарап Бөкен басын шерткен екен.

Сырым оған аузын ашып, тілін көрсетіпті. Сонымен Сырым Бөкенмен бақылдасып, ақылдасып аттанады. Сырымның қасындағы жолдастары Сырымға «Бөкең сізге неге басын шертті, оған сен аузыңды ашып, тіліңді шығардың, оның не?» - дейді. Сонда Сырым: «Ол кісінің маған басын шерткені – «басқа бәле қайдан келеді» деген жұмбағы еді, мен оған тілімді шығарғаным «басқа бәле қызыл тілден келеді дегенім» - депті.

71. Her Önemin Önemi Vardır⁴⁹

Sırım bir arkadaşıyla yolculuk yapmış. Yolculuk sırasında bir eve misafir gelmiş. Evde genç ve güzel, sevimli bir kadın varmış. Sırım “Bu güzel kadının kocası kim acaba?” diye merak etmiş. Akşamüstü eve kaba saba bir ihtiyar gelmiş. Meğer güzel kadının kocası buymuş. Sırım şanırakka⁵⁰ bakmış ve şöyle demiş:

K.Tk. Manıstın de manisi bar,

Jamannın manispenen ne isi bar?

Kuladın kus akku iledi

Onın da ne adisi bar?

Eve girip çıktığında yakışıklı genç çocuğun ne demek istediğini anlayan genç kadın:

Manistin de ne manisi bar

Jamannin manispenen ne isi bar?

T.Tk. Her önemin önemi var,

Kötünün önemliyle ne işi var?

Düşen kuşu kuğu kapar

Onun da ne yöntemi var?

Her önemin de önemi vardır

Kötünün önemliyle ne işi vardır?

⁴⁹ Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet Enstitüsü El Yazısı Bölümü, Dosya 139. 71. anlatıdan 77. anlatıya kadar bu dosya kaynak olarak kullanılmıştır.

⁵⁰ Otağın en üst noktası, kubbesini oluşturan yuvarlak.

Kuladin ku ilse adisi bar Düştüğünde kurnaz kaparsa yöntemi vardır
Tagi bir akku kustan damesi bar, Daha bir kuğudan ümidi vardır,
diye adamın ikinci eşi istediğini ve kendi durumunu bu sözlerle bildirmiş.

71. Мәністің де мәнісі бар

Сырым бір жолдасымен жолаушылап келе жатып бір үйге түссе, үйде сүйегі сұлу, түсі сүйкімді жас келіншек отыр екен. Сырым ішінен: «Шіркін-ай, мына келіншектің күйеуі қандай екен» - деп ойлайды. Кешке таман көзге қораш шал келеді. Сұлу келіншектің күйеуі сол болып шығады.

Сонда Сырым шаңыраққа қарап отырып:

- Мәністің де мәнісі бар,
Жаманның мәніспенен не ісі бар?
Құладың құс аққу іледі,
Оның да не әдісі бар? –

дейді.

Кіріп-шыққанда жас жігітке көзінің қиығын салып жүрген келіншек түсіне қойып:

- Мәністің де мәнісі бар,
Жаманның мәніспенен не ісі бар?
Құладың қу ілсе әдісі бар,
Тағы бір акку құстан дәмесі бар, -

деп, екі әйелдің бірі болғалы тұрған өзінің жайын сездіріпті.

72. Kadını Hor Görmeyin

Uzun bir yoldan evini özleyerek dönen Sırım, köyüne yaklaştığında arkadaşlarına “Hızlanalım, bugün köye yetişelim.” demiş. Sırım’ın karısı pek güzel sayılmazmış. Arkadaşları Sırım’a şaka olsun diyerek “Başkaları acele ederse anlarım, bu Sırım hangi güzel karısı için acele ediyor?” demiş. Arkadaşlarının bu şakasını duyan Sırım:

K.Tk. Jigitter ayeldi korsınbandar
Ayelsiz erge küy bitpeydi
Koydı “koy” dep kombınbandar

T.Tk. Yiğitler kadını hor görmeyin
Kadınsız erkeğin durumu iyi olmaz!
Koyunu “koyun” diye hor görmeyin

Koysiz elge üy bitpeydi.	Koyunu olmayan halkın durumu olmaz!
Astımdağı kara atım tulparım	Altımdaki kara atım küheylanım
Kasımdağı kara atım tulparım	Yanımdaki kara atım küheylanım
Kasımdağı kara ayelim sunkarım	Yanımdaki kara kadınım ise sungurumdur,
demiş ve atını koşturmuş.	

72. Әйелді қорсынбаңдар

Алыс жолдан үй ішін сағынып келе жатып, аулына жақындағанда Сырым жолдастарына:

- Қаттырақ жүріңдер, бүгін ауылға жете қонайық, - дейді.

Сырымның әйелі ажарсыздау адам екен. Жолдастары соны әзілдеп, Сырымға естіртпеген болып:

- Басқа кісі асықса дұрыс, ал осы Сырым қай әдемі әйеліне асығып келеді екен! – депті.

Бұл сөзді құлағы шалып қалған Сырым:

- Жігіттер, әйелді қорсынбаңдар,
Әйелсіз ерге күй бітпейді.

Қойды «қой» деп қомбынбаңдар,
Қойсыз елге үй бітпейді.

Астымдағы қара атым – тұлпарым,

Қасымдағы қара атым – тұлпарым,

Қасымдағы қара әйелім – сұңқарым, -

деп желе жөнелген екен.

73. Tabaldırık'tan⁵¹ Yüksek Dağ Yoktur

Sırım, Nuralı Han'ı öldürmeye çalışırken hep Sırım'ın akrabaları engel olurmuş. Sırım “Tabaldırık'tan yüksek dağ yok, kötü akrabadan sağlam dağ yok.” demiş.

73. Табалдырықтан биік тау жоқ

⁵¹ Bu kelimenin Kazak Türkleri için önemi büyüktür. Evin giriş kapı eşiğidir.

Нұралыны шаппак болып жүргенде, Сырым батырға ағайындары бөгет жасай беріпті. Сонда Сырым: «Табалдырықтан биік тау жоқ, жаман ағайыннан берік тау жоқ» деген екен.

74. Сırım'ın Mönke'yi Yenmesi

(Ікinci Nüşa)

Sırım'a bir yolcu “Şekti boyundan bir çoban size vermemi istemişti” diye yaprak kadar iki eski kumaş vermiş. Sırım kumaşı Tana Koske Kadı ve Böken Kadı'ya göstermiş. Bunu gören Böken Kadı şöyle demiş: “Bu kumaşı dörtgen kesmiş. Ayağım bağlı, serbest değilim anlamında galiba. Diğer kumaşı ise üçgen kesilmiş. Bu da elbisenin ucu olabilir. İnsanın bedenine elbiseden daha yakın ne olabilir ki? Senin bedenim, senin sevgilim demektir belki de bunun anlamı.” demiş.

Koske ihtiyar ise kumaşların özelliğini şu şekilde açıklamış: “Bu bizim memleketin Şekti boyunda zorluklar çeken bir kız kardeşimizin olduğunu göstermektedir. Sırım, sen git oraya, kızı geri getir. Gözüne maske giy. Kaç yaşında olduğunu bilmesinler. Eğer tartışmaya kalkarlarsa Mönke Kadı'yı iste, onun önüne git.”

Sırım Şekti boyuna gelmiş ve “Sizde benim zorla tuttuğunuz bir kız kardeşim vardır. Onu geri götürmeye geldim.” demiş. Şekti'nin kadıları da “Öyleyse aradığın kişinin ismini ve soyunu söyle.” demiş. Sırım söyleyememiş. “Bilmiyorsan sana verecek kişimiz yok.” demiş kadılar.

Sırım bu karara razı olmamış ve tartışarak Mönke Kadı'nın karşısına gelmiş. Mönke “Sırım, buraya gelişt nedenini biliyorum. Ufak bir dava değildir. O yüzden zor bir görev vereceğim.” demiş. Sırım “Razıyım.” demiş. Mönke “Sırım'ın yanına aynı şekilde giyinmiş kırk yiğit ve kırk at veriniz. Sırım'ın aradığı kızın yanına da aynı giyinmiş kırk kız hazırlayınız. Köye gittiğinde kız kardeşi ağabeyini tanıyıp da atını yakalarsa; kızı geri gönderin. Eğer bulamazsa da yapacak bir şey yok, kimseyi göndermeyin.” demiş.

Sırım kırk yiğitle köye geldiğinde “Kahraman ağabeyim, sağ salim geldiniz mi?” diye kız Sırım'ın ayağına sarılmış. Bu kız Bayulı boyundan Şekti'nin hırsızlarının çaldığı Davit'ın kızı Nurganım idi. Mönke Kadı, Nurganım'a “Sen bu

kadar kalabalığın arasından ağabeyini nasıl tanıdın?” diye sormuş. Kız “Diğer yiğitler birbirleriyle güle oynaya geliyordu, benim ağabeyim ise pek düşünceli geliyordu.” demiş.

“Kırk kızın içinde sen nasıl tanıdın kardeşini?” diye sormuş Sırım’a. “Ben kızların giyimine değil yüzüne baktım. Kardeşimin yüzü pek solgundu, neşeli değildi.” demiş Sırım. Daha sonra Sırım gözündeki maskeyi çıkarmış. Sırım’ın genç biri olduğunu görünce şaşırmış ve “Çocuk, büyük davayı iyi çözüyormuşsun. Fakat uzun yaşayamazsın.” diye Mönke, genç çocuğa yenildiğini anlamış.

74. Сырымның Мөңкені жеңуі

(2-нұсқа)

Сырымға бір жолаушы «Шекті елінің бір малшысы сізге «бере сал» деп еді», - деп екі жапырақ ескі шүберек береді. Сырым шүберекті Тана Қоске би мен Бөкен биге көрсетеді. Сонда Бөкен би былай дейді:

- Мынаны шаршылап кесіпті-ау! Шаршының шеті екен. «Басым байлаулы, аяғым тұсаулы» дейді ғой шамасы. Мынаны үшкілдеп кесіпті, көйлектің шеті-ау, сірә! Адамның тәніне көйлектен жақын не бар? Сенің тәнің, сенің сүйегіңмін дейді ғой!

- Бұл біздің елдің шектіде қорлық-кемдікте жүрген бір әйел адамы болар. Сырым, сен барып алып қайт. Көзіңе шарапшын ки, қарт-жас екеніңді білдірме, айтыса қалса Мөңкенің алдына бар, - дейді Қоске қарт.

Сырым шекті еліне барып, «осы елге бір қарындасым еріксіз кеткен екен, алып қайтайын деп келдім» деген соң, шектінің билері: «Адамыңның ата-тегін, аты-жөнін айт» дейді. Сырым атай алмайды. «Ендеше, саған ел аралатпаймыз, адам бермейміз» - дейді. Сырым айтысып Мөңкенің алдына барады. Мөңке:

- Сырым, қуып келгенің қара дау екен, қараңғы билік беремін, - депті.

- Разымын, - дейді Сырым.

- Сырымға киіміндей киім кигізіп, атындай ат мінгізіп, қырық жігіт қосыңдар. Сырымның қарындасының қасына бір түсті киіндіріп қырық қыз-келіншек қойыңдар. Аулына барғанда қарындасы ағасын танып атын ұстаса,

қарындасын қайырыңдар, жаңылса жазығы өзіне, адам бермендер, - деп билік қылады.

Сырым қырық кісімен аулына жетіп барғанда:

- Батыр ағам, аман келдің бе? – деп қарындасы Сырымның шылауына орала кетеді.

Бұл – Байұлынан шектінің ұрылары барымтаға әкеткен Дәуіт қызы Нұрғаным еді.

Мөңке би Нұрғанымнан:

- Сен осынша көптің ішінен ағанды қалай таныдың? - дегенде:

- Басқа жігіттер аударысып ойнап келеді екен, менің ағам төмен қарап мұңайып келеді екен, - депті.

- Қырық қыз-келіншектің ішінен қарындасыңды сен қалай таныдың, - дегенде:

- Мен қыз-келіншектердің киіміне емес, өңіне қарадым. Қарындасымның өңі сынық, назары пәс екен, - депті Сырым.

Сырым көзінің шарапшынын шешкенде:

- Бала, қара дауға жастай үйір екенсің, ұзақ жасамассың, - деп Мөңке жас адамнан жеңілгенін ауырлап, жантая кеткен екен.

75. Sırım'ın Kadına Saygısı

(Birinci nüsha)

Eski zamanlarda bir general zorlukla Taban boyunun Jetiru Barak Köyü'nden bir kızı Argın boyunun bir adamına vermişti. Generalin amacı Alşın ve Argın boylarını birbirine düşürmekti.

Günlerden bir gün Alşın boyunun iki adamı Argın boyuna gitmişler ve geri dönerken koyun gütmekte olan bir kadına rastlamışlar. Yolcular ve kadın birbirlerinden hal hatır sormaya başlamış. Kadın “Siz Sırım’ı tanıyor musunuz?” diye sormuş. Yolcular da tanıdıklarını söylemiş. Kadın o sırada başörtüsünün bir köşesinden, üzerindeki elbisenin koltuğundan iki yaprak kadar yırtmış ve “Bunu Sırım’a verin.” demiş.

Yolcular köye geldikten sonra kadının verdiği iki parça kumaşı Sırım’a vermişler. Sırım bunun anlamını tek başına çözemez ve yardım almak için Esentemir

Böken Kadı ve Tana Koske Kadı'ya gelmiş. Kadılara yolcuların anlattıklarını anlatmış. Böken Kadı “Ben yaş olarak Koske Kadı'dan küçüğüm. O yüzden Koske Kadı'ya ver, o yorumlasın.” demiş. Koske Kadı “Başörtünün anlamı, burada başım bağlı, beni bu hapisten kurtar anlamındadır. Elbisesinin koltuğundan kumaş vermesi ise insanın tenine en yakın elbisedir. Ben senin yakın akrabam anlamındadır.” şeklinde çözmüştür.

Böken ve Koske “Yavrum, sen genç de olsan davaları iyi çözersin. Yanına arkadaş al, kadının yanına gidin, durumunu öğrenin, geri getirin. Eğer kimseyi vermeyiz derlerse Mönke adında bir kadıları vardır, onunla görüş.” demişler.

Sırım arkadaşlarıyla Argın boyunun Mönke Kadı'sına gelmiş ve “Sizin memlekette benim en yakın kız kardeşim var. O kız kardeşim burada esir, çobanlık yapıyormuş. Ben onu azat etmek ve geri götürmek için geldim.” demiş. Sırım'ı dinledikten sonra Mönke “Seninle beraber kırk yiğidi aynı giydireceğim. Kız tarafına da aynı kuralı uygulayacağım. Eğer birbirinize karşı geldiğinizde tanırırsanız, anında ağlamaya başlarsanız, kız kardeşini götürürsün. Eğer bunların hiç biri olmazsa veremeyiz.” demiş.

Böylece iki taraf birbirleriyle karşı karşıya gelmiş. Tam o sırada esir olan kadın “Aslanım sağ salim geldin mi?” diye ağlamış. Sırım “Güzelim, sağ salim misin?” diye elini uzatmış. İkisi buluştuktan sonra Mönke Kadı'ya gelmişler. Mönke Kadı kadına yüzünü çevirmiş ve “Sen çok kişinin içinden Sırım'ı nasıl tanıdın?” diye sormuş. Kadın “Karşı gelen adamların yarısı etrafına bakıyor, yarısı güle oynaya geliyordu. Benim ağabeyim Sırım ise aynı şekilde düşünceli geliyordu. Bir şeyini kaybetmiş gibi, düşmandan alacak öcü var gibiydi. Alşın'ın aslanı budur diye görünce ağlamaya başladım.” diye açıklamış. Sırım'a da “Sen nasıl tanıdın?” diye sormuş. Sırım “Gamsız adamın yüzünde ışık vardır, kederli adamın yüzünde ise düşünce vardır. Ben onu yüzden tanıdım.” demiş.

Mönke Kadı kadını Sırım'a vermiş, memleketine göndermiş. Sırım kızı memleketine getirdikten sonra kızın yakınları “Siz kızımızı yabancıların elinden getirdiniz. Artık siz bu kızın ağabeyi sayılırsınız. Artık siz evlendirin kızımızı.” demiş. Sırım kızı kendi sevdiğine, Alim Derbisali'nin oğluyla evlendirmiş.

75. Сырымның әйелге қамқорлығы

(1-нұсқа)

Ерте заманда Табан руынан Жетірудың Барақ деген ауылынан бір қызды арғын батырларына бір генерал күшпен тартып алып берген екен. Ондағы мақсаты Алшын мен Арғынның екі арасын араздастырып екі жар етіп жауластыру болса керек. Күндерде бір күні осы Алшынның екі адамы сол Арғын жаққа барып, ауылға қайтып келе жатқанда, жолда қой бағып жүрген бір әйелге тап болып, жөн сұрайды. Сонда әйел: «Сіздер Сырым дегенді білесіздер ме?» - деп сұрайды. Бұлар білетін болып шығады. Сонда әйел басындағы шаршы орамалының ұшынан, үстіндегі көйлегінің қолтығынан екі жапырақ шүберек жыртып беріп: «Осыны Сырымға тапсырыңдар» - деп өтінеді.

Бұлар ауылға келгеннен кейін жаңағы әйелдің екі жапырақ шүберегін Сырымға әкеліп береді. Сырым оны өздігінен шеше алмай, баяғы Есентемір Бөкен би мен Тана Қоске билерге әкеліп беріп, мән-жайды айтады. Сонда Бөкен би «мен жастаумын ғой мына Қосекеңе бер» дейді. Сонда Қоске:

- Басындағы орамалын бергені – басым байлауда жүр, мені осы тұтқыннан құтқар дегені. Ал көйлегінің қолтығынан жыртып бергені – денеге көйлек жақын ғой, мен сенің жақыныңмын дегені, - деп шешеді.

Бөкен мен Қоске:

- Шырағым, сен бала болғанмен бастай едің, дауға шебер едің, қасыңа жолдас ертіп, сол әйелге барып алып қайт, бермейміз деп айтыса қалса, сол елдің Мөңке деген биі бар, соның алдына барарсың, - дейді.

Сырым жолдастарымен Арғынның Мөңке биіне барып:

- Сіздің қарауыңызда менің жақын қарындасым қой бағып құлдықта жүрген көрінеді. Сол қарындасымды босатып ауылға алып қайту үшін келдім, - дейді.

Сонда Мөңке Сырымға былай дейді:

- Өзіңмен қырық жігітті бір түстен киіндірем, біреуі сен боларсың. Ал ол жақтан қырық қызды бір түстен киіндіріп қарсы шығарам, біреуі сенің қарындасың болады. Қарсы келгенде екеуің біріңді-бірің тани кетіп, табанда көріссендер, қарындас сенікі, болмаса бере алмаймын, - дейді.

- Сол қалпымен қырық жігіт, қырық қыз қарсы келгенде әлгі тұтқын әйел:

- Арыстаным, аман келдің бе? – деп Сырымның қолын алады. Сонда Сырым:

- Асылым, аман жүрмісің? – деп қолын береді.

Екеуі танысқаннан кейін қайтадан Мөңке биге келеді. Сонда Мөңке әйелге:

- Сіз, көп адамның ішінен Сырымды қайдан таныдыңыз? – дейді. Сонда әйел тұрып:

- Келе жатқан жігіттердің біреулері жан-жағына қарайды, ал біреулері күліп-ойнап келеді. Мына менің ағам Сырым бір қалыпта тұнжырап келеді екен. Жоқ жоғалтқандай, дұшпанда кеткен кегі бардай, түсі тұнжырап келе жатқан алшынның арыстаны осы болар деп көрістім, - дейді.

Сырымға «сіз қайдан таныдыңыз?» - дейді. Сонда Сырым:

- Қайғысыз адамның бетінде жарығы бар, қайғылы адамның бетінде салығы бар, мен содан таныдым, - депті.

Мөңке би әйелді Сырымға береді, Сырым ауылға алып келгеннен кейін төркіндері:

- Сіз өзіңіз осы қызды жаттан алып келдіңіз, енді өзіңіз өкіл аға болып, өз қолыңыздан ұзатыңыз, - дейді.

Сырым өз қолынан қызды ұзатып, өз теңіне - Әлім Дербісәлі дегеннің баласына қосады.

76. Bakay İhtiyar ve Sırım

Sırım on dört yaşında Nuralı Han'ı öldürdüğü için hükümet tarafından cezalandırılmış ve sürgüne gönderilmişti. Sürgünden sağ salım dönünce halkı bu duruma sevinmiş, büyük kutlama yapmış. Ayrıca Sırım'ı halkı Han seçmek istemiş.

Doksan bir yaşındaki kör ihtiyar Bakay, Sırım'ı eleştirmek için şöyle demiş: “Ey halkım, bir genç çocuğu Han seçmek istiyorsunuz, önce o çocuğu bana gösterin. Nasıl biri, kaç yaşında bir bakıyım.” demiş. İhtiyarı halkı da kırmak istememiş ve halkının ricası üzerine Sırım, ihtiyarın yanına gelmiş ve selamını vermiş. Bakay

“Sırım sen misin?” demiş. Sırım “Evet efendim, doğrudur.” demiş. Bakay Sırım’a şöyle demiş:

K.Tk. Sırım sen bolsan

Joktan bar boldın

Ayırdan nar boldın

Köldenen urıp ozadı,

Köndi kamka tozadı

Atadan ul ozadı

Anadan kız ozadı,

Sırım bunlara şu şekilde cevap vermiştir:

K.Tk. Joktan bar bolsam

Kuday bergen bolar

Ayırdan nar bolsam

Atam ülek bolar,

Könedен davren ozsa

Asıravı kemirek bolar

Köndi kamka tozsa

Kiyesi salak bolar.

Atadan ul ozsa

Erkindigi bolar

Anadan kız ozsa

Şirkindigi bolar.

T.Tk. Sırım sen isen

Yoktan var oldun!

Küçükten büyük oldun,

Herkesi geçtin!

Sağlam kamka da eskidi!

Babasını oğlan geçer

Anasını kızı geçer

T.Tk. Yoktan var olduysam

Allah’ın vergisidir.

Küçükten büyük olduysam

Babam’ın büyüklüğüdür.

Eski devir hızlı geçtiyse

Besleyeni az olmuştur!

Sağlam kamka eskidiyse

Giyeni beceriksiz olmuştur!

Babasını oğlu geçtiyse

Özgürlüğüdür!

Anasını kızı geçtiyse

Güzelliğidir.

Bakay ihtiyar bu verilen cevaptan memnun kalmış ve “Tamam Sırım; sana uzun ömür dilerim!” diye duasını okumuş.

76. Бақай қарт пен Сырым

Сырым батыр 14 жаста Нұралы ханды шапқан себепті өкімет тарапынан жер аударылып, онан да аман-есен келген соң халқы үлкен той жасап, Сырымды хан қоймақ болады. Сонда 91 жасында көзі көрмей, нардай шөгіп жатқан Бақай дейтін сыншы қарт:

- Ау, жаным халық-ау, бір жас баланы хан сайлаймыз деп жатырсыңдар, сол баланы маған бір көрсетіңдерші, аруағы қандай, жасы қандай екен, байқап

көрейін, - дейді. Қарт қыңқылдап қоймаған соң, халықтың тапсыруымен Сырым келіп сәлем береді.

- Сырым дейтін сен боласың ба? – дейді Бақай.

- Иә, аға, болсақ болармыз, - дейді Сырым.

- Сырым сен болсаң,
Жоқтан бар болдың.
Айырдан нар болдың,
Көлденең ұрып озады,
Көнді қамқа тозады,
Атадан ұл озады,
Анадан қыз озады, -

депті қарт. Сонда Сырым:

- Жоқтан бар болсам,
Құдай берген болар.
Айырдан нар болсам,
Атам үлек болар.
Көнеден дәурен озса,
Асырауы кемірек болар.
Көнді қамқа тозса,
Киісі салақ болар.
Атадан ұл озса,
Еркіндігі болар.
Анадан қыз озса,
Шіркіндігі болар, -

деген екен. Бақай би разы болып:

- Жарайды Сырым, өмір жасың ұзақ болсын! – деп бата беріпті.

77. Akmonşak At⁵²

Sırım'ın ihtiyar dedesi Şolan kahramanı, zamanında töreler kılıçla kesmiş, öldürmüştür. Şolan öldüğünde eşi hamileymiş. Bu olaydan sonra halkı bir araya

⁵² Merkez Kütüphane El Yazısı Bölümü, Dosya 1063.

toplanmış ve törelere karşı kin unutulmasın diye bebeğe Dat ismini vermişler. Fakat Dat yeterince cesur olmadığı için babasının öcünü alamamış. “Hey Dat, senin ismin zamanında bir nedenle verilmişti. Adına layık değilmiştin, sanki sıradan sana isim vermişsiz gibi davranıyorsun.” dermiş ihtiyarlar. Bunu da Dat’ın yüzüne söylemişler.

Dat evlenme yaşına geldiğinde, çok iyi bir kızla evlenmiş. Bu evlilikten Sırım dünyaya gelmiş. Sırım büyüyünce ata binip akrabalarını dolaşmak için yola çıkmış. Baybaktı boyundan Sasay adlı dedenin köyüne gelmiş. Sırım geldiğinde bütün akrabaları onu ortaya almış, ağlamaya başlamış. “Bu kahrolası Nuralı Han’ın oğlu Esim Sultan bizim bir akrabamızın Akmonşak adlı yürük atını bineceğim diye almıştı, şimdilerde at yarışında kullanıyor. Esim’in Akmonşak’ı olarak duyulmaya başladı. İşte bu sene ikinci senesidir. Birçok kişi gönderdik, geri istedik fakat oralı olmadı. Bugünlerde ise “Kulak yerine kulak, toynak yerine toynak alın.” diye cevap veriyormuş. “Akmonşak bütün Baybaktı’yı tanıtmıştı. Yavrum, sen o atı geri iste, belki de sana verir.” demiş akrabaları. Sırım “Ey akrabalarım, beni Nuralı Han’a yollamayın. O köpek bana da vermez. Eğer istediğimi verirse iyi, eğer vermezse ben oradan boş dönmem, bir anlaşmazlık çıkar.” demiş. Fakat akrabaları buna ikna olmamış, sonunda Sırım kararını vermiş ve Nuralı Han’ın evine gelmiş.

Han “Sırım, ne için geldin?” diye sormuş. Sırım “Sizin oğlunuz Esim Sultan benim akrabalarımın atını almış, aradan iki sene geçmiş. Eğer ata binip hevesini aldıysa o atın kemiği olsa bile götürmeye geldim.” demiş. Han “Tamam, öyleyse ben Esim’i çağırıyorum.” demiş. “Oğlum Esim, Sırım, Akkus’ı geri götürmek için gelmiş. Artık çok bindin yeter, geri ver.” demiş Han oğluna. “Akrabalarımın bir at binemezsem ben niye sultanım diye ortalıkta geziyorum ki. Ben atı geri vereceğim diye almadım ki. Sırım’a at lazımsa “kulağa kulak, toynağa toynak”. İsteddiği başka atı alsın, gitsin.” demiş Esim. Sırım “Benim duymak istediğim işte bu sözdü.” diye evden hızla çıkmış.

Nuralı Han, Sırım gidince oğlu Esim’i yanına çağırılmış ve “Oğlum Esim, sen beni anla lütfen! Bu Sırım bir at için gelmedi buraya, onun amacı savaşmak. Sen tabi ki bilmiyorsun, eski zamanlarda onun dedesi Şolpan’ı bizim dedelerimiz öldürmüştü. Bu onun öcünü almak için buraya geldi. Biz istediği atı verelim.” demiş. Esim, Sırım’a bir adam göndermiş ve “Misafirim olsun, atını da alsın.” diye haber göndermiş. Sırım “Allah kahretsin! Esim’in kapısına bir at için iki kez gidemem.

Han'a selam söyle, ne zaman geleceğime ben karar veririm.” diye arkasına bakmadan yoluna devam etmiş. Akrabalarına gelip “Eğer atı geri getirirse alırsınız, getirmezse de artık istemeyin.” demiş.

Sırım köyüne gelince atını bırakıp devesine biner. Esim'den öç almak ve Han'ı öldürmek için Sarıarka'nın Kazaklarından yardım ister. Sırım'ın yanındaki ihtiyarlar önce Bakay adlı bir bilginin karşısına gitmesini ister. Bakay ve Sırım karşılaşınca el sıkışırlar. Bakay, Sırım'ın elini sıkmış ve şöyle demiş:

K.Tk.

T.Tk.

İya Sırım bala joktan bar boldın.

Evet, Sırım çocuk yoktan var oldun

Ayırdan nar boldın.

Küçükten büyük doğdun

Koneden davren ozdı.

Eski zaman geçti

Köndi kakma tozdı.

Sağlam kumaş eskidi.

Atadan ul ozdı

Babasını oğlan geçti

Anadan kız ozdı.

Anasını kız geçti

Bozdan buvrıl ozdı.

Bozu buvrıl⁵³ geçti.

“Şimdi benim bu söylediklerime cevap ver” demiş ihtiyar. Sırım şu şekilde cevap vermiş:

K.Tk.

T.Tk.

İya; Bakay ata!Joktan bar bolsa

Evet, Bakay Dede!Yoktan var olduysa

Kudaydın kudreti bolar.

Allah'ın kudretidir.

Ayırdan nar bolsa atası ülek bolar

Küçükten büyük doğduysa babasının gücüdür.

Könedan davren ozsa, kütimi kem bolar

Eski zaman geçtiyse, bakımı iyi değildir

Kondi kamka tozsa, kiyivi salak bolar, Sağlam kumaş eskidiyse, giyeni temiz değildir

Atadan ul ozsa, erkindigi bolar

Babasını oğlan geçtiyse, özgürlüğüdür

Anadan kız ozsa, şirkindigi bolar.

Anasını kızı geçtiyse, güzelliğidir

Bozadan buvrıl ozsa, jüyriktigi bolar.

Bozu buvrıl geçtiyse yürüklüğüdür.

Bakay ihtiyar “Hey Sırım, senin baban Dat yaramazın teki idi. Annen iyi ve güçlü kadındı. Gündüz eve gelmiş yirmi kişiyle gece gelmiş yirmi kişiyi misafir eder, onları güzelce yolcu ederdi. Sen annene çekmişsin oğlum.” demiş. Sırım “Bakay

⁵³ Kır renkli attır.

Dede, babam Dat yaramaz olduysa da olmuştur. Annem de gündüz gelmiş yirmi kişiyle gece gelmiş yirmi kişiyi misafir etmiş ve güzelce yolcu ederse de etmiştir. İşte kırkın biri Hızır'dır derler ya, ben bu Hızır'dan doğmuşumdur.”

K.Tk.

Özin özi ezgen it
Özen boyun kezgen it,
Özi bolgan jigittin
Tüp atasın kazgan it

T.Tk.

Kendi kendini ezmiş köpek
Göl kenarını gezmiş köpek
Kendisini yaratmış yiğidin
Dibini kazıyan köpek,

diye söz vardır.” demiş Sırım.

Bakay ihtiyar sözden yenildiğini anlamış. Sonra da Sırım'ı evinde ağırlamış ve hediye olarak at ve kaftan vermiş. Ayrıca duasını da okuyarak yolcu etmiş.

77. Ақмоншақ ат

Сырымның қарт атасы Шолпан батырды төрелер қылыштап өлтіреді. Шолпаннан дат іште қалып дүниеге келгесін, қара қазақ жиналып, төрелерменен арадағы кек ұмытылмас үшін жас баланың атын Дат қояды. Дат атасының кегін ала алмайтын төмен, өзі тентек болып өседі.

- Ей, Дат сенің атың заманында қойылған еді-ау, есіміңе келісің лайықты емес, тек бір қоя салынған ат еді-ау! – деп қазақтың қарттары Датты бетіне соғып жүреді.

Дат өсіп бір тәуір әйелге үйленеді, одан Сырым туады. Сырым өсіп ат арқасына мініп, ағайын аралап жүріп Байбақтының Сасай дейтін атасының ауылына келеді. Келсе ағайындары қаумалап ортаға алып, жылап қоя береді.

- Мына атаңа нәлет Нұралының баласы Есім сұлтан біздің бір ағайынның Ақмоншақ деген жүйрік атын лауға мінемін деп ұстатып алып еді, енді бәйгеге қосып, Есімнің Ақмоншағы атанып, атағын шығарып жүр. Міне, биыл екі жыл болады, талай рет кісі жіберіп сұрадық, берер емес. Бүгінде «құлаққа құлақ, тұяққа тұяқ ал» дейтінді шығарды, - дейді.

- Ақмоншақты бір жесірге балайтын едік, бүтін Байбақтының атағын шығарған ат еді. Шырағым, сол атқа сен бар, саған берер, - дейді ағайындары.

- Ей, ағайын, сіздер мені Нұралыға жұмсамаңдар, ол ит маған да бермес. Берсе құп жақсы, егер бермесе мен онан тегін қайтпаспын, бір жанжал туып

кетер, - дейді Сырым. Ағайындары қаумалап болмайды, ақырында Сырым баратын болады, барып Нұралы ханның өз үйіне түседі.

- Сырым, жай жүрмісің, жұмысың не? – дейді Нұралы.

- Сіздің Есім сұлтаныңыз менің бір ағайынымның атын ұстап лауға мінген екен, оған екі жыл толыпты. Мауқы басылса, сол аттың сүйегі болса да алып кетейін деп келіп едім, - дейді Сырым.

- Жарайды, олай болса Есімді шақыртып айтайын, - дейді хан.

- Есім шырағым, мына Сырым Аққұсты сұрап келіпті, бірталай міндің ғой, енді берсейші! – дейді Нұралы баласына.

- Ағайыннан бір ат міне алмасам, мен несіне сұлтан болып жүрмін? Мен атты беремін деп алғаным жоқ. Сырымға ат керек болса, құлаққа – құлақ, тұяққа – тұяқ алсын де кетсін, - дейді Есім.

- Менің де есітейін дегенім осы сөз еді, - деп, Сырым табалдырықтан сыр еткізіп үйден шыға жөнеледі.

Нұралы хан Сырым кеткен соң, Есімді қайта шақыртып алып:

- Шырағым Есім, сен түсін, мына Сырым бір тайдың құнына келіп жүрген жоқ, бұл соғысқалы келіп жүр. Сен білмейсің, бұның атасы Шолпан біздің бабаларымыздың қолынан жазым болған, бұл арам соны әлі ұмытпай жүр екен, атын беру жөн болар, - дейді.

Есім Сырымның артынан кісі шаптырып: «Келіп қонақ болып, атын алып кетсін» - дейді.

- Атаңа нәлет Есімнің есігіне бір тай үшін екі барып еңкейсем-ау! Ханыңа сәлем айт, келіп қонақ болатын күнімді өзім айтармын, - деп Сырым қайрылмай кете барады. Ағайындарына келіп атты әкеліп берсе аларсыңдар, өздері әкеліп бермесе енді сұрамаңдар, - деп жүріп кетеді.

Сырым аулына келіп атын тастап, Есімнің ызасынан желмаяға мініп, ханды шабуға Сарыарқаның қазағынан көмек сұрай елге сауын айтады. Сөйтіп жүргенде елдің ақсақалдары кеңесіп, Сырымды Бақай сыншының алдынан өткізбекші болады. Сонда, екеуі кездескенде Бақайдың Сырымның қолын ұстап тұрып айтқаны:

- Иә, Сырым бала, жоқтан бар болды,

Айырдан нар болды.

Көнеден дәурен озды,

Көнді қамқа тозды.

Атадан ұл озды,

Анадан қыз озды,

Боздан бурыл озды.

Осыған тоқталмай жауап берші, шырағым, - дейді.

Сонда Сырым батыр:

- Иә, Бақай ата! Жоқтан бар болса,

Құдайдың күдіреті болар,

Айырдан нар болса, атасы үлек болар.

Көнеден дәурен озса, күтімі кем болар.

Көнді қамқа тозса, киюі салақ болар.

Атадан ұл озса, еркіндігі болар,

Анадан қыз озса, шіркіндігі болар.

Боздан бурыл озса, жүйріктігі болар, -

депті.

- Ей, Сырым, әкең сенің Дат төмен, тентек, шылғауын асына малып ішетін еді. Шешең қараторы қайратты, күндіз келген жиырма кісіні, түнде келген жиырма кісіні қонақ қылып аттандыратын еді. Сен шешеңе тартып туған екенсің-ау, балам, - дейді Бақай сыншы.

- Иә, Бақай ата, әкем Дат тентек болса, болған болар, шешем күндіз келген жиырма адамды, түнде келген жиырма адамды қонақ етіп аттандырса, қырықтың бірі қыдыр деген онда мен қыдырдан жаралған болармын.

- Өзін өзі езген ит,

Өзен бойын кезген ит.

Өзі болған жігіттің

Түп атасын қазған ит, -

деп еді, депті Сырым.

Сонда Бақай сыншы сөзден жеңіліп, батырды үйіне қонақ етіп, астына ат мінгізіп, иығына шапан жауып, батасын беріп аттандырыпты.

78. Balabi Ve Sırım⁵⁴

Sırım bir ara Orta Cüz'e gitmiş. Orada Balabi adında bir kadıya rastlamış. Sırım ve Balabi çeşitli konularda konuşmaya başlamış. Balabi, Sırım'a birkaç soru sormuş ve Sırım cevap vermiş. Balabi "Siz kaç kardeşsiniz?" diye sormuş. Sırım "Biz iki kardeşiz." demiş. Balabi "Dat'ın on bir çocuğu var diye duymuştum." demiş. Sırım "Siz anlamadınız, benim on kardeşim var, doğrudur. Fakat onlar benim hangi işime yarıyor. Biz iki kardeşiz dememin anlamı ben ve halkım demektir." demiş. Balabi:

K.Tk. Söz anası ne,

Suv anası ne,

Jol anası ne?

Sırım şöyle cevap vermiş:

Söz anası kulak,

Suv anası bulak.

Jol anası tuyak.

T.Tk. Söz annesi nedir?

Su annesi nedir?

Yol annesi nedir, diye sormuş.

Söz annesi kulaktır

Su annesi pınardır

Yol annesi toynaktır.

Balabi "Yalan ve gerçeğin arası kaç kilometredir?" diye sormuş. Sırım "Yalan ve gerçeğin arası dört karıştır. Gözle görmekle kulakla duymanın arası kaç kilometredir diye beni kandırmayınız." demiş. Balabi "Aklı hangi adama söylemek doğru olur?" Sırım "Aklı anlayana söylemek gerekir." Balabi "At ne için koşar? Erkek ne için koşar?" Sırım "At yönüne doğru koşar. Erkek namusuna doğru koşar." Balabi "Bu dünyada tatlı olan nedir?" Sırım "Yemekte tuz tatlıdır, insanda ise dost tatlıdır." diye sorularına cevap vermiş.

78. Балаби мен Сырым

Сырым бір жылы орта жүзге барғанда сол елдің Балаби деген биіне кез келеді. Сырым мен Балаби екеуі көп әңгімелеседі. Балаби Сырымға бірнеше сұраулар қояды, Сырым жауап береді.

- Сіз ағайынды нешеу едіңіз? – дейді Балаби.
- Мен ағайынды екеумін, - дейді Сырым.
- Сізді Даттан ағайынды он бір деп естуші едік.

⁵⁴ Merkez Kütüphane El Yazısı Bölümü, Dosya 1188.

- Сіз түсінбедіңіз, мен Даттан он бір екенім рас, бірақ та олардың маған қанша керегі бар? Менің ағайынды екеумін дегенім – біреуі өзім, екіншісі – халқым.

- Сөз анасы не,
Су анасы не,
Жол анасы не? – дейді Балаби.

- Сөз анасы – құлақ,
Су анасы – бұлақ.
Жол анасы – тұяқ, - деп жауап береді Сырым.

- Өтірік пен шынның арасы қанша жер, неше шақырым болар? – дейді Балаби.

- Өтірік пен шынның арасы төрт елі. Көз бен көргеннің арасы, құлақ пен естігеннің арасы неше шақырым деп мені алдамаңыз, - дейді Сырым

- Ақылды қандай адамға айту керек?

- Ақылды ұққанға айту керек.

- Ат не үшін шабады?

Ер не үшін абады?

- Ат шабысына қарай шабады,

Ер намысына қарай шабады.

- Бұл дүниеде не тәтті? – дейді Балаби.

- Аста тұз тәтті,

Адамда дос тәтті, - дейді Сырым.

79. Mönke'nin Sorusuna Sırım'ın Verdiği Cevap⁵⁵

Mönke Kadı, Sırım'a üç soru sormuş:

K. Tk.

Tavdan biyik ne bar

Suvdan teren ne bar

Ottan ötkir ne bar

Sırım, Mönke Kadı'ya şu şekilde cevap vermiş:

T.Tk.

Dağdan yüksek ne var?

Sudan derin ne var?

Ateşten keskin ne var?

⁵⁵ Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet Enstitüsü El Yazısı Bölümü, Dosya 139. 79. anlatıdan itibaren 84. anlatıya kadar bu dosya kaynak olarak kullanılmıştır.

К. Tk.

Tavdan biyik könıl bar
Tenizden teren gılım bar
Ottan ötkir kaygı zar.

T. Tk.

Dağdan yüksek gönül var
Denizden derin bilim var
Ateşten keskin kaygı vardır.

79. Мөңкенің сұрағына Сырымның жауабы

Мөңке би Сырымға үш сұрақ қойыпты:

- Таудан биік не бар?

Судан терең не бар?

Оттан өткір не бар?

Оған Сырым былай деп жауап қайырыпты:

- Таудан биік көңіл бар,

Теңізден терең ғылым бар.

Оттан өткір қайғы-зар.

80. Tüccar ve Sırım

Bir tüccar Sırım'a "Kazaklar mı zengin Ruslar mı?" diye sormuş. Sırım "Kazak zengin." demiş. Tüccar "Nereden Kazaklar zengin oluyormuş ki? Bütün Kazakların zenginliği benim zenginliğime bile yetmez." demiş. Sırım "Senin zenginliğinden ne fayda? Sen bir şehirden öteki şehire yani bir günlük yere gitsen bile omzunda çantan, cebinde ise ekmeğin eksik olmaz. Kazaklar aylık yola çıksa bile çantasız, ekmeksiz çıkar." demiş. Tüccar da verilen cevap karşında düşünceye dalmış.

80. Көпес пен Сырым

Бір көпес Сырымнан: «Қазақ бай ма, орыс бай ма?» - деп сұрапты. Сырым: «Қазақ бай» депті. Сонда көпес: «Қазақ қайдан бай болады, бүтін қазақтың малы бір менің малыма жетпейді?» - депті. Сырым: «Ой, сенің байлығың бар болсын, сен бір қаладан бір қалаға күндік жерге шықсаң арқаңнан қабың, қалтаңнан наның қалмайды. Қазақ айшылық жолға азықсыз шығады» - депті. Көпес ойланып қалыпты.

81. Sırım ve Zilgara

(Birinci nüsha)

Sırım'ın köyünden bir yiğit Zilgara'nın köyünden bir kızla nişanlanmış. İkisi birkaç yıl nişanlı kaldıktan sonra evlenecekleri zaman birbirlerinden vazgeçerler. Fakat kız hamileymiş. Yaşanan bu olay için Sırım ve Zilgara tartışırlar ve Büyük Cüz'ün kadısına gelirler. Sırım:

K. Tk.

Kuda boldım dankımen

Sıylasuvga halkımen

Ekı kara nar berdim.

Kos jorganı par berdim

Üş jiyırma mal berdim.

Kümis dep ayttırıp edim mıs şıktı

Altın dep ayttırıp edim tatı şıktı.

Aytuvga bolmaytın atı şıktı.

“Bu yüzden kızı almıyorum.” demiş. Zilgara Sırım'a karşılık şöyle demiş:

K. Tk.

Ras kuda boldı dankımenen

Sıylasuva halkımenen

Eki kara nar berdi,

Kos jorganı par berdi

Üş jiyıma mal bedri

Kulınday bayladı

Tayday jayladı

Altı jıl kalındık oynadı

Almaymın degendi biyil oyladı

düşündü.

Kadı, Sırım'a ikinci söz tanımamış ve kesin “Gelinini al.” kararını vermiş.

81. Сырым мен Зилгара

(1-нұсқа)

T. Tk.

Dünür oldum şöhetimle

İyi olmak için halkıyla

İki kara deve verdim

İki yorga daha verdim

Üç yirmi hayvan verdim

Gümüştür diye istemiştım bakır çıktı

Altındır diye istemiştım pası çıktı

Söylenmeyecek adı çıktı

T. Tk.

Doğrudur, dünür oldu şöhetiyile

İyi olmak için halkımla

İki kara deve verdi

Çift yorgayı daha verdi.

Üç yirmi hayvan verdi.

Kulun gibi bağlandı

Tay gibi otladı

Altı sene kızı oyaladı

“Almayacağım” demeyi bu sene

Сырым аулының бір жігіті Зілғара ауылынан қыз айттырады да, қалыңдық ойнап жүріп алатын жылы айнады. Қыз үйде жүкті болып қалады. Зілғара мен Сырым айтысып, ұлы жүздің бір биіне жүгінеді.

Сонда Сырым:

- Құда болдым даңқымен,
Сыйласуға халқымен.
Екі қара нар бердім,
Қос жорғаны пар бердім,
Үш жиырма мал бердім.
Күміс деп айттырып едім, мыс шықты,
Алтын деп айттырып едім, таты шықты,
Айтуға болмайтын аты шықты.

Сол себепті төреге барып, төбеге шығып, мұның қызын алмай жүрмін, - дейді.

Сонда Зілғара:

- Рас, құда болды даңқыменен,
Сыйласуға халқыменен.
Екі қара нар берді,
Қос жорғаны пар берді.
Үш жиырма мал берді.
Құлындай байлады,
Тайдай жайлады.
Алты жыл қалыңдық ойнады,
Алмаймын дегенді биыл ойлады, -

дейді. Төреші Сырымға екінші рет сөз бермей: «келініңді ал!» деп кесім айтыпты.

82. Kahraman Sırım ve Baysal Kadı

(İkinci nüsha)

Sırım, Şerkeş boyundan Baysal kadıyla dünür olmuştu. Sırım, Baysal'ın oğluna kızını verecek olur ve yüz (beş yirmi) hayvan alır. Çocuklar artık evlenecek yaşa gelince alacak vereceklerde anlaşılır ve damat anlaşılan hayvanları getirir.

Böylece kızın evine ilk defa gelir. (Bu geleneğe Kazak Türkleri “esik aşıp kelüv” yani kapı açmak ya da “urın kelüv” adını verir) Fakat zaman içerisinde iki genç bir birleriyle anlaşılamazlar.

Baysal’ın oğlu “Baba, ben Sırım’ın kızını almaktan vazgeçtim. Artık Sırım’ın kapısına gitmem. Verdiğin bütün hayvanları geri al.” demiş. “Yavrum, oğlum, Sırım bize hayvanları geri vermez. Aramızda kavga çıkmasın.” demiş Baysal oğluna. “Yok baba, benim içtiğim ant vardır. Kesin kararım. Eğer hayvanlar öylece gidecekse de gitsin, geri almayalım.” demiş oğlu. Artık çaresiz kalan Baysal, Sırım’a bir adam göndermiş. “Dünürünüzden selam getirdim. Benim gönlüm temizdir, bütün kabahat çocuklarda. İki anlaşılamamışlar. Verdiğim hayvanları geri versin diyor.” demiş adam. Sırım “Allah kahretsin! Ben Baysal’ın hayvanlarını besleyip geri vermek için mi aldım?” diye gelen adamı kovmuş.

Aradan bir hafta geçince Baysal kendisi gelir, Sırım da eski günlerdeki gibi dünürünü ağırlar. “Ey Baysal, senin ne işle geldiğini biliyorum. Bunun kararını Han versin. Gidelim Han’ın yanına. Eğer karar senden yana çıkarsa verdiğin hayvanları geri veririm.” demiş Sırım. Bunun üzerine Baysal da “Tamam” demiş. Böylece ikisi arkadaşça yola çıkmışlar.

Han’ın köyüne yaklaşınca Sırım “Ey Baysal, ikimiz çocukları küçüklüğünden beşik kertmesi yaptık ve dünür olduk. İkimiz çok iyi anlaştık. Şimdi de Han’ın köyüne gidip tartışsak ayıp olmaz mı? Han’ın sarayına gelen gidenler olur. Biz en iyisi başka birine gidelim, anlatalım durumu.” demiş. Bu fikri Baysal da uygun bulmuş. İki de dönmüş ve Aday boyundan Atakozi adlı kadiya gelmiş. “Sizin aranızdaki söz şimdi çoktur. Bana o boş sözlerin gereği yok. Siz bana beş cümleden oluşan şiir sözüyle isteğinizi iletin. Baysal sen talep eden tarafsın, ilk söz senin, önce sen anlat derdini.” demiş Atakozi. Baysal:

K. Tk.

Sırınga kuda boldım dankımenen
Aralasıp sıylasuvga halkımenen
Bes jiyirma mal bedrim
Buringı ata babanın saltımenen.
Kara narga kalı kilem jauıp berdim.
Künderdin küinde

T. Tk.

Sırım’a dünür oldum şöhretiyle
İyi ilişkide olmak için halkıyla
Beş yirmi hayvan verdim
Geleneğimize uygun olarak.
Kara deveye güzel halı serip verdim.
Günlerden bir gün

Altın degenim mıs boldı

Altın dediğim gümüş oldu

Mıs degenim jez boldı,

Gümüş dediğim bakır oldu.

“Bu yüzden verdiklerimi geri talep ediyorum.” demiş. Sırım:

K. Tk.

T. Tk.

Baysaldın kuda bolğanı ras dankımenen, Baysal’ın, dünür olduğu gerçektir
şöhretimle

Aralasıp sıylaskanı da ras halkımmenen

İyi ilişkide oldu halkımla

Bes jiyima mal aganımda ras

Beş yirmi hayvan aldığım da doğrudur

ata babanın saltımmenen.

Geleneklerimize uygun olarak.

Bunun balası üç jılday kalındık oynadı

Bunun oğlu üç sene kızla oynadı

Kulınday baylap, tayday jayladı.

Kulun gibi bağlandı, tay gibi otladı

Öz maksatı bitken son

Kendi amacını gerçekleştirdi

Almaymın degendi endi oyladı.

Almayacağını düşündü.

Men onısına könbedim

Ben buna razı olmadım

Töre biydi izdedim.

Adil kadıyı aradım

Töresin adil berer dep,

Kararını adil verir diye

Aldınızga kelgenim, demiş.

Karşınıza geldik.

Atakozi ikisini de dinledikten sonra “Baysal, oğlun üç sene nişanlısıyla
beraber gezip zaman geçirdiyse artık hayvanlar geri alınmaz. Alacak olursan dul
bıraktığın kızı alırsın, almazsan da evine geri dönersin.” demiş.

82. Сырым батыр мен Байсал би

(2-нұсқа)

Сырым батыр шеркеш Байсал бимен құда болысады. Сырым батыр
Байсалдың баласына қыз бермек болып, бес жиырма мал алады, балалар ер
жетіп, аларына келісіп, күйеу бала малын әкеліп беріп, есік ашып, ұрын келіп
жүреді. Сөйтіп жүріп екі жастың ынтымағы жараспай қалады. Байсалдың
баласы:

- Әке, мен Сырымның қызын алмайтын болып келдім, енді Сырымның
босағасын аттамаймын, малыңды қайтып ал, - дейді.

- Шырағым балам, Сырым бізге мал қайырмайды, тентек болып,
айырылыспалық, - дейді Байсал баласына.

- Жок, әке, айтқан антым бар, айтқаным айтқан. Мал солай кетсе де, алмаймын дедім, алмаймын, - дейді баласы. Шара жоқ, Байсал Сырымға адам жібереді.

- Құдаңыз сәлем айтты, өз көңіліме еш нәрсе жоқ, балалардың дәм-тұзы жараспай қалыпты, малымды беріп жіберсін деді құдаңыз, - дейді Сырымға барған адам.

- Өй, атаңа нәлет! Мен Байсалдың малын бағып беруге алып па екем? – деп адамдарын Сырым қуып жібереді.

Бірі аптадан кейін Байсал құданың өзі келеді. Сырым баяғыша қонақ етеді.

- Ал, Байсал сенің жұмысың маған белгілі ғой, ал бұл туралы ханға барып жүгінелік, диуана саған тисе, малыңды қайырамын, - дейді, Байсал «жарайды» деп екеуі жолдастасып жүріп отырады.

Сырым хан аулына жақындап қалғанда:

- Ей, Байсал, екеуміз балалар жаста құда болып, су мен сүттей араластық. Енді хан аулына барып айтысып жатсақ, ұят болмай ма? Ордада келімді-кетімді кісі де көп болар. Онан да басқа біреуге жүгінейік, - дейді. Бұны Байсал да мақұл көреді. Екеуі жолдан бұрылып, Адай Атақозы биге жүгініске келеді.

- Сендердің араларыңда арғы-бергі сөз көп болар, оның бәрі маған керек емес, сендер бес ауыздан тапқақ сөзбен, арыздарыңды айта қойыңдар. Байсал, сен талап иесі ең ғой. Сөз алдымен саған беріледі, әуелі сен айт, - дейді Атақозы. Сонда Байсал:

- Сырымға құда болдым даңқыменен,

Араласып сыйласуға халқыменен.

Бес жиырма мал бердім бұрынғы ата-бабаның салтыменен.

Қара нарға қалы кілем жауып бердім,

Арғымақ жылқының асылын тауып бердім.

Күндердің күнінде

Алтын дегенім мыс болды,

Мыс дегенім жез болды,

Сондықтан малымды іздеп келген талапкермін, -

дейді.

- Байсалдың құда болғаны рас даңқымменен,
Араласып сыйласқаны да рас халқымменен.
Бес жиырма мал алғаным да рас бұрынғы ата-баба салтыменен.
Бұның баласы үш жылдай қалыңдық ойнады,
Құлындай байлап, тайдай жайлады.
Өз мақсаты біткен соң алмаймын дегенді енді ойлады.
Мен онысына көнбедім,
Төре биді іздедім.
Төресін әділ берер деп,
Алдыңызға келгенім, -

дейді Сырым.

- Ал, шырағым Байсал, балаң үш жылдай қалыңдық ойнаған болса, малың қайтқан екен, енді саған мал тимейді. Алсаң жесіріңді аласың, алмасаң үйіңе барасың, - дейді Атақозы.

83. Sırım ve Baysal

(Üçüncü nüsha)

Baybaktı boyundan Sırım'ın kızıyla Alaşa boyundan Baysal Kadı'nın oğlu nişanlanmış. Nişan sırasında kız tarafına çok hayvan verilmiş. Aradan birkaç sene geçince Baysal'ın oğlu Sırım'ın kızıdan vazgeçmiş. Baysal da Sırım'a özel durumu anlatmak için adam göndermiş ve "Oğlum kızını almayacakmış. Benim verdiğim hayvanları geri versin." demiş. Sırım "Ben Baysal'ın hayvanlarını beslemek için almadım. Alırsa da kızımı alsın, almazsa da artık kendi bilir." demiş.

Böylece ikisi Han'ın karşısına çıkıp tartışmak istemiş. İkisi yolda gelirken birbirlerine danışırlar. İkisi "Han'ın köyünde iyisi de var kötüsü de. Halk da kalabalıktır. İkimiz Han'ın karşısına çıkmamız yakışık almaz. Biz en iyisi Atakozi Kadı'ya gidelim. Onun verdiği karara saygı duyalım." demişler.

İkisi de bu karara olumlu bakar ve atlarını Atakoz Kadı'nın köyüne sürerler. Atakozi'ya geliş nedenlerini anlatırlar. Atakozi ikisini dinledikten sonra "Siz ikiniz de ünlü Sırım ve Baysal'sınız. İkiniz de davalarınızı fazla uzatmadan birkaç satır şiirle anlatın." demiş. Hayvanlarını geri isteyen Baysal ilk sözü almış ve şöyle demiş:

K. Tk.

Kozeke men Sırınga kuda bolıp edım dankımen
Aralasıp sıylasuvga halkımen,
Bes jiyima mal berdim
Buringı ata babamnın saltımen.
Kalı kilem kara narga jauıp berdim
Argımak jılkınnın asılın tauıp berdim.
Altın degenim mıs şıgıp
Kümis degenim jez şıgıp

T. Tk.

Kozeke ve Sırım'a dünür oldum şöhetimle
İyi olmak için halkıyla
Beş yirmi hayvan verdim
Eski geleneklere uygun olarak
Güzel halıyı kara deveye örtüp verdim,
Küheylan yılkınnın asilini buldum verdim
Altın dediğim bakır çıktı
Gümüş dediğim bakır çıktı.

“Bu sebeplerden dolayı verdiklerimi geri istiyorum.” Sırım da sırası gelince şöyle demiş:

K. Tk.

Baysaldın menimen kuda bolganı ras dankımnen
Aralasıp sıylasyıda halkımnen
Bes jiyirma mal bergeni ras
Buringı ata baba saltımen
Munın balasu üş jıl kalındık oynadı
Kulınday bayladı, tayday jayladı.
Bar maksatı bitken son
Endi almaymın degen kiyal oyladı.
Men onısına könbedim.
Sizdey adil biydi izdedim.
Töresin adil berer dep

Osı edi aldınızga kelgenim.

T. Tk.

Baysal'ın benimle dünür olduğu gerçektir, şöhretimle

İyi olmak için halkımla

Beş yirmi hayvan verdiği doğrudur

Eski geleneklere göre.

Bunun oğlu üç sene kızı oyaladı

Kulun gibi bağlanıp tay gibi otladı.

Amacına ulaşınca

Şimdi de almayacağım diye hayalini kurdu

Ben buna razı olmadım

Sizin gibi adaletli kadıyı aradım

Kararını adil verir diye

Karşınıza geldim.

Atakozi kararı (Divanı) Sırım'dan yana vermiş. Bu olaydan sonra "Sırım ve Baysal, Atakozi'ya gitmiş. Atakozi da (divan) karar vermiş." diye Han'ın kulağına kadar ulaşmış. Han bu olaya sinirlenir ve Sırım'la Baysala'a bir şey diyemediği için Atakozi'yı çağırır. Atakozi Han'ın oturduğu yere yaklaştığında Han'ın dışarıda dolaştığını görür. Atakozi atından iner ve "Başüstüne Efendim." diyerek Han'ın elini alır. Han, Atakozi'nin elini tutarken "Dışarıda Rusların, içeride ise Kazaklar'ın davasına baksan da çok zayıfmışsın, zavallı." diyerek "Eve gir." işaretini vermiş. Atakozi "Efendim, biraz durunuz. Eve girmeden önce az önceki söylediğiniz söze cevap vereyim." demiş ve Han'ın eteğinden tutmuş ve şöyle demiş:

K. Tk.

Ölendi jerde ögiz semiredi

Ölimdi jerde molda semiredi

Karalısının aldında katın semiredi

Halkının kamın oylamagan Han semiredi.

semirir.

T. Tk.

Verimli yerde öküz semirir

Ölümlü yerde molla semirir

Karalı günde kadın semirir

Halkının durumunu düşünmeyen Han

"Sizin şişman olmanız halkın durumunu düşünmediğiniz içindir. Ben ise grup halinde uçan kuşun bile bir tanesini kaptırmayayım, Kazak'ın yalnız atını Kalmak'a vermeyeyim diye bir gecede dokuz defa uyanıyorum, doksan defa da düşünüyorum.

Hal böyle olunca nasıl kilo alayım.” demiş. Han bu söylenenler karşısında cevap verememiş ve onu evine almış, misafir etmiş. Yolcu ederken de hediyelerini vermiş.

83. Сырым мен Байсал

(3-нұсқа)

Байбақты Сырымның қызын Алаша Байсал би көп мал беріп баласына айттырады. Бұлар бірнеше жыл өткеннен соң Байсалдың баласы Сырымның қызын алмайтын болады. Байсал Сырымға кісі жібереді.

- Балам қызыңды алмаймын дейді, менің берген малымды қайтарып берсеңіз екен, - деп.

- Мен Байсалдың малын бағып беруге алғаным жоқ, алса қызымды берем, алмаса өзі білсін, - дейді Сырым.

Сонан кейін екеуі хан алдына барып айтыспақ болады. Екеуі жолда келе жатып кеңеседі:

- Ханның аулында жақсы да, жаман да жиналған, ел көп болу керек, екеуміз барып ханға жүгінуіміз жараспас, біз Атақозы биге барып соның үкіміне риза болсақ қайтеді, - деседі.

Бұл байлауға риза болысып, аттарын бұрып, Атақозының ауылына келеді. Атақозыға жай-мәністерін айтқаннан кейін, Атақозы айтады:

- Сіз екеуіңіз белгілі Сырым мен Байсалсыздар ғой, сіздер ұзақ дау айтпай-ақ, екі-үш ауыз сөзбенен қысқаша жұмыстарыңызды айтыңыз, - депті. Сонда талап иесі Байсал мына сөзді айтыпты:

- Қозеке мен Сырымға құда болып едім даңқымен,
Араласып сыйласуға халқымен.
Бес жиырма мал бердім,
Бұрынғы ата-бабамның салтымен.
Қалы кілем қара нарға жауып бердім,
Арғымақ жылқының асылын тауып бердім,
Алтын дегенім мыс шығып,
Күміс дегенім жез шығып,
Сондықтан малымды іздеп келген талапкермін.

Сонан соң Сырым айтады:

- Байсалдың меніменен құда болғаны рас, даңқыммен,
Араласып сыйласты да халқыммен.
Бес жиырма мал бергені рас,
бұрынғы ата-баба салтымен,
Мұның баласы үш жыл қалыңдық ойнады,
Құлындай байлады, тайдай жайлады.
Бар мақсаты біткен соң,
енді алмаймын деген қиял ойлады.
Мен онысына көнбедім,
Сіздей әділ биді іздедім.
Төресін әділ берер деп,
Осы еді алдыңызға келгенім.

Атақозы диуанды Сырымға беріпті.

Мұнан кейін «Сырым мен Байсал Атақозыға жүгініп, Атақозы диуан беріпті» деген сөзді хан естіпті. Хан бұларға ашуланып, Сырым мен Байсалға еш нәрсе айта алмай, Атақозыны шақыртады. Атақозы ханның аулына келсе, хан үйінің алдында жүр екен. Атақозы келіп аттан түсіп, «бас тақсыр» деп, ханның қолын алады.

Сонда хан қолын ұстап тұрып, «ойда орысты, қырда қазақты олжалап жүрсең де, шыр бітпеген бір қасқа екенсің ғой» -депті де, «үйге жүріңіз» деп жүре беріпті. Сонда:

- Тақсыр, тұра тұрыңыз, үйге әлгі сөзіңіздің жауабын беріп кірейін депті де, ханның етегінен ұстай алып, мына сөзді айтыпты:

- Өлеңді жерде өгіз семіреді,
Өлімді жерде молда семіреді.
Қаралысының алдында қатын семіреді,
Халқының қамын ойламаған хан семіреді.

Сіздің семіз болуыңыз халық қамын ойламағандығыңыздан болар. Мен қайтсем топтан торғай шалдырмаймын деп, қазақтың жалғыз тайын қалмаққа алдырмаймын деп, бір түнде тоғыз оянамын, тоқсан толғанамын, маған қайдан шыр бітсін, - депті.

Хан жұмған аузын аша алмай үйіне кіргізіп, қонақ етіп, сыйлап шығарып салыпты.

84. Сırım ve Aksuvat Kadı⁵⁶

Bayulı boyunun bir adamı Alim boyundayken ölmüş. Bu ölen adamın davası için Bayulı boyundan Baybura, Sırım, Esentemir, Böken, Kılış Kesten, Şerkeş Arıstanbay, Amandık Karakempir, Şerkeş Asav, Turlan ve Beriş Aytuvar adlı on iki kişi yola çıkmış. Dava için Buyırgan adlı köye gelmişler. Bu köyün Aksuvat adında bir kadısı varmış. Halk Aksuvat'a sadece dava meseleleri için gelirmiş. Kadı köyünden iki üç kilometre uzakta yolcuların atlarını bağlaması için özel yer yaptırmış. Böylece köyüne atla kimsenin gelmesine izin vermiyormuş. Bayulı'nın adamları atları bağlamak için özel hazırlanmış yere geldiğinde, Sırım "Bu ağaca atımızı bağlamayalım. İki üç kilometre uzaktan Alim boyuna yaya mı gidelim, biz onların gelini miyiz? Ne olursa olsun köylerine atımızla beraber gidelim." demiş. Yolcular köye geldiklerinde Aksuvat Kadı karşılarına çıkmış ve "Dost musunuz, düşman mısınız? Önünüzdeki ağaca atınızı bağlamadan güpe gündüz köyüme atınızla geldiniz. Bütün toz toprağı kaldırdınız, ne görgüsüz insanlarsınız böyle." demiş bağırarak. Sırım at üstünden "Dost dersen dostunuz oluruz, düşman dersen de düşmanın. Uzaktaki ağaca atını bağlayıp köye yaya gelmeyiz, biz hırsız değiliz. Üstelik de Alim boyunun gelini de değiliz. Kadı bizimle doğru konuş." demiş. Aksuvat yavaşça "Kaç kişisiniz?" diye sormuş. "On iki kardeşiz." demiş aynı anda Sırım'la Böken. Aksuvat Kadı yardımcılarına "İndirin, ağırlayın. On İki Ata Bayulı gelmişler." demiş.

Atlarından inip yerleştikten sonra Aksuvat Kadı pek konuşmamış. Bu durumu biraz düzeltmek için Sırım "Kadı, boş oturmaktansa tanışalım." demiş. Aksuvat "Benim neyimi soruyorsun. Benim ismim Aksuvat, yerimin adı ise Buyırgan'dır. Alim boyunun direğiymidir. Bütün sorunları ben çözerim." demiş. Sırım "Kadı, o zaman "suvat'ım" diye övünme. Suyun kötüsü suvattır. Yanından patika yollar eksik olmaz. Direğim diye de övünme, eşyanın içinde en kötüsü direktir çünkü başından dayak eksik olmaz. Yerim Buyırgan diye de övünme! Buyırgan adında bir ot vardır,

⁵⁶ Merkez Kütüphane El Yazısı Bölümü, Dosya. 1063. 84, 85 ve 86. anlatılar bu dosyadan alınmıştır.

ону yiyeн yылкы tok olurmuş. Tok yылкыyы bir hыrsыз kaчырырса yok olur.” demiş. “Ben sizin durumunuzu anladım. Bize ne için geldiğinizi anlatın.” demiş Aksuvat Kadı. Sırım şu satırları söylemiş:

K. Tk.

Tiri maldın özi kaytsin
Öli adamnın kunı kaytsin
Ötken öreli bolsın
Kalgan salavat olsun!

T.Tk.

Hayvan yaşıyorsa geri gelsin
Ölmüş adamın davası geri dönsün
Geçmişimiz geniş olsun
Geri kalanı sağ olsun!

Aksuvat “Doğru söylüyorsunuz. Bayulı’nın bir adamını biz öldürmüştük. Bir erkeğin davası bin koyundur. Paylaştırmaya gelince her eve bir koyundur ya da attır. Bu adamın davası kırk at ve kilim örtülmüş bir deve olsun.” demiş. Bayulı’dan gelenler bunu kabul etmiş.

84. Сырым батыр мен Ақсуат би

Байұлының Әлім елінде жүріп бір кісісі өлген екен. Соның құнын алуға Байұлынан – Байбура Сырым, Есентемір Бөкен, Қылыш Кестен, Шеркеш Арыстанбай, Амандық Қаракемпір, Шеркеш Асау мен Тұрлан, Беріштен Айтуар бас болып, небәрі 12 кісі болып жүріпті. Құн алатын ауыл Бұйырған деген жайлауда отырады. Оның Ақсуат деген биі бар екен. Ақсуатқа ел тек құн мәселесімен барады екен. Би аулынан екі-үш шақырым жерге жолаушы ат байлайтын ағаш белдемесін жасатып, аулына аттылы кісі келтірмейді екен. Байұлының адамдары белдеме ағашқа келгенде, Сырым батыр:

- Бұл ағашқа атты байламайық, екі-үш шақырым жерден жаяу-жалпылап баратын біз Әлімге келінбіз бе? Неде болса ауылына атпен барып түсейік, - дейді. Ауылға келген соң, Ақсуат би алдарынан шығып:

- Елмісіндер, жаумысыңдар! Алдарында құрулы ағашты көрмей, ауыл үстін тал түсте шаңдатып жүрген не қылған көргенсіз едіңдер? – деп ақырыпты.

Сонда Сырым батыр ат үстінде тұрып:

- Ел десең – елміз, жау десең – жаумыз. Айдаладағы ағашқа атын байлап аулыңа жаяулап келетін бізді ұры деп тұрсың ба, не Әлімнің келіні деп тұрсың ба? Би, бізбенен дұрыстап сөйлес, - депті.

- Өздерің нешеусіндер? – депті Ақсуат даусын бәсеңдетіп.

- Он екі ағайындымыз, - депті Сырым мен Бөкен қатарласа беріп.

Ақсуат би сонда ауыл жігіттеріне:

- Түсіріңдер, он екі ата Байұлы атқа мінген екен, - депті.

Аттан түсіп жайғасқаннан кейін де би сөз қата қоймаған соң Сырым:

- Би, жөн сұраса отырайық! – дейді.

- Менің не жөнімді сұрайсың? Өз атым – Ақсуат, жерімнің аты – Бұйырған, Әлімнің қаққан қазығынан, маған тірелмей іс кетпейді, - депті.

Сонда Сырым:

- Би, жөн білсең, суатпын деп мақтанба! Су жаманы суат, қасынан соқпақ кетпейді. Қазықпын деп мақтанба, мүлік жаманы қазық, басынан тоқпақ кетпейді. Жерім Бұйырған деп мақтанба! Бұйырған деген шөп болады, жеген жылқы тоқ болады. Тоқ жылқыны сойылдап аларман айдаса, жоқ болады, - депті.

- Ал, жігіттер, жайларыңа түсіндім, енді жұмыстарыңды айта отырыңдар, - депті Ақсуат би.

Сырым тақпақтап:

- Тірі малдың өзі қайтсын,

Өлі адамның құны қайтсын.

Өткен өрелі болсын,

Қалған салауат болсын! –

депті.

Сонда Ақсуат:

- Айтуыңыз рас, Байұлының бір кісісі бізден өлуі рас. Ердің құны мың қой, үлесе келсе үй басына бір қой, не қысырақ. Адамның құны 40 қысырақ, айыбы қалы кілем жапқан қара нар болсын, - депті. Байұлы осыған келісіп, бітісіп қайтыпты.

85. Böbürleñmiyorum, Düşünüyorum

Sırım, Nuralı'ya kızginken “Az ve çoğı, ak ve karayı, kötü ve iyiyi denkleştiremiyorsun. Birisi birisini öldürüp kazanıyor, sen ise doğru yönetemiyorsun.” demiş.

Bir defa da Nuralı ve Sırım karşılaştığında Sırım selam vermeden yoluna devam etmiş. Nuralı “Kahraman, dönüp selam vermek istemiyorsun. Böbürleniyorsun galiba.” demiş. Sırım “Han, ben böbürlenmiyorum. Bu Kazak halkını nasıl bir araya getiririm diye düşünüyorum.” demiş.

85. Тасып жүргенім жоқ сасып жүрмін

Сырым Нұралыға наразы болып жүргенде: «Аз бен көпті, ақ пен қараны, нашар мен мықтыны теңгере алмадың, біреу біреуді шауып жеп жатыр, оны басқара алмадың» - депті. Нұралыға бір кез келгенде Сырым амандаспай жүре береді.

Сонда Нұралы:

- Батыр, бұрылып сәлем бергің келмейді, тасып жүрсің-ау! – депті.

Сонда Сырым:

- Хан, тасып жүргенім жоқ, қара қазақ баласының басын қоса алмай сасып жүрмін, - депті.

86. Sırım'ın Malaysarı'ya Danışması

Küçük Cüz'ün On İki Ata Bayulı boyuna bağlı Baybaktı'ya önderlik yapan Bulan adlı kişi bir toplantıda halkına “Ben artık yaşlandım, benim yerime başka birini seçin. Önümdeki pişmiş koyun başını başka biri gelip alsın. Baybaktı'ya önderlik yapın.” demiş. Halk şaşırmış halde sessiz kalmış, tam o sırada Sırım “İsterseniz kadı da, önder de, yönetici de olurum.” demiş.

Sırım bu yıllarda yirmi yaşındaymış. İhtiyar Sırım'a rızalığını vermiş ve böylece halkın önderi olmuş. Sırım sonra Tana boyundan Malaysarı adlı kadıdan akıl ve nasihat almak için yola çıkmış.

Malaysarı'nın köyü aşağı Topaydı şehrinin girişinde imiş. Malaysarı'nın çok hayvanı yokmuş; Sırım, Malaysarı'nın köyüne geldiğinde Malaysarı azıcık koyununa bakıyormuş. Sırım öncelikle selam vermiş “Efendim, kimsiniz?” demiş. Malaysarı “Oğlum, burada yaşayan az sayıda Tana boyundan biriyim.” demiş. Sırım “Tana boyunun hangi kolundansın? Jeti üy Jiyembet misin, Bes üy Besar mısın? Tışkan kulak Asanbısın, Tölevden alınan Kunanbısın?” demiş. Malaysarı “Oğlum, Tana'nın onundanım bunundanım deyip de ne yapayım. Tanımak istersen tanırsın. Ben de seni

tanıdım. Dat'ın bir oğlunun ағзına şeyтан түкүрмүш, артк ата биниормүш diye duymuştum. Galiba sen o çocuksun.” demiş. “Evet, o çocuk benim. Köyden çıktığımda sizi sözümle yenersem Tana boyunun bunamış bir ihtiyarıdır diye güleyim, kaybedersem de altına at, omzuna kaftan örteyim, sonra duasını alayım diye düşünmüştüm. Artık kaybettim, işte altımdaki at atınız ve omzumdaki kaftan kaftanınız. Artık bana duanızı veriniz.” demiş omzundaki kaftanını çıkaran Sırım.

Malaysarı verilen bu hediyeleri almamış ve şöyle demiş: “Oğlum, üç önemli söz vardır. Eğer bunları hiçbir zaman unutmazsan halkın daima seninle olur. Onlar ayıp, borç, vebaldir. Diğer bir aklım, yakınını yaralama, uzağını ise kötülemedir.”

86. Сырымның Малайсарымен ақылдасуы

Кіші жүздегі он екі ата Байұлының Байбақты деген руына басшы болған Бұлан деген кісі қартайған кезінде бір жиында жұртқа: «Мен қартайып жасым жетті, мына алдымдағы піскен қойдың басын біреуің келіп ұстап, Байбақтыға бас болып, елді бастаңдар» - депті. Сонда жұрт қаңтарылып кідірген соң, аяқ жақтан Сырым шығып:

- Бәлі аға, би де, басқарушы да, бастаушы да болам, - деп Бұланның алдына келіп отырыпты.

Сырым сонда 20 жастағы уыздай жігіт екен. Оған қарт батасын беріп, содан бастап Сырым Байбақтыға би болыпты.

Сырым содан кейін елдің қарияларынан ақыл алу үшін атқа мініпті. Қараман, Тана, Малайсары биден ақыл, бата алуға жолға шығыпты.

Малайсарының аулы төменгі Топайды қаласының аузында екен. Малайсарының шаруасы шағын болса керек. Ауылына келгенде қарт азғантай қойының алдында тұр екен. Сырым сәлем беріп:

- Аға, кім болдыңыз! – деп сұрапты.

Малайсары:

- Шырағым, кім болайық, осы жердегі аз үй Танамыздағы, - депті.

Сонда Сырым:

- Тананың қайсысың. Жеті үй – Жиёмбетпісің? Бес үй – Бессарымысың? Тышқан құлақ – Асанбысың? Төлеуден алған – Құнанбысың? – дегенде, Малайсары:

- Шырағым, Тананың пәленімін деп неғылайын. Танысаң танырсың! Мен де сені танып тұрмын. Даттың аузына шайтан түкірген бір баласы желігіп атқа мінді деп естіп едім. Сен, сірә, сол бала боларсың! – депті.

Сонда Сырым:

- Бәлі аға, сол бала боламын. Ауылдан шыққанда Сізді сөзден ұтсам, Тананың алжыған бір шалы ғой деп күлкі қылайын, ұтылсам, ат мінгізіп, шапан жауып, батаңызды алайын деп аттанып ем, ұтылдым, батаңызды беріңіз, атыңыз – мына астымдағы ат, шапаным мынау! – деп үстіндегі шапанын шешіп беріпті. Малайсары екеуін де алмай, былай депті:

- Шырағым, үш сөз бар, соны ұмытпай жүрсең халқың соңыңнан қалмас, ұмытсаң артыңа ермес. Ол үш сөз: ұят, борыш, обал! Одан кейінгі бір ақылым: «Жақынды жаралама, Алысты қаралама!»

87. Тоynaға Toynak⁵⁷

Orta Cüz ve Küçük Cüz'ün arasında bir alacak verecek davası varmış. Orta Cüz'ün adamları birkaç kez gelmişler fakat istedikleri hayvanlarını alamamışlar. Son defa istemeye gelen yolcularla Sırım karşılaşmış, hal hatır sormuşlar ve Sırım “Vatandaş, yolunuz açık olsun! Siz ne arıyorsunuz?” demiş. Yolcular geliş nedenlerini anlatmışlar. Sırım da bunlarla beraber yürümeye devam etmiş. Küçük Cüz'ün Han'ına gelir ve davalarını anlatırlar. Fakat iki taraf anlaşamaz. Sırım iki halkın arasında barış sağlamak için “Bir davayı sonuçlandıramazsan niye Han seçildin? Kulağa kulak, toynağa toynak değil mi?” demiş. Han bu söylenenler karşısında sessiz kalmış ve istedikleri hayvanları vermiş ve Orta Cüz'den gelen yolcuları memnun göndermiş.

87. Тұяққа тұяк

Орта жүз бен кіші жүздің арасында бір барымта дауы болып, орта жүз адамдары неше рет келіп малын ала алмайды. Соңғы рет келе жатқанда жолаушыларға Сырым жолығып, жөн сұрапты.

- Уа, ағайындар, жол болсын! Билеріңе тыным жоқ, биелеріңе құлын жоқ, неткен жолаушыларсыңдар? – дейді Сырым.

⁵⁷ Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet Enstitüsü El Yazısı Bölümü, Dosya 1188.

Жолаушылар жай-мәнісін айтады. Сырым қосыла жүреді. Кіші жүздің ханына келіп, елдің дауын айтады, бірақ екі елдің арасы бітімге келе алмайды. Сонда Сырым екі ел арасының бітімін көздеп ханға:

- Бір дауды шеше алмасаң, несіне хан болып отырсың, құлаққа құлақ, тұяққа тұяқ емес пе? – дейді.

Хан сөзден тосылып, малдың тұяғына тұяқ, басына бас беріп, орта жүзді разы ғып қайырыпты.

88. Nuralı Ve Sırım'ın Dünür Olması⁵⁸

Nuralı Han'la Sırım farklı tarafın insanlarıdır. Yoksullar Sırım'ın tarafında zenginler ise Nuralı Han tarafındadır. Bu iki taraf arasında çok kez savaş olmuştur. O dönemdeki kadılar ve yöneticiler Sırım ve Nuralı'yı barıştırmak için Nuralı'nın oğlu Kultay'la Sırım'ın kızı Kansulu'yu evlendirmeyi düşünürler. İkisi dünür olsa bile Sırım, Nuralı'nın kararına karşı çıkar, mücadelesine devam eder.

Nuralı Han “Sırım benimle dünür olsa bile düşman olmaktan vazgeçmedi. Ben onu hapse attırayım.” diye düşünür ve onu Oral'ın valisine götürmeyi düşünür. Sırım, Oral'a gidince Nuralı'nın oğlu Sırım'ın kızına gelir ve elini tutmak ister. Kızın yengeleri de bunun için gelenek ne gerektiriyorsa onu yapmak isterler. Kız “Ben Han'ın oğluyla evlenmek istemiyorum. Geldiği yere geri dönsün.” der. Nuralı'nın oğlu “Benim ne günahım var. Benimle yüz yüze konuşsun.” der. Sonra kız Kultay'ın yanına gelir. Kultay “Benim ne günahım var. Neden beni geri çevirdin, beni önemsemiyor musun, yoksa denk görmüyor musun?” diye sormuş. “Ben seninle arkadaş olamam. Kurtla koyunun arkadaş olduğu nerde görülmüştür? Senin babanın benim babamdan fazlalığı yoktur, sadece hanlığı fazladır. Siz benden üstün değilsiniz, sadece bir erkeksiniz. Senin baban benim babamı hapse attırmayı düşünürken ben sana nasıl davranacağım?” demiş kız.

Han'ın oğlu kızın yanında cevap verememiş ve durumu annesine anlatmış. Nuralı'nın karısı Oral'a elçi gönderir ve Sırım'ın serbest kalmasını sağlar. Artık Sırım, Nuralı Han'a kızını vermeyi düşünürken gene Han'a karşı mücadele başlar.

⁵⁸ Merkez Kütüphane El Yazısı Bölümü, Dosya 457.

Сырым “Nuralı Han’ı öldürün fakat Kultay’ı öldürmeyin. Ben verdiğim sözümü bozamam.” demiş arkadaşlarına.

Сырым’ın arkadaşлары Nuralı Han’a savaşı açtığıнда Kultay diğer төрелерге kaçmıştı. Fakat Alaşa бойунун адамлары Kultay’ı öldürүрler. Kultay, Сырым’ın tarafına geçmeyip төрелерге bir olduğu için öldürүlmüşti. “Kultay’ın ölümü gibi” sözü bundan kalmıştır.

Сырым kızını Aday бойундан Mambetali adlı bir kahramanın oğluyla evlendirir. Сырым’ın amacı Aday бойунун askerlerini kendi askerlerine katmaktı.

88. Нұралы мен Сырымның құдалығы

Нұралы хан мен Сырым екі жақ болады. Кедейлер Сырым жағына шығып, ал байлар мен төрелер Нұралы жағына шығып, ел екіге бөлініп, көтеріліс бола берген. Сол замандағы билер мен ақсақалдар Сырым мен Нұралыны табыстыру үшін Нұралының баласы Құлтайға Сырымның Қансұлу деген қызын беретін болып, Нұралы мен Сырымды құда қылады. Құда болғаннан кейін де Нұралының билігіне, берген төресіне Сырым қарсы келе береді.

- Бұл құда болғанмен дұшпандығын қоймайды екен, - деп Нұралы Сырымды тұтқынға алмақ болып, Оралдың губернаторына шақыртады. Сырымның Оралға кетуімен байланысты Нұралыны баласы Сырымның қызына барып, қол ұстамақ болады, қыздың жеңгелері қазақ әдетін жасамақ болады. Сонда қыз: «Мен ол ханның баласына бармаймын, аулына қайтып жүре берсін» - дейді.

Нұралының баласы: «Қыздың қояр не кінәсі бар екен, өзі келіп менімен сөйлессін» - дейді. Қыз келеді, сонда Құлтай:

- Маған қояр қандай кінә бар, менсінбейсің бе, теңсінбейсің бе? – дейді.

- Мен сенімен жолдас бола алмаспын. Қасқыр мен қойдың жолдас болғанын қайдан көрдің? Сенің әкең менің әкемнен артық емес, хандығы болмаса, ал сіз менен артық емессіз, еркектігіңіз болмаса. Сенің әкең менің

әкемді Оралдың түрмесіне жабамын деп жүргенде, мен саған қандай пәнде болмақпын, - дейді қыз.

Ханның баласы Құлтай сөзден ұтылып, ауылына келіп, жай-мәністі шешесіне баяндайды. Нұралының әйелі Оралға кісі жіберіп, Сырымды босатуды сұрайды. Нұралы Сырымды босатып алады. Енді Сырым дәлелі болмай қызын Нұралының баласына бермек болып жүргенде, ханға қарсы тағы көтеріліс басталады. Сонда Сырым:

«Нұралыны өлтірсеңдер де баласы Құлтайды өлтірмеңдер, бата бұза алмаймын» деп тапсырады жолдастарына.

Сырымның жинаған қолы Нұралыны шапқанда Құлтай төрелердің әскерімен бірге қашады. Сөйтіп жүргенде Сұлтансымақтың алаша руынан шыққан аталықтың балалары Құлтайды өлтіреді. Сырымның қолына қосылмай, төрелердің әскеріне барып босқа өліп қалғандықтан «Құлтайдың сорындай» деген сөз халық аузында мақал болып қалған.

Содан кейін Сырым қызын Адай Мәмбетәлі деген батырдың баласына береді. Сырымның ондағы ойы Адайды өзіне қаратып, көтеріліске жақтастарын көбейту болған.

89. Sırım ve Nuralı Han'ın Anlaşamaması⁵⁹

Nuralı Han, Sırım'la barışmak için bir adam gönderir ve onu sarayına çağırır. Sırım, Nuralı'nın gönderdiği elçiye iki soru sormuş “Kuş göle mi gelir, yoksa göl kuşa mı gelir?” Elçiler “Tabi ki kuş göle gelir.” demiş. Sırım “Misafir saraya mı gider, yoksa saray mı misafire gelir?” demiş. Elçiler “Tabi ki de misafir saraya gelir.” demiş. Sırım “Öyleyse halk göldür, Han kuştur. Halk saraydır, Han misafirdir. Göl, kuş olmasa da hayatına devam eder. Kuş ise gölsüz yaşayamaz. Saray misafir olmadan da hayatına devam eder, misafir evsiz zorlanır. Benim Han'la bağlantım yoktur. İşi varsa kendi gelsin.” demiş.

Nuralı Han söz düellosunda kaybettiğini anlayınca akrabalarıyla arkadaşlarını toplamış, Sırım'a gelmiş. Sırım'ın oturduğu köyde yüksek bir siyah tepe varmış. Han'la Sırım o tepenin başında karşılaşmış. Sırım “Atın dorusu mu çok, yoksa

⁵⁹Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet Enstitüsü El yazısı Bölümü, Dosya 139. 89, 90 ve 91. anlatılar bu dosyadan alınmıştır.

töbeli⁶⁰ mi?” diye sormuş. Nuralı “Tabi ki dorusu çok.” demiş. Nuralı “Büyükten de büyük var mı?” diye sormuş. Sırım “Büyükten de büyük vardır, iki gözünü o büyük yok eder.” demiş.

Sırım’la Nuralı arasında tartışma üstüne tartışma olmuş. Halk ve Han arasındaki bitmeyen yara iyileşmez, aksine derinleşir. Sırım büyüklerine danışır ve Han’la mücadeleye hazırlık yapar.

89. Сырым мен Нұралының қақтығысуы

Нұралы хан Сырыммен жарасқысы келіп, араға кісі салып, ордаға шақыртады. Сырым Нұралының елшісіне екі сұрақ қояды:

- Құс көлге бара ма?

Көл құсқа бара ма?

- Әрине, құс көлге барады, - дейді елшілер.

- Қонақ ордаға келе ме?

Орда қонаққа келе ме?

- Әрине, қонақ ордаға келеді.

- Ендеше, - дейді Сырым. – Халық – көл, хан – құс.

Ел – орда, хан – қонақ.

Көл құссыз да күнелтеді, құс көлсіз күнелтіп көрсін. Орда қонақсыз да өмір сүреді, қонақ үйсіз өмір сүріп көрсін. Менің ханда ісім жоқ, ісі болса өзі келсін!

Сөзден тосылып, жолдас-жораларымен Нұралы хан Сырым батырға келеді. Сырымның аулы отырған жерде биік қара төбе болады екен. Хан мен батыр сол төбенің басында жолығыс жасайды.

- Аттың торысы көп пе, төбелі көп пе? – дейді Сырым.

- Әрине, торысы көп, - дейді Нұралы.

- Зордан да зор бола ма? – дейді хан.

- Зордан да зор шығады.

Екі көзің сонда шығады, - дейді батыр.

⁶⁰ Atların alınlarında bulunan beyaz leke.

Сырым Нұралының аузын аштырмайды, бір сөзін асырмайды. Халық пен хан арасындағы бұрыннан білтелі жара бітіспей, қайта шиеленісе түседі. Сырым қарттармен ақылдасып, халықты күреске әзірлей береді.

90. Kahraman Sırım'ın Nuralı Han'a Karşı Ayaklanması

(Ікinci нұsha)

Sırım küçüklüğünde bile koyunlara çobanlık yapmamış. Artık delikanlı çağına geldiğinde ise hanlar ve kadıların toplantılarında bulunmuş, alınan kararları dinlemiş. Bunun gibi toplantılara dinleyici olarak katılmayı sevmiş.

Han'ın sarayında bir iş için toplanan halk arasından biri Han'ın asılı olan işigini⁶¹ görmüş ve “Vay be, bu ne güzellik böyle. Bu hangi hayvanın derisi acaba?” diye şaşırmış. Bunu duyan Han toplananlara bağırarak ve “Allah kahretsin sizi! Bu Kazak halkı görgüsüzdür. Bir farenin derisi için neden böyle şaşırdınız?” demiş. Sırım bu söz karşısında dayanamamış ve yerinden fırlamış “Eyvah, işte şu Sart⁶²’ın böbürlenmesine bakın. Kazakların ayağına basıyor. Allah 6666 ayağı, 114 başı olan bir mahlûk yaratmış. Peki, sen onu bilir misin? Üç gün içerisinde bunun anlamını bulmaya çalış. Eğer bulamazsan kafanı keserim.” demiş. Böylece saraydan aceleyle çıkmış.

Sırım karşı tarafta oturan Asan Tavbay adında bir kadıdan akıl sormuş. “Nuralı Han öyle dedi, ben de şöyle dedim.” demiş Sırım. Tavbay “Han artık şımarmış, onu öldürmek lazım.” demiş. Bundan sonra Nuralı Han'ın çocuklarına saldırmışlar. Bu saldırıda Nuralı Han, Ufa'ya kaçmış ve orada ölmüş. Sırım 34 yaşında Nuralı Han'a saldırdığı için hükümet tarafından cezalandırılmış ve sürgüne gönderilmiş. Sürgün süresi bitip sağ salım memleketine dönünce Han'a karşı savaşı eskisinden daha güçlenmişti.

90. Сырым батырдың Нұралы ханды шапқаны

(2-нұсқа)

⁶¹ Özel tilki derisiyle yapılmış dış kıyafet, kaftan.

⁶² Özbek

Сырым жасөспірім бала күнінде-ақ қой бағуды қойыпты. Жігіттік дәуіріне жетісімен хан, билердің кеңесінде болып, билікке кірісіп сөз айтпағанмен, сөзін тыңдап отыруға құмар болыпты.

Бір күні ханның ордасында бір жұмыспен жиналып отырған қазақтардың біреулері ханның ілулі тұрған ішігін көріп:

«Жарықтық, бұл нендей аңның терісі екен» - деп таңырқасады. Сонда хан отырғандарға жекіріп: «Атаңа нәлет қазақ деген неткен көргенсіз халықсыңдар, бір тышқанның терісіне сонша неге естерің кетті?» - дейді. Сырым сол жерде ханның сөзіне шыдай алмай ұшып тұра келіп:

- Япырмай, мына сарттың тасуын кара, қазақты аяғына басуын кара! Құдай тағала 6666 аяғы, 114 басы бар бір мақұлық жаратты, сен соны білемісің? Үш күннің ішінде осы сөздің мағынасын тап, егер таппасаң басыңды аламын, - депті де, дойырын табалдырықтан шұбатып, үйден шыға жөнеліпті.

Сырым әр жақтағы Асан Таубай дейтін биден ақыл сұрапты: «Нұралы хан солай деді, мен былай дедім» деп. Сонда Таубай: «Хан тасқан екен, оны шаппақ керек» деп ақыл айтыпты. Сонан соң Нұралы ханның ұлын Ұрымға, қызын қырымға жіберіпті, Сырым батыр шауып алыпты. Нұралы қашып Уфаға тығылып, ақырында сонда өліпті. Сырым батыр 34 жас шамасында Нұралы ханды шапқан себепті үкімет тарапынан жер аударылып, онан аман-есен келген соң, ханға қарсы күресті бұрынғыдан да күшейте түсіпті.

91. Sırım'ın Nuralı Han'a Saldırısı

Sırım, Jayık gölü boyunda oturan Aldar Kadı'ya danışmış. Bu konuşma hakkında halk ağzında şu satırlar korunmuştur:

K. Tk.

Handardın en akırı Nuralı edi
Törenin “Arkar” degen uranı edi.
Han ulın batır Sırım şabarında
Akıldı Adlar biyden surap edi.

T. Tk.

Han'ların en sonuncusu Nuralı idi
Töre'nin “arkar”⁶³ adlı sloganı idi
Han oğluna kahraman Sırım saldıracağı zaman
Aklı Aldar Kadı'dan sormuş idi

“Nuralı Han'a saldırı düzenlemeni onaylıyorum. O, halkın düşmanıdır. Onu öldürmen için tayın kunan⁶⁴ olsun, kunan dönen⁶⁵ olsun.” demiş Aldar Kadı. Bu bir

⁶³ Dağ koyunu.

iki sene hazırlık yapman gerekir anlamında söylenmiş sözdü. Güçlerini birleştirip Han'a saldırı yapmak için boy liderlerinin isimlerini söylemiş. "İşte bu liderlerden asker alman ve saldırı için kullanılacak araç gereçleri toplaman lazım." diye eklemiş ihtiyar. Boy liderlerinin içerisinde Beriş boyunun Sarjala adlı lideri de varmış. İhtiyar bu ismi söylediğinde Sırım, Sarjala ile aralarında bir mesele olduğunu söylemiş. O mesele şundan ibaretmiş "Sırım, babası Dat'ın mezarını Beriş'in ünlü bir mezarlığına koymuş. Babasının mezarlığını diğerlerinden yüksek yapmış. Dat'ın mezarı bu yüzden uzaktan görünürmüş. Artık mezarlık Dat'ın ismiyle söylenmeye başlamış. Bunu duyan Sarjala kırk kişiyle gelmiş, Dat'ın mezarını bozmuş. Taşlarını ufalayıp etrafa saçmış. Böylece Beriş'in mezarlığını tekrar eski haline döndürmüş."

Sırım, Sarjala'nın yaptığı bu hakarete çok sinirlenmiş. İşte bunu Aldar Kadı'ya anlatmış. Aldar Kadı "Sarjala ile aranızdaki mesele halkın bir numaralı düşmanı Nuralı Han'la ilgili değildir. Önemli olan Han'ı yok etmektir. Bunun için de Sarjala'ya gitmen ve anlatman lazım. O halkın içinden asker toplar ve ihtiyacını giderir." demiş. Son olarak da "Artık ihtiyardır diye beni unutma. Han'a saldırı öncesinde bana da uğra, ben de vermem gerekenleri veririm." demiş.

Sırım halkını dolaşmış, artık yeterince asker toplamış ve son olarak Aldar Kadı'ya gelmiş. Aldar Kadı savaş gereçlerini ve atıyla beraber yaklaşık yüz asker hazırlamış. Bu askerleriyle Sırım, Nuralı Han'a saldırmış. Nuralı Han'ın ailesini yok etmiş. Han'ın karıları ve çocuklarının içinden sadece bir tanesini halk Sırım'dan öldürmemesini istemiş. O hanımın adı Jumsak'mış. Nuralı Han ise tek başına kaçmış, kurtulmuş. Jayık boyunda oturan Kazak-Rus zenginlerinden yardım istemiş, orada saklanmış.

91. Сырымның Нұралы ханды шабуы

(3-нұсқа)

Сырым Жайық беріші Алдар бимен кеңеседі. Ол туралы ел аузында мынадай сөз сақталған:

Хандардың ең ақыры Нұралы еді,
Төренің «Арқар» деген ұраны еді.

⁶⁴ Үч yaşına giren at.

⁶⁵ Dört yaşındaki aygır.

Хан ұлын батыр Сырым шабарында,
Ақылды Алдар биден сұрап еді.

- Нұралы ханды шабамын деуің дұрыс. Ол халықтың қас дұшпаны екені рас. Оны шабу үшін тайың құнан шықсын, құнаның дөнен шықсын, - депті Алдар би. Онысы бір-екі жыл әзірлену керек дегені екен. Күш жиып, ханды шабу үшін ру басы адамдарының аттарын атайды. «Солар арқылы қол, қару-жарақ жинап аттанғайсың?» - дейді қарт. Аталған ру басыларының ішінде Беріштің Жонбай себегі Саржала бар екен. Оны атағанда Сырым Саржаламен көңілдері қоңырқай болып жүргенін айтыпты. Оның мәнісі былай болса керек, Сырым батыр әкесі Дат қайтыс болған соң, оның сүйегін Беріштің бір атақты қорымына қояды. Басына биік етіп мола соғады. Даттың моласы алыстан көрінеді, қорым Даттың атымен атала бастайды. Мұны естіген Беріштің биі Саржала 40 адаммен барып, Даттың моласын құлатып, тасын ұсатып айнала шашады да, Беріштің моласын сылап-сипап қалпына келтіріп қайтады.

Сырым батыр Саржаланың бұл ісіне іштей наразы болып жүреді екен. Соны айтқанда Алдар би: «Саржала екеуіңнің араларындағы болған көңілдің қоңырқайлығы халықтың қас дұшпаны Нұралыны шабуға кесірі жоқ. Негізгі мақсат ханды құрту ғой! Оны орындап шығу үшін Саржалаға барып айту керек. Ол елден қол жинасып көмектеседі!» деген. Ақырында «қартайып отыр» деп ханға қарсы аттанарда шалыңды ұмытып кетпе, мен де күресіңе үлесімді қосамын, - депті қарт.

Елден қол жинап болып, Сырым батыр Алдар биге келсе, қару-жарағымен, ат-азығымен жүз жігіт әзірлеп қойған екен. Жинаған қалың қолмен барып Сырым Нұралы ханды шабады. Ұлын ұрымға, қызын қырымға жібереді. Ханның қатын-баласының ішінен тек бір ханымды ел Сырымнан сұрап алып қалады. Оның аты Жұмсақ ханым деседі. Ал Нұралы ханның қарақан басы қашып құтылып, Жайық бойындағы казак-орыс байларына барып тығылады.

92. Sırım'ın Han'a Saldırı Düzenlemesi⁶⁶

⁶⁶ Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet Enstitüsü, El Yazısı Bölümü, Dosya 139.

Nuralı, dedesi Ebulhayır Han vefat edince Jayık boyunun doğusundaki Küçük Cüz'ün Alımulı, Bayulı, Jetiruvga boylarına han seçilmiş, tahta oturmuş. Nuralı, Rus Çarıyla iyi olmak için dış yönetimi Rus Çarına vermiş. Kendi de halkı çok sıkı yönetiyormuş. Nuralı'nın hem bilgisi hem siyasi yönü sağlammış. Çok sayıda karısı olduğundan otuz tane oğlu, kırk tane de kızı olmuş. Anaları farklı olan çocuklar farklı terbiye görerek büyümüş. Çocukları büyüdükten sonra artık onların içinde de iyi ve kötülerini belli olmaya başlamış. Örneğin bir karısından doğmuş olan Bökey, Küçük Cüz'ün bir boyunu yönetmiş. Diğer bir eşinden olan Karatay, Esim, Orman ise “beş kurt” lakabıyla tanınan yaramaz insanlar olmuşlar. Başka bir eşinden olan Sıgalı ve Kiysık ise Han'ın çocuklarıdır diye halkına huzur vermezmiş. İstedikleri yerde hayvanları kestirir, kızı ve gelini olan eve gelir, geceleme için yatarlarmış. Birisinin iyi, bakımlı hayvanını görünce de zorla alırlarmış. Halk çocuklarının yaptığını Han'a söylemeye korkarmış. Halk bütün bunları Bayulı Baybaktı boyundan Datoğlu Sırım'a anlatmış. Sırım'la Han dünürmüş. Sırım, Nuralı'nın Esimhan adlı oğluna kızını vermişti. Sırım, Nuralı Han'ı çok kez uyarmış, çocuklarının yaptığı bu harekete dur demesi gerektiğini söylemiş. Nuralı Han ise “Çocukların eğlencesini bana anlatma.” diyerek onu ciddiye almamış. Böylece Sırım'ın söyledikleri sadece sözde kalmış.

Çocuklarının yaptığı yetmezmiş gibi ikinci bir sıkıntı Han'ın kendisinden gelmiş. Artık Han da halkın iyi hayvanlarına, atlarına el uzatmaya başlamış, bir de her evden vergi almış. Üçüncüsü ise Sırım'ın damadı Esimhan, Sırım'ın köyüne gelir, misafir olur. Gece de Sırım'ın kızının bir tulumunu (saç örgüsü) keser.

Sırım “Esimhan'ı bana yakalayın.” diye Nuralı'ya adam göndermiş. Ancak Nuralı Han, Sırım'ın dediğini yapmamış. Böylece Sırımla Han'ın arasında anlaşmazlık çıkmış ve artık halk harekete geçmeye başlamış. Son olarak Sırım, Hıva Han'na gitmiş ve Han'ın danışmanına sormuş “Adaletli olmak için söz veren Han'ı öldürmenin davası ne kadardır?” Han'ın danışmanı “Adaletli olmak için söz veren Han'ı öldürürsen onun davasını ödeyemezsin. O kadar çoktur.” demiş. Sırım “Eğer sözünü vermiş Han sözünden cayarsa, iki kanuna da karşı çıkarsa onun davası ne kadardır?” demiş. Han'ın danışmanı “Sözünden cayarsa ve kanunlara aykırı davranırsa onun davası yoktur.” demiş.

Сырым мемлекетіне gelmiş, asker toplamış ve Nuralı Han'a saldırı düzenlemek için hazırlıklar yapmış. Bunu duyan Nuralı, Сырым'a karşı çıkamayacağını anlamış, hem hükümetten de yeterli yardım alamamış. Böylece Nuralı Han kaçmış. Ufa şehrinde saklanan Nuralı, Başkurtlarla beraber yaşamış ve sonunda orada vefat etmiş. Сырым, Nuralı Han'ın köyüne saldırmış ve Esimhan'ı öldürmüş. Сырым böylece Nuralı'nın yerine 1785 yılında Han seçilmiş.

Сырым Kazak halkının sevdiği bir han olmuş. Fakat Rus Çarına baş eğmediği için hükümetle karşı karşıya kalmış. Böylece hükümete yenilen Сырым, Hıva'ya gelmiş. Hıva hanının çeşitli yalan dolanlarına karşı çıkan Сырым, burada da duramamış. Hıva hanına karşı çıkınca Han, Сырым'ı zindana attırmış. Сырым zindandayken kendi eliyle zehir içerek ölmüş. Сырым'ın mezarı günümüzde de Hıva şehrindeymiş.

92. Сырым Батырдың Ханды Шабуы

Нұралы атасы Әбілқайыр хан дүниеден қайтқан соң оның орнына Жайықтың шығыс бетіндегі кіші жүз нәсілдері - Әлімұлы, Байұлы, Жетіруға хан болып тұрады. Нұралы Россия патшасына қадірлі хан болып, сырт билікті Россия патшасына беріп, елді қысып, мықтап ұстайды. Өзі даңқты, әрі білімді, бай һәм саясатқа жетік болады. Көп әйел алып, отыз ұлды, қырық қызды Нұралы хан атанады. Әр қатынның баласы басқа-басқа тәрбиеде өседі. Балалары ер жетіп, өз тізгінін ұстаған соң олардың жақсылары да, жамандары да байқала бастайды. Мысалы, бір қатынның баласы Бөкей кіші жүздің бір тармағын билеген. Енді бір қатынның баласы Қаратай, Есім, Орман – «бес бөрі» атанған сотқар болған. Енді бір қатынның баласы Сығалы, Қисық «хан баласымын» деп елге азар береді, еріксіз мал сойғызып, қыз-келіншегі бар үйге ықтиярсыз қонады. Біреудің тәуір малы болса, берсе қолынан, бермесе жолынан қолдап алады, ондай малдарын халық ханға айтуға қорқып, кіші жүз Байұлы Байбақты руынан шыққан Дат баласы Сырымға айтады. Сырыммен хан құда екен. Сырым Нұралының Есімхан деген баласына қыз берулі. Сырым Нұралыға балаларының елге берген жәбірін айтып, тыйым салуын талап етсе, Нұралы «балалардың ойын-күлкісін айтып не керек» деп, Сырымның сөзін аяқсыз қалдырады. Екінші, ханның өзі де елдің жарамды атын қоймайды һәм

үй басына алым-салық салады. Үшіншіден, Нұралының бел баласы, Сырымның күйеу баласы Есімхан Сырымның аулына келіп қонақ болып жатып, түнде Сырымның қызының бір тұлымын кесіп әкетеді. «Есімханды ұстап берсін» деп Сырым Нұралыға кісі жібереді. Бірақ оны Нұралы хан тыңдамайды. Сөйтіп батыр мен араз болып, ел арасында жік шығады, ел қозғала бастайды. Ақырында Сырым Хиуаның ханына барып, ханның қазысынан:

- Әділ болуға шартпен тұрған ханды өлтірсе құны не болады? – деп сұрайды. Сонда ханның қазысы айтады:

- Әділ болуға шартпен тұрған ханды өлтірсе, оның құнын төлеуге дүние жетпейді, - дейді. Сонда Сырым айтады:

- Егерде сол шартпен тұрған хан шартынан айнып, екі заңға бірдей қарсылық етсе, оның құны не болады? – дейді. Сонда қазы айтыпты:

- Екі заңға бірдей қарсы болып, шартын бұзған ханды өлтірсе, оның құны жоқ, - депті.

Сонан кейін Сырым елге келіп жігіттерге жел беріп, көп халықты ұйымдастырып, Нұралыны шаппақ болып аттанады. Бұл хабарды есітіп, Сырыммен қарсыласуға төтеп бере алмай һәм үкіметтен жәрдем ала алмай Нұралы хан қашады. Сол қашудан қайта орнын көре алмай Уфа шәһәріне барып, башқұрттармен бірге болып, ақырында сол башқұрттардың арасында дүниеден қайтады. Сырым Нұралының ауылын шауып, Есімхан деген баласын өлтіріп, Нұралының орнына 1785 жылдан кейін «хан» болады. Сырым қазақ халқына жағымды жақсы хан бола тұрса да, Россия патшасына бағынбай, үкіметпен қарсы болып, ақырында жауласып, өкіметтен жеңіліп, Хиуаға ығысып кетеді. Хиуаның ханымен дұрыс тұра алмай, әр түрлі амал-құлықтарына қарсы болып, амал көрсеткен себепті ақырында зынданға алынып, сол түрменің ішінде өз қолымен у ішіп, дүниеден қайтқан екен, қабірі сол Хиуа шәһәрінде.

93. Han ve Sırım⁶⁷

⁶⁷ Merkez Kütüphane El Yazısı Bölümü, Dosya 1063.

Han, Sırım'a sormuş "Yalan ve gerçeğin arası ne kadardır?" Sırım "Yalan ve gerçeğin arası dört karıştır. Kulağın duyduğu yalandır, gözün gördüğü gerçektir." demiş. Han "Yazın yer yüzünde altmış çeşit çiçek (kuray) açarmış. Bunların içinde en asili hangisidir?" demiş. Sırım "Kökpek adlı bir ot vardır. En asili odur. Diğerleri sonbaharda kurur ve yok olur. Kökpek kışın da yeşilliğini korur." demiş. Han "Kelimeleri çok kullanıyorsun." demiş. Sırım "Kelimeleri çok görüyorsan 220 kâğıdı, 440 sayfası olan Kuran vardır. Benim sözüm Kuran'ın sözünden çok değildir." demiş.

93. Хан мен Сырым

Хан Сырымнан:

- Өтірік пен шындық арасы қандай? – деп сұрапты.
- Өтірік пен шындық арасы төрт-ақ елі. Құлақ естіген өтірік, көз көрген рас, - дейді Сырым.
- Жазғытұры жер бетінде 60 түрлі қурай шығады, қайсысы асыл болады? – депті хан.
- Көкpek деген шөп асыл болады. Басқасы күзде қурап, ұшып кетеді. Бұл қыста да көктеп тұрады, азбайды, - деп жауап беріпті Сырым.
- Тым сөзің көп екен, - депті хан.
- Сөзі көпті айыптасаң 220 қағазы, 440 беті бар құранды айыпта. Менің сөзім құранның сөзінен көп емес, кем де емес, - депті сонда Сырым батыр.

94. Hıva Hanı ve Sırım'ın Anlaşamaması⁶⁸

Sırım kalabalık askeriyle Nuralı Han'a saldırı düzenlediğinde Han'a Çar tarafından birçok yardım gelmiş. Bu savaşta Çar'ın askerleri Sırım'ı yenmiş ve Sırım'ın birkaç arkadaşını esir almış. Böylece Sırım'ın düzenlediği ayaklanma kısmen bastırılmış. Sırım diğer arkadaşlarıyla Türkmen, Beskala, Horezm şehirlerine gelmiş ve Han'a tekrar saldırı düzenlemek için yardım istemiş. Fakat o tarafın da hanları ve kadıları "Töre"lermiş. "O tarafın Töreleriyle savaşıp bu tarafa gelmişim, meğer buradakiler de töreymiş" demiş Sırım. Sırım gittiği yerdeki hanlarla da pek

⁶⁸ Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet Enstitüsü El Yazısı Bölümü, Dosya 139. 94. ve 95 anlatı bu dosyadan alınmıştır.

anlaşamazmış. Sırım, Han'ın fakirlere yaptıklarına dayanamaz. Sırım'ın yanındaki yardımcıları ise yolun yorgunluğuna dayanamaz, memleketlerine geri döner.

Horezim hanı Sırım'ı öldürmek için harekete geçmiş. Bir gün Horezm hanı ve beyleri camide namaz kılmış. Namaz sonrası Fatiha süresi okunmuş. Sırım kıyafetin yeniyle yüzünü okşamış. Bunu fark eden Han “ Ey Kazak, neden Fatiha sonrası yeninle yüzünü okşadın?” demiş. Sırım “Benim bu şekilde yaptığım dua geçersizse, sizlerin de kıldığınız namaz geçersizdir.” demiş.

Başka bir gün Han, Sırım'ı sözle yenmeyi düşünmüş ve “Ey Kazak, sizin diliniz nasıl bir dil? Sizin dilinizde eklemeli sözler çokmuş. Örneğin Jigit- migit, as-mas, kıstauv- mıstav gibi. Bunların anlamı nedir?” demiş. Han'ın sorduklarına Sırım şu şekilde cevap vermiş: “Kazak güreştiğinde yenerse, halkı için çalışırsa, halkını düşmandan korursa jigittir. Eğer bu söylediklerimin birini de yapamazsa migittir.”

94. Хиуа ханы мен Сырымның қағысуы

(1-нұсқа)

Сырым қалың қолмен Нұралыны шауып алысымен ханға патшадан көмекке көптеген солдат келеді. Сырымды әскерлер жеңіп, Сырымның бірнеше жолдастарын тұтқынға алады. Сөйтіп Сырым бастаған көтеріліс басылады. Қалған жолдастарымен Сырым бұл жақтан кетіп, Түрікпен, Бесқала, Хорезм қалаларына барып көмек сұрайды. Ханды қайта шаппақ болады. Бірақ ол жақтың хандары мен бектерінің көпшілігі төрелер екен. «Еңбектен қашса дөңбекке» дегендей, ол жақтағы төрелермен жауласып, бұл жақтан көмек алам десем, бұл жақта да төрелер екен ғой, - дейді Сырым батыр. Ол елдің де төрелерімен, хандарымен үйлесе алмайды. Нашар адамдарға зорлық жасағанына шыдай алмай хандарға қарсы шығады. Артына ерген ел адамдары жорықтан қажып, елге қайта бастайды.

Хорезм хандары Сырымды озса құтылу, қалса өлтіру әрекеттеріне кіріседі. Бір күні Хорезм хандары мен билері мешітте намаз оқиды. Намаз артынан қол жайып батиқа жасағанда Сырым бұшпақ ішігінің жеңімен бетін сипайды. Сонда хандар:

- Әй, қазақ, сен батаны жеңіммен жасағаның қалай? – дейді.

- Менің жеңімнен бата өтпей қалса, сендердің оқыған намаздарың мешіттен өтпей қалады ғой, - дейді Сырым.

Күндердің бір күні хан Сырымды сөзден тоқтату мақсатымен:

- Әй, қазақ ағайын, сіздің елдің тілдері қалай? Жалғама сөздер көп болады екен. Мысалы жігіт-мігіт, ас-мас, қыстау-мыстау дейді. Ол не сөз? – дейді.

Ханның сұрауларына Сырым былай деп жауап берген екен:

- Қазақ балуанға түскенде жықса, ел үшін еңбек етсе, елін жауға алдырмаса, соны «жігіт» дейді. Жоғарыдағы айтылғандар қолынан келмесе оны «мігіт» дейді.

95. Сырым'ın Үргеніш Шешеніле Атысması

Сырым, Үргеніш Ханна gitmiş ve hal hatır sormuş. Han, Сырым'ın şöһreti için hep “Kazakların şешeni hem kahraman adamı.” diyormuş. Han, Сырым'ın шешенліğini denemek için Үргеніш шешеніле атысма yapmasını istemiş. Үргеніш шешени şöyle sormuş:

K. Tk.

Söz anası ne?

Suv anası ne?

Jol anası ne?

Sырым şöyle cevap vermiş:

K. Tk.

Söz anası kulak

Suv anası bulak

Jol anası tuyak!

Үргеніш шешени sormuş:

K. Tk.

Dav muratı ne?

Savda muratı ne?

Kız muratı ne?

Jol muratı ne?

T. Tk.

Söz annesi ne?

Su annesi ne

Yol annesi ne?

T. Tk.

Söz annesi kulak

Su annesi pınar

Yol annesi toynak

T. Tk.

Davanın amacı ne?

Ticaretin amacı ne

Kızın amacı ne

Yolun amacı ne

Сырым'ın cevabı:

K. Tk.

Dav muratı bitüv

Savda muratı utuv

Kız muratı ketüv

Jol muratı jetüv.

T. Tk.

Davanın amacı bitmektir

Ticaretin amacı kazanmaktır

Kızın amacı evlenmektir

Yolun amacı ulaşmaktır

Ürgeniş şeşeni şöyle devam etmiş: “Namaz kılarken etrafınıza çok bakınıyor musunuz. Bunun sebebi nedir?” Сырым “Eğer siz de etrafınıza bakınmadıysanız benim bakındığımı nereden görürdünüz?” demiş.

Ürgeniş şeşen “Sizi iki ayaklı bir dili olan insanoğlu yendi mi?” demiş. Сырым “Сырым'ın dediğini yapmayan, kendi bildiğini okuyan adam beni her gün yener.” demiş. Ürgeniş şeşeni son olarak “Misafir az oturur, çok eleştirir. Siz misafirsiniz, kendi memleketinize gittiğinizde bizim halkı nasıl tanıtırınız?” demiş. Сырым şöyle demiş:

K. Tk.

Еşkisi semiz koyı арık

Mal sorlısı сонда екен.

Jeri sortan suvı ашçı

Jer sorlıсı сонда екен

Katını semiz еri арık

El sorlıсı сонда екен

T. Tk.

Кеçisi semiz koyunu зайыф

Hayvanın zavallısı oradaymış

Toprağı çorak, suyu acı

Yerin zavallısı oradaymış

Kadını semiz еrкеği зайыф

Halkın zavallısı oradaymış

diye tanıтacağım. Yalan söyleyecek halim yok herhalde.”

95. Сырымның Үргеніш шешенімен айтысы

Сырым Үргеніштің ханына барып, жүз көріс қылған, хан Сырымның атағын сырттан: «Қазақстың өзі шешен, өзі батыр кісісі» деп есітеді екен. Хан Үргеніш шешені мен Сырымды айтыстырыпты.

Үргеніш шешені:

- Сөз анасы не?

Су анасы не?

Жол анасы не? –

деп сұрайды.

Сырым батыр:

- Сөз анасы құлақ,
- Су анасы бұлақ.
- Жол анасы тұяқ! –

деп жауап береді.

Үргеніш шешені:

- Дау мұраты не?
- Сауда мұраты не?
- Қыз мұраты не?
- Жол мұраты не? –

дейді.

Сырым батыр:

- Дау мұраты – біту,
- Сауда мұраты – ұту.
- Қыз мұраты – кету,
- Жол мұраты – жету, -

дейді.

Үргеніш шешен:

- Намазда жан-жағыңызға қарай береді екенсіз, оныңыз не? – деп сұрайды.

Сырым батыр:

- Жан-жағыңызға сіз қарамасаңыз, менің қарағанымды қалай көрдіңіз? – дейді.

Үргеніш шешені:

- Сізді екі аяқты, бір тілді адам баласы жеңді ме? – дейді.

Сырым батыр:

- Сырымның айтқанын тыңдамай, өз сөзін соға берген адам Сырымды күнде жеңеді, - дейді.

Үргеніш шешені:

- «Қонақ аз отырып, көп сынайды» деген, сіз қонақсыз, өз еліңізге барғанда біздің халықты қандай ел көрдім деп барасыз? – дейді.

Сырым батыр сонда:

- Ешкісі семіз, қойы арық -
Мал сорлысы сонда екен.
Жері сортаң, суы ащы,
Жер сорлысы сонда екен.
Қатыны семіз, ері арық –
Ел сорлысы сонда екен, -
деп барамыз да, өтірік айтар дейсіз бе? – деген екен.

96. Molla ve Sırım⁶⁹

Sırım yolculuktan dönerken bir camiye rastlamış ve namaz kılmak için camiye girmiş. Sırım'ın yeni çok uzunmuş, hatta çizmesine kadar uzanıyormuş. Camiye girip namaz kıldığında yenini düzeltmemiş ve elini yeninden çıkarmamış. Molla, Sırım'ın bu hareketine sinirlenmiş ve şeriat kitabını eline almış ve namaz kılarken eli dışarıya çıkarmak lazım, diye uyarmış. Sırım “Elimizi yenimizden çıkarmazsak ne olacak?” demiş. Molla “Elini çıkarırsan, eline nur dökülür. Sonra da avucunla yüzünü okşadığından nur yüzüne sürülür.” demiş. Sırım “O nur nereden geliyor?” demiş. Molla “Gökten geliyor.” demiş. Sırım “Mollam, ben bu şeriati anlamadım. Sizin dediğinize göre yedi kat gökten, üç kat caminin tepesinden geçen nur, benim yalın kıyafetimden mi geçemez?” demiş. Molla utanmış ve cevap verememiş.

96. Молда мен Сырым

Сырым жол жүріп келе жатып бір мешітке кез болып, намаз оқуға мешітке кіреді. Сырымның жеңінің ұзындығы етегімен бірдей екен. Мешітке кіріп намаз оқығанда жеңін түрмей, қолын жеңінен шығармай оқиды екен. Молда Сырымның бұл қылығына наразы болып, шариғат кітабын қолға алып, намаз оқығанда қолын шығарып оқу керек деп ескертеді.

- Қолды жеңнен шығармай оқудың қандай зияны бар? – деп сұрайды Сырым.

⁶⁹ Merkez Kütüphane El Yazısı Bölümü, Dosya 1188. 96’da itibaren 100. anlatıya kadar bu dosya kaynak olarak kullanılmıştır.

- Қолыңды шығарып оқысаң, қолға нұр құйылады, алақаныңмен бет сипағанда сол нұр бетіңе жағылады, - дейді молда.

- Ол нұр қайдан келеді? – деп сұрайды Сырым.

- Көктен келеді, - дейді молда.

- Япырау, молдеке, мен бұл шариғатыңызға түсіне алмадым. Сіздің айтуыңызша, жеті қат көктен, үш қабат мешіттің төбесінен өткен нұр менің жалаң қабат шекпенімнің жеңінен өте алмас дейсің бе? – депті.

Молда қысылып, жауапқа сөз таба алмай қалыпты.

97. Sırım ve İshan

Sırım bir ara Buhara'ya gelmiş. Tam o sırada imamlar camide namaz kılıyormuş. Sırım caminin yanından geçerken bir imam yanına gelmiş ve “Ey Kazak, namaz kıl.” demiş. Sonra Sırım'ın elinden tuttuğu gibi namaz kıldırان imamın arkasına götürmüş. Sırım şaşırır ve nereden başlayacağını bilemez ve aklına ne gelirse onu söyler. “Köndirmeske köndirgen Kудay, Köringennin artına turgızgan Kудay.” demiş. Tam o sırada Sırım'ı duyan molla onu ensesinden dürtür. Sırım da önündeki molların ensesini dürtür. Molla namazını bozmadan okumaya devam eder. Namaz sonrası molla “Beni kim dürttü?” demiş. Sırım “Ben.” demiş. Molla, “Neden beni dürttün?” demiş. Sırım “Ben geniş topraklarda serbest büyüyen çocuğum. İşte bu kişi benim elimden tuttuğu gibi namaza getirdi. Ne diyeceğimi bilemeden bir şeyler söyleyip durmuştum, arkamdan biri ensemden dürttü. Ben de namazda adet böyledir diye önümde duran sizi dürttüm.” demiş. “Bozkırın Kazak'ını namaza getiren aptal.” diyerek molla öbür mollaya ceza vermiş.

97. Сырым мен ишан

Сырым батыр бір жолы Бұхарға барады. Сол күні молдалар мешітте намаз оқып жатыр екен. Сырым мешіт жанынан өтіп бара жатса бір молда жанына келіп:

- Ей, қазақ, намазға жүр! – деп, Сырымды ертіп апарып ишанның артына тұрғызып қояды. Батыр неден бастарын білмей, аузына түскенін айта береді. «Көндірмеске көндірген құдай, көрінгеннің артына төндірген құдай!..» дей бергенде, артта тұрған молда естіп, Сырымды желкеден нұқып қалады. Сырым

да алдындағы ишанды желкеден бір түртіп қояды. Ишан намазын бұзбай оқи береді. Намаз оқылып болған соң ишан:

- Мені ұрған кім? – дейді.

- Мен, - дейді Сырым.

- Ә, неге ұрдың? – дейді.

- Мен сахарада еркін өскен қазақ едім. Мына кісі мені әкеліп намазға тұрғызып қойды. Не дерімді білмей аузымды күбірлетіп тұр едім, артымнан түртіп қалды. Намаз кезінде алдыңғысын артындағы кісі түртіп тұратын әдеті екен ғой деп, мен де сізді бір түйіп қалдым, - дейді Сырым.

- Сахара қазағын әкеліп намазға тұрғызған ақымақ, - деп ишан молдаға дүре салғызыпты.

98. Hıva Hanı ve Sırım

(Üçüncü nüsha)

Sırım'ı Hıva hanı misafir olarak ağırlamak için birkaç kez davet etmiş. Böken Kadı “Han'ın soyu kıskanç olur, niyeti iyi olmaz, gitme.” demiş. Sırım ise “Gidip bir bakayım, bana ne yapacak ki?” diye düşünmüş ve gitmek için hazırlık yapmış.

Böken Kadı “Gitmek istersen git, fakat yanına arkadaş olarak Taymurat'ı al. Onun da senin gibi gönlü zengindir. Seni düşmanla yalnız bırakmaz ve düşmanından utandırmaz. Yabancı yere gittiğinde tek başına gezme, önce ev sahibi yemeden sen yemek yeme, belli olmaz ne olduğu.” diye nasihat etmiştir.

Sırım'ın yola çıktığını duyan Han onu karşılamak için ev hazırlatmış, saygıda kusur etmeden kandırarak ele geçirmeyi düşünmüş. En azından dalga geçerek halkın önünde itibarını yok etmeyi düşünmüş. Sırım, Han'ın evine gelip kapısından içeriye girerken Han “Kahramanım ayağında pislik varmış.” demiş. Sırım “Efendim, sarayınız için temiz, din kurallarına uygun bir yer mi desem, pisliğin basıldığı yer mi?” diye ayağını halının ucuyla silmiş ve baş köşeye doğru oturmuş.

Han hal hatır sorduktan sonra “Kahramanım, çeşitli faaliyetlerimiz var. Sizi o faaliyetlerimize katılsın diye davet etmiştim. Pehlivanların güreşi, at yarışı, atışma gibi yarışlar düzenledik. Sizin taraftan var mı bunlara katılacak biri?” demiş. Sırım “Han, bizim haberimiz yoktu, hazırlıksız geldik. Fakat altımızda at, yanımda da yiğidim, ağzımızda da sözümüz vardır.” demiş.

Han ertesi gün koşturmak için atlarını, pehlivanlarını, şeşenlerini toplamaya başlamış. Sırım arkadaşına danıştığında Taymurat şöyle demiş: “Kişi belini hayatımda hiç tutmadım fakat susadığımda ıngıl ağacının budağını kısıp suyunu rahat çıkarırdım. Atım da daha önceleri at yarışlarına katılmış değil fakat bir günde kırk tane geyik avlasa bile yorulmak nedir bilmez. Güreş dersin güreşirim, yarış dersin yarışırım. Yalnız benimle güreşecek kişinin kemeri sağlam olsun, at yarışının başlangıç noktası uzak olsun.”

Artık yarışlar başlamış. Taymurat, Takırbas adlı bir güreşçiyle güreşmiş ve onun kaburgalarını kırmış. Taymurat’ın atı ise üç günlük yerden yarım gün önce gelmiş. At yarışı ve güreşte kaybeden Han en azından söz yarışında kazanmayı düşünmüş. Sırım’a üç soru sormuş: “Jigit-migit nedir?, At-mat nedir?, as- mas nedir?” Sırım “Kazanan jigit, kaybeden migit; ilk gelen at, gelemeyen mat; Jal jaya⁷⁰ as, ot ise mas.” diye cevap vermiş.

Sırım hem pehlivanların güreşi hem at yarışı hem de söz atışmasında kazanmış ve ödülünü almış, memleketine büyük sevinçle dönmüş. Yabancı yerde tek başına gezmeden, önce ev sahibi başlamadan yemek yemeden sağ salım eve dönerken Han’ın ayarladığı bir cadı kadın “Oğlum, sağlıcakla kal!” diye elindeki çubukla Sırım’ın üzengisini dürtmüş. Sırım, Han’ın köyünden çıkarken atına oturamaz ve “Ben zehirlendim, Taymurat sen memlekete haber ver.” demiş. Böken Kadı “Ayağından zehirlenmiş, alnına sürün.” diye “nar gümüş” adlı ilaç vermiş. Taymurat ilacı alıp gelene kadar Sırım ölmüş.

98. Хиуа ханы мен Сырым

(3-нұсқа)

Сырым батырды Хиуа ханы қайта-қайта қонаққа шақырып қоймайды. Бөкен би Сырымға: «Хан тұқымы қараниет болады, барма» дейді. «Батыр аңқау, ер көдек» деген емес пе, Сырым «неде болса, бір барып қайтайыншы, не қылар дейсің?» -деп баруға бел байлап, бет алады.

- Барсаң – бар, қасыңа Таумұратты ал, өзіндей ер көңілді, жарлының жайсаңы ғой, жауға жалғыз тастамас, дұшпаныңа таба қылмас. Бірақ жат жерде

⁷⁰ Үлкі етінден yapıлған sucuk

жалғыз жүрме, алдымен иесі ауыз тимей, асын ішпе, жазым боласың, - дейді Бөкен би.

Сырым батырдың келе жатқанын естіген хан алдынан үй тіккізіп, құрмет көрсетіп, алдап қолға түсіруді ойлайды. Ең болмаса елге күлкі ғып, абыройын түсіріп жібергісі келеді.

Сырым хан ордасының табалдырығын аттай бергенде хан:

- Батыр, аяғыңызда нәжіс бар ғой! – дейді.

- Тақсыр, ордаңыз дін ашылған жер екен десем, боқ басылған жер ме еді! – деп аяғын кілемнің шетіне сүртіп өрлеп келіп отырады.

Хан амандасқаннан кейін:

- Батыр әр түрлі қызық тамашамыз бар. Сізді соның ішінде болсын деп шақыртып едім. Балуанға түсетін жігітіңіз, бәйгеге шабатын жүйрігіңіз, айтысатын шешеніңіз бар ма? – дейді.

- Хан, хабарсызбыз, қамданып келгеніміз жоқ. Сөйтсе де ат астымызда, жігіт қасымызда, сөз аузымызда, ақылдасып көрерміз, - дейді Сырым.

Хан ертеңіне жүйрік аттарын, палуан жігіттерін, шешен билерін жинай бастайды.

Сырым жолдасына ақылдасқанда, Таумұрат былай дейді:

- Кісі белін ұстап көрген пенде емеспін, бірақ шөлдегенде жыңғылдың бұтағын бұрап, суын сығып сусындай беретін едім. Атым да бұрын бәйгеге қосылған емес, бірақ күніне қырық киік соққанда да шабысынан танып көрген емес. Күрес десең күресем, шап десең шабамын. Жалғыз-ақ күресетін кісінің белбеуі мықты болсын, ат айдайтын жер алыс болсын. Тақырбас деген палуанмен күресіп, қабырғасын сындырады. Таумұраттың жирені үш күншілік жерден күн жарым бұрын келеді. Ат бәйгесі мен палуан күресінен жеңілген хан ең болмаса сөзден сүйіндірейін деп Сырымға үш сұрау береді:

- Жігіт-мігіт деген не сөз?

Ат-мат деген не сөз?

Ас-мас деген не сөз?

Сырым:

- Жыққан – жігіт, жығылған – мігіт,

Озған – ат, қалған – мат.

Жал-жая – ас, шөп-шалам – мас, - дейді.

Сырым палуан күрестен де, ат жарыстан да, ақыры айтыстан да жеңіп, бас бәйге алып, еліне абыроймен қайтады. Жат жерде жалғыз жүрмей, алдымен иесі ауыз тимеген асты ішпей, аман-есен келе жатқанда, ханның жансызы бір мыстан кемпір «қош, балам» деп қу шыбықтың ұшымен батырдың үзеңгісін түртеді. Ауылдан шыға бере батыр атқа отыра алмай: «Уландым, Таумұрат елге хабарла!» - дейді.

Бөкен би: «Аяғынан уланған екен, маңдайынан жақ» деп шапқыншыға нар күміс деген дәрі береді. Бірақ дәрі алып Таумұрат жеткенше, Сырым батыр қайтыс болады.

99. Сırım'ın Hıva Hanını Sözle Yenmesi

Сırım, halktan ғалыан hayvanларын geri istemek için Hıva hanına yola ғıkмaya hazırlanır. Küçük Cüz'ün ünlü kadıları Koske, Kösev, Böken ve Malaysarı “Gitme, hayvanları geri vermez, sana zarar verir.” demiş. Bu söylenenlere aldırмayan Sırım yanına Davkara'nın oğlu kahraman Eskara'yı almış. Sonra Konırat'ın yerine gelmiş. Konırat'ın Han'ı “Hayvanın yok, olsaydı biz verirdik.” diye hep sözle avutmuş. Bu zaman içerisinde de Han, Sırım'ı küçük düşürmeyi, sözle yerle bir etmeyi planlıyormuş.

Bir kalabalıkla camide namaz kılmak için Han, Sırım'ı da davet etmiş. Eve girerken de Sırım'ın yoluna ineğın pisliğini atmış. Sırım pisliği fark etmemiş, basmış. Böylece eve girerken Han “Misafirim, ayağında pislik var.” demiş. Sırım “Hıva ve Buhara'yı şeriatın tanıtıldığı yer bilirdim, pisliğin dağıltığı yermiş meğer.” demiş.

Namazdan sonra okunan duayı Sırım elini yeninden ғıkarmadan okumuş. Han “Kazak misafir! Yeninizle dua okumanızın anlamı nedir? O şeriata aykırıdır.” demiş. Sırım “Yedi kat gökten inen Allah'ın nuru benim kumaş yenimden geçmezse ben ne yapabilirim?” demiş.

Han başka bir kalabalık içinde Sırım'da “Kazakların as-mas, at-mat, jigit-migit diye sözleri vardır. Bunların anlamı nedir?” diye sormuş. Sırım “Bu soruların cevabını düşün sonrası vereyim.” demiş. Sırım arkadaşı Eskara'ya “Atın at yarışına katılabilir mi?” diye sormuş. Eskara “Eğer benim atım yarışa katılacaksa başlangıç

noktası uzakta olsun, çünkü benim atım uzağa koşar.” demiş. Böylece at yarışı uzaktan başlar ve Eskara’nın atı birinci gelir.

At yarışından sonra pehlivanların güreşi olur. Sırım Eskara’ya “Daha önce hiç güreştin mi? Gücün nasıl?” demiş. Eskara “Üç yıl önce kurumuş kızılçık ağacını sıkığımda yağ çıkartırdım, fakat daha önceleri hiç güreşmedim.” demiş. Han’ın çıkardığı pehlivani Eskara kemerinden tuttuğu gibi sağa sola sallamış ve güreşçi yere yıkılıvermiş.

Artık kutlama bitmiş ve sıra yemeklere gelmiş. Sırım, Han’a “Sizin sorduğunuz sorulara cevap vereyim.” demiş. Han izin verdikten sonra Sırım “Bizim Kazaklar düğün yaptıklarında koyun kesip kuyruk, yılkı kesip kazı ikram eder. Su yerine kımız verilir, işte bunlara “as” derler. Sizin tabağımıza koyup verdiğiniz yemişlere, su olarak verdiğiniz çayınıza ise “mas” derler. Atların sınıandığı at yarışında birinci gelene “at” derler, sona kalana ise “mat” derler. Zafer kazanan güreşçiye “jigit” derler, yere düşenlere ise “migit” derler. Kazakların “as-mas, at-mat, jigit -migit” dedikleri budur.” demiş. Bundan sonra Han, Sırım ve Eskara hakkında “Bunlar korkusuzmuş. Sadece ikisi bile saldırı düzenleyebilir.” diyerek onları öldürmeyi düşünmüş.

Hıva hanına gelmeden önce Malaysarı, Sırım’a şöyle demişti: “Önce evin sahibi yemek yesin, sonra siz.” Sırım ve Eskara yolda gelirken bir köyün yanından geçer. Tam o sırada bir ihtiyar kadın “Dudağın bozarmış, belki de susamışsındır. Oğlum, al bundan iç.” diye kımız ikram etmiş. Eskara “Sırım, Malaysarı’nın söylediklerini unutmayınız.” demiş. Sırım “Bu annem yaşındaki kadın beni kandırmaz.” diye içivermiş. Meğer zehirli kımızmış, böylece Sırım zehirlenerek ölmüş.

99. Сырымның Хиуа ханын сөзден жеңуі

(2-нұсқа)

Сырым елдің барымтада кеткен малын даулауға Хиуа хандығына бармақшы бопты. Кіші жүздің атақты билері: Қоске, Көсеу, Бөкен, Малайсары: «Барма, малды бермес, өзіңе бір қатер қылар» депті. Бұларға болмай, қасына Дәуқараның баласы жас жігіт Есқара батырды ертіп, Қоңырат барыпты.

Қоңыраттың ханы: «Малың жоқ шығар, болса берерміз» - деген сөзбен жұбатып көп жүрген. Осы көп жүрген уақытта хан Сырымды қайткенде де не істен, не сөзден мұқатуға әрекет жасай беріпті.

Бір жиында көппен бірге мешіт намазына хан Сырымды да шақырыпты. Үйге кірерде Сырымның жолына сиырдың жас жапасын тастатыпты. Сырым жапаны абайламай басып, үйге кіріп келгенде, хан «қонақ, аяғыңда нәжіс бар екен» дейді.

Сырым: «Хиуа, Бұхар шариғаттың ашылған жері екен десек, боқтық шашылған жері екен ғой!» - депті.

Намаздың батасын Сырым қолын жеңінен шығармай істепті. Сонда хан: «Қазақ қонақ! Жеңіңізбен бата еткеніңіз қалай? Ол шариғатқа келмейтін нәрсе емес пе?» - дегенде Сырым батыр:

- Жеті қат көктен өтіп тұрған құдайдың рақымы – менің шүберек жеңімнен өтпесе амалым қанша? – депті.

Хан тағы бір үлкен жиын-той жасайын деп Сырымға:

- Қазақтың «ас-мас», «ат-мат», «жігіт-мігіт» деген сөздері бар, сол не деген сөз? – деп сұрайды.

- Сұрағыңызға тойдан кейін жауап берейін, - дейді Сырым.

Сырым ер қосшысы Есқара батырдан «Атың бәйгеге қосуға жарай ма?» - дейді.

Есқара: «Қайдан білейін, тарланым екі киік қуғанда болдырмай соғатын. Мұны қоссаңыз ат қосатын жерді алыстан сұраңыз, ұзаққа шабатын» - депті. Ат алыстан жіберіліп, тарлан алдымен келіпті.

Бәйгеден кейін балуан шығарғанда Сырым Есқараға:

- Күшің қалай, күресіп көріп пе едің? – депті.

- Үш жылғы қу тобылғыны бұрағанымда майы таматын еді, күресіп қарайын, - депті Есқара.

Ханның палуанын Есқара белбеуінен ырғап-ырғап тартқанда палуан отыра кетіпті.

Тойдың ойын-қызығы бітіп, табақ тартылғанда, Сырым ханға: «Сұрауыңыздың шешуін айтуға рұқсат етіңіз» - депті. Рұқсат етілген соң батыр:

- Біздің қазақ той жасағанда, қой сойып – құйрық, жылқы сойып – қазы тартады. Сусынға қымыз береді, мұны «ас» дейді. Сіздің табаққа салып тартқан жемісіңізді, сусынға берген шайыңызды – «мас» дейді. Жылқыны сынайтын ұлы бәйгеден шауып озған атты «ат» дейді. Оза алмай, тезек теріп қалған атты – «мат» дейді. Алқа топтан палуанға шыққанда алып ұрып жыққанды «жігіт» дейді, жер қауып жығылғанды «мігіт» дейді. Қазақтың «ас-мас», «ат-мат», «жігіт-мігіт» дейтіні осы еді, хан! – депті.

Содан кейін Хиуа ханы Сырым мен Есқара туралы «Адамның қызыл-қайың желі мен сырттаны екен. Бұл екеуінің ел шабу қолынан келеді екен» деп қалай да өлтіруді ойлапты.

Хиуаға кетерде Малайсары бидің Сырымға айтқан ақылының бірі:

- Асын үй иесі өзі бастамай, сен ішпе! – деген екен.

Сырым, Есқара екеуі ыссыда келе жатып, бір ауылдың үстіне келгенді, бір кемпір:

- Ернің бозарып, таңдайың кеуіп келе жатыр екен, балам, мына сусынды іше ғой! – деп ұсынғанда Есқара:

- Сыреке, Малайсарының ақылы қайда? – дейді.

- Ой, осы шешем алдап тұр дейсің бе? – деп Сырым сусынды ішіп жіберіпті. Ішінде у араласқан қымыз екен. Сырым содан өліпті.

100. Kahraman Sırım'ın Vefatı⁷¹

Sırım, Malaysarı'nın duasını almaya gelmiş. Malaysarı şöyle demiş: “Benim ettiğim dua yedi dedene kadar ulaşsın, evinin yakınından gürültü eksik olmasın, kulağından fısıltı eksik olmasın. Şu adamlara yaklaşma: Onlardan birincisi Tana boyundan Koske Kadı, ikincisi Alim boyundan Kösev Kadı, üçüncüsü ise Esentemir Böken Kadı.

Sırım aradan birkaç sene geçtikten sonra “Malaysarı bana bunlarla arkadaş olma, yakınlaşma dedi. Neden diğerlerinden bu üçünü ayırdı? Ne olacak ki gidip bakıyım.” diye düşünmüş. Böylece Sırım, Koske Kadı'nın yanına gelmiş. Koske Kadı:

⁷¹ Merkez Kütüphane El Yazısı Bölümü, Dosya 1188. 100 ve 101. anlatılar bu kaynaktan aktarılmıştır.

K. Tk.

Ay, Sırım atan senin Dat edi
 Dat degen bir koya salgan at edi
 Sagan jolbaşılık etken bir bata edi
 Bata berüv de bir kate edi.

T. Tk

Ey Sırım, senin baban Dat idi
 Dat öylesine konulmuş ad idi
 Seni önder yapan duanın gücü idi
 Bu duayı vermek büyük hata idi.

Sırım, Alim boyunun kadısı Kösev'e gelmiş. Kösev'in oğlu yokmuş, iki kızı varmış. Kızları Sırım'ı yeterince güzel ağırlamış. Artık gece olmuş ve yatmaya hazırlanmış. Dışarıya yatak hazırlanırken Kösev "Misafirler, dışarıya yatınız. Sırım ise evde yatsın." demiş. Sırım eve geldiğinde kızları yatağı hazırlamış. Kızlar "Sizin yatağınız budur." diye göstermiş. Sırım yatağına yatmış, bu sırada kızlar da yatağa gelmiş ve şöyle demiş:

K. Tk.

Akılı bar adal kisi tek jatadı
 Akılı jok aram kisi bir narse dep jatadı
 Dep jatkada tan atadı
 Sonın mırza kaysısın alasın?

T. Tk.

Akıllı, temiz kişi yalnız yatar
 Akılsız, kötü kişi bir şey arar yatar
 Ararken sabah olur
 Bunların efendim hangisini alacaksınız

Sırım utanmış ve "tek" yatmayı seçmiş. Sırım "Kösevin kızı böyle akıllıysa kendisi nasıl acaba?" diye düşünmüş.

Sırım sonra da Böken'e gelmiş. Sırım, Hıva'ya gitmesi gerektiğini, ordan alması gereken yolkı ve diğer hayvanların olduğunu anlatmış. Böken "Hıva'ya gitme. Han kötülük yapar." demiş Sırım'a. Sırım "Yok, artık geri dönemem. Gitmem lazım." diye yola çıkmış. Yanına da Eskara'yı arkadaş olarak almış.

Hıva'ya gelince Han, Sırım'ı kandırıp "Geliş nedenini anlıyorum. Biraz zaman ver, ben de halkıma danışayım. Seneye gel." diye geri göndermiş. Sırım atına binip gitmeye hazırlandığında üzengiye zehir sürüvermiş. Biraz uzaklaşınca Sırım'ın ayakları şişmeye başlar. Sırım "Eskara ayağımı kes." demiş. Eskara "Ayağımı kesemem. Neden Böken'in dediğini yapmadın?" demiş. İşte bu zehirden Sırım vefat etmiş.

100. Сырым батырдың қайтыс болуы

Сырым батыр Малайсары биден бата сұрап барыпты. Малайсары батасын былай деп беріпті.

- Менің батам жеті атаңа жететін болсын, үйіңнің сыртынан дүбір кетпесін, құлағыңнан сыбыр кетпесін. Одан соң мына үш қасиетті адам бар. Соларға жолай көрме! Олар: бірінші – тана Қоске би, екінші - Әлім Көсеу би, үшінші – Есентемір Бөкен би.

Сырым өзіне өзі жетіп болған соң: «Малайсары маған осыларға барма деді, басқадан бұлардың несін бөліп алды, неде болса барайын» - деп ойлайды. Сөйтіп, Қоске биге келеді. Сонда Қоске би айтады:

- Ай, Сырым, атаң сенің Дат еді,
Дат деген бір қоя салған ат еді.
Саған жолбасшылық еткен бір бата еді,
Бата беру де бір қате еді.

Әлім Көсеу биге барады. Көсеудің ұлы жоқ, екі қызы бар екен. Қыздары батырды әбден сыйлайды. Жатарда далаға төсек салып:

- Қонақтар, тысқа жатыңдар. Сырым үйге жатсын, - дейді. Сырым үйге келсе, қыздар кереуетке төсек салып қойыпты. Қыздар «мұнда жатыңыз» дейді. Сырым барып жатқан соң, қыздар жанына барып, бірге жатып:

- Ақылы бар адал кісі тек жатады,
Ақылы жоқ арам кісі бір нәрсе деп жатады.
Деп жатқанда таң атады.
Соның мырза қайсысын аласың? –

депті.

Сырым ұялып тек жатуды алады. Сырым ішінен «Көсеудің қызы мұндай, өзі қандай білгір екен?» деп аттаныпты.

Сырым Бөкен биге барыпты.

Үш қасиетті адамның баласы көше ауғанда, Хиуа ақтылы жылқы, аяқты малы көп қалып еді, соған барайын деп шықтым, - дейді Сырым. Оған Бөкен би разы болмапты.

- Хиуа хандығы қастандық қылар, барма, - дейді Бөкен.
- Жоқ, бет алып қалдым, барып қайтамын, - деп Сырым жүріп кетеді.

Есқара батырды жолдастыққа алады. Барған соң Хиуаның ханы Сырымды алдап:

- Оның дұрыс бір жылға мұрсат бер, еліммен сөйлесейін, келер жылы кел, - деп қайырып, аттанарда үзеңгісіне у жағып жібереді. Шыға бере Сырымның аяғы іседі.

- Есқара, аяғымды кес, - дейді Сырым батыр.

- Жоқ, аяғыңды кеспеймін, Бөкеннің тілін алмадың, - дейді Есқара. Ақыры Сырым содан қайтыс болыпты.

101. Sırım'ın Vefatını Duyurmak

Sırım, Hıva'ya gittiğinde vefat etmiştir. Halkı bu ölümü ailesine duyurmak için Urışta adlı kadiyı getirmiş. Urışta gelince halk ona Sırım'ın ölümünü ailesine duyurması gerektiğini anlatır. “Artık başlayın, gidelim söyleyelim.” demiş toplanan halk.

Sırım'ın köyüne gelen Urışta bir iki gün misafir olur ve şöyle der:

K. Tk.

Şıragım Kazıjan
Kart atan senin Dat edi-au
Esimine jesimi layık emes
Tek bir koya salgan at edi –au!
Öz esimін Kazı edi-au,
Kısın da senin jaz edi au!
Aken senin Sırım-dı
Kebeje karın ken kursak
İşi tolgan bilim-di.
Bir gana Kazak jurtı emes
Biylegendey er edi-au
Kıtay menen Kırımdı
Aken Sırım aman kelse
Süyinşige berer me edin
Oljatay men Sügirdi
Sol sekildi Sırekemnin

T. Tk.

Yavrum Kazıcan
Deden senin Dat idi
Adına layık değildi
Öylesine verilmiş ad idi!
Senin adın Kazı idi
Senin kısın da yaz idi
Baban senin Sırım idi
Gönlü geniş, eli açık
İçi dolu bilimdi.
Sadece Kazak yurdu değil
Yönetmiş gibiydi
Çin ve Kırım'ı
Baban Sırım sağ gelirse
Müjdeli habere verir miydin
Oljatay ve Sügir'i
Bunun gibi Sırım'ın

Argımak atı sürindi.

Altındaki atı süründü.

101. Сырымның өлімін естірту

Сырым Хиуа жүріп қайтыс болады. Ел жиналып бала-шағасына естірту үшін Жетірудың шетінен Ұрышта деген биді алдырады. Ұрышта келген соң халық хабарды айтып, Сізді Сырымның өлімін қатын-баласына естірту үшін алдырдық. Енді солай баралық, барып естіртелік, сөзді сіз бастаңыз, - дейді.

Сырымның аулына барып, бір-екі күн қонақ болғасын Ұрышта би:

- Шырағым, Қазыжан!

Қарт атаң сенің Дат еді-ау.

Есіміне жесімі лайық емес,

Тек бір қоя салған ат еді-ау!

Өз есімің Қазы еді-ау,

Қысың да сенің жаз еді-ау!

Әкең сенің Сырым-ды,

Кебеже қарын, кең құрсақ

Іші толған білім-ді.

Бір ғана қазақ жұрты емес,

Билегендей ер еді-ау,

Қытай менен Қырымды.

Әкең Сырым аман келсе,

Сүйіншіге берер ме едің

Олжатай мен Сүгірді.

Сол секілді Сырекемнің

Арғымақ аты сүрінді, -

деген екен.

102. Han ve Kazi⁷²

Bir Han, Sırım'ın Kazi adlı oğlunu esir almış. Sonra Kazi'ya "Sana beş soru soracağım, eğer cevap verirsen serbest bırakırım." demiş. Soruları şöyleymiş:

⁷² Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet Enstitüsü, Dosya 139. 102'den itibaren 107'ye kadar olan anlatılar bu kaynaktan aktarılmıştır.

K. Tk.

Katın degen ne?

Bala degen ne?

Kız degen ne?

Mal degen ne?

İnabat degen ne?

Kazı bu sorulara şu şekilde cevap vermiş:

K. Tk.

Katın turak emes pe?

Bala şırak emes pe,

Kız öris emes pe

Mal köris emes pe?

İnabat erdin azığı emes pe?

İnabattı er eldin kazığı emes pe?

Han, Kazı'yı verdiği cevaplardan dolayı serbest bırakmış.

T. Tk.

Kadın dediğimiz ne?

Çocuk dediğimiz ne?

Kız dediğimiz ne?

Hayvan dediğimiz ne?

İyilik dediğimiz ne?

T. Tk.

Kadın dediğimiz mekân değil mi?

Çocuk dediğimiz ırak değil mi?

Kız dediğimiz soyumuz değil mi?

Hayvan dediğimiz bineğimiz değil mi?

İyilik erkeğin yemeği değil mi?

İyi erkek halkın direği değil mi?

102. Хан мен Қазы

Бір хан Сырым батырдың Қазы деген баласын тұтқынға алып: «бес сұрақ беремін, соған жауап берсең босатамын» дейді:

- Қатын деген не?

Бала деген не?

Қыз деген не?

Мал деген не?

Инабат деген не? –

дейді.

Сонда Қазы былай деп жауап қайырған екен:

- Қатын – тұрақ емес пе?

Бала – шырақ емес пе,

Қыз - өріс емес пе,

Мал – керіс емес пе?

Инабат ердің азығы емес пе,

Инабатты ер – елдің қазығы емес пе?

Хан Қазыны осы сөзінен кейін тұтқыннан босатыпты.

103. Казы'nın Төrelere Verdiği Cevap

Sırım'ın oğlu Kазı bir gün Төrelerin oturduğu bir eve gelmiş ve içeriye girmiş. Bunu baş köşede oturan bir Төре görmüş ve küçük düşürmek için şöyle demiş:

К. Tk.

Amansın ba Kазı biy

Şekesi jaltır tazı biy.

Kазı bunu duyunca oturmadan şöyle cevap vermiş:

К. Tk.

Amanşılık төрелер

At jaksısı boz bolar

Kus jaksısı kaz bolar

Jer jaksısı saz bolar

Er jaksısı taz bolar

Tazga tavıp tiydim dep

Keybir tentek maz bolar

Otkа küygen tanlaktı

Төрелер taz dep күлгенін

Ataların Nuralını

Atam Sırım şapkannan

Jүректерінде jүрген naz bolar.

Т. Tk:

İyi misin Kазı Kadı

Kafası parlak dazlak kadı

Т. Tk.

İyiyiz төрелер

Atın iyisi boz olur

Kuşun iyisi kaz olur

Yerin iyisi sazlı olur

Erkeğin iyisi dazlak olur.

Dazlağı buldum, dokundum diye

Bazı yaramazlar, sevinir

Ateşe düşmüş....

Төрелер dazlak diye güldüğünde

Dedeniz Nuralı'ya

Babam Sırım'ın saldırısı

Yүреğinizdeki nazdır.

Sözü kaybeden Төрелер bundan sonra “Отур Kазı, rahatına bak!” diye aralarında yer vermiş.

103. Қазының төрелерге қайтарған жауабы

Сырым батырдың баласы Қазы бір күні бір үйде отырған төрелердің үстіне кіріп келеді. Сонда төрде отырған төрелердің біреуі:

- Амансың ба Қазы би,

Шекесі жалтыр тазы би? –

дейді.

Сонда Қазы отырмастан:

- Аманшылық төрелер!

Ат жақсысы боз болар.

Құс жақсысы қаз болар.

Жер жақсысы саз болар,

Ер жақсысы таз болар,

Тазға тауып тидім деп,

Кейбір тентек мәз болар.

Отқа күйген таңлақты.

Төрелер таз деп күлгенің

Аталарың Нұралыны

Атам Сырым шапқаннан

Жүректерінде жүрген наз болар, -

деп жауап қайырады. Сөзден ұтылған төрелер сонда:

- Төрлет, Қазы, төрлет! – деп ығысып, орталарынан орын берген екен.

104. Kazı'nın Şekti'nin İhtiyarına Yenilmesi

Sırım'ın oğlu Kazı biy Baymaganbet Sultan'la beraber Alim boyuna gelmiş. Baymaganbet, Kazı'ya “Bu toplanmış kalabalığa nasihat söyle. Senin şöhretin vardır, herkes seni tanır.” demiş. Kazı kalabalığa nasihat vermiş ve sözünün sonunda “Han'a ve kadiya karşı kaba olmayın.” demiş. Bunu duyan Şekti boyundan bir ihtiyar “Ey Kazı oğlum, bu sözün Sırım'a söylenecek sözmüş. Baban öldüğünde ata bile binemeyecek kadar gençtin, şimdilerde ise bunları bize söylüyorsun.” demiş. Kazı Kadı ihtiyara cevap verememiş, yere oturuvermiş.

104. Қазының Шектінің шалынан жеңілуі

Сырымның баласы Қазы би Баймағамбет сұлтанға еріп, Әлім ұлының еліне барыпты. Баймағамбет Қазыға:

- Мына жиналған жұртқа үгіт айт, сенің Қазы деген атың көпке мәлім ғой, - депті.

Қазы көпке біраз үгіт айта келіп, сөзінің аяғында:

- Аухал ханға қарсы, биге ерсі болмаңдар! – депті. Сонда шектінің бір шалы:

- Ай, Қазыжан-ау, мынау сөзің атаң Сырым айтар үгіт екен, ол күнде ат жалын тартып міне алмай атаңнан жас қалып, енді мұны бізге айтып тұрсың-ау? – дегенде, Қазы би жер шұқып отырып қалыпты.

105. Şokay ve Kazı'nın Şakası

Durumundan dolayı başka yere göç eden Şokay, üç dört sene sonra memleketini özlemiş ve memleketine gezmeye gelmiş.

Geldiğinde de Baymaganbet Han'ın evine gelmiş. Han'ın evinde Kazı Kadı da oturuyormuş. Onlar hal hatır sorduktan sonra Kazı “Evet, Şokay! Kuş Janeke’ye kışlarmış. Kışı iyi geçerse iyi olur, kötü geçerse de zayıflar uçarmış. Sizin gittiğiniz yer nasıl? Nasıl geldiniz?” demiş. Şokay “Ey Kazıcan, birisini rızık, birisini ecel sürüklermiş. Ben ise her yere dağılmış rızıkımı topluyorum.” demiş. Kazı “Şokay, artık konuşmasanız da olur, devamını getirmeyin. Ayıp bizden. Ben size bir at ve kaftan hediye ediyorum. Han’ımız da bir at ve kaftan versin.” demiş.

Şokay ertesi gün ikisinden de iki at ve iki kaftan almış ve yoluna devam etmiş. Baymaganbet Han “Ey Kazı, bu ihtiyara neden hediye verdik ki? Sen at ve kaftan verince ben de verdim.” demiş. “Han’ım, sen gerçekten bir şey anlamamışsın. Sözü uzatırsan sonu felaket olur. Senin babanla benim babam ikisi de iki tarafta öldü, işte onları dile getirecekti. Bu kalabalıkta onun anlattıklarını duymaktansa hediyemizi verip yolcu etmek daha iyisi değil mi?” demiş Kazı Kadı. “Eyvah, bizi Allah korumuş o zaman.” demiş Baymaganbet Han.

105. Шоқай мен Қазыңын әзілі

Бір жылы шаруасы шақталып, қоныс аударып елінен Шоқай көшіп кетеді, үш-төрт жылдан кейін ел сағынып, салт қыдырып елге келеді.

Сөйтіп жүріп Баймағамбет ханның үйіне түседі. Келсе, ханның үйінде Қазы би отырады. Оған аман-саудан кейін Қазы:

- Иә, Шөке, құс Жәнекеге қыстайды, қысы жақсы болса, түлеп ұшады, қыс жаман болса, жүдеп ұшады деуші еді, барған жеріңізден қалай келдіңіз? – дейді.

- Әй, Қазыжан-ай, біреуді рызык айдайды, біреуді ажал айдайды, шырағым. Мен шашылған рыздығымды теріп жүрмін, - дейді Шоқай.

- Шөке, енді осының арғы жағын айтпай-ақ қойыңыз, менен бір ат, шапан айып, ханыңыздан бір ат, шапан айып алыңыз, - дейді Қазы.

Шоқай жатып қонақ болып, ертеңіне екеуінен екі ат, екі шапан алып кетеді.

- Ау, Қазы-ау, әлгі шалға неден айыпты болдық, сен ат-шапан беріп жатқан соң, мен де бере салдым, - дейді Баймағамбет.

- Ой, ханым-ай, сен еш нәрсеге түсінбеген екенсің ғой, енді бірдеме десең арғы жағыңды қоқытайын деп отыр ғой. Сенің әкең мен менің әкемнің екеуінің екі жақта қаңғып жүріп өлгенін айтайын деп отыр. Осынша жұрттың ішінде оны естігенше, онан да ат-шапан айып беріп құтылғанымыз жақсы ғой, - дейді Қазы би.

- Япырай, бізді құдай сақтаған екен, - деп, Баймағамбеттің зәресі ұшады.

106. Kayırlı Kadı ve Muhtar Hâkim

Sırım'ın soyundan Muhtar ya Orta Cüz'e ya da Küçük Cüz'e hakim olmuş. Muhtar hem sevimsiz hem kibirliymiş. Muhtar'ın bu özelliğini duyan Kayırlı adlı kadı onu aramak için yola düşmüş. Öğle vaktiymiş, Kayırlı, Muhtar'ın evine gelmiş. Muhtar bu sırada baş köşeye uzanmış, ayaklarını karısı ovuyormuş. Kayırlı'ya selam vermek için başını kaldırmış. Karısı da gelen misafire ayrılan ikram etmiş. Kayırlı ikramı içtikten sonra, dua için elini açmış ve şöyle demiş:

K. Tk.

Argı atan senin Dat edi,
O da bir koyılған at edi
Odan tугan Sırım edi
Javına karsı turıp edi
Odan tугan Kazı edi
Birevge kıs, birevge jaz edi
Odan tугan Omar-dı
Avdarılmas tomardı.
Odan tугan sen Muhtar

T. Tk.

Senin deden Dat idi
Öylesine verilmiş ad idi
Ondan doğmuş Sırım idi
Düşmanına karşı gelmişti.
Ondan Kazı doğmuştu
Birine kış, birine yaz idi
Ondan Omar doğmuştu
Yenilmeyen sağlamdı.
Omar'dan Muhtar sen doğdun

Kisimenen isin jok
Jatasında uyıktaysın
Senen el biyleytin akim şıkpas
Odan da elge kayt
Bismilla Alla akpar!

Kişiyle işin yok
Yatıyorsun uyuyorsun
Senden halkı yöneten hakim olmaz
Sen iyisi memleketine dön
Allah-ü Ekber!

Bunları söyledikten sonra yoluna devam etmiş. Karısı, Muhtar'a "Kalk, bu adam sıradan biri değildir." demiş. Muhtar yerinden kalkmış ve "Gönderme, çağır, misafirim olsun." demiş karısına. Karısı da dışarıya çıkmış "Efendim, size Muhtar gitmesin, misafirim olsun dedi. Davet ediyor." demiş. Kayırlı birkaç gün misafir olmuş ve Muhtar'a akıl vermiş, nasihat etmiş. Muhtar bundan sonra halkını doğru bir şekilde yönetmeye başlamış.

106. Қайырлы би мен Мұхтар әкім

Сырым батырдың ұрпағы Мұхтар орта жүзде ме, әлде кіші жүздің бір шетінде ме, әкім болып тұрады. Өзі өте тәкаппар, елге сүйкімсіз дегенді естіп Қайырлы деген би оны іздеп барыпты. Түс мезгілі екен, үйіне кіріп барса, Мұхтар төрде мамық жастық жастанып, әйеліне аяғын сипатып жатыр екен. Қайырлымен басын көтеріп амандасыпты. Әйелі Қайырлы әрі-бері отырған соң ақ құйып береді. Қайырлы ақтан ауыз тиіп, аяғын жерге қойып, бата беруге қолын жайып:

- Арғы атаң сенің Дат еді,
О да бір қойылған ат еді.
Одан туған Сырым еді,
Жауына қарсы тұрып еді.
Одан туған Қазы еді,
Біреуге қыс, біреуге жаз еді.
Одан туған Омар-ды,
Аударылмас томар-ды.
Одан туған сен Мұхтарсың,
Кісіменен ісің жоқ,
Жатасың да ұйықтайсың.
Сенен ел билейтін әкім шықпас.

Одан да елге қайт!

Биссімелла алла әкпар! –

деп бетін сипап, тұрып жүре беріпті.

- Япырмай, сен тұрсайшы, мынау тегін адам емес қой, - дейді әйелі.

Сонда Мұхтар ұшып тұрып:

- Жіберме, шақыр, қонақ болсын, - деген. Әйелі ілесі шығып:

- Аға, сізге Мұхтар кетпесін, қонақ болсын деп, шақырып жатыр, - дейді.

Қайырлы тоқтап, бірнеше күн жатып, Мұхтарға ақыл айтып, содан кейін Мұхтар түзеліп, дұрыс ел билеген әкім болыпты.

107⁷³

Sırım'ın dedesinin adı Şolan'mış. Her zaman zafer kazanan bu cesur kahramanı yanındaki arkadaşları hep kıskanırmış.

Günlerden bir gün birçok asker çöle düşmüş. Şolan hemen çare aramaya başlamış ve derin bir kuyu kazmış. Bir tay kesmiş ve onun derisinden büyük bir tulum yapmış. Sonra da yanındakilere şöyle seslenmiş: “Şimdi de biriniz kuyunun içine girip tulumu suyla doldurun, biz burada askerlere ve hayvanlara su verelim.” Şolan'ın bu sözünden sonra onu öldürmeyi çoktan düşünen arkadaşları “İşte tam sırası” diye sevinmişler. Aralarından birisi çıkmış “Şolan, buna sadece senin kalbin dayanır, sen in, senden başka kim kuyuya girmeye cesaret edebilir?” demiş. Onu diğerleri de desteklemiş.

Böylece Şolan kuyunun içine girmiş. Hayvanlar ve askerler kana kana suyu içmişler. Şimdi sıra halatı yukarıya çekmeye gelmiş. Tam o sırada arkadaşları birbirlerine Şolan'ı orda bırakmak için işaret etmişler. Şolan arkadaşlarının kendisini kuyunun içinde bırakmak istediklerini fark etmiş ve kuyunun dibinden şöyle seslenmiş: “Yiğitler, beni bırakıp gidiyorsunuz. Öyleyse akrabalarım selam söyleyiniz. Ben yola çıkarken eşim hamileydi. Oğlan doğurursa ismini Dat koysun.” demiş. Arkadaşları “Şolan, düşmanın elinde öldü.” diye yalan haber getirmiş köye. Şolan'ın kuyu dibinde yatıp söylediği sözü, ölürken bize bir emanet söylemişti diye

⁷³ C. Akbay, **Eren Er Sırım**, Oral, Poligrafservis, 1992. 107. anlatıdan itibaren 164. anlatıya kadar olan kısım bu kitaptan aktarılmıştır.

iletmişler. Şolan'ın karısı oğlan doğurmuş ve ismini Dat koymuş. Dat'tan Sırım doğmuş.

107.

Сырымның арғы атасының аты Шолан екен. Жорықта жауға шауып, ылғи жеңіске жететін оны басқалары күндейтін көрінеді.

Күндерде бір күндер қалың әскер шөлге тап болып, оны бұдан құтқарудың амалын ойлаған Шолан жапан даладан шыңырау құдық қазады да, бір тайды бітеу сойып, оның терісінен үлкен мес жасайды. Сосын қасындағыларға қарап: «Ал, жігіттер енді біреулерің құдықтың ішіне түсіп, меске су толтырып тұрыңдар, біз мына жақтан мал мен жанды суара берелік, - дейді. Сол екен, мұның көзін құртудың сағатын күтіп андумен жүрген біреулер: «Міне , сәті енді түсті» -деп қуанып кетеді. Сөйтіп, әлгілердің бәр бірдей: «Ойбай –ау, Шоланжан –ау, оған жүрегі тұрып өзіңнен басқа кім түседі»,- деп, шулап қоя береді. Оны қалғандары да қостайды.

Сөйтіп, Шолан құдықтың түбіне түседі. Мал мен жанды әбден суарып қандырады. Енді оның арқан тартып құдықтан шығар кезінде сырттағы тұрғандар бірін-бірі азғырып, Шоланды құдық түбінде қалдырып кетуге келіседі. Мұны сезген Шолан. Құдық түбінде қалдырып кетуге келіседі. Мұны сезген Шолан, құдық түбінен дауыстап: «Ал, жігіттер мені тастап кетіп бара жатырсыңдар. Ендеше ағайындарға сәлем айтарсыңдар. Мен шығарда әйелімнің аяғы ауыр қалып еді. Ұл туса, атын Дат қойсын », - дейді.

«Шолан жау қолынан қаза тапты» ,- деп, елге жалған хабар әкелген әлгі қаскөйлер Шоланның құдық түбінде тұрып айтқан сөзін «Көз жұмғалы жатқанда бізге айтқан аманат арызы еді» ,- деп жеткізеді.

Сонымен дүниеге ұл келеді. Оның атын ағайые Дат қояды. Даттан Сырым туады.

108. Çocuk Sırım

Tama boyunun Sarı adlı bilgin, kadı aksakalı varmış. Sarı Kadı, Dat'ın evine gelmiş ve yemek yerken Sırım'ın konuşmalarını dikkatle dinlemiş ve Sırım'a hayran kalmış. Sonunda da şöyle bir vasiyet söylemiş: “Oğlum, bu dünyada altı tane büyük

söz vardır. Bunları aklında tutarsan her zaman itibarlı olursun. Eğer o sözleri unutursan halkın senin etrafına toplanmaz, senden kaçар. Sırım “O altı söz nedir dede?” diye sormuş. Sarı Kadı altı vasiyeti şöyle sıralamış:

K. Tk. Arlı ojdandı bol!

Elge degen parızındı umıtpa

Namısındı jastan sakta

Halkındı alalama

Jakınındı jaralama

Kalısındı karalama

T. Tk. Arlı, vicdanlı ol

Yurduna yapacak farzını unutma

Genç yaştan itibaren namusunu koru

Halkını ayırma, hepsini denk tut

Akrabanı yaralama

Kaybedeni küçümseme

Sarı Kadı'nın söylediği bu altı vasiyeti Sırım ihtiyarladığı zamana kadar hep aklında tutmuş.

108. Бала Сырым

Тама елінің Сары би деген ақылгөй ақсақалы Даттың үйінде түстеніп отырғанда Сырым баланың әр сөзіне риза боп, оған мынадай өсиет айтыпты- Балам, бұл дүниеде алты ұлы сөз бар, соны есіңнен шығармай жүрсең, ел алдында беделді, сыйлы боласың. Егер ол сөзді ұмытсаң халық сенің маңайыңа жоламай аулақ қашады. Сырым:

Ол қандай сөз еді, ата, айтыңызшы?

Сары би:

Арлы –ожданды бол!

Елге деген парызыңды ұмытпа!

Намысыңды жастан сақта !

Халқыңды алалама!

Жақыныңды жаралама!

Қалысыңды қаралама!

Сары би айтқан осы алты өсиетті Сырым қартайғанша есінде сақтап келген.

109.

Sırım, Mönke Kadı'nın evine gelmiş. Çocuk olarak gördüğü Sırım'a hiç dikkat etmemiş ve eşine “Çocuğa ayran getir.” demiş.

Sabahleyin semiz bir tusak⁷⁴ın öldüğünü öğrenen Mönke bu duruma çok üzülmüştü. “Kutlu misafir gelirse koyun ikiz doğurur, kutsuz misafir gelirse hayvanların ölür diye laf vardır, bugün kızıl tusak ölmüştü. Çocuk, sen kutsuz misafir oldun, şimdi de evimden çık.” diye sinirlenmiş. Sırım “Öyleyse, kadım benim de diyeceklerim var. Kutlu misafir gelirse hayvanı ölür, adamı kalır, kutsuz misafir gelirse adamı ölür, hayvanı kalır. Benim şimdi nasıl olduğumu siz nerden bilirsiniz? Belki de ben kutlu misafirimdir.” demiş. Mönke Kadı çocuğun verdiği cevap karşısında çok şaşırmış “Gerçeği söyledin oğlum. Sen gerçekten kutlu misafirimsin.” demiş ve çocuğu ödüllendirmiş.

109.

Мөңке бидің үйіне арық құнанына сініп Сырым бала келеді. Баланы көзге ілмеген би бәйбішесіне: «Балаға айран әкел» депті.

Таңертең аулада семіз қызыл тұсақтың уйелеп өліп қалғанына налыған Мөңке:

-«Құтты қонақ қонса, қойы егіз табады, құтсыз қонақ қонса малыңды қырсық шалады деген, қызыл тұсақ уйелеп өліпті, бала, құтсыз қонақ болдың. Енді үйімнен кет» –деп ызғар шапшады. Сонда Сырым бала:

Олай болмас, биеке,- депті.-Құтты қонақ қонса, малы өліп, басы аман қалады, құтсыз қонақ қонса өзі өліп, малы иесіз қалады». Менің қандай қонақ екенімді қайдан білесіз?! Мүмкін құтты қонақ шығармын. Мөңке би баланың бұл сөзіне аң-таң болыпты да:

-Рас айтасың, балам, сен шынында құтты қонақ екенсің,-деп, оған сый-сияпат көрсетіпті.

110.

Devesiyle gezen bir yolcu, yolculuk sırasında bir köye gelmiş ve misafir olmuş. Çay içerken sofrada başındakilere durumundan bahsetmiş. “Eşim vefat etmişti. Şimdi ben kendime eş arıyorum. Kocasını ölmüş kadın vardır, kocasından ayrılan kadın vardır. Bir de hiç evlenmemiş, evde kalmış kadın vardır. Ben bunların

⁷⁴ Bir ile iki yaş arasındaki dişi koyun.

hangisini tercih edeceğimi bilemiyorum.” demiş. Oturan aksakallardan biri “Dışarıda şağıl⁷⁵’da birçok çocuk oyun oynuyorlar. O çocukların içinde Sırım adlı küçük bir çocuk var. Sen ondan sor.” demiş.

Yolcu evden çıkmış, çocukların yanına gelmiş ve “Sırım hanginizdir?” diye sormuş. Sırım “Benim.” diye adamın yanına gelmiş. Yolcu “Kocasını ölmüş kadın var, onu kendime eş olarak alıyım mı?” demiş. Sırım “Ben biliyorum.” demiş. Yolcu “Evde kalmış kadın var, onu mu alıyım?” demiş. Sırım “Siz bilirsiniz.” demiş. Yolcu “Kocasından ayrılmış kadın var, yoksa onu mu alıyım?” demiş. Sırım bu soruya cevap vermeden iki budunu tokatlayarak oradan uzaklaşmış.

Yolcu tekrar eve gelmiş ve beni küçük bir yaramaz çocuğa yolladınız. Benimle alay ettiniz diye küsmüş. O sırada evin sahibi “Sen ne dedin, çocuk ne cevap verdi?” diye sormuş. Yolcu Sırım’la arasında geçen diyalogu anlatmış. Evde oturanlar Sırım’ın cevabını yolcuya şu şekilde açıklamışlar: “Size çocuk cevap vermiş fakat siz anlamamışsınız. Ben biliyorum dediği kocasını ölmüş kadınla evlenirseniz ben biliyorum diye sizi yönetir anlamındadır. Zor bir hayat geçirirsiniz. Siz bilirsiniz dediği ise evde kalmış kadınla evlenin, o zaman bütün yönetim sizin elinizde olur anlamındadır. Üçüncü soruda ise hemen oradan uzaklaşması kocasından ayrılıp gelmiş kadınla evlenirsen sen onu üzdüğün anda seni bırakır, gider anlamındadır.”

110.

Бір түйелі адам жолаушылап, алдынан кездескен ауылға келіп түседі. Шай ішіп отырып, дастархан басында отырғандарға шаруасын айтады.

- Әйелім қайтыс болып үйленетін адам іздеп жүрмін. Ері өліп қалған әйел бар, ерінен айырылып келіп отырған әйел бар. Кезінде күйеуге шықпай қалған кәрі қыз бар. Осылардың қайсысын аларымды білмей жүрмін,-деді.

Сонда ақсақалдардың бірі:

-Далада шағыл басында бір топ бала ойнап жүрген шығар. Солардың ішінде кішкентай Сырым деген бала бар. Содан сұрап келе ғой,- депті.

⁷⁵ Toprak yığını, küçük tepe.

Жолаушы үйден шығып, балаларға жақындап «Сырым деген бала қайсысың?» деп айқайлайды. Сол бойда Сырым «менмін» деп жетіп келеді.

Жолаушы:

-Ері өліп қайтып келіп отырған әйел бар, соны алайын ба?

-Мен білемін.

-Оырып қалған кәрі қыз бар, соны алайын ба?

-Сіз білесіз.

Жолаушы:

-Ерінен айрылып келіп отырған әйел бар. Соны алайын ба? Дегенде, ырым бұл сұраққа жауап қайтармай «шу айда» дейді де, екі санын шапалақтап жүргіре жөнеледі.

Бұдан кейін жолаушы үйге келеді де, мені қайдағы бір алақұйын ойын баласына жұмсап, қылжаққа айналдырындар деп ашуланды.

Сонда үй иелері:

- Сен не аттың ол не деді?- деп сұрайды. Жолаушы Сырыммен арада болған әңгімені қайталайды.

Сонда отырғандар:

- Сізге бала жауап қайтарған екен, өзіңіз түсінбепсіз. «Мен білемін»дегені, ері өлген әйелді алсаңыз , мен білемін деп, сізге билік бермей ояды. Күніңіз бір уыс болады-дегені. «Сіз білесіз» дегені, кәрі қызды ал, бар билік өзінде болады, сіз білесіз деп отырады-дегені. «Шу айда» деп жүгіре жөнелгені –байынан айрылып келген әйелді алсаң, ренжіткен күні сені тастап кетеді дегені, депті.

111.

Sırım altı yedi yaşlarındaymış. Beş altı koyununu suvarıp geri dönerken dava için yola çıkan üç dört kadıyla karşılaşmış. Kadılar da atlarını suvarmak için kuyuya gelmişler. Sırım kadılara seslenmiş “Hey kadılar, nereye, ne işle gidiyorsunuz?” demiş. Kadılar “Bundan birkaç sene önce komşu halk bütün hayvanlarımızı güçle almışlardı, onun davasına bakmaya gidiyoruz.” demişler. Kadılar atlarına binerken Sırım “Hey kadılar, bir koyunum öldü, ne yapmalıyım?” demiş. Kadılar “Koyunun öldüyse tuzla.” demişler. Sırım “Tuzum koktuysa ne yapmalıyım?” demiş. Kadılar

buna cevap verememiş, aralarında danışmışlar, biz genç bir çocuğa cevap bulamadık, davaya nasıl bakacağız diyerek geri dönmüşler. Sırım da kadılara “Bu şekilde hiç dava kazanamazsınız.” demiş.

111.

Сырым 6-7 жасар бала екен. Бес-алты қойын Қудықтан суарып келе жатса, дау қуып бара жатқан 3-4 би аттарын суармақшы болып, қудықтан тоқтапты. Сырым: «Иә, билер, қайда, не жұмыспен бара жатсыздар?»- депті. Билер «Осыдан біраз» жыл бұрын көрші отырған ел бар алымызды барымталап кетіп еді, соны қуып бара жатырмыз,- депті. Билер: «Осыдан біраз » жыл бұрын көрші отырған ел бар малымызды барым талап кетіп еді, соны қуып бара жатырмыз,- депті. Билер аттарына мініп жүрмек болып жатқанда, Сырым: «Уа билер, бір қойым өлім қалды не істеймін?»- депті. Сонда билер: «Қой өліп қалса, тұздап ал»,- депті. Сонда Сырым: «Тұз сасыса не істеймін?»- депті. Билер жауап таба алмай сасыпты, өзара кеңесіп, біз осы жас балаға жауап таппадық деп, кері қайтыпты. Сырым –мына түрлеріңмен ештеңе бітіре алмайсыңдар- дегені екен.

112.

Sırım gençken Böken adlı kadıyı eleştirmek için selam vermeye gitmiş. Kadı, Sırım'ı çocuk gibi gördüğü için ciddiye almamış ve “Kimin oğlusun, nerden geldin?” demiş. Sırım “Dat’ın oğluyum.” demiş. Böken “Koyun bile güdemeyen kötüden büyük oğlan da doğarmış.” diye Sırım'ı utandırmış. Sırım da cevap olarak “Odun ağacından bir kurşunluk heykel çıkar.” demiş. “İhtiyarın üç türü vardır: değersiz ihtiyar, geveze ihtiyar ve gezgin ihtiyar. Siz bu saydığım özelliklerden hangisini taşıyorsunuz?” diye eklemiş. Böken ihtiyar yerinden kalkmış ve “Oğlum, değersiz dersен halkıma sor, gezgin ihtiyar dersен komşuma sor, geveze dersен de eşime sor.” diye içten cevap vermiş ve Sırım’la düzgün konuşmaya başlamış.

Sırım çocukken Malaysarı Kadı’ya selam vermeye gitmiş. İhtiyar, çocuğa dikkatli bakmış ve “Kimin oğlusun?” diye sormuş. “Dat’ın oğluyum.” demiş Sırım. Malaysarı “Koyun bile güdemeyen kötüden, kocaman oğlan doğdu demişti, sen misin o çocuk?” demiş. Sırım “Bir kucak odundan bir oklavalık heykel çıkar derdi

dedelerimiz. Babam kötü ise öyle kötü olsun. Ben seni hazineli ihtiyar mı diye düşünmüştüm, meğer geveze ihtiyar mıydın?” demiş. İhtiyar “Oğlum, baban kötü olabilir. Fakat annen çok çalışkan biriydi. Gündüz gelen yirmi kişiyi ve gece gelen yirmi kişiyi çok güzel ağırlardı. Sen annene çekmişsin.” demiş. “Annem çalışkansa bu ayıp değil ki. Babam kadı olmazsa da eve kadılar gelmiştir. Eve gündüz gelen yirmi kişiyle akşam gelen yirmi kişiyi ağırlıyorsa toplam kırk kişiymiş. Kırkın biri Hızır’dır. Anneme Hızır konmuştur. İhtiyarın üç türü vardır: geveze ihtiyar, değersiz ihtiyar, gezgin ihtiyar. Siz bunların hangisi olursunuz?” demiş Sırım. “Oğlum, beni eleştirmek için soru sordun, benim söylediklerime alınma. Kötüden iyi doğar, insanın inanası gelmez, iyiden kötü doğar, değersiz. Nitekim kişinin değeri kendine sorulmaz. Değersiz dersin halkıma sor, geveze dersin gelinime sor, çünkü eşim ölmüş bir yetimim. Gezgin dersin komşuma sor. Şimdi ne işle geldin, onu söyle.” demiş Malaysarı. Sırım çok sevinerek Malaysarı ihtiyara “Köyde bir tepe olursa bağlı olan atla eşittir, akıllı ihtiyar olursa yazılı mektupla eşittir demiş dedelerimiz. Ben sizin duanızı almaya geldim.” Sonra Malaysarı ihtiyar “Tamam oğlum, adam olacak çocuğun işi olur kişiyle, adam olmaz çocuğun ise işi olmaz kişiyle; akıl kovalayıp, söz almak isteyen ve ata binip halk yönetmek isteyen çocukmuşsun. Akıl gençtedir, asillik ise taştadır. Ben artık ihtiyarım. Bende artık akıl mı kaldı? Elimde ne varsa her şeyi sana veririm, ayrıca duamı da. Öncelikle benim çoktan yapmak istediğim işim vardı, onu halletmeni istiyorum. İstersen anlatıyım.” demiş. “Bayulı’nın barımta⁷⁶ya gitmiş bir oğlunu Alim boyunun adamları öldürmüştü. Bu olay üzerinden iki üç sene geçti. İşte o ölmüş oğlanın davası sorgusuz kaldı. Erkeğin davasını gencin iyisi ya da ihtiyarın kötüsü (şeytanı) sorgular diye bir söz vardır. İhtiyarladığımda geveze ihtiyar adı takıldı. Böylece Alim boyunun Aksuvat Kadı’sına gidemedim. Gençlerden de biri çıkıp ağabeylerinin davasını sorgulamadı. İki halkın arası bozuldu, komşu halk artık birbirleriyle küs oldular, araları açıldı. Artık kız veremiyoruz, gelin alamıyoruz.” diye ihtiyar durumu anlattıktan sonra Sırım “O zaman dede ben sizin bu işinizi bitireyim. Sonra devamını konuşuruz.” demiş.

⁷⁶ Düşmanlık sebebiyle iki kabilenin birbirinin malını alıkoyması.

Sırım önce köyüne gelmiş, yanına iyi, itibarlı on iki kişiyi seçmiş ve Alim boyunun aksakalı Aksuvat Kadı'nın köyüne gelmiş. Aksuvat Kadı atın toynağı toz yapar diyerek köyüne atlı kişiyi kabul etmezmiş. Köy dışına atı bağlamak için mama⁷⁷ ağaç hazırlatmış, ip gerdirmiş. Sırım'ın önderliğindeki on iki kişi ipi görmüşler fakat duraksamadan kadı'nın köyüne doğru gelmişler. Dışarıda bekleyen Aksuvat Kadı birçok atlıyı görmüş ve bu duruma kızmış. Sesini yükselterek “Vay, durun artık. Öğleyin köyüme doğru saldıran, tozu kaldıran, kim bunlar?” diye elindeki beyaz bastonunu yukarıya kaldırmış ve bağırarak. Sırım altındaki atını hızlı koşturmuş ve öne çıkmış. “Kadım, eğer yurdum dersen yurdun oluruz, düşmanım dersen düşmanın oluruz. Altı kırın altından yaya gelecek Bayulı senin gelinin değildir.” diye sesini yükseltmiş. Aksuvat'ın kulağına yanındaki adam fısıldamış ve “Gelenlerin sayısı on ikiymiş.” demiş. “Eee, o zaman On İki Ata Bayulı tam olarak ata binmiş. Gelenleri ayrı ayrı eve alın.” diye Aksuvat Kadı evine girmiş. Sırım'ı kendi evinde ağırlamış. Fakat kadı biraz soğuk konuşmuş. “Kadı, hal hatır soralım.” demiş Sırım suyunu içerken. “Oğlum, beni sorarsan yurdum Alim boyu, yerimi sorarsan Buyırgan, ismimi sorarsan Aksuvat. İşte gördüğün yurdun içindeki direğim.” demiş Aksuvat.

Konuşmaya bahane arayan Sırım “Kadı, suvatım, direğim diye övünmeyiniz.” demiş ve şöyle devam etmiş:

K. Tk. Suv jamanı suvat

Basınan sokpak kepteydi

Mülük jamanı kazık

Basınan tokpak kepteydi

Buyırgan degen bizdin jerde şöp boladı

Onı jegen mal tok boladı

Tok maldı soyıldatıp aydasa

İlezde jok boladı

Alim bolsan, alindi bil

Adamımnın kunın ber

T. Tk. Suyun kötüsü suvatır

Başından patikalı yol eksik olmaz

Mülkün kötüsü direktir.

Başından tokmak eksik olmaz

Buyırgan adında bizde bir ot var

Onu yiyen hayvan tok olur

Tok hayvanı döverek sürerse

Hemencecik ortadan kaybolur

Alim isen gücünü bil

Adamımın davasını ver.

⁷⁷ At bağlanan direk.

Sırım'ın söylediği söze razı olan Aksuvat Kadı “Oğlum, dediğine razı oldum. Bayulı'nın bir adamı bizim çobanlar tarafından öldürülmüştü. Erkeğin davası bin koyundur. Paylaştırıldığı zaman her eve bir koyun denk gelir. Bir koyundan Alim boyunun evleri fakirleşmez. Arayan olursa kaybolan yok olmaz. Kasten öldürülmüş değildir. Şimdi bunun son sözünü kendin söyle.” demiş.

Bu davayı sonuçlandırmak için Sırım, Aksuvat Kadı'ya şöyle demiş: “Bir ahır koyun yaz ayında yavrular. Bu koyunları yavrularıyla beraber alıp Bayulı'nı zengin etmeye gelmedim. Akrabalık ilişkilerini eskisi gibi canlandırılalım diye geldim. Eğer son sözü bana bıraktıysanız kasten öldürülen ölüm değildir dediniz, öyleyse adamın davası koyun da değil, kuzu da değil, elli tane at olsun.”

Sırım'ın son sözünü iki taraf da uygun görmüş. İki halk arasında tekrar barış sağlanmış. İstedikleri davayı alınca artık Sırım ve yanındakiler yola hazırlanmış. Bu sırada Aksuvat Kadı, Sırım'ın yanına gelmiş ve şu şekilde vedalaşmış: “Yavrum Sırım! Çocuğun iki türü mevcuttur. Halkın oğlu ve evin oğlu. Halkın bütünlüğünü düşünen halkın oğluymuşsun. Amacına ulaş. Bahtın açılsın. Bu senin ilk davanmış. Adaletli davrandığın için nar⁷⁸ın öncülük ettiği beş dokuz veriyorum. Artık bundan sonra senin payın hep beş dokuz olsun.” demiş.

Sırım elli atı sürmüş, hediyelerini de arkadaşlarına paylaşmış, halı örtülmüş kara narı da Malaysarı ihtiyarın kapısının önüne bağlamış. Malaysarı ihtiyar, Sırım'ın yaptıklarından çok memnun kalmış ve onu misafir etmiş. Sonra da:

K. Tk. Kevden tolı bavır bolsın

Arkan kara narday javır bolsın

Üyinnin sırtınan dübir keptesin

Kulagının sırtınan sıbır keptesin

Birak jasın jetpiske jetpesin

T. Tk. Gövden dolu kardeş olsun

Sırtın kara narıncı gibi javır⁷⁹ olsun

Evin dışında gürültü eksik olmasın

Kulağından fısıltı eksik olmasın

Fakat yaşın yetmişe gelmesin!

diye duasını okumuş. “Yaşın yetmişe gelmesin!” sözü Sırım'ın ağına gitmiş. “Kevden tolı bavır bolsın dediğiniz sitemci olma, affedici ol, gönlünü her zaman ferah tut, sayı bakımından zaten az Kazak varız. Bu Kazak yakınım, şu Kazak uzağım deme. Hepsini aynı seviyede sev. Hepsini kardeşin gibi kucakla anlamındadır. Üyinnin sırtınan dübir keptesin dediğiniz ise arkadaş, akrabaların çok

⁷⁸ Tek hörgüçlü deve.

⁷⁹ Çok binme neticesinde hayvan sırtında meydana gelen yara

olsun, halkın ve yetimlerin kederine hep kulağın ve evin kapısı açık olsun anlamındadır. Birak jasın jetpiske jetpesin dediğinizin anlamını anlamadım.” demiş.

Malaysarı ihtiyar şöyle cevap vermiş: “Oğlum, ben seksen yaşındayım. Yetmiş yaşına geldiğimde yetmiş çeşit belayla karşı karşıya kaldım. Geçitsiz suya, geçitsiz dağa, olmayan şeye, kara saçlı anneye, hayırsız babaya, şifası olmayan derde. Sen bunun gibi belalardan uzak olasın diye söyledim. Sen onu anlamadın. Yoksa ben sana yüz yetmiş yaşı da veririm.” Sırım “Aksakalım, geçitsiz su ve dağla karşılaştıysanız diziniz titriyordur. Elinize baston alın, en azından dayanağınız olur. Bulunmayan şeyle karşılaştıysanız gözünüzü karanlık kaplamıştır. Şakşa⁸⁰ koymak için iç cep yaptırınız, lazım olduğunda hep yanınızda olsun. Kara saçlı anneyle ve hayırsız babayla karşılaştıysanız oğlunuz ve gelininiz sizin değerinizi anlamıyordur. Onlara iyi görünmek için kulağınız sağır, gözünüz kör gibi olsun. Şifası olmayan dertle karşılaştıysanız artık ilerlemiş yaşıңызdandır.” diye Malaysarı’ya karşı cevap vermiş. “Aferin çocuğum. Hepsini anlamışsın, doğru çözdün. Şimdi aklında tutman gereken üç sözüm var. Onlar: Vebal, sevap, vazife. Bu üç sözü hep aklında tutarsan halkın hep seninle olur. Eğer halkın seni severse düşman bir şey yapamaz. Şimdi elini aç, duamı vereyim.” diyerek Malaysarı duasını okumuş ve saygı göstererek Sırım’ı uğurlamış. Tam o sırada Malaysarı “Hey Sırım!” diye eliyle kafasını göstermiş. Sırım “Tamam dede!” diye dilini göstermiş. Köyden uzaklaşınca Sırım’ın arkadaşları “O ihtiyarın eliyle başını göstermesi ve senin dilini çıkarman ne anlama geliyor?” diye sormuşlar. Sırım gülümseyerek “İhtiyarın başını göstermesi başa bela nerden gelir demesidir. Benim dilimi çıkarmam ise başa bela dilden gelir diye verdiğim cevaptır. Bundan sonra da ihtiyar başını eğdi ve elini salladı. Bu da baht da dilden bela da dildendir demektir. O yüzden dilime dikkat etmem gerektiğini işaret etmişti.” diye arkadaşlarına anlatmış.

112.

Сырым бала кезінде Малайсары биге сәлем бере барса, қарт балаға қарап:

- Уа қай баласың?- депті.

- Даттың баласымын,- дейді Сырым.

⁸⁰ Hayvanın boynuzundan yapılan enfiye kutusu.

- Қой жая алмайтын жаманнан қолақпандай ұл туды деп еді, сірә, сен сол боларсың?

- Болсақ, болармыз. Бірақ, бір құшақ отыннан бір оқтаулық мүсін шығады деуші еді атамыз қазақ, әкем жаман болса, сондай-ақ, болар. Өзіңді қазыналы қарт екен деп келсем, қазымыр қарт па едің?

-Бала, әкең нашар болғанмен, шешең пысық еді. Күндіз келген жиырма адамды, түнде келген жиырма адамды ренжітпей атқарушы еді, шешеңе тартқан боларсың.

- Шешем пысық болса, оның несін айып көрдіңіз. Әкем би болмаса да, би түсетін үй болыпты, ал, шешем күндіз келген жиырма адамды, түнде келген жиырма адамды ренжітпей аттандырса, -қырық адам екен, «Қырықтың бірі-қыдыр» деген, онда Қыдыр дарыған болар. Шалдың үш түрі болады деп естідім: қазымыр шал, қыдырмпаз шал, сіз соның қайсысысыз?

- Балам, сынайын деп айтқан бір-екі ауыз сөзімді көңіліңі алма, «Жамаңнан жақсы туады- адам айтса нанғысыз, жақсыдан жаман –бір аяқ асқа алғысыз». Сен де маған шалдың үш түрін айтып, сын тастадың. Алайда, кісінің қадырын оның өзінен сұрамас болар. Қадырсыз десең, халқымнан сұра. Қазымыр десең, кемпірім өліп келінге күнім қараған жетім шалмын – келінімнен сұра. Енді келген жұмысыңды айт.

Сонда Сырым көңілі жадырап Малайсарыға былай дейді:

- «Аулыңда төбе болса-ертеулі атпен тең, ақылды қарт болса, - жазулы хатпен тең» деуші еді, сәлем беріп, бата алғалы келдім. Әрі Қарай Малайсары:

- Жарайды, балам «Кісі болар баланың , кісіменен ісі бар, кісі болмас баланың кісіменен несі бар». Ақыл қуып, сөз бастайын деген бала екенсің, тақа мініп, л бастайын еген бала екенсің, «Ақыл-жастан, асыл-тастан», азуын шалып, ақылын танып отырған шалда не бар дейсің. Барымды аямаспын, батамды да берермін, көңілімде жүрген бір түйткіл бар, соңы айтайын»,- деді қарт. Байұлының барымтаға бар бір баласын Әлімнің жігіттері өлтіргелі екі-үш жыл болды. Сол ердің құны күні бүгінге дейін сұраусыз. «Ердің құнын жастың жайсаңы даулайды, не кәрінің сайтаны

даулайды» деуші еді, қартайғанда қазымыр атанып, Әлімнің Ақсуат биіне бара алмадым, жастан жайсаң шығып, ағасының құнын сұрай алмады. Еларасы дұрдараз болып, бүлініп барады, жапсарлас отырған ел бір-біріне қатынарудан, қыз алып, қыз берісуден қалды.

- Онда, ата, осы тапсырмаңызды орындап келіп сөйлесейін,- деп, Сырым аулына қайтып кетеді. Қасына елдің басты адамдарынан он екі кісі ертіп, Әлім руының ақсақалы Ақсуат бидің аулына келеді. Ақсуат би ат тұяғы шандатады деп, аулына аттылы кісінеі түсірмейді екен, ауыл сыртынан ат байлайтын мама ағаш қақтырып , арқан кергізіп қояды екен. Сырым бастаған топ жолында құрулы тұрған кермені көргенімен, оған тоқтамай, би аулына тура тартады. Сонда сыртта тұрған Ақсуат би бір топ аттылыны көріп, ызғарлы дауыспен:

- Уа тоқта түге. Тапа-тал түсте шабатындай аулымның үстін шандатып жүрген бұл кім өзі,- деп қолындағы ақ таяғын көтеріп, ақырып кеп жібереді. Сонда Сырым астындағы кертөбел атын борбайлап, топтан омыраулап озып шығып:

- Уа, би! Ел десең –елміз, жау десең – жаумыз. Алты қырдың астынан жаяулап келетін Байұлы сенің келінің емес,- дейді, дауыстап. Ақсуаттың құлағына оның қасында тұрған бір жігіт жәймен ғана сыбырлап:

- Өздері он екі екен,- дейді.

- Онда он екі Байұлы атқа мінген екен, үй-үйге бөліп түсіріңдер,- деп, Ақсуат би Сырымды өз үйіне түсіреді. Бірақ би шешіліп сөйлесе қоймайды.

- Би, жөн сұраса отыралық-дейді Сырым сусын ішкен соң.

- Бала, менің не жөнімді сұрайсың. Әлімді сұрасаң-Әлім, жерімді сұрасай-Бұйырған, атымды сұрасаң-Ақсуат. Осы елдің ортасындағы бір қазығымын, -дейді Ақсуат.

- Би, «Суатпын», «Қазықпын», -деп мақтанбаңыз, -дейді сонда ілік іздеп отырған Сырым,

Су жаманы- суат,

Басынан соқпақ кетпейді.

Мүлік жаманы- қазық,

Басынан тоқпақ кетпейді.
Бұйырған деген біздің жерде шөп болады.
Оны жеген мал тоқ болады.
Тоқ малды сойылдап айдаса,
Ілезде жоқ болады.
Әлім болсаң, әліңді біл,
Адамымның құнын бер,-дейді,

- Бала, сөзіңе қандым. Байұлының бір жігіті біздің малшыларымыздың қолынан жазым болғаны рас-ты. Ердің құны- мың қой, үлесе келсе, үй басына бір қой. Бір қойдан Әлімнің елі кедейленіп қалады деп жүргенім жоқ еді. Іздеушісі болса, табылмас жоқ болмайды, Жорта өлтірілген жоқ, жортуылда болған жазым ғой, билігін өзіңе салдым, төрелігін айт.

- Бір қора қойдың бір жазғы төлімен бізде Байұлыны байытқалы келгеніміз жоқ, би. Ағайын арасындағы қарымқатынасты қалпына келтірейік деп келдік. Егер билікті маған берсеңіз- «Жорта емес, жортылуда болған жазым», -деп отырсыз ғой , ерімнің құны болсын және қойда емес, қозы да емес, елу жылқы болсын, - депті Сырым.

Міне осы билікке екі жағы да тоқтап, екі рулы ел табысып тарқапты. Тиісті малын алып, Байұлының жігіттері жүргелі тұрғанда, Ақсуат Сырыммен былай деп қоштасқан екен:

«Сырым шырағым, баланың екі түрі болады: үй баласы , ел баласы болайын деген ер екенсің, мұратыңа жет, бағың ашылсын! Алғашқы айтқан билігің екен, әділдігің үшін жолыңа нар бастаған «Бес тоғыз» байлаттым. Бұдан былай сенің сыбағаң «Бес тоғыз» болсын».

«Сырым елу жылқыны елге айдап, олжасының басқасын серіктеріне үлестірелі де, қалы кілем жабылған қара нарды өзі жетектеп әкеп Малайсары қарттың босағасына байлапты. Малайсары қария Сырымға разы болып, қонақ етіпті. Сосын:

Кеудең толы бауыр болсын,
Арқан қара нардай жауыр болсын.
Үйіңнің сыртынан дүбір кетпесін.
Құлағыңның сыртынан сыбыр кетпесін

Бірақ жасың жетпіске жетпесін,-
деп бата беріпті, «Жасың жетпіске жетпесін» деген сөз Сырымның көңіліне келіп қалады да:

«Кеудең толы бауыр болсын » дегеніңіз- «Өкпешіл болма, кең де кешірімлі бол, ат төбеліндей аз қазақты алыс жақын деп бөлмей , бауырыңа тарт» дегеніңіз болар. «Үйіңнің сыртынан дүбір, құлағыңның сывартынан сыбыр кетпесін» дегеніңіз- «Жора –жолдастарың көп болсын, ел мұңына жетім- жесірге құлағың түрік, есігің ашық болсын» дегеніңіз болар. Ал, «Жасың жетпіске жетсін» дегеніңізді түсіне алмадым,- дейді. Сонда Малайсары оған қарап:

- Балам, менің жасым қазір сексенде. Жетпіске келгенде жетпіс түрлі бәлеге душар болдым: өткелсіз суға, асусыз тауға, табылмас жокқа, қара шашты шешеге , қайырымсыз әкеге, дауасыз дертке. Міне, мен сені осы бір пәлелерден аулақ болсын дегенім еді,- сен оған түсінбеген екенсің ғой, әйтпесе, мен сенен жүз жетпіс жасты көпсінермін бе? –деп, наз еткен көрінеді.

- Ие биім, өткелсіз суға, асусыз тауға кезіккеніңіз- буыныңыз босап, тізеңіз қалтыраған екен, қолыңызға таяқ ұстаңыз- таяныш болады. Табылмас жокқа кездессеңіз –көзіңізді мұнар шалған екен, бесаспап, кісеңізді қолыңыздан тастамыңыз, шақша салатын жаңқалта салдырып алыңыз, керегіңіз жаныңыздан табылады. Қара шашты шешеге, қайырымсыз әкеге тап болсаңыз –бала келін қадіріңізге жетпейді екен, оларға жағу үшін, көзді соқыр, құлақты кереңге айналыңыз. Дауасыз дертке кездесеңіз –оны ұлғайған жасыңыздан көріңіз,-деп Сырым оған қайыра жауап қатыпты.

- Бәрекелді, балам. Бәрін дұрыс түсініп, дұрыс шештің. Енді есіңе салатын үш сөзім бар: обал, сауап, борыш. Осы үш сөзді есіңде сақтасаң, айналаңнан елің кетпес. Елің сүйсе, басқа дұшпан ештеңе етпес. Қані олынды жай, батамды берейін,- деп, батасын беріп, құрметтеп аттандырыпты. Аттандырып тұрып Малайсары:

- Ей, Сырым! –деп, қолымен шұқып өзінің басын көрсетеді. Сырым:

- Ләппай , ата, -деп жадт қарап, тілін шығара қояды. Ауылдан ұзап шыққан соң серіктері Сырымнан:

- Әлгі қарттың қолымен шұқып басын көрсеткені несі? Сенің тіліңді шығарғаның не? –деп сұрайды. Сонда Сырым миығынаен күліп:

- Қарттың басын көрсеткені –«Басқа пәле-тілден» дегені. Сонда ол басын изеп, қолын бұлғады, онысы –«Бақыт та –тілден, бәле де-тілден. Тіліңе сақ бол» дегені еді, -депті.

113.

Сырым 9-10 yaşlarındaymış. Akşam otlaktan dönen hayvanların önüne çıkan biri atlı öbürü yaya iki kişiye rastlamış. Ortalarında avladıkları bir tilki varmış. İkisi ortalarındaki tilkiyi paylaşamıyormuş. Çocuk da Dat'ın oğluymuş. Henüz küçük. “Allah bu çocuğa ne söyletirse biz ona razıyız.” diye düşünmüş bu iki kişi. Yaya kişi şöyle demiş: “Bütün yaz bu tilkiyi görürdüm. İlk kardan sonra hemen avlamayı düşünüyordum.” Atlı kişi ise şöyle devam etmiş: “Bugün erken kalktım, peşine takıldım ve avladım. Emek benimdir.” Bunun üzerine Sırım “İkiniz kendi aranızda tartışmayınız. Tilkiyi bana veriniz. Tilki erkek ise atlı kişiye veririm, dişi ise yayaya veririm.” demiş.

Tilkiye bakmış ve erkek olduğu için atlıya vermiş. Yaya alınmış ve “Neden böyle yaptın?” demiş. Sırım “Genelde kadınlar uzak yere gitmezler, köy içerisinde dolaşırlar. Erkek ise istediği yere gider ve gideceği yer belli olmaz. Belki de sizin gördüğünüz tilki dişidir. Siz umudunuzu kesmeyiniz, gördüğünüz tilki dolaşıyordur.” demiş. İki üç gün sonra yaya her zaman gördüğü tilkiyi görmüş ve avlamış. Cinsiyetine bakmış, dişi olduğunu anlamış.

113.

9-10 Шамасында Сырым кешке қарай өрістен келе жатқан малдың алдынан шығып тұрған аттылы кісі мен бір жаяу кісіге тап болады. Орталарында соғып алған түлкісі болыпты. Екеуі сол түлкіге таласып келе жатыр екен. Бала Даттың баласы екен. Бала әлі сәби екен. «Құдай осы баланың аузына не салса соған риза болайық»- дейді. Әлгі дау қуғандар. Сонда жаяу: «Жаздай осы түлкіні өзім көріп жүр едім, бірінші қар түсісімен соғып алайын деп жүр едім», - дейді. Аттылы: «Бүгін ерте тұрып ізіне түсіп соғып алып едім, еңбек менікі»-дейді. Сырым:Әй , ағайлар , ендеше түлкіні

маған беріндер,-дейді. Түлкіні «Еркек болса аттылы сенікі, ұрғашы болса жаяу сенікі»,- дейді.

Барып қараса еркек болып шығады, түлкі аттылығы тиеді. Жаяу налып: «Мұның қалай?!»-депті. Сонда Сырым: «Әйел адамның жүретін жері алыс емес, ауыл арасы ғана болады, ал еркек адам-қайда бармайды, сірә сіздің көріп жүрген түлкіңіз ұрғашы болар. Әлі де болса қараңыз көрген жеріңізде жүрген болар,»- дейді. 2-3 күн өткесін жаяу түлкісін тағы көреді. Соғып алып қараса ұрғашы екен.

114

Kazaklarda “Evin de kulağı vardır” deyiimi vardır. Bu sözün Sırım’a ait olduğu bilinmektedir. Yolculuk sırasında Sırım ve arkadaşlarını Han, ayrı bir evde ağırlamış. Sırım’ın arkadaşları her şeyi kendi aralarında konuşmuşlar. O sırada Sırım “Fazla gürültü yapmayın. Evin de kulağı vardır.” demiş. Ertesi gün Han, Sırım’ı çağırmiş ve bu sözü niçin söylediğini sormuş. Sırım da “Evin kulağı olmasaydı sen benim dediklerimi nerden bilirdin?” demiş.

114.

Қазақта: «Тамның да құлағы бар», деген сөз бар, ол да Сырымнан қалған сөз болса

керек. Жолаушылап келе жатқан Сырымды хан жолдастарымен бөлек үйге түсіреді, Жолдастары әр нәрсені айтып дабырласып жатқан кезде Сырым:

"Шуламаңдар, тамның да құлағы бар" - дейді. Ертесіне хан шақырып алып, бұл

сөзді неге айтқанын сұрапты. Сонда Сырым тұрып: "Тамның құлағы болмаса, сен

менің не айтқанымды қайдан естідің?" - депті.

115.

Сырым, Есет Каді'ннн ғана гідіп “Сізін дуанızı алмага гелдім.” деміш. Есет Каді “Бен дуамнн істейен геркесе вернем, өнелікке соруларнма cevap ver.” деміш. Бірінсі сорум шөyledir: “Dostun mu çok, düşmanın mı?” деміш. Сырым “Dostum çok diye düşünüyorum.” деміш. Есет “Dostun kim, düşmanın kim?” деміш. Сырым “Dostum Alaş’ın vatandaşlarıdır. Düşmanım ise kötü niyetli yakınlarımdır.” şeklinde cevap vermiş. Есет ікінсі sorusunu шу şekilde sormuş: “Erkeğin kaç yurdu vardır?” Сырым “Erkeğin üç yurdu vardır. Kendi yurdu, nagaşı yurdu, kayın yurdu. Kendi yurdu kıskanç olur. Nagaşı yurt hep duacı olur, kayın yurt ise hep eleştirir. Destek çıkan gerçek yurt, nagaşı yurdudur.” diye cevap vermiş.

Сырым’ın verdiği cevap karşısında çok memnun kalan Есет Каді “Одун olacak ağaçтан kurşunluk heykel çıkar derlerdi. Demek ki yaramaz birinden senin gibi oğlan doğmuş. Şimdi ellerini aç, duamı vereyim.” деміш. Böylece Сырым, Есет Каді'ннн duasını almış. Сырым atına binmiş ve Есет’e “Köyünden gürültü, kulağından fısıltı eksik olmasın.” деміш ve memnuniyetini bildirip yoluna devam etmiş.

115.

Би Есетке - Жұмысым: Сізден бата алу еді-депті Сырым батыр. -Батамды кез-келген адамға бермеймін, сұрағыма жауап берсең беремін,- депті Есет.

Бірінші сұрағым: - Досың көп пе, дұшпаның көп пе? Сырым

- Досым көп деп жүрмін. - Досың кім, дұшпаның кім? - деп сұраған Есетке Сырым:

Досым - Алаштың баласы, азаматтары. Дұшпаным - жаман туған туысқаным. - Екінші сұрағым: - Жігіттің неше жұрты бар? Сырым: - Үшеу; өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты. Өз жұрты күншіл болады, нағашы жұрты тілекші болады, қайын жұрты сыншыл болады. Абзалы нағыз жұрты - нағашы жұрты,- депті. Сырымның осы берген жауабына риза болған Есет: Отындық ағаштан оқтық мүсін шығады", - деп тентек шіркіннен де бір бала туған екен, жай қолынды, -деп ақ батасын беріпті. Сырым атына мініп, Есетке: "Аулыңның түбінен дүбір кетпесін, құлағыңнан сыбыр кетпесін, - деп бір-екі ауыз сөз айтып, ризашылығын білдіріп, өз жөніне кетіпті.

116. Bilge Sırım

Baybaktı boyunda Sırım adlı bir kadı varmış. Sırım, Dat adlı aksakalın oğluymuş. Sırım on sekiz yaşına geldiğinde yurdunun aksakalları bir araya gelmiş ve “Sırım, halkımız sahipsiz kaldı, yurdumuzun namusunu koru.” diye arzularını dile getirmiş.

Sırım ise hâlâ genç olduğunu, diğer gençlerin de halka sahip çıkması gerektiğini söylemiş ve pek önemsememiş. Fakat ihtiyarlar arzularından vazgeçmemiş. Sırım on dokuz yaşına geldiğinde babası Dat’ın yanına gitmiş ve “Baba, yurdumuzun aksakalları bana atına bin, halkına, yurduna sahip çık diyorlar. Bu konuda size danışmaya geldim.” demiş. Babası “Bize yakın bir yerde Malaysarı adında bir deden var. İşte sen onun yanına git, danış ve duasını al.” demiş. Sırım aynen babasının dediği gibi Malaysarı’nın yanına gelmiş. Malaysarı, Sırım’a:

K. Tk. Kevden tolı bavır bolsın

Arkan kara narday javır bolsın

Üyinnin sırtınan dübir keptesin

Jasın jetpiske jetpesin

T. Tk. Gövden dolu kardeş olsun

Sırtın kara narın sırtı gibi javır olsun

Evinin dışından gürültü eksik olmasın

Yaşın yetmiş yaşa gelmesin

demiş ihtiyar. “Kevden tolı bavır bolsın dediğiniz sitemci olma, affedici ve geniş kalpli ol; az Kazak’ı birbirinden ayırma anlamındadır. Arkan kara narday javır bolsın dediğiniz ise halkı yöneten erkeğin her zaman yükü ağır olur. O yük sırtıma battı deme, sabırlı ve dayanıklı ol anlamındadır. Üyinnin sırtınan dübir keptesin dediğiniz de arkadaşların çok olsun, halkın kederini, yetimlerin isteklerini her zaman dikkate al. Onlar için hem kapın hem kulağın açık olsun anlamındadır. İşte ben “Jasın jetpiske jetpesin” dediğinizi anlayamadım.” demiş Sırım. Malaysarı, Sırım’a şu satırlarla cevap vermiş:

K. Tk. Men jasım jetpiske jetkeli

Jeti palege kezdestim

Asuvsız tavga kezdestim

Ötkelsiz suvga kezdestim

Ayamas javga kezdestim

Arılmas davga kezdestim

Tabılmas jokka kezdestim

Davasız dertke kezdestim

T. Tk. Benim yaşım yetmişe geleli

Yedi belaya rastladım

Geçitsiz dağa rastladım

Geçitsiz suya rastladım

Acımasız düşmana rastladım

Çözülmeyen davaya rastladım

Bulunmayan yokla karşılaştım

Şifası olmayan derde rastladım

Elsiz şölge kezdestim

Yurdu yok çöle rastladım

“Bu yedi beladan sen uzak olasin diye o şekilde söyledim. Sen demek ki onu anlamadın. Yoksa ben sana bir yetmiş değil yüz yetmiş veririm oğlum.”

Sırım sevinmiş ve Malaysarı'nın bulmaca gibi söylediği sözlere şöyle cevap vermiş: “

K. Tk. Asuvsız tavga kezdesseniz

T. Tk. Geçitsiz dağa rastladıysanız

Tizeniz kaltıraytın bolgan şıgar

Diziniz titriyordur

Tayak ustaganınız tayanış bolar

Dayak tutarsanız destek olur

Arılmas davga kezdesseniz

Çözümü yok davaya rastladıysanız

Keliniz sıylamaytın bolar

Gelininiz saygı göstermiyordur

Balanız tındamaytın bolar

Oğlunuz sizi dinlemiyordur

Ötkelsiz suvga kezdesseniz

Geçitsiz suya rastladıysanız

Közinizdi munar şalgan bolar

Gözünüzü bulut kapatmıştır

Elsiz şölge kezdesseniz

Yurtsuz çöle rastladıysanız

Katarınız az kalgan bolar

Arkadaşlarınızın sayısı azalmıştır.

Tabılmas jokka kezdesseniz

Bulunmayan yokla karşılaştıysanız

Orındalmagan arman bolar

Gerçekleşmeyen hayaldir

Davasız derkte kezdesseniz

Şifası olmayan derde rastladıysanız

Opasız jalgan bolar

Vefasız yalandır.

Malaysarı “Benim dediklerimi çözdün, işin gerçeği öyledir.” demiş.

116. Дана Сырым

Байбақты елінде Сырым деген би болыпты. Сырым -Дат деген ақсақалдың баласы. Сол Сырым он сегіз жасқа келгенде елінің қарттары жиналып:

- Шырағым Сырым, мынау еліміз иесіз қалды, атқа мін, елдің намысын қорға, - деп қолқа салады.

Сырым әлі де болса жастағын айтып, басқа да адамдар бар ғой деп, онша мән бере қоймайды. Бірақ қарттар қолқалап болмайды. Сырым он тоғыз жасқа шығып, әкесі Датқа барып:

- Әке, елдің қарттары маған: «атқа мін, еліміз иесіз калып барады» - деп қолқа салды. Соған сізден ақыл сұрай келдім, - дейді. Әкесі: Мынау жақын

елде Малайсары деген атаң бар. Сол атаңа барып ақылын, батикасын ал да атқа міне бер, - дейді.

Сырым Малайсары қартқа келеді. Малайсары Сырымға:

- Кеудең толған бауыр болсын ,
- Арқаң қара нардай жауыр болсын
- Үйіңнің сыртынан дүбір кетпесін.
- Жасың жетпіске жетпесін! - дейді қарт баба.
- «Кеудең толған бауыр болсын» дегеніңіз, өкпешіл болма, кешірімді, кең бол. Ат төбеліндей аз ғана қазақты алыс-жақын деп бөліп-жармай, алақұла көрме» дегеніңіз болар. «Арқаң қара нардай жауыр болсын» дегеніңіз, ел бастайтын ердің жүгі ауыр, арқама батты деп ауырсынба, сабырлы, шыдамды бол дегеніңіз болар. Үйіңнің сыртынан дүбір кетпесін, құлағыңның түбінен сыбыр кетпесін» дегеніңіз, «жора - жолдасың көп болсын, ел мұңына, жетім-жесірге құлағың түріп жүрсін, есігін, ашық болсын» дегеніңіз болар. Ал жасың , жетпіске жетпесін» дегеніңізге түсінбедім, - депті Сырым.

- Мен жасым жетпіске жеткелі
- Жеті пәлеге кездестім:
- Асусыз тауға кездестім:
- Өткелсіз суға кездестім:
- Аямас жауға кездестім:
- Арылмас дауға кездестім:
- Табылмас жоққа кездестім:
- Дауасыз дертке кездестім:
- Елсіз шөлге кездестім:

Мен сені осы жеті пәлені көрмесін деп едім, сен оған түсінбеген екенсің ғой, әйтпесе мен саған бір жетпіс түгіл, жүз жетпісті көпсінермін бе балам! - дейді қарт. Сырым жадырап, Малайсарының жұмбақтап айтқан сөздеріне былай деп жауап берген екен:

Асусыз тауға кездессеңіз,
Тізеңіз қалтырайтын болған болар,
Таяқ ұстағаныңыз таяныш болар,

Арылмас дауға кездесеңіз,
Келініңіз сыйламайтын болар,
Балаңыз тыңдамайтын болар.
Өткелсіз суға кездесеңіз,
Көзіңізді мұнар шалған болар.
Елсіз шөлге кездесеңіз,
Қатарыңыз аз қалған болар.
Табылмас жокқа кездесеңіз,
Орындалмаған арман болар.
Дауасыз дертке кездесеңіз,
Опасыз жалған болар.

- Тауып айттың балам, тап шыным солар - депті Малайсары.

117

Сırım yurduna yirmi yaşında kadı seçilmişti. Sırım sadece kadı değil, aynı zamanda kahraman olmuştu. Günümüzde İnder Dağ Ayulı denilen yerin ortasında Şibulak pınarı vardır. Orada önceden Nuralı adlı Han oturmuş. Günümüzde orası Hanşapkan olarak bilinmektedir. O yerde Nuralı Han'ı Sırım öldürmüştü. Öldürmesinin sebebi Nuralı Han'ın Sırım hakkında olumsuz şeyler konuşması ve Bayulı boyundan birini öldürmesiydi. Bütün olanlar Sırım'ın kulağına gıtmış ve Han'ın kafasını kesmek için sarayına gelmiş. O dönemde Kalmıkov adlı bir çar varmış. Sarayda Çar'ın bir askeri bulunuyormuş. Suçlu insanları yakalayıp orada hapse atarlarmış. Sırım'ın Han'ı öldürmek için yola çıktığını öğrenen Esim adında biri, Çar'ın askerine haber vermek için koşmuş. Kula At Ölmüş adlı yere geldiğinde Esim'in altındaki atı ölmüş ve yedek atına binip koştururken Sırım arkasından yetişmiş ve Esim'i öldürüp gömmüş. İşte o zamandan beri o yerin ismi Eski Esim'miş. Günümüzde de aynı şekilde söylenmektedir. Orada bulunan mezarın adı ise Hanşapkan mezarıdır ve Sırım'ın Nuralı Han'ı öldürdüğü yerdir. Eski Esim adlı yer günümüzde Taypak ilçesinin merkeziyle Kalmıkov köyü ve eski Taypak köyünün ortasında bulunmaktadır.

117.

Сырым еліне 20 жасында би болады. Сырым би болып қана қоймай батыр да болған екен. Қазіргі Индер тауы Аюлы деген жердің ортасында Шибұлақ деген бұлақ бар. Сол жерде әуелде Нұралы хан мекендеген екен. Ол қазір Ханшапқан аталады. Сол жерде Нұралы ханды Сырым шапқан екен. Себебі, Сырымға ханның тілі тисе керек және хан Байұлының біреуін өлтірсе керек. Сырымның құлағына бұл хабар жеткен соң, ханның басын кесейін деп ордасына барады. Калмыков - ол кезде Князь, сонда - патшаның сардары тұрады... Кінәлі деген адамдарды сонда апарып камайтын болса керек. Сол уақытта Сырымның ханды шаба келе жатқанын ханға хабарлама болып, сол елдің Есім атты кісісі патша уәкіліне жүгіреді. «Кұла ат өлген» деген көлдің тусыны келгенде, астындағы аты өліп, жетегіндегі атқа мініп шауып бара жатқанда, Сырым Есімді қуып жетіп өлтіріп, сол жерде көмеді. Міне, сол уақыттан бері сол жердің атауы «Ескі Есім» аталып кеткен, қазірде де солай аталады. Сол жердегі мола Ханшапқан моласы. Сырым би болып қоймай, батыр болып Нұралы ханды да шапқан екен, «Ескі Есім»- қазір Тайпақ ауданының орталығы Калмыков селосы мен бұрынғы Тайпақ совхозының аралығында орналасқан.

118. Kadı Sırım

Küçük Cüz'ün On İki Ata Bayulı boyuna ait Baybaktı'da Bulan adlı bir kadı varmış. Bulan bir toplantıda halkına “Ben artık ihtiyarladım, benim önümdeki pişmiş koyunun kellesini biriniz gelin, tutun. Baybaktı'ya kadı olun.” demiş. Halk buna ne cevap vereceğini şaşırmış, susmuş. Sırım “Tamam Ağa, kadı da, yönetici de, lider de olurum.” diye Bulan'ın önüne gelmiş, oturmuş. Sırım bu sıralarda yirmi yaşlarında delikanlıymış. Bulan, Sırım'a duasını vermiş ve böylece Sırım, Baybaktı boyuna kadı olmuş.

Sırım sonra yurdun aksakallarından akıl, nasihat almak için atına binmiş; Karaman, Tana ve Malaysarı adlı kadılardan akıl ve dua almak için yola çıkmış. Malaysarı'nın köyü aşağı Topaylı şehrinin giriş kısmındaymış. Sırım köye geldiğinde Malaysarı az sayıdaki koyununu otlatıyormuş. Sırım selam vermiş “Ağa, kimsiniz?” demiş. Malaysarı “Yavrum, biz burada oturan Tana boyunun adamlarıyız.

Sayımız çok değildir.” demiş. Sırım “Tana boyu kendi içerisinde birçok dala ayrılır, siz Yedi Ev Jiyembet misiniz? Beş Ev Besasar mısınız? Fare Kulak Asan mısınız?” diye sorduğunda Malaysarı “Yavrum, Tana boyunun falanıyım demem. Tanımak istersen tanırsın. Ben seni tanıdım. Dat’ın oğlu büyüdü, ata bindi demişlerdi, sen osun galiba.” demiş. Sırım “Evet, ben Dat’ın oğluyum. Ben köyden çıkarken kendime şöyle söz vermiştim. Eğer sizi sözle yenersem Tana boyunun bunamış bir ihtiyarı diye yoluma devam edecektim. Eğer kaybedersem de atımı ve kaftanımı verir, duanızı alırım demiştim. Siz beni yendiniz. İşte bu altımdaki at ve üzerimdeki kaftan sizin.” diyerek kaftanını çıkarmış. Malaysarı ikisini de almamış ve şöyle demiş: “Yavrum, üç tane söz vardır. Onları hiç aklından çıkarma. Eğer unutmazsan halkın hep peşinde olur, unutursan peşinde kimse olmaz. Bu üç söz ayıp, vazife ve vebaldir. Benim sana verecek aklım yakınına yaralama, uzağı karalama.”

118. Би Сырым

Kişî жүздегі он екі апта Байұлының Байбақты деген руында би болған Бұлан деген кісі қартайған кезінде бір жыйында жұртқа «Мен қартайып жасым жетті , мына алдымдағы піскен қойдың басын біреуін келіп ұстап, Байбақтыға би болып бастаңдар » депті. Сонда жұрт қаңтарылып кідірген соң, аяқ жақтан Сырым:

- «Бәлі аға, би де, бсақарушы да, бастаушы да болам» деп Бұланның алдына келіп отырыпты.

Сырым сонда 20-дағы уыздай жас жігіт екен. Бұлан би батасын беріп, Сырым Байбақтыға би болыпты.

Сырым содан кейін елдің қарияларынан ақыл алу үшін атқа мініпті. Қараман Тана Малайсары биден ақыл, бата алуға жолға шығыпты.

Малайсарының ауылы төменгі Топайлы қаласының ауызында екен. Малайсарының шаруасы шағын екен. Ауылына келгенде ол кісі азғантай қойының алдында жүр екен. Сырым сәлем беріп:

- Аға кім болдыңыз?- деп сұрапты.

Малайсары: - Шырағым кім болайық, осы жердегі аз Танамыз дағы депті.

-Сырым: Тананың қайсысың? Жеті үй – Жиёмбетпісің? Бес үй Бессарымысың? Тышқан құлақ – Асанбысың? Төлеуден қалған Құнанбысың? – дегенде, Малайсары:

- Шырағым, Тананың пәленімін деп неғылайын. Танысаң танырсың! Мен сені танып тұрмын, Даттың ауызына шайтан түкірген, қу аяқ бір баласы желігіп атқа мінді деп еді. Сен дәуде болсаң сол бала боларсың!- депті. Сонда Сырым:

Бәлі аға, сол бала боламын. Ауылдан шыққанда сізді сөзден ұтсам, Тананың алжыған бір шалы ғой деп жүре берермін де, сөзден ұтылсам, ат мінгізіп, шапан жауып батаңызды алайын деп аттанып ем, сөзден ұтылдым, батаңызды беріңіз, атыңыз- мына астымдағы атым, шапаным мынау!- деп үстіндегі шапанын шешіп беріпті. Малайсары екеуін де алмай, былай депті: - «Шырағым үш сөз бар, соны ұмытпай жүрсең халқың соңыңнан қалмас, ұмытсаң артыңа ермес. Ол үш сөз: ұят, борыш, обал! Одан кейін бір ақылым: жақынды жаралама! Алысты қаралама!...

Ерте жүріп, қонаршылық жерге келгенде бір адамға жолығып «бізге қонадай үй бар ма??, деп сұраса, ол адам: «Алыстан келе жатқан жолаушы көрінесіз, қойып басқаға сілтеуім лайық болмас, өз үйім мынау. Қонақ асы деген- қазақтың бір-бірінен алынбаған еншісі ғой, таба алсам екі қой соярмын- депті.

Бұлар сол үйге қонады. Бұларға бір буаз қойын сояды. Ішінен қозысын алып тастап жатып «қонақтарым, манағы сіздерге екеу соярмын», - дегенім осы еді, бойдақ мал табыла қоймады депті.

Келесі күні бұл үйден аттанып, Арғын елі шетіне келіп, бір бай ауылға тап болады. Бір үйге келіп сөйлессе, ол үйдің малшысы шығады, жөндерін сұрайды. Біз Кіші жүздегі Байұлымыз, осы жаққа бір жұмыспен жолаушылап келеміз, рұқсат болса қонамыз депті. Бұл Арғын Жәнібек бидікі екен. Ол бұлардың жесір дауымен келе жатқанын біледі де, малшысына айтады: «Ел ағасы не екен, су саласы не екен, дау мұрасы не екен?- осы үш сұрауыма жауап берсін де қонсын, жауап бере алмаса жолдары ашық,- депті. Малшы қайта шығып, үй қожасының сұрауларын айтады.

Сонда Түрке би, Мөңке биге жауабын сен берші,- депті. Мөңке би: «Ел ағасы уақ болар/Уақ Арғынның бір атасының ұлы/, су саласы- бұлақ болар, дау мұрасы құлаққа құлақ, тұяққа тұяқ болар»- депті.

Бұларды үйге түсіріп, қонақ етіп, төртінші күні алдарына көп мал салып аттандырыпты.

Сөйтіп, жесір дауы үш ауыз сөзбен біткен екен.

119.

Mönke adlı kadı'nın yanına On İki Ata Bayulı boyuna ait Baybaktı Sırım Kadı gelmiş. Sırım yaş olarak Mönke'den küçükmüş. Mönke'nin yanına selam vermek için gelmişti. Sırım Kadı geldi deyince Mönke'nin etrafı birden kalabalıklaşmış. İki konuştukça Sırım, Mönke'ye şöyle demiş: “Yiğidin üç yurdu varmış. Bu üç yurdun içindeki en yakın yurt hangisidir?” Mönke şöyle demiş: “Bizde bir laf vardır. Önce dünür, sonra gelen misafir büyüktür. Bu sorunun cevabını kendin çöz.” Sırım “Tamam, o zaman ben kendim açıklayayım.” demiş. “Yiğidin üç yurdu vardır. Önce kendi yurdu makuldür, sonra kayın yurdu, üçüncü olarak da anne tarafı yani “nagaşı” yurdu makbuldür.” demiş. Bu söylenenleri çay ikramı yapan Mönke'nin kızı duymuş ve “Öncelikle kendi yurdu makbul.” dediğinde başını sağ tarafa çevirmiş. “İkinci kayın yurdu makbul.” dediğinde ise başını sol tarafa çevirmiş. “Son olarak nagaşı yurdu makbul.” dediğinde ise başını eğmiş. Bunu gören Sırım Kadı “Yavrum, ben yanlış bir şey mi söyledim?” diye üzölmüş. Kız, Sırım'a şöyle cevap vermiş: “Dedeciğim, sözlerin yanlış oldu. Düşman her zaman yakınından gelir. Yakının elinde varsa vermez, sende varsa da kıskanır. Kayın yurt ise hep seni eleştirir, başka yardımı yok. Yardıma muhtaç olduğunda sana ilk koşan taraf nagaşı yurdundur.” demiş.

119.

Ертеде Мөңке деген биге Байбақты Сырым би деген он екі аталы байұлына жататын адам келеді; Мөңкеден кішілігі бар. Сол Мөңкеге сәлем беруге барады. Сырым би барғасын Мөңке бидің төңірегi жиналып қалады. Сырым би Мөңке бидің үйінде бір жеті жатады. Бір күні әңгімелесіп отырса, Сырым би Мөңкеге айтады: «Осы жігіттің үш жұрты бар дейді. Сондағы

жаны ашитын, көз қырын салатын сол үш жұрттың қайсысы мақұл болады?»-депті. Сол кезде Мөңке би былай дейді:

«Құда үлкен, сосын қонақ үлкен деген оны өзің шеш»-дейді. Мұны үшке дейін айтады аяғында өзі шешетін болады. «Мақұл айтайын»-дейді,-Сырым би: -Әуелі өз жұрты мақұл, сосын қайын жұрты мақұл. Ал, үшінші нағашы жұрты мақұл болады»-депті. Сонда Мөңкенің шай құйып отырған он үш жасар қызы «өз жұрты мақұл» дегенде, оңға қарап басын бұрады. Сосын «қайын жұрты мақұл» дегенде солға қарап басын бұрады. «Нағашы жұрты мақұл» дегенде, басын еңкейтеді. Сонда Сырым би: Қарағым-ай, мен қателестім бе?- деп қапаланып қалады. Сондағы берген қыздың жауабы: «Ата, сөзің жесір кетті,-дейді-жау жақыннан келеді. Жақын бар болса көре алмайды, жоқ болсаң, бере алмайды. Жақын адам күндейді. Ал, қайын жұрты сыншыл болады, артық оның жәрдемі де жоқ. Жүдеп-жадап жүргенде, көз қырын салатын жігіттің нағашы жұрты ғой»-депті.

120.

Birkaç sene sonra Mönke'nin kızı artık büyümüş ve evlenmişti. Mönke bir rüya görmüş ve rüyasına yorum yaptırmak için halkını toplamış ve şöyle demiş: “Hey halkım, ben bir ilginç rüya gördüm. Rüyamda at yarışına kırk tane at koymuşum. Bir tanesi gelmemiş. Sonra da 30 at koymuşum, gene bir tanesi gelmemiş. Beş at koymuşum, bu sefer dört tanesi gelmemiş, biri gelmiş. Gelen de gelir gelmez kesilmiş. Atın karnından aslan çıkmış. Aslanı kesip içini açmışım, onun içinden kurt çıkmış. Kurdu öldürüp içini açtığımda tilki çıkmış. Tilkinin içinden tavşan çıkmış. Tavşan çıkar çıkmaz dirilmiş ve hemen kaçmış. Bu rüyamı kim yorumlar? ” demiş. Kimse bu rüya üzerinde yorum yapamamış. “O zaman kızımı çağırıp ona mı rüyamı anlatsam?” diye düşünmüş. Mönke, kızına iki kez davetiye göndermiş fakat kız gelmemiş. Ancak üçüncü kez çağırdığında gelmiş. Kızı “Babam beni boşuna çağırıyor.” diye isteksiz gelmişti. Kız gelince babası ona rüyasını anlatmış. Babası şöyle demiş: “Rüyamda at yarışına kırk tane at koşturdum. Bir tanesi gelmemiş. Sonra da 30 at koymuşum, gene bir tanesi gelmemiş. Beş at koymuşum, bu sefer dört tanesi gelmemiş, biri gelmiş. Fakat gelir gelmez gelen at kesilmiş. Atın karnını yarıdığımızda içinden aslan çıkmış. Aslanı kesip içini açmışım,

onun içinden kulan çıkmış. Kulan'ın içinden kurt çıkmış. Kurdu öldürüp içini açtığımda tilki çıkmış. Tilkinin içinden ise tavşan çıkmış. Tavşan çıkar çıkmaz dirilmiş ve hemen kaçmış.” Kız “Tamam söyleyeyim.” demiş. “Rüya genelde üçe ayrılır. İyi biri rüya hakkında kötü yorum yapılmaz. Rüyanın temizi, doğrusu “rahmi” rüya olarak bilinir. İkincisi “hayal” rüyasıdır, üçüncüsü ise “şeytan” rüyasıdır. Hayal rüyasını bir şeyi çok düşündüğün, hayal ettiğin zaman görürsün. Şeytan rüyası ise iyi olmayan fakat unutulmuş rüyadır. Şimdi sizin rüyanızın yorumu şöyledir: 40 at dediğiniz imamların 40 farzının olmadığı dönem olacakmış, 30 atın gelmediği ise 30 gün orucun tutulmadığı zaman da olacakmış. Beş atın birisi gelip dördü gelmediği ise beş vakit namazı biri kılar biri kılmaz. Genelde rüya enişte, yeğen, kadın veya nagaşıya söylenmez; ayrıca bu insanlara yorum yaptırılmaz. Rüya yorumunun büyük din adamı ya da bilim adamı tarafından yapılması gerekir. Rüyadaki aslan kendi devrinden önceki devirdir. Sen ölünce o devir kendiliğinden yok olur. Kulanın anlamı ise sonraki nesiller kulan olur anlamındadır. Bu senin çocukların demektir. Kurt ise biri çalar yer, biri kandırır yer, biri ise yılan gibi ısırır yer anlamındadır. İşte bunlar gibi kötü niyetli insanlar olacak demektir. Tilki ise kandıran, yalan söyleyen, yemeklerini haram yiyenler olacak anlamındadır. Tavşan korkak bir hayvandır, o her zaman bir şeylerden korkar. İleride kadınlar kadı olacak anlamındadır.” demiş kız. Kızın böylece rüya yorumu bitmişti. Kız “Babacığım, bana keşke rüyanı söylemeseydin. Ben yorum yapmasaydım. İleride kadınlar kadı olacak deyişimin anlamı buydu.” demiş.

120.

Бірнеше жылдардан кейін Мөңкенің қызы тұрмысқа кетеді. Әкесі Мөңке түс көреді. «Ал, халқым, мен ғажайып түс көрдім. Сол түсімді жорып беріңдер»-деп, халқын жинайды. Түсін айтады. Түсінің жайы мынандай еді: «Түсімде бәйгеге қырық ат қостым. Біреуі бәйгеден келмеді. Отыз ат қостым, төртеуі бәйгеден келмеді, біреуі келді. Келді де, пышаққа ілікті. Бауыздап ішін жарса, ішінен арыстан шықты. Арыстанды бауыздап, ішін жарса, ішінен қасқыр шықты. Қасқырды бауыздап жарса, ішінен түлкі шықты. Түлкінің ішін жарса, ішінен қоян тірілей ата келе қашты. Ал осыны халқым, жорып бер», - дейді. Біреуі де жори алмайды. «Онда қалай болғаны,

кызымды шақырамын ба?»-дейді. Халық ұйғарса, хан түйесін сояды дегендей, қызын екі шақырғанда келмейді. Үшіншісіне барып келеді. «Әй, әкем, бекер шақырды деп, амалсыз қыз да келеді. Шақырғанымның мәнісі былай: «Түсімде қырық ат қостым, біреуі келмеді. Отыз ат қостым біреуі келмеді. Бес ат қостым, төртеуі келмеді, біреуі келді де, пышаққа ілікті. Бауыздап ішін жардым, ішінен арыстан шықты. Арыстанның ішін жарып едім, бұдан адал құлан шықты. Құланның ішін жарып едім, қасқыр шықты. Қасқырдың ішін жардым, түлкі шықты. Түлкінің ішін жарып едім, ішінен тірілей бір қоян ата келе қашты », -дейді әкесі. «Айтайын, амалым бар ма?»-дейді қызы.

«Түс үшке бөлінеді,-дейді қыз. Жақсы жаманын айтпайды. Тазасы, дұрысы, рахми деген түс. Бұл адал түс. Екіншісі қияли түс. Үшіншісі шайтани түс. Қияли түс бірдеңені ойлағаннан келеді. Шайтани түс- бір жағдайсыз түс ұмытып қалыппын».

Қыздың шешуі: «40 ат дегеніңіз, молдалардың 40 парызы болмай қалатын заман болады екен. Отыз ат келмегесін отыз күн оразаның қалып қоятын күні болады екен. Енді бес аттың төртеуі келмей, біреуі келетін себебі, бес уақыт намазды біреу оқиды, біреу оқымайды, сондай да уақыт болады деген. Түсті жездеңе жорытпа, жиеніңе жорытпа, әйелге жорытпа, үлкен нағашыңа, я үлкен молдаға, ғалымға жорыт деген. Түсіндегі арыстан көргенің, өз дәуірің алдындағы дәуренің. Өзің көзің жұмылғаннан кейін, ол дәуір өзімен кетеді. Құлан көргенің күндердің күнінде тамырың тағы болады, құлының құнан болады. Бұл өзінің кейінгі балаларың. Қасқыр көргенің, біреуден ұрлап ұрлап жейді, біреуді алдап жейді, біреуді жыландай арбап жейді. Осындай арбап жейтін жексұрындар болады екен. Түлкі көргенің , алдау-арбаушы сұмырайлар болады екен. Қоян дегенің жүрек қорқақ, үрейленіп қорқып жүретін күндер болады екен. Күндердің күнінде әйел би болады деген». Бұл қыздың жоруы осымен тәмам болады.

Қыз: «Әке, маған жорытқаның қате болды, күндердің күнінде ел билейтін би әйел болады деген мұның мәнісі», -дейді.

121.

Kahraman Sırım, Rusya ve Kazakistan sınırındaki Kazak topraklarına şehir yapılmasına karşı çıkmış ve asker toplamış. Elek suyunun kenarındaki Elek şehrini yaptırmak istemediği için yapılan evleri yangına vermiş. Bu yüzden Elek şehrini Kazaklar “yangın şehir” olarak adlandırmıştır.

Sırım’ı bu hareketlerinden dolayı Orenburg valisi çağırılmış. Sırım “Benim valilikte işim yok. İş olan kendi gelsin.” demiş. Vali, Sırım’ın yanına gelmiş ve şöyle demiş: “Benim sizinle bir işim yoktur, sizi Çar davet ediyor, sizi görmek istiyor.” Sırım “Ben gidemem. Rusça konuşamam. Eğer olursa benimle aynı derecede eşit olan birini göndereyim.” demiş ve Malaysarı’yı göndermiş. Çar, Malaysarı’ya hediyeler vermiş, saygı göstermiş. Güzel ve gösterişli saraylarını gezdirirken bir odadaki bir resmi göstermiş ve “Bu nedir?” diye sormuş. Malaysarı biraz duraksamış. Diğer odalardaki bütün resimleri bilmişti. Malaysarı duraksadığında Çar “Sırım kimin oğlu?” demiş. Malaysarı “Dat’ın oğlu” demiş. Çar bu cevap karşısında gülümsemiş ve “İnsanoğluysa tamamdır.” diye yüz ifadesini değiştirmiş. Malaysarının duraksadığı resim, karıncanın oldukça büyük boyutlu çizildiği resimmiş. Çar’ın “Sırım kimin oğlu?” diye sorması şundan kaynaklanıyormuş, bazı Ruslar Sırım için “Allah’ın oğlu” dermiş. “İnsanoğluysa tamamdır” demesi ise Allah’ın oğlu değil insanoğluysa onu da adam ederiz anlamındaymış.

121. Сөз тапқанға қолқа жоқ

Сырым батыр Россия мен қазақ шекарасына, қазақ жеріне қала салуына қарсы болады, қалың қол жинап Елек суының жағасына, Елек қаласын салдырмаймын деп, салынған үйлерді өртеп жібереді. Сондықтан Елек қаласын қазақтар «Күйік қала»- деп атап кетті.

Текенің ауызынан Мінәмінайы (қазіргі Подстепный) салдырмаймын деп шауып алыпты.

Осындай істерінен кейін Орынбордың губернаторы Сырымды шақырыпты. Сырым: «Менің губернаторда жұмысым жоқ, оның жұмысы болса өзі келсін» деп жауап қайырыпты. Губернатор Сырымға келіп «менің сізде жұмысым жоқ сізді патша шқырады, сізді көремін, дейді» депті.

Сырым – «Мен бара алмаймын, Лауға мініп көргенім жоқ, орысша тіл білмеймін. Керек болса өзіме тең кісі жіберейін деп, Малайсарыны жіберіпті.

Патша Малайсарыға сый, құрмет көрсетіпті. Жақсы кең сарайларын, салтанаттарын аралатып жүріп, бір бөлмедегі бір суретті «мынау не» дегенде Малайсары кідіріп қалады.

Басқа бөлмедегілердің бәрін мүдірмей таныған екен. Малайсары мүдіріп қалғанда патша «Сырым кім баласы?» депті. Малайсары: «Дат баласы» депті. Сонда патша езу тартып «адамнан туса, адам баласы болса болар» деген түрді көрсетіпті. Малайсарының танып алмай қалған суреті құмырсқаның үлкен етіп салған суреті екен. Патшаның «Сырым кім баласы» деген себебі, оны орыстардың бір қатары адамның баласы емес, құдайдың баласы дейді екен. «Адамның баласы болса болар» дегені, құдайдың баласы болмаса, оны бірдеме етеміз, түбіне жетеміз дегені- екен.

122

Bir yolculuk sırasında Sırım'ın annesi evde vefat etmiş. Bu haberi Sırım'a duyurmak için köyden biri onu karşılamaya çıkmış ve şöyle demiş “Ağası ölürse ne olur?” Sırım “Kanağın kırılmasıdır.” demiş. Adam “Babası ölürse ne olur?” demiş. Sırım “Yüksek dağın düşmesidir.” demiş. Adam “Karısı ölürse ne olur?” demiş. Sırım “Kamçının sapı kırıldı demektir.” demiş. Adam “Annesi ölürse ne olur?” demiş. Sırım “O zaman akan pınarın kurumasıdır.” demiş ve yere çökmüş.

122.

Сырым кезекті бір жорықта жүргенінде үйде шешесі қайтыс болыпты. Қазаны естірту үшін оның алдынан ауылдың, бір адамы шығып, былай дейді:

Ағасы өлсе, не болар?

Қанатыңның қайрылғаны,- деп жауап береді Сырым.

Әкесі өлсе, не болар?

Асқар таудың құлағаны.

Әйелі өлсе не болар?

Қамшы сабының сынғаны.

Анасы өлсе не болар?

- Онда ағып жатқан бұлақтың суалғаны дағы,-деп, Сырым жерге отыра кеткен екен.

123.

Сырым ашағы yurdu дolaşıpken çölde kaybolmuş ve Taysoygan, Bүйrekti adlı yere gelmiş. Aday boyunun yerleştiği bu bölgede Şalbar boyundan biri bunları misafir etmiş, oğlak kesmiş. Yemekler yenilmiş ve sıra sofrа duasına gelmiş. Sofra duasından önce Сырым:

К. Тк. Taysoygan, Bүйрек eki kum

Adasıp жүрдик eki күн

Тап boldık Aday Şalbarga

Tүйе кулак zangarga

Soyıp bergeni bir lak

Aş adamda ar bar ma?

Tük kaldırmay jep koydık

Asatpastan baldarga

Т. Тк. Taysoygan, Bүйрек iki kum

Kaybolduk iki gün

Karşılaştık Aday Şalbar'a

Deve кулак yükseğe

Kestikleri bir oğlak

Aç kişide ar var mı?

Hepsini yedik, bitirdik

Çocuklara veremedik

demiş. Bunları duyan Aday köyü “Kahramanım, ayıp bizde.” diyerek tay kesmiş. Сырым’ı tekrar misafir etmişler.

123.

Төменгі елді аралап жүрген Сырым қалың құм арасында адасып жүріп, Тайсойған, Бүйректі деген жерлерге тап болады.

Адайлар мекен еткен осы өңірдің Шалбар руынанмын деген біреуі бұларды үйіне қондырып, қонағасына лақ сойып береді. Ас желініп болғаннан кейін, дастарханға бата берер алдында Сырым:

Тайсойған, Бүйрек- екі құм,

Адасып жүрдік екі күн.

Тап болдық Адай Шалбарға,

Түйе құлақ заңғарға.

Сойып бергені- бір лақ.

Аш адамда ар бар ма?

Түк қалдырмай, жеп қойдық,

Асатпастан балларға,-

депті. Адай аулы:

- «Танымасын сыйламас» деген, Батырым, айып бізден болды,- деп, тай сойып, құрметтеп, Сырымды қайта қонақ еткен деседі.

124.

Сырым'дан калмыш halk ағзında дolaшaн шөyle bir söz varмыш:

К. Тк. Azamat jetim bolmaydı

Halıktan bolsa panası

Bala jetim bolmaydı

Kasında bolsa anası

Halık jetim bolmaydı

Başsısı bolsa danası

Sati түsse isinin

Kas pen közdin arası

Jetkizip bolmas askar tav

Köringenmen karası

Jogalganda biliner

Kolda bardın bagası

Basına түspey sezilmes

İştegi adam alası

Tirinde is ali köp

Kelmeytin adam şaması

Jalgızdık jok jigitke

Barında ini-agası

Jaksılar түsse korlıkka

Jamannın kanar tabası

T. Тк. Vatandaş yetim olmaz

Halktan ise lideri

Çocuk yetim olmaz

Yanında ise annesi

Halk yetim olmaz

Yönetirse bilgini

Denk gelirse işin

Kaşla göz arası

Ulaşılmaz büyük dağ

Gözükse bile karası

Kaybolduğun zaman anlarsın

Elindekinin değerini

Başa gelmeden fark etmez

Adamın içindeki kötülük

Diriyken iş hâlâ çok

Gücü gelmez adamın

Yalnızlık yoktur yiğide

Varsa kardeş ağası

İyiler düşerse horluğa

Kötüler buna sevinir.

124.

Сырымнан ел аузында қалған және бір сөз:

«Азамат жетім болмайды,
Халыктан болса панасы.
Бала жетім болмайды,
Қасында болса анасы.
Халык жетім болмайды,
Басшысы болса данасы.
Сәті түссе ісінің,
Қас пен көздің арасы.
Жеткізіп болмас асқар тау,
Көрінгенмен қарасы.
Жоғалғанда білінер
Қолда бардың бағасы.
Басыңа түспей, сезілмес
Іштегі адам аласы.
Тірінде іс әлі көп
Келмейтін адам шамасы.
Жалғыздық жоқ жігітке
Барында іні-ағасы.
Жақсылар түссе қорлыққа
Жаманның қанар табасы".

125.

Bir ihtiyar gölette oyun oynayan ve suya giren çocukları görmüş. Onları oradan uzaklaştırmak için kovalamış. Kovalarken ihtiyarın şapkası ansızın düşmüş. Şapkadan korkan at sıçramış ve ihtiyar attan düşüp ölmüş. Ölmüş kişinin davası o dönemde yüz koyun ve kırk tane iri baş hayvanmış. İşte o ihtiyarın davasını akrabaları iki üç yıla kadar uzatmış, çözemiyorlarmış. Bu olayı duyan Sırım “Davayı bana verirse ben son kararı veririm.” demiş. Böylece Sırım davaya son vermiş ve şöyle demiş:

K.Tk.

Aveli suvatka şomılған bala tentek.
Eкінші онu kuvған şal tentek,

T.Tk.

Öncelikle gölede suya girmiş çocuk yaramaz
İkinci онu kovalayan ihtiyar yaramaz

Üшінші ұшып түскен тумак тентек. Үчүңсү, ұчан шапка yaramaz
Төртінші, үркіп жіккан байтал тентек. Дөрдүңсү үркен ve дүшүрен at yaramaz.

125.

Бірде бір карт суатка шомылып жатқан балаларды куалаймын деп жүріп, абайсызда басынан ұшып-түскен оның тұмағынан үркіп, тулай ала жөнелген астындағы атынан жығылып өледі. Өлген кісінің құны ол кезде жүз бас қой, қырақ бас ірі кара екен. Соның дауын ауыл ағайыны екі-үш жылға созып жіберсе керек. Оны естіген Сырым:

Билігін маған берсе, бітістірейін, - дейді. Сондағы Сырым айтқан билік мынау екен:

"Әуелі, суатка шомылған бала тентек.
Екінші, оны қуған шал тентек.
Үшінші, ұшып түскен тұмақ тентек.
Төртінші, үркіп жыққан байтал тентек".

126.

Eset kahramanın ihtiyaqladığı dönemmiş. Duasını almak için gelen Sırım'ı genç bir kadın karşılamış. Sırım genç kadına Eset'i sormuş. Kadın "Yatıyor işte bunamış. Eset'i arayıp sorduğuna göre senin de aklında bir sorun var." demiş. Böyle bir cevap karşısında çok sinirlenen Sırım kılıcını çıkarmış ve kadını öldürmek istemiş. Bu sırada Eset evden çıkmış ve şöyle demiş "Altmış yaşına gelmiş insana altmış türlü bela yapışır. İşte o altmış belanın biri de genç kadınmış. Bana iş için geldiysen gel." diye Sırım'ı sakinleştirmiş ve "Eve gir." diye işaret etmiş. Sırım kılıcını köpeğe doğru yöneltmiş ve kesmiş. Sonra da eve girmiş. Selam verip hal hatır sorduktan sonra Sırım "Savaşa gideceğim. Benim işim sizin duanızı almaktır." demiş. Eset "Sen önce benim sorularıma cevap ver. Duamı sonra veririm. Dostun mu çok düşmanın mı çok?" demiş. Sırım "Dostum çok diye düşünüyorum." demiş. Eset "Dostun kim, düşmanın kim?" diye sormuş. Sırım "Dostum Alaşın vatandaşı, düşmanım ise kötü niyetli akrabalarım." demiş. Eset sorusuna şöyle devam etmiş "Yiğidin kaç tane yurdu vardır?" Sırım "Yiğidin üç yurdu vardır. Kendi yurdu,

nagaşı yurdu, kayın yurdu. Kendi yurdu kıskanç olur, nagaşı yurdu hep duacı olur, kayın yurdu ise tenkitçi olur. En iyi yurt nagaşı yurdudur.” demiş. Sırım’ın verdiği cevaptan çok memnun kalan Eset “Odun olacak ağaçtan kurşunluk heykel çıkar.” denilen söz vardır ve demek ki yaramaz birinden iyi bir oğlan doğmuş. Şimdi elini aç, duamı vereyim.” demiş.

126.

Есет батырдың қартайған шағы екен. Бата аламын деп барып, оны сұраған Сырымға жас әйелі:

- Жатыр гой алжығаның. Оны іздеп жүрген сен де бір есі кеткен неме екенсің, - депті. Әйелдің бұл сөзіне катты ашуланған Сырым, қынабынан қылышын суырып алып, шауып тастамақшы болады. Осы кезде үйінен шығып қалған Есет:

- Айнам, алпысқа келген адамға алпыс түрлі бәле жабысады екен, соның бірі -жас әйел. Жұмысың сірә, менде болар, - деп, басу айтып, ішке кіруге ишарат жасайды. Сырым көтерген қылышын итке сілтеп, Есеттің соңынан ілесе беріпті.

Жөн сұрасып, аман-саулық біліскеннен кейін, Сырым Есет батырға:

- Жорыққа аттанғалы тұрмын. Қызметім - сізден бата алу, - дейді. Есет:

- Сен әуелі менің мына сұрақтарыма жауап бер. Батамды сонан соң беремін. Досың көп пе? Дұшпаның көп пе? - дейді.

Досым көп деп жүрмін.

Досың кім, дұшпаның кім?

Досым - алаштың азаматы. Дұшпаным - жаман туған туысым.

Жігіттің неше жұрты бар?

-Үшеу. Өз жұрты, қайын жұрты, нағашы жұрты. Өз жұрты күншіл болады, қайын жұрты сыншыл болады, нағашы жұрты - тілекші. Абзалы, нағыз жұрты -осы нағашы жұрты.

Сырымның берген жауабына ырза болған Есет: "Отыңдық ағаштан оқтық мүсін шығады" деген, япырмай, тентек шіркіннен де бір ұп туған екен. Қане, қолыңды жай, бата берейін," - депті.

127.

Sırım, Esim Han'ı öldürdüğünde, Aldiyar Kadı onun önünden çıkmış ve:

K. Tk. Karadan han boldın

Ayırdan nar boldın

Joktan bar boldın

Köneden dayren ozdı

Köndey kamka tozdı

Atadan ul ozdı

Anadan kız ozdı

T. Tk. Halktan çıktın Han oldun

Ayır⁸¹ dan nar oldun

Yoktan var oldun

Eskiden zaman geçti

Gön gibi kamka⁸² eskidi.

Babayı oğlan geçti

Anneyi kız geçti,

demiş. Sırım da şu şekilde cevap vermiş:

K. Tk. Karadan han bolsam

Halkım kalagan bolar

Ayırdan nar bolsa

Atam jaragan bolar

Köneden dayren ozsa

Jası jetken bolar

Köndey kamka tozsa

Dayreni ötken bolar

Atadan ul ozsa

Erkindigi bolar

Anadan kız ozsa

Erkeligi bolar

T. Tk. Halktan Han çıktıysam

Halkım seçmiştir.

Ayırdan nar olduysam

Dedemin gücüdür

Eskiden zaman geçtiyse

Yaşı gelmiştir.

Gön gibi kamka eskidiyse

Zamanı gelmiştir

Babayı oğlan geçtiyse

Özgürlüğüdür

Anneyi kız geçtiyse

Şımarıklığıdır.

127.

Сырым Есімханды өлтіргенде, Алдияр би оның алдынан шығып:

-Қарадан хан болдың,

Айырдан нар болдың,

⁸¹ Harmanda sap ve ot toplamada kullanılan uzun saplı çatal, dirgen.

⁸² Bir tür işlenmiş ipek kumaş.

Жоқтан бар болдың.
Көнеден дәурен озды,
Көңдей қамқа тозды.
Атадан ұл озды,
Анадан қыз озды, -
деп, төкпектей сөйлеп қарсы алады. Сонда Сырым тұрып:
-Қарадан хан болсам,
Халқым қалаған болар.
Айырдан нар болсам,
Атам жараған болар.
Көнеден дәурен озса,
Жасы жеткен болар.
Көңдей қамқа тозса,
Дәурені өткен болар.
Атадан ұл озса,
Еркіндігі болар,
Анадан қыз озса,
Еркелігі болар, - деп жауап берген екен дейді.

128.

Zilgara'nın köyünden bir kızı Sırım'ın köyünden bir delikanlı istemiş. Altı sene beraber gezmişler, oynamışlar, gülmüşler. Sonunda kızıdan vazgeçmiş. Dünürlere bu haberi açıklamak için Sırım'a görev yüklenmiş. Sırım Zilkara'ya gelmiş ve şöyle demiş:

K.Tk

Kuda boldım dankıмен
Sıylasuvga halkıмен
Kos jorganı par berdim
Üş jiyirma mal berdim
Altın dep ayttırıp edim

T.Tk

Dünür oldum şöhreтіyle
Saygılı olmak için halkıyla
İki yorgayı çift verdim
Üç yirmi hayvan verdim
Altın diye istemiştим

Tatı şıktı

Estimegen atı şıktı

Kümis dep ayttırıp edim

Mısı şıktı

Jaramaytın isi şıktı

Pası çıktı

Duymadığım adı çıktı

Gümüştür diye istemiştim

Bakırı çıktı

Yaramayan işi çıktı

Zilkara da Sırım'a şöyle cevap vermiş:

K. Tk. İya base kuda boldı dankımen

Sıylasuga halkımen

Eki kara nar berdi

Kos jorganı par berdi

Üş jiyirma mal berdi

Kulınday bayladı

Tayday jayladı

Altı jıl kalındık oynadı

Almaytının biyil gana oyladı

T. Tk. Evet öyle, dünür oldun şöhretinle

Saygılı olmaya halkımla

İki kara nar verdi

İki yorgayı çift verdi

Üş yirmi hayvan verdi

Kulun gibi bağladı

Tay gibi gezdi

Altı sene gelin adayıyla oynadı

Almayacağını ancak bu sene düşündü

128.

Зілғара дегеннің ауылының қызын Сырым ауылының жігіті айттырып, алты жыл қалыңдық ойнап, ақыры, қызды алмайтын болып, айнып калады. Құдаласқан жаққа бұл жөніндегі хабарды жеткізудің салмағы Сырымға түседі. Сонда Зілғараға Сырым былай деген екен:

-Құда болдым даңқымен,

Сыйласуға халқымен

Қос жорғаны пар бердім,

Үш жиырма мал бердім

Алтын деп айттырып едім,

Таты шықты,

Естімеген аты шықты.

Күміс деп айттырып едім,

Мысы шықты,

Жарамайтын ісі шықты.

Зілғара:

-Иә, бәсе құда болдым даңқымен,
Сыйласуға халқыменен
Екі қара нар берді.
Қос жорғаны пар берді
Үш жиырма мал берді,
Құлындай байлады,
Тайдай жайлады.
Алты жыл қалыңдық ойнады,
Алмайтынын биыл ғана ойлады,-дейді.

129.

Günlerden bir gün Han, halkını toplamış ve “Dünyada ölmeyeni bulun. Bulamazsanız kafanız kesilecek.” demiş. Bazıları “Ölmeyen aydır.”, “Ölmeyen güneştir.”, “Ölmeyen yerdir.”, “Ölmeyen büyük dağdır.” demiş. Sırım “Bu söylediklerinizin hepsi ölür.” demiş ve şöyle devam etmiş:

K. Tk. Ay men Künnin ölgeni

İyilip barıp batkanı

Kara jerdin ölgeni

Altı ay kış kar astında jatkanı

Aksar tavdın ölgeni

Basınan bultın askanı

Ölmeytin eki narse bar

Jaksının atı ölmeydi

Galımın hatı ölmeydi

T. Tk. Ay ve güneşin ölmesi

Eğilerek batmasıdır

Kara yerin ölmesi

Altı ay kış kar altında yatmasıdır

Büyük dağın ölmesi

Başından bulutun gitmesidir

Ölmeyen iki şey vardır

İyinin adı ölmez

Âlimin mektubu ölmez

129.

Бірде хан халқын жинап: «Дүниеде өлмейтін зат табындар, таппасаңдар бастарыңды аламын»-депті. «Біреулері кун өлмейді, енді біреулері-ай өлмейді, жер өлмейді, асқар тау өлмейді»-депті. Сонда Сырым:осының бәрі өледі,

-Ай мен күннің өлгені,
Иіліп барып батқаны.
Қара жердің өлгені,
Алты ай қыс қар астында жатқаны,
Асқар таудың өлгені,
Басынан бұлттың асқаны.
Өлмейтін екі нәрсе бар:
Жақсының аты өлмейді,
Ғалымның хаты өлмейді.

130. Sırım ve Nuralı Han Arasındaki Tartışmalar

Sırım on iki yaşındayken Nuralı Han'a gelmiş ve şöyle demiş:

K.Tk.

Ata turıp ul söylegennen bez.
Ana turıp kız söylegennen bez

T.Tk.

Babası varken oğlu konuşursa oradan uzaklaş
Annesi varken kızı konuşursa oradan uzaklaş

Nuralı Han karşıdaki bu çocuğu denemek için sağ tarafına dört kişi, sol tarafına da dört kişi oturtmuş ve “Bu oturanların içinde en büyüğümüz hangimiz, sen onu bul.” demiş. Sırım hiç duraksamadan.

K. Tk. Tamaktın ulkeni nan emes pa? **T. Tk.** Yemeğin büyüğü ekmek değil mi?

Halıktın ulkeni han emes pa?

Halkın büyüğü han değil mi?

“Öyleyse buradaki en büyük kişi sizsiniz” demiş.

130. Сырым мен Нұралы хан араларындағы сөз қақтығыстары

(сын- сықақ, ащы әжуа)

Он екі жасар Сырым Нұралы ханның алдында:

-Ата тұрып ұл сөйлегеннен без, ана тұрып қыз сөйлегеннен без,- деп сайрап ала жөнеліпті. Қарсы алдында суырыла сөйлеген баланы сынағысы келген Нұралы хан, оң жағынан төрт кісі сол жағынан төрт кісі, отырғызып қойып:

- Қане, осы отырғанымыздың ішіндегі ең үлкеніміз қайсымыз, соны тапшы,- депті. Сонда Сырым, мүдірместен:

- Тамақтың үлкені нан емес пе? Халықтың үлкені хан емес пе? Олай болса, осының ішіндегі ең үлкен, сірә, өзің боларсың,- деген екен.

131

Sırım on beş yaşındayken bir arkadaşıyla Nuralı Han'ın evine gelmiş. Nuralı Han'ın evinde Karaman ve Malaysarı varmış. Hepsi sohbet ediyorlarmış. “Çocuklar iyi misiniz?” demişler ve sohbetlerine kendi aralarında devam etmişler. Sırım arkadaşına şöyle seslenmiş: “Hadi gidelim. Bunlar bizi adam yerine koymadı”. Malaysarı hemen Sırım'a dönmüş “Babası varken oğlu konuşursa oradan uzaklaş, annesi varken kızı konuşursa oradan uzaklaş. Bu kuş gibi öten kimin çocuğu?” demiş. Sırım “Babası varken oğlu konuşursa, oğlan reşit oldu demektir; annesi varken kızı konuşursa kız büyüdü demektir.” demiş. Malaysarı “Sen yetişmişsin, ben ise eskimişim.” diye Sırım'ı yanına çağırmış.

131.

Сырым он бес жасында бір жолдасымен Нұралы ханның үйне барса, Қараман тана Малайсарымен сөйлесіп отыр екен:

- Балалар аман ба?- депті де, елемей өздері сөйлесе беріпті. Сырым жолдасына дауыстап:

-Жүр, кетейік, бұлар бізді адам деп отырған жоқ қой!- дейді.

Малайсары жалт қарап:

-Ата тұрып ұл сөйлегеннен без.

Ана тұрып қыз сөйлегеннен без. Сырнайдай сайраған мына бала кім еді?- дейді.

-Ата тұрып, ұл сөйлесе, ер жеткені болар.

Ана тұрып, қыз сөйлесе, бойжеткені болар,- дейді Сырым.- Сен толған екенсің, мен тозған екенмін,- деп Малайсары сонда Сырымды қасына шақырған екен.

132

Sırım, Nuralı Han'a kızmış. Kızgınlığının nedeni ise “Nuralı Han'ın az ve çoğu, ak ve karayı, kötü ile iyiyi bir türlü denkleştirmemesi; halkın bir birine

düşmesi, halkı yönetememesi” imiş. Bir ara Nuralı Han’la Sırım karşılaşmış fakat Sırım selam vermeden yoluna devam etmiş. Nuralı “Kahraman. Selam vermek istemiyorsun. Taşıyorsun galiba.” demiş. Sırım “Han, ben taşmıyorum, şaşıyorum. Çünkü Kazakları bir araya getirmenin yolunu bulamıyorum.” demiş.

132.

Сырым Нұралыға наразы болып жүргенде: «Аз бен көпті, ақ пен қараны, нашар мен мықтыны теңгере алмадың, біреу-біреуді шауып жеп жатыр, оны басқара алмадың», -деп өкпелепті. Нұралыға бір кез келгенде Сырым амандаспай жүре береді. Сонда Нұралы:

- Батыр! Қайырылып сәлем бергің келмейді, тасып жүрсің-ау!- депті. Сонда Сырым:
- Хан тасып жүргенім жоқ, қазақ баласының басын қоса алмай сасып жүрмін,- депті.

133

Sırım’ın söylediği eleştiriler, acı da olsa dile getirdiği gerçekler ve ona verilmiş cevaplar güzel ve yerindedir. Han ve diğer yöneticilere yönelik eleştirileri ise acımasızcadır. Sırım korkusuz, düzgün ve adaletli davrandığından kimsenin tahtı ve bahtına, zenginliğine, şöhretine bakmamıştı. Onun gerçekleri yansıtan acı eleştirileri halkını sevindirmiştir.

Sırım on beş yaşındayken kucak dolusu odunu kucaklayıp Nuralı Han’ın avlusundan geçerken omzuna kaftan örtünmüş Han, Sırım’ı yanına çağırmış ve “Artık evin içi şöyle dursun köyün dışından odun çaldın. Sen aklını mı oynattın?” demiş. Han aslında köyünün hem içine hem de dışına kimseye bastırmak istemezmiş. Kimsenin küçük ot bile toplamasına tahammül edemediğini dile getirmiş ve küçük çocuğu utandırmak için bunları söylemişti.

Sırım “Efendim! Bozkırın odunu ganimet, suyu nurludur. Birisinin hayvanı ve hakkını yemek hırsızlıktır.” diye korkmadan gerçeği Han’ın yüzüne söylemiş.

133.

Сырым атынан айтылатын сын-сықақ, уытты мысқыл қақтығыстар оған қайтарылған жарасты тапқыр жауап көңілге қонымды болып келсе, ал ел

билеуші хан-төрелерге, болыс-билерге айтылған сын-сықақы мірдің оғындай ащы ажуа, кекті мысқылға айналып кетеді.

Сырым өзінің батылдық, турашылдық, әділеттілігіне орай, ол ешкімнің тағы мен бағына, байлығына, беделіне қарамаған. Оның туралай айтқан ащы ажуасы мен мысқылы халқының мерейін үстем етіп отырады.

Сырым он бес жасында бір құшақ отын құшақтап, Нұралы ханның ауласының сыртынан өтіп бара жатса, иығына шапан жамылып тұрған хан баланы шақырып алып:

- Үй ішінің кемдігі жетіледі, ауыл сыртынан отын ұрлап, бала есің неден кетіп еді?- деп яғни, хан ауылының іші түгіл сыртын да бастырғысы келмейтіндігін, сынық шөп сындыруға разы емес ниетін айта отырып, жас баланың тауын қайтармақ еді. Сонда Сырым:

- Тақсыр, даланың оты олжа, суы нұрлық, біреудің малы мен ақысын жеу ұрлық,-деп ащы шындықты тайсалмай айтқан екен.

134.

Sırım'ın dedesi Şolan kahramanı töreler ⁸³ kılıçla öldürmüşler. Şolan öldüğünde oğlu Dat anne karnındaymış. Dat dünyaya geldikten sonra halk toplanmış, törelere olan kin unutulmasın diyerek ismini Dat koymuşlar. Dat biraz çekingen olarak büyüdüğü için babasının intikamını alamamış. Dat'ın bu durumunu ihtiyarlar hep yüzüne söylermiş, “Hey Dat, senin adın zamanında konulmuş Dat idi. Adına layık olamadın. Sanki o ismi boşuna koyduk.”

Dat büyüğünce çok iyi bir kadınla evlenmiş ve Sırım doğmuş. Sırım büyümüş ve ata binecek yaşa gelmiş. Bir gün Sırım atına binip akrabalarını gezerken Baybaktı'nın Sasay adlı aksakalının köyüne gelmiş. Sırım gelir gelmez bütün akrabaları onu ortaya almış ve hepsi şikâyetlerini söylemeye başlamış. “Nuralı Han'ın oğlu Esim Sultan bizim bir akrabamızın Akmonşak adlı atını bineceğim diye yakalatırmış. Şimdilerde onu at yarışında koşturuyor ve Esim'in Akmonşak'ı olarak tanınıyor. Bu at sayesinde şöhetine şöhet kattı. Bu sene iki yıl olacak, kaç kişi gönderdik, atı geri istedik vermedi. Bugünlerde “kulağa kulak, toynağa toynak al”

⁸³ Asilzade, aristokrat, soylu

diyormuş.” demişler. “Baybaktı boyunu tanıtan Akmonşak idi. Yavrum, o at için sen git. Belki de sana verir.” demiş akrabaları. Sırım “Ey akrabalarım. Siz beni Nuralı’ya göndermeyin. O köpek bana da vermez. Eğer verirse iyi olur, vermezse de sonu iyi olmaz, tartışma çıkar.” demiş. Akrabaları üstelemişler ve Sırım’ı ikna etmişler. Sırım, Nuralı Han’ın evine gelmiş. Nuralı Han “Sırım, ne için geldin?” diye sormuş. Sırım “Sizin Esim adlı oğlunuz benim akrabamın atını almış ve iki senedir vermiyormuş. Eğer işi bittiyse o atın kemiği olsa bile alıp götürmek istiyorum.” demiş. Han “Tamam öyleyse ben Esim’i çağırıyım.” demiş ve “Yavrum Esim, Sırım Akmonşak’ı sormaya gelmiş. Artık çok bindin, şimdi geri ver.” demiş oğluna. Esim “Akrabalarımın bir at binemezsem ben sultanım diye ortalıkta niye dolaşıyorum ki. Ben atı geri vereceğim diye almadım. Eğer Sırım’a at lazım olursa kulağa kulak toynağa toynak istediği atı alsın.” demiş. Sırım “Benim de duymak istediğim buydu.” diyerek evden çıkmış. Nuralı Han, Esim’i yanına çağırarak ve “Yavrum Esim sen iyi düşün. Bu Sırım sadece bir at için gelmedi buraya. Bu bizimle savaşmak istiyor. Sen bilmezsin, Sırım’ın dedesi bizim dedelerimizin elinde öldü. Sırım onu unutmadı. Atını geri vermen en doğrusu.” demiş. Esim, Sırım’ın peşinden iki kişiyi yollamış ve “Geri gelsin, misafirim olsun ve atını da alsın.” demiş. Sırım “Esim’in kapısına bir at için iki kez gidip eğilemem. Han’a selam söyle, ne zaman gelip misafir olacağımı kendim haber veririm.” demiş ve yoluna devam etmiş. Akrabalarına da “Atı geri getirirse alırsınız, getirmezse de artık sormayın.” demiş.

Sırım köyüne gelmiş, atını bırakmış ve Esim’e duyduğu nefretten deveye binip Han’a karşı savaş açmak için Sarıarka Kazaklarından yardım istemiş. Sırım bu hazırlıkları yaparken halkın içindeki aksakallar Sırım’ı Bakay adlı büyük bir ustayla buluştururlar. İkisi buluşup Bakay, Sırım’ın elini tuttuğunda şöyle söylemiş: “Eee Sırım oğlum. Yoktan var oldun, ayırdan nar oldun, gön gibi kamka⁸⁴ eskidi, babayı oğlan geçti, anneyi kız geçti, bozu kır geçti. Sen şimdi bunlara cevap ver.” Sırım “Yoktan var oluşum Allah’ın kudretidir. Ayırdan nar oluşum dedem ülek⁸⁵ olmuştur. Gön gibi kamka eskidiyse giyeni pis olmuştur. Babayı oğlan geçtiyse özgürlüğüdür, anneyi kız geçtiyse güzelliğidir. Bozu kır geçtiyse de yürüklüdür Bakay Dede.”

⁸⁴ Bir tür işlenmiş ipek kumaş.

⁸⁵ Tek hörgüçlü erkek deve.

demiş. “Hey Sırım, senin baban Dat yaramazdı, şulgavını ⁸⁶ yemeğine batırıp içen biriydi. Annen Karatorı ise gündüz gelen yirmi kişiyle gece gelen yirmi kişiye aynı anda ağırlar ve uğurlar. Sen annene çekmişsin oğlum.” demiş Bakay ihtiyar. Sırım “Evet, Bakay Dede. Babam Dat yaramaz olduysa da olmuştur. Annem gündüz gelen yirmi kişiye gece gelen yirmi kişiyle ağırlarsa kırkın biri Hızır denilen laf vardır. Belki de anneme Hızır konmuştur. Belki de ben Hızır’dan yaratılmışımdır. Kendi kendini ezmiş köpek, ırmak kenarını dolaşan köpek, kendi soyunun kökünü kazan köpek denilen söz vardır Bakay Dede.” demiş.

Bu sözden sonra Bakay cevap verememiş ve kaybetmiş. Sırım’ı misafir eden Bakay, Sırım’ın altına at ve üzerine kaftan vermiş. Ayrıca da duasını vermiş.

134.

Сырымның атасы Шолан батырды төрелер қылыштап өлтіреді. Шоланнан Дат іште қалып дүниеге келгенсін, қара қазақ жиналып, төрелер мен арадағы кек ұмытылмас үшін жас баланың атын Дат қояды. Дат атасының кегін ала алмайтын жасықтау болып өседі.

- Ей, Дат, сенің атың заманыңда қойған Дат еді-ау, есіміңе жесімің лайықты емес, тек бір қоя салған ат еді-ау,- деп қазақтың қарттары Даттың бетіне басып жүреді.

Дат өсіп, бір тәуір әйелге үйленеді, одан Сырым туады. Сырым өсіп, атқа мініп, ағайын аралап Байбақтының Сасай дейтін атасының ауылына келеді. Келсе ағайындары қаумалап ортаға алып, жылап қоя береді.

-Мына атаңа нәлет Нұралының баласы Есім сұлтан біздің бір ағайынның Ақмоншақ дейтін атын ылауға мінемін деп ұстатып алып еді, енді бәйгеге қосып, Есімнің Ақмоншағы атанып, атағын шығарып тасып жүр. Міне, биыл екі жыл болады, талай рет кісі жіберіп сұрадық , берер емес. Бүгінде «құлаққа құлақ, тұяққа тұяқ ал» дейтінді шығарды,-дейді.

- Ақмоншақты бір жесірге балайтын едік, бүкіл Байбақтының атағын шығарған Ақмоншақ еді. Шырағым, сол атқа сен бар, саған берер,-дейді ағайындары.

⁸⁶ Sarma veya dolama şeklindeki çorap yerine kullanılan bez.

-Ей, ағайын, сендер мені Нұралыға жұмсамандар, ол ит маған да бермес. Берсе жақсы, бермесе тегін қайтпаспын, бір жанжал туып кетер , - деп өтінеді Сырым. Ағайындары қаумалап болмайды. Ақырында Сырым көнеді. Барып Нұралы ханның өз үйіне түседі.

- Сырым, жай жүрмісін, жұмысың не?-дейді Нұралы.

- Сіздің Есім деген балаңыз менің бір ағайынымның атын ұстап ылауға мінген екен, оған екі жыл болыпты. Мауқы басылса, сол аттың сүйегі болса да алып кетейін деп келіп едім,-дейді Сырым.

- Жарайды, олай болса деп Есімді шақыртып айтады хан:

- Есім шырағым, мына Сырым Ақмоншақты сұрай келіпті. Бірталай міндің ғой, енді берсейші?-дейді Нұралы баласына.

- Ағайын бір ат міне алмасам, мен несіне сұлтан болып жүрмін. Мен атты беремін деп алғаным жоқ, Сырымға ат керек болса құлаққа-құлақ, тұяққа тұяқ алсын да кетсін,-дейді Есім.

- Менің де естиін дегенім осы сөз еді,- деп Сырым үйден шыға жөнеледі. Нұралы хан артынан Есімді қайта шақырып алып:

- Шырағым, Есім, сен түсін, мына Сырым бір тайдың құнына келіп жүрген жоқ, бұл соғысқа келіп жүр, сен білмейсің, бұның атасы Шолан біздің бабаларымыздың қолынан жазымдалған, бұл соны әлі ұмытпай жүр екен, атын беру жөн болар,-дейді.

Есім Сырымның артынан кісі шаптырып: «Келіп қонақ болып, атын алып кетсін»,-дейді.

-Атаңа нәлет, Есімнің есігінен бір тай үшін екі рет барып еңкейсем-ау, бар, ханыңа сәлем айт, келіп қонақ болатын күнімді өзім айтармын,- деп қайырылмай кете береді. Ағайындарына келіп атты әкеліп берсе аларсындар, өздері әкеліп бермесе енді сұрамаңдар,- дейді.

Сырым ауылына келіп атын тастап, Есімнің ызасынан желмаяға мініп, ханды шабуға Сарыарқаның қазағынан көмек сұрайды. Сөйтіп жүргенде елдің ақсақалдары кеңесіп, Сырымды Бақай сыншының алдынан өткізбекші болады. Сонда екеуі кездескенде, Бақайдың Сырымның қолын ұстап тұрып айтқан сөзі мынау екен:

- Иә, Сырым бала, жоқтан бар болдың, айырдан нар болдың, көндей қамқа тозды, атадан ұл озды, анадан қыз озды, боздан бурыл озды, осыған жауап берші, шырағым,-дейді. Сонда Сырым батыр:

- Иә, жоқтан бар болсам, Құдайдың құдіреті болар, айырдан нар болсам, атам үлек болар, көндей қамқа тозса, киюі салақ болар, атадан ұл озса, еркіндігі болар, анадан қыз озса, шіркіндігі болар, боздан бурыл озса, жүйріктігі болар, Бақай ата!-депті.

- Ей, Сырым, әкең сенің Дат төмен,тентек,шұлғауын асына малып ішетін еді. Шешең Қараторы қайратты, күндіз келген жиырма кісіні, түнде келген жиырма кісіні қонақ қылып аттандыратын еді. Сен шешеңе тартып туған екенсің-ау, балам,-дейді Бақай қарт.

- Иә, Бақай ата, әкем Дат тентек болса болған болар, шешем күндіз келген жиырма адамды, түнде келген жиырма қонақ етіп аттандырса, қырықтың бірі қыдыр деген, онда мен қыдырдан жаралған болармын. «Өзін-өзі езген ит, өзен бойын кезген ит, өзі болған жігіттің түп атасы қазған ит»-деп еді,Бақай ата,-депті Сырым.

Сонда Бақай сыншы сөзден жеңіліп батырды қонақ қып, ат мінгізіп, шапан жауып батасын беріп аттандырыпты.

135.

Nuralı Han, Sırım'ı davet etmek için iki elçisini göndermiş. Gelen elçilere Sırım iki soru sormuş. Birincisi “Göl kuşa mı gider, yoksa kuş göle mi gelir?”; ikincisi ise “Misafir saraya mı gider, saray misafire mi gider?” imiş. Gelen iki elçi bu soru karşısında “Tabi ki kuş göle, misafir saraya gelir.” demişler. Bu cevap karşısında pek tatmin olmayan Sırım “Öyleyse siz gidin.” diye elçileri geri göndermiş.

Aradan birkaç gün geçince yanına vezirlerini alıp Nuralı, Sırım'a gelmiş. Davetine gelmediği ve gönderdiği elçilere soru sorduğu için Sırım'la tartışmaya gelmiş. Sırım:

K. Tk. Dünya köl, siz kussız

Köl kussız da күн көrer

Halık orda, siz konaksız

T. Tk. Dünya göldür, siz kuşsunuz

Göl kuşsuz da yaşar

Halk saraysa, siz misafirsiz

Halık konaksızda kün körer Halk misafirsiz de yaşar,
demiş. Bunu duyan Nuralı Han “Büyükten de büyük çıkarsa ne olur?” demiş. Sırım
“Büyükten de büyük çıkarsa, o zaman iki gözün çıkar.” diye cevap vermiş.

135.

Нұралы хан Сырымды қонаққа шақырып келуге өзінің екі шабарманын жібереді. Оларға Сырым мынандай екі сұрақ қойыпты: «Көл құсқа бара ма, құс көлге бара ма?» Екінші, «Қонақ ордаға бара ма, орда қонаққа бара ма?» Сонда әлгілер:

- Құс көлге барады, қонақ ордаға барады,-деп жауап қайырады. Оған көңілі толмаған Сырым:

- Олай болса, барындар,-деп әлгі екеуін қайырып жібереді.

Содан бірнеше күн өткеннен кейін , қасына уәзірін ертіп, Сырымға ханның өзі келіпті. Шақырғанда келмегеніне және шабармандарына әлгіндей сұрақ қойғанына дау айтып, тәжікелесе кетпек ойы бар екен, Сонда Сырым:

Дүния –көл, сіз құссыз,

Көл құссыз да күн көрер.

Халық –орда, сіз қонақсыз,

Халық қонақсыз да күн көрер,-депті. Мұны тыңдап тұрған Нұралы:

-Зордан зор шықса, не болады?-депті. Сырым:

-Зордан зор шықса, екі көзің сонда шығады,-депті.

136.

Han, Rusya'ya bağlı olmak istediğini bildirmek için Çar'a elçi göndermiş. Çar “Öyleyse bize gölünü ve ırmağını satsın.” demiş. Bunu duyan Han ne yapacağını şaşırmış; bütün kadılarını, aksakallarını toplamış ve onlara danışmış. Kadılar ve aksakallar Sırım'a gidip akıl sormuş. Sırım “Suyu satarız. İstedіği yere terazisini kursun ve her kadаğını⁸⁷ yarım kuruştan alsın.” demiş.

136.

Хан Россияға қосылу жөнінде тілек айтып, патшаға кісі жіберіпті. Патша:

⁸⁷ Yarım kiloya yakın olan ағырлық өлчүсү birimi.

- Ендеше, бізге өзен-көлін сатсын,-дейді.

Мұны естіген хан амалы құрып, би-төрелерін жинап, ақыл сұрайды. Би-төрелер Сырымға жүгінеді. Сырым:

-Суды сатамыз. Қалаған жерінен таразысын құрсын да, әр қадағын жарты тиынын ала берсін,-депті.

137.

Nuralı, kahraman Sırım'ın kız kardeşiyle evliymiş, Nuralı Han, Sırım'a damatmış. Günlerden bir gün Sırım, Nuralı Han'a gelmiş ve ikisi konuşurken Sırım "Atın dorusu mu çok, töbel⁸⁸ i mi çok?" demiş. Bu soruya Nuralı cevap verememiş.

"Doru" dediği, yılmının kıllarını Kazak yurduyla kıyaslaması; "töbel" ise Han, töre boylarıyla kıyaslamasıdır. "Töbeldey azsınız, halka danışmadan kötü işler yaptın, halkı ayaklandırıp savaş açarım." anlamında söylemişti bunları Sırım.

Sonra Sırım yurdu dolaşmaya, halkın aksakallarından akıl, nasihat almaya başlamış. Akıl soran, danışan kadılardan biri Beriş Aldar Kadı'ymış. Bunun hakkında halk ağızında dolaşan destan şu şekilde başlar:

K. Tk. Handardın en akırı Nuralı edi

Törenin "arhar" alğan uranı edi

Han ulın batır Sırım şabarında

Akıldı Aldar biyden surap edi

T. Tk. Hanların en sonu Nuralı idi

Törenin arkar⁸⁹ avlarken sloganı idi

Han oğluna kahraman Sırım saldırırken

Aklı, Aldar Kadı'dan sormuş idi

Aldar Kadı "Nuralı Han'a savaş açmak istiyorsan hiç bekleme. Eğer sen elini hızlı tutmazsan o askerleriyle bize saldırır, bizim huzurumuzu kaçıırır." demiş. Sırım, Nuralı Han'ın köyüne savaş açmış. Nuralı savaştan kaçıp Oral'daki Kazaklara gelmiş ve onlara sığınmış.

137.

Нұралы Сырым батырға қарындасын алған күйеу екен. Бір күні Нұралыға Сырым қонаққа келіп әңгімелесіп отырып Нұралыдан сұрапты:

-Жылқының торысы көп пе, төбелі көп пе?

Оған Нұралы жауап бере алмапты:

⁸⁸ Atların алınlarında bulunan beyaz leke.

⁸⁹ Dağ koyunu.

«Торысы» дегені- жылқының бар денесіндегі түгін қазақ еліне салыстырғаны. Төбелеін сол қалың қазақ елінің ішіндегі үркердей хан-төре руына салыстырғаны, «Төбелдей аз болып, көпке ақылдаспай жаман іс қылдың, қазақ елін көтеріп, көп болып, аз төрені шабам» дегені.

Содан Сырым ел аралап, елдің билерінен ақыл сұрапты. Ақыл сұраған биінің бірі Беріш Алдар би. Бұл туралы ел ауызындағы жыр былай басталады:

«Хандардың ең ақыры Нұралы еді,
Төренің «Архар» алған ұраны еді.
Хан ұлын батыр Сырым шабарында,
Ақылды Алдар биден сұрап еді...

Алдар би «Нұралыны кідірмей шап, жылдам шаппасаң хан елге отряд шығарып бәрібір берекемізді алады» депті.

Содан Сырым Нұралының ауылын шауып алады. Нұралы қашып Орал казактарының қолтығына келіп тығылады.

138.

Sırım'ın gençlik çağıymış ve hâlâ kadı olup davalara karışmamıştı. Günlerden bir gün Han'ın sarayına toplanan halk, asılı olan işik⁹⁰ten söz etmişler ve hangi hayvanın derisi diye aralarında konuşmaya başlamışlar. O sırada Nuralı Han bağırmış “Allah kahretsin! Kazak halkı ne kadar görgüsüz. Bir farenin derisi için aklınız çıktı.” demiş. Sırım söylenen bu ağır söze dayanamamış ve yerinden fırlamış “Eyvah! Bu sart⁹¹ ne diyor. Kazak halkını ayak altına aldı. Şunak⁹² sart, Han oldun... bilemedin. 6666 ayaklı, 114 başlı bir mahlûk yaratmış Allah. Sen onu biliyor musun? Üç gün sonra bu bulmacının cevabını bulamazsan kelleni keserim.” diyerek evden çıkmış.

Bundan sonra da Sırım, Nuralı Han'ı öldürmek için Arka'daki Isık Tavbay Kadı'dan akıl almış. Tavbay Kadı da “Nuralı Han artık abartmış, onu öldürmek lazım.” diye akıl vermiş. Sırım, Nuralı'ya saldırmış ancak Nuralı başka yere kaçmış.

⁹⁰ İçi hayvan derisinden, dışı ise kumaştan yapılan bir tür dış giyim.

⁹¹ Genellikle Özbek Türklerine verilen addır.

⁹² Kulağı kesik ya da yapışık olan.

138.

Сырымның жасөспірім бозбала күні, би болып елдің сөзіне кіріспеген кезі. Бір күні ханның ордасына жиналғани біреулер ілулі тұрған ішікті сөз қылып таңырқапты, қандай аңның терісі екен деп таңғалыпты: Сонда Нұралы хан жекіріп:

- Атаңа нәлет «қазақ» деген неткен көргенсіз халық еді? Бір тышқанның терісіне сонша неге естерің кетті?-депті. Сырым бұл сөзге шыдамай ұшып тұра келіп:

- «Апырмай мына сарттың тасуын-ай, қара қазақты аяғына басуын-ай! Шунақ сарт, хан болып...білетін бе едің? 6666 аяқты, 114 басы бар Құдай Тағала бір мақлұқ жаратты. Сен соны білесің бе? Үш күннен қалдырмай, осы сөздің мағынасын шешіп бере алмасаң басыңды аламын» деп дойрын шұбата, табалдырықтан шыға жөнеліпті.

Содан Сырым Нұралыны шабам деп Арқадағы Ысық Таубай биден ақыл сұрапты.

Таубай би- «ол Нұралы тасыған екен, шаппақ керек» деп ақыл беріпті. Сырым Нұралыны ұлын ұрымға, қызын қырымға жіберіп шауып алады. Нұралы өзі қашып құтылады.

139.

Sırım'ın Nuralı Han'la daha önceleri ilişkisi olmuş ve dünür olmuşlar. Ancak Sırım halkın ve yurdun çıkarlarını akrabalık ilişkilerinden üstün tutmuştur. Özellikle şahsi çıkarını hiç düşünmemiştir. Nuralı Han'ın karısı Sırım'ın kardeşiymiş. İsmi Aklima'ymış. 1785 yılında Sırım, Han'a karşı savaş açmış. Han'ı öldürmeye gelen Sırım'ın elinden tutan Aklima şöyle demiş:

K. Tk. Sabır, sabır kökeşim

Aşuvdı akıl jenetin

Kasterin tikken kalın jav

Takta otırgan hanımdı

Kapıda şaptı demesin

Hanın basın karındasına

Savgaga berip ketersin

T. Tk. Sabır, sabır ağam

Öfkeyi akıl yener

Tehlikeli gelen çok düşman

Tahtta oturan Han'ımı

Ansızın öldürdü demesin

Han'ın başını kardeşine

Hediye olarak bırakırsın

Köre almagan köp düşpan	Kıskanan çok düşman
Bere almay ketti demesin	Veremedi demesin
Bekarıstın balası	Bekarıs'ın oğlu
Kayratın mol er elsin	Gücü bol, kahraman halksın
Kolına jasıl tuv alıp	Eline yeşil bayrak alıp
Kol aldında jelesin	Askerin önünde koşarsın
Men de Dattan	Ben de Dat'tan
Osal bop tuvgan jokpın	Zayıf olarak doğmadım
Desem ne dersin?	Bunları dedim, ne dersin?

Bunları duyan Sırım “Eh, kız kardeşim!” diye çıkmış ve gitmiş. Sırım'ın öfkesinden korkan Nuralı Han, Ufa şehrine kaçarak kurtulmuş ve orada vefat etmiş.

140.

Han'a savaş açmadan önce Aldar Kadı, Sırım'a “Önce Sarjalak Kadı'ya uğra.” demiş. Fakat Sarjalak'la Sırım'ın arası bozukmuş. Sarjalak'ın sahip olduğu gölün yanına Sırım babasının mezarını yaptırmıştı. Mezar yüksek ve gösterişliymiş. Gide gele herkes bu yeri Sarjalak gölü değil, “Dat mezarı” olarak tanımış. Bu olaya çok alınan Sarjalak hizmetçilerini yollamış, mezarı bozdurmuş.

Aldar, Sırım'a “Aranızdaki küslüğü biliyorum. Fakat Sarjalak savaşmak için sana asker verir.” demiş. Sırım, Sarjalak'ın yanına gelmiş ve durumunu anlatmış. Sarjalak Kadı'nın verdiği cevap şuymuş: “Tay kunan olsun, kunan dönen olsun.” Sırım hemen anlamış ve “İki sene sonra gel demektir.” demiş. Aradan iki sene geçmiş ve Sırım, Sarjalak Kadı'nın yanına gelmiş. Sarjalak Kadı söz verdiği gibi savaş araç gereçlerini, askerlerini hazırlamış, vermiş.

140.

Ханды шабардың алдында Алдар би Сырымға: «Саржалақ биге барып кет»-депті. Саржалақ бимен Сырым әуелден араз екен. Саржалақтың көлінің қасына Сырым әкесінің моласын салады. Мола биік және үлкен болады. Бара-бара кісілер Саржалақ көлі демей, Дат моласы деп атап кетіпті. Оған Саржалақ ашуланып, қызметкерлерін әкеліп моланы бұздырып тастапты. Алдар Сырымға: «Сіздердің араңыздағы шатақты білемін. Бірақ та Саржалақ

ханға қарсы соғысуға адам берер»-депті. Сырым Саржалаққа барып жағдайын айтады. Сондағы Саржалақтың жауабы: «Тайың құнан шықсын, құнаның дөнен шықсын»-депті. Сырым түсіне кетіпті. Екі жылдан соң кел дегені екен-дейді. Екі жыл өткесін келсе, құрал-сайман, кісі беріпті дейді.

141.

Abulhayırlı Nuralı Han'ın özel danışmanı olan beş kadısı varmış. Onlar Beriş boyundan Aldar Kadı, Kerderi boyundan Konıs Kadı, Alaşa boyundan Malay Kenesarı Kadı, Baybaktı boyundan Üki Kadı ve Dat oğlu Sırım Kadı.

Nuralı Han kadıların içinden Sırım'ı kendine çok yakın tutmaya çalışmış. Böylece Sırım'la yakın olmayı düşünen Han “Sırım arkadaşа selam söyle. Dostluğumuzu güçlendirmek istiyorum, birbirimizle akraba olalım, дүнүр olalım.” diye Sırım'a bir elçiyle haber göndermiş. Bunları duyduğunda Sırım:

K. Tk. Tot baspas şın bolatka

Akesi han ermeytin

Kala berse kara kazakka

Balası Nuralı ermeytin

Bunları Han'a söyle demiş. Han:

K.Tk:

Tot baspas şın bolattın baldağı.

Eki jaksı bas kosa tınatugin

Boyamalı altın men emes

Künge tiyse onatugin

T. Tk. Pas olmaz gerçek çelik

Babası Han'ın peşinden gitmeyen

Kalın yurdun peşinden

Nuralı hiç gitmeyen

T.Tk:

Pas olmaz gerçek çeliğin asası

İki iyi bir araya gelirse sakinleşir

Boyanmış altın ben değilim

Güneşi görürse rengi değişen

diyerek Sırım gelen kişiyi tekrar göndermiş. Sonra Sırım Aldar Kadı'nın yanına gelmiş ve Han'ın teklifini ve kendi söylediği cevabı anlatmış. Aldar Kadı biraz düşünmüş ve şöyle demiş:

K.Tk:

Artkan жүгін tastasa

Nar balasına ökpe art

Aytkan sözін jutsa

Han balasına ökpe art

T.Tk:

Yüklediği yükünü bırakırsa

Nar'ın yavrusuna sitem et

Söylediği sözü yutarsa

Han oğluna sitem et

“Artık gerisini sen bilirsin.” demiş. Böylece aradan çok zaman geçmeden Sırım, Nuralı Han’la dünür olmuş. Han yaz ayı olunca her sene göç ettiği gölün kenarına hizmetçileri ve komşularıyla gelmiş. Gölün diğer kenarına ise halkıyla, hayvanlarıyla Sırım da gelmiş, yerleşmiş.

Çok hayvan toprağı çabuk eskitmiş, Han’ın yerleştiği yer ise hayvanların çıkardığı toz altında kalmış. Han bir gün “Çayır kiminmiş bunu Sırımdan sor.” diye Sırım’a bir kişi göndermiş. Sırım:

K. Tk. Kök oray şalgında şöp te köp

T. Tk. Çayırda ot da çok

Köp şalgına iye de köp

Çayıra sahip de çok,

diye cevap vermiş.

Han “Kara⁹³ Kazak’la dünür olmakla hata yaptım, değerimi bilmezler.” demiş. Han’ın bu sözü Sırım’ın kulağına gitmiş ve bu sözden sonra araları açılmaya başlamış. Nuralı Han ve Sırım’ın arasındaki anlaşmazlık gün geçtikçe büyümeye başlamış. Bu durumu fark eden diğer kadınlar Aldar Kadı, Konıs Kadı, Malay Kenesarı Kadı, Üki Kadı dördü “Sırım yapmak istediğini yapar fakat Han’ın soyunu yok edemez. Han’ın soyundan adamları kara Kazak’ı sonra zor durumda bırakır.” diye kendi aralarında konuşmuşlar. Bu sırada da Üki Kadı’nın babası öldüğünden beri bir sene olmuştu. Üki Kadı “Ben babama yemekli mevlit okutacağım. Orada Sırımla Nuralı Han’ı barıştırayım.” demiş. Diğer kadınlar da bunu onaylamışlar. Mevlit için her kadı kendi köyüne haber vermek için ayrılmışlar.

Konıs Kadı kımızını ve malını alıp geldiğinde diğer kadınlar önce gelmiş oturuyorlarmış. Konıs Kadı köyün içine girmeden şöyle demiş: “Benim bir isteğim vardır. Eğer o isteğimi verirsiniz inirim, vermezseniz inmem.” Evin içinde oturan Aldar Kadı “İnsin, ne isterse veririz.” demiş. Konıs eve girmiş ve selam verdikten sonra Aldar Kadı “Konıs, senin ne istediğini biliyoruz. Fakat bu oturan halk anlasın, ne istediğini söyle.” demiş. Aldar Kadı o dönemde doksan yaşlarındaymış. Konıs Kadı şöyle demiş:

K. Tk. Sirekem jasınan zerek edi

T. Tk. Sırım çocukluktan itibaren akıllıydı

Akılı asıp tугan teren edi

Aklı çok derin idi

Nuralı hanmen ekevin

Nuralı Han ikisini

⁹³ Halktan biri

Osı jiyinda kelistirip jiberu

Bu kalabalıkta barıştırmak

Mindetı menen edi

Görevi bende idi

demiş. Sırım da bir şeyler demek istemiş. Fakat Aldar Kadı, Sırım'dan önce “Verdik, şimdi git.” demiş. Konıs “Tamam. Öyleyse Han’a gideyim. Han’ı ikna edersem yarın, ikna edemezsem bugün gelirim.” diye yola çıkmış. Han’ın yanına geldiğinde halk mevlide gitmiş. Han sadece kendi ev ahalisiyle kalmıştı. Konıs’ı Han’ın adamları karşılamış, atından indirmiş. Konıs Kadı, Han’ın kapısının önüne oturmuş, şöyle demiş:

K. Tk. Assalavmagaleyküm hanım

T. Tk. Selamünaleyküm Han’ım

Koldagı bizdin barımız

Bizim elimizdeki her şeyimiz

Tarikkanda könıl aşatın

Sıkıldığımızda gönül ferahlatan

Askar biyık tavımız

Yüksek yüce dağımız

Bir eki avız sözdi şeşe almay

Bir iki lafı çözemedik

Betten ketip kaldı au arımız

Gitti bizim arımız

demiş. Bunun üzerine Han “Konıs Kadı, gel otur. Söylediklerinin bir çaresine bakarız.” demiş. Konıs oturduktan sonra Han “Çözemediğin şey nedir, açıkla.” demiş. Konıs:

K.Tk.

T.Tk.

Taksır jabı oza ma tagı oza ma,

Efendim cabı⁹⁴ mı kazanır tagı⁹⁵ mı

Kara halıktı tepken han onama.

Halkına tekme atan Han iyi olur mu

Akku kölge kona ma,

Kuğu göle gelir mi

Köl akkuvga kona ma.

Göl kuğuya gelir mi

demiş. Han “Konıs bu söylediklerin çok ağırmış.” demiş. Konıs “Yeri geldiğinde söylemek lazım.” demiş. Han:

K.Tk.

T.Tk.

Jabı ozadı ol şarvaga mıktı goy

Cabı kazanır, o çok iyi çalışır

Akkuv kölge konadı goy janı jok

Kuğu göle konar, canı yok

Köl akkuvga kaydan konsın

Göl kuğuya konamaz ki

Köl akkuvdın öz mekeni goy

Göl kuğunun kendi mekânıdır

demiş. Konıs “Efendim.” demiş ve şöyle devam etmiş:

⁹⁴ Cinsi olmayan at

⁹⁵ Yabanı, vahşi

K. Tk. Han eki söz aytar ma

Han jarlığı kaytar ma

Menin tavımdı kaytarma

Karası Üki biydin bolıp jatır

Jinalıp Kazak halkı tolıp jatır

İşinde ay men kündeý siz bolmagan son

Dostarın solıp, düşpanın külip jatır.

Kara halık köp edi

Sen akku edin

Sen kölge konasın

demiş. Han “Karıcığım, ne yapalım?” diye karısına bakmış. Karısı “Ben bilmiyorum fakat artık cevabınızı verdiniz. Bu toplananlara gitmezsek olmaz. Bu dünya kime kalmış ki, bize kalsın. Hazırlanın gidelim.” demiş.

Ertesi gün Han, Konıs Kadı’yla beraber yemekli mevlide gelmiş. Han’ı atından indirmişler. Kadılar ve diğer adamlar Han’la ayakta ağıtlaşmaya başlamış. Han ağıtlaşmayı beklerken, Sırım onunla ağıtlaşmamış. Han oturduktan sonra sadece selamlaşmışlar. Bu sessizliği bozmak için Malay Kenesarı etrafına bakınmış ve şöyle demiş:

K. Tk. Şaytan zalım el emes

Eli jaksı adassa

Düşpanı kılar kelemeş

Aspandagı ayımız

Koldagı bizdin barımız

Tarıkkanda könıl aşatın

Aksar biyik tavımız

Handiki bolsın bul kenes

demiş. Han:

K. Tk. Maleke sözün altın bolsın

Jaksıdan jaman ozadı

Köndeyin kamka tozadı

Bozdan burıl ozdı

T. Tk. Han iki söyler mi

Han emri geri döner mi

Benim isteğimi geri çevirme

Üki Kadı’nın karalı günüdür

Toplanmış Kazak halkı dolup taşıyor

İçinde ay ve güneş gibi siz olmayınca

Dostların solmuş, düşmanların ise gülüyor

Kara halk çok idi

Sen kuğu idin

Sen göle gelirsın

T. Tk. Şeytan zalım yurt değil

İki iyi kaybolursa

Düşmanı güler

Gökteki ayımız

Bizim elimizdeki her şeyimiz

Üzüldüğünde gönül ferahlatan

Yüksek bizim dağımız

Han’ın olsun bu toplantı

T. Tk. Maleke, sözün altın olsun

İyiye kötü geçer

Gön gibi kamka eskir

Bozu buvrıl geçti

Hannan kara ozdı

Atadan ul ozdı

Anadan kız ozdı

Bul ne bolar Maleke

demiş. Han'ın bu söylediklerine Sırım cevap vermiş:

K. Tk. Köneden köne ozsa

Kününin onun jetkeni

Köndeyin kamka tozsa

Kartayıp onun bitkeni

Bozdan buvrıl ozsa

Ayagının onun jetkeni

Hannan kara ozsa

Han şirkinin kara halıktı tepkeni

Atadan ul ozsa erkindigi

Anadan kız ozsa şirkindigi

Bunları duyan Han yere bakmış ve:

K. Tk. Sırım jaksı biyim edi au

Sırım jaksı kudam edi

Katelespeytin adam bolmaydı goy

Katelik bizden bolgan goy

demiş. Tam bu sırada Sırım bir şey demek istemişti, fakat Sırım'dan önce Aldar Kadı davranmış, şöyle demiş:

K. Tk. Men bir sözdi aytayın

Sabırlık etip tındanız

Köterse ogan haliniz

Eki jaksı adassa

Kate kettin han iyem

Kate kettin degenge

Ayıp etpe sultanım

Aytkan mınav minimiz

Han'ı kara ⁹⁶geçti

Babayı oğlan geçti

Anneyi kız geçti

Bunun sonu ne olur Maleke

T. Tk. Eskiye eski geçerse

Zamanı demek gelmiştir

Gön gibi kamka eskidiyse

İhtiyarlık dönemi gelmiştir.

Bozu buvrıl geçtiyse

Ayağı hızlı demek ki

Han'ı kara geçtiyse

Han'ın halkını tekmelemesidir.

Babayı oğlan geçtiyse özgürlüğüdür

Anneyi kız geçtiyse güzelliğidir.

T. Tk. Sırım iyi kadım idi

Sırım iyi dünürüm idi

Yanlış yapmayan adam yoktur

Yanlışlık bizden olmuştur

T. Tk. Ben bir sözü söyleyim

Sabırla dinleyiniz

Kaldırırsa onu haliniz

İki iyi kaybolursa

Yanlış yaptın Han'ım

Yanlış yaptın dediğime

Ayıp etme sultanım

Söylediğimiz bu kusurumuz

⁹⁶ Halktan biri

İt jamanı kül korır
Er jamanı jer korır
Katın jamanı er korır
Bul sözdi aytkan
Burıngı ötken ketkender
Kim burın kaytsa aşuvdan
Süytip te adet etkender
Eki birdey asılım
Atadağı aşuvdı
Kara halık suraydı
Sarandık bugan etpender
Javgan kündeı ashılıp
Juvgan kirdeı basılıp
Tatuvlıkpen ötinder
demiş. Sırım şöyle devam etmiş:

K. Tk. Söz jetti

Aga agalıgın etti
Avelden kişi bolmasan ne etti
Doska etken nazdı
Men tastadım
demiş. Böylece ikisi burada barışmış.

Köpeğin kötüsü külü gözetler
Erkeğin kötüsü yeri gözetler
Kötü kadın erkeğini gözetler
Bu sözü söyleyen
Eskiden gelip geçenler
Kim önce dönerse öfkeden
Öyle de alışkanlık edenler
İki aynı asılım
Babadaki öfkeyi
Kara halk istiyor
Buna cimrilik yapmayın
Güneş gibi açılıp
Yıkanmış çamaşır gibi kuruyup
Barış içinde yaşayın

T. Tk. Söz yetti

Ağa ağalık etti
Önceden kibir davranmasaydın
Dostuma ettiğim nazı
Ben bıraktım

141.

Әбілқайырұлы Нұралы ханның ақылшы бес биі болыпты беріш руынан Алдар би, кердері руынан Қоныс би, алаша руынан Малай Кенесары би, байбақты руынан Үкі би және Датұлы Сырым би.

Нұралы хан билерін өзінше сынап, осы Сырым пайдаға шалынатын адам сияқты екен, бұнымен жақын болайын деп ойлап:

-Сырым досқа сәле айт, достықты арттырайын деп едім, сүйек аласып құда болайық-деп, Сырымға бір күні кісі жіберіпті. Бұны естігенде Сырым:

Тот баспас шын болатқа,
Әкесі хан ермейтін.

Қала берсе қара қазаққа,
Баласы Нұралы ермейтін...

Осыны ханға айтып бар дейді. Хан:

Тот баспас шын болаттың балдағы,
Екі жақсы бас қосса тынатұғын,
Боямалы алтын мен емес,
Күнге тисе оңатұғын,

осыны айт деп, әлгі кісіні Сырымға қайта жіберіпті.

Енді Сырым беріш Алдар биге барып, ханның айтқан сәлемін, өзінің ханға қайтарған жауабын, ханның қайта кісі жібергенде айтқан сөздерін түгел айтады. Сонда Алдар би аз ойланып:

Артқан жүгін тастаса,
Нар баласы өкпе арт.
Айтқан сөзін жұтса,
Хан баласына өкпе арт,-

деген бар еді, ендігісін өзің біл,-депті. Сонымен көп кешікпей хан Сырыммен құда болыпты. Келесі жаз шыққаннан соң қарашылармен қоңсы-қолаңдарымен көшіп, жылдағы ретінше өзінің көліне келіп қонса, өзінің елімен көп малдарымен көшіп келіп көлдің жағына Сырым да қонады.

Көп мал аз уақыттан соң жерді тоздырады, ханның ауылын малдың шаңы басып, берекесін кетіреді. Бір күні хан:

Көк шалғын кімдікі екен сұрап кел,-деп Сырымға кісі жібереді. Сонда Сырым:

Көк орай шалғын шөп те көп,
Көк шалғынға ие де көп,-

деп жауап қайтарыпты. Сонда хан:

-Қара халықпен құда болуым қате болды-ау, қадірімді білмейді-ау, шіркін,-депті.

Ханның бұл сөзін естиді де ханмен араз бола бастайды. Нұралы мен Сырымның араздығы күшейіп аралары ашылып бара жатқан соң,-Алдар би, Қоныс би, Малай Кенесары би, Үкі би төртеуі, «...Сырым дегеніне бір

жетуге жеткенімен хан тұқымын құрта алмайды, хан тұқымының қалғандары қара қазақты ауыр халге түсіреді...»-десіп өзара кеңеседі. Сол кезде Үкі бидің әкесінің өлгеніне жылы толуға айналған екен. Үкі би тұрып: -Мен әкеме ас беремін. Сол аста хан мен Сырымды келістіремін,-дейді. Билер мұны мақұл көріп өзара келіседі. Асқа шақыруды әр бидің өз ауылын өзіне тапсырып сауын айттырады.

Қоныс би қымызын малын алып басқа билер Қоныстан бұрын келіп отыр екен. Қоныс ауыл сыртына келіп:

-Менің бір тілегім бар, сол тілегімді берсе түсем, бермесе түспеймін,- дегенде, үйде отырған Алдар би:

-Түссін тілегін береміз,-депті.

Қоныс үйге түседі, амандасқаннан кейін Алдар би:

-Қоныс шырағым, сенің тілегің бізге белгілі ғой, бірақ, мына отырған халық та түсінсін, тілегіңді айт,-депті. Алдар би сол күнде тоқсан жасында екен дейді. Қоныс би:

Сарыекем жасынан зерек еді.

Ақылы асып туған терең еді.

Нұралы ханмен екеуін

Осы жиында келістіріп жіберу,

Мендеті менен еді,- дегенде,

Сырым бір сөз айтуға ыңғайланды. Бірақ Алдар би Сырымнан бұрын:

«Бердік, бар шырағым»,-депті. Қоныс:

-Жарайды, олай десендер ханды көндірсем ертең, көндіре алмасам бүгін келермін,-деп хан аулына қарай жүріп кетіпті. Қоныс келсе жұрттың: бәрі асқа кетіп қалып, хан өз төнірегiмен үйінде отыр екен. Алдынан кісі шығып Қонысты үйге түсіреді. Қоныс би ханның есігінің алдына отыра қалып:

Ассалаумағалайкум, ханым,

Қолдағы біздің барымыз.

Тарыққанда көңіл ашатын,

Асқар биік тауымыз,

Бір-екі ауыз сөзді шеше алмай,

Беттен кетіп келді-ау арымыз,-

дегенде, хан:

Қоныс биім жоғары шық, айтқан сөзінді шешерміз,-депті. Қоныс төрге шығып отырған соң хан:

-Ал, шеше алмай келген сөзінді айт,-депті. Қоныс

Тақсыр, жабы оза ма тағы оза ма?

Қара халықты тепкен хан оңа ма?

Аққу көлге қона ма,

Көл аққуға қона ма?-дегенде хан:

-Қоныс ай, мынауың көп сөз болды-ау,- депті. Қоныс:

-Реті келгенде олай айтпай бола ма,- Сонда хан:

Жабы озады, ол шаруаға мықты ғой,

Аққу көлге қонады ғой, жаны жоқ

Көл аққуға қайдан қонысын және

Көл аққудың өз мекені ғой,-депті.

Сонда Қоныс: Тақсыр-ай! Хан екі сөз айтар ма?

Хан жарлығы қайтарма?

Менің тауымды қайтарма.

Қарасы Үкі бидің болып жатыр,

Жиналып қазақ халқы толып жатыр.

Ішінде ай мен күндей сіз болмаған соң,

Достарың солып, дұшпаның күліп жатыр.

Қара халық көп еді.

Сен аққу едің,

Сен көлге қонасын,-депті.

Сонда хан:-Кемпір, не қыламыз,-деп,ханымына қарапты.

Кемпірі:-Мен қайдан білейін, бірақ төресін өзіңіз беріп те қойдыңыз ғой,- депті.Сонда хан:

-Бұл жиынға бармай болмас,бұл дүния-кімнен қалмаған дүния,талайдан қалып келе жатқан дүния,жиналыңыз барамыз,-депті.

Келесі күні хан Қоныспен еріп асқа келіпті. Ханның алдынан игі жақсылар шығып түсіріп алып,билері, адам-қаралары аяқ өре тұрып көріседі.Хан

көрісуді күтіп тұрса да, Сырым тұрып көрсіпепті. Хан төрге келіп отырады, бірақ аман-саудан артық сөз болмайды. Бұндай үндеспей қалушылықты Малай Кенесары бұзып, жан-жағына қаранып алып:

Шайтан залым ел емес,
Екі жақсы адасса,
Дұшпаны қылар келемеш.
Аспандағы айымыз,
Қолдығы біздің барымыз,
Тарыққанда көңіл ашатын,
Асқар биік тауымыз,
Хандікі болсын бұл кеңес,- дейді.

Сонда хан: -Малеке, сөзің алтын болсын,

Жақсыдан жаман озды,
Көңдейін қамқа тозды.
Боздан бурыл озды,
Ханнан қара озды,
Атадан ұл озды,
Анадан қыз озды,
Бұл не болар, Малеке,

-дегенде, оның жауабын мен берейін депті Сырым:

Көнеден көне озса,
Күнінің оның жеткені.
Көңдейін қамқа тозса,
Қартайып оның біткені.
Боздан бурыл озса,
Аяғының оның жеткені.
Ханнан қара озса,
Хан шіркіннің қара халықты тепкені.
Атадан ұл озса еркіндігі,
Анадан қыз озса шіркіндігі,-

дегенде хан төмен қарап:

Сырым жақсы биім еді-ау,

Сырым жақсы құдам еді-ау,
Қателеспейтін адам болмайды ғой,-дегенде, Сырымның
оқталған сөзін айттырмай,Алдар би басын көтеріп алып:

Мен бір сөзді айтайын,
Сабырлық етіп тыңдаңыз.
Көтерсе оған халіңіз,
Екі жақсы адасса,
Ашиды оған жанымыз.
Қате кеттің хан ием!
Қате кеттің дегенге
Айып етпе сұлтаным.
Айтқан мынау мәніміз,
Ит жаманы күл қорыр,
Ер жаманы жер қорыр,
Қатын жаманы ер қорыр
Бұл сөзді айтқан,
Бұрынғы өткен кеткендер,
Кім бұрын қайтса ашудан,
Сүйтіп те әдет еткендер.
Екі брдей асылым,
Атадағы ашуды,
Қара халық сұрайды,
Сарандық бұған етпендер,
Жауған күндей ашылып,
Жуған кірдей басылып,
Татулықпен өтіндер,-дегенде,

Сырым:Сөз жетті,

Аға ағалығын етті ,
Әуелден кіші болмасам не етті,
Досқа еткен назды,
Мен тастадым,-дейтін.

Сөйтіп,бір жарасып кеткен екен дейді.

142.

Nuralı Han'ın döneminde, Aday yurdunda hem kahraman hem kadı Atakozı adlı biri varmış. Atakozı uzun boylu, oldukça da zayıfmış. Günlerden bir gün Han askerleriyle, kadılarıyla Aday yurduna varmış. Han'ın karşısına Atakozı çıkmış. Han “Kim bu?” diye sormuş askerlerine. Askerleri Atakozı hakkında bilgi vermiş. Atakozı, Han'ın yanına gelmiş ve atından inip selam verdiğiğinde Han “Kırda Kazak, çukurda da Ruslarla mı savaşıyorsun? Bu yüzden mi bu kadar zayıfsın?” demiş. Atakozı, Han'a şu şekilde cevap vermiş:

K. Tk. Ken sabanın burışı

Kenestin barıp turgan turısı

Tisin marjan

Tükirigin mervert

Anadan artık tугan asıl han edin

Jurt aralay şıkkanındı estidim

El şetinen aldınnan şıgıp

Jüz köriseyin dep kelip em

Ras aytasız hanım

Men arık boldım

Ölendi jerde ögiz semiredi

Ölimde jerde molda semiredi

Karalısında katın semiredi

Kaygısız han semiredi

Men negıp semireyin

Toptan toray şaldırmaymın dep

Kazaktın bir tayın kapirge aldırmaymın dep. Kazak'ın bir tayını kafire vermeyim diye

Bir tünde toksan oylanamın

Togız oyanamın

Men sodan arık boldım

demiş.

T. Tk. Geniş kabın köşesi

Toplanmaya en uygun yerdir

Dişin mercan

Tükürüğün inci

Anneden özel doğmuş asil Han idin

Yurdu dolaşmaya çıktığını duydum

Senin karşına çıkıp

Yüzünüzü göreyim diye gelmişim

Gerçek söylüyorsunuz Han'ım

Ben zayıf oldum

Verimli yerde öküz şişmanlar

Ölümlü yerde iman şişmanlar

Karalı gününde kadın şişmanlar

Düşüncesiz Han şişmanlar

Ben niye şişmanlayayım

Kalabalıktan toray⁹⁷ kaptırmayım diye

Bir gecede doksan defa düşünüyorum

Dokuz defa kalkıyorum

Ben bu yüzden zayıf oldum

⁹⁷ Domuz yavrusu

142.

Нұралы ханның тұсында, тіл таңбалы Адай елінде, өзі батыр, өзі би Атақозы деген болған екен, ұзын бойлы, сіріңке арық кісі екен. Күндерде бір күн, хан нөкерлерімен, билерімен Адай ішіне барғанда, Атақозы ханның алдынан шығады. Хан бұл кім,деп сұраса, нөкерлері жөнін айтады. Атақозы ханға кеп, аттан түсіп сәлем бергенде, хан”қырда қазақ,ойда орысты қоймай жүрсең де, бойыңа ас жұқпаған”,-дейді.Сонда Атақозы ханға айтады:

Кең сабаның бұрышы,
Кеңестің барып тұрған тұрысы,
Тісің маржан,
Түкірігің мерует
Анайы артық туған асыл хан едің.
Жұрт аралай шыққанынды есітіп,
Ел шетінен алдыңнан шығып.
Жүз көрісейін деп келіп ем.

Рас айтасыз ханым:

Мен арық болдым.

«Өлеңді жерді өгіз семіреді,
Өлімді жерде молда семіреді,
Қаралысында қатын семіреді,

Қайғысыз хан»семіреді деген.

Мен неғып семірейін:

Топтан торай шалдырмаймын деп,
Қазақтың бір тайын кәуірге алдырмаймын деп
Бір түнде тоқсан ойланамын,
Тоғыз оянамын,
Мен содан арық болдым»-депті.

143. Sırım'ın Özbek Hanları ve Sultanlarıyla Buluştuğunda Söylediği Güzel Sözler

Sırım Hıva'nın Hanına gelmiş ve “Sizde üç işim var?” demiş. “İlk işim Karakalpak, Sart, Özbek, Kazak, Türkmen, Başkurt altımız bir olalım, Rus Çarına karşı çıkalım. Onu bastıralım. Sen bana asker, at ve yemek ver. İkinci işim; Çar beni yenerse ben sana doğru geleceğim. Bana yer ver. Kazaklarda Üç Cüz vardır. Aksarı Ulu Cüz, Beksarı Küçük Cüz, Janaris Orta Cüz. Bu Üç Cüz'ün oğlu bu yerde yılıkalarını beslemiş, Kökşetav yönüne gitmişlerdi. Benim burada o dönemden kalma yerim vardır. İşte benim o yerimi geri ver. Üçüncü işim ise; Sozak oğlu Karakalpak'ta benim bir payım var. Önceden bu payım büyük ev idi, şimdilerde ise ev ve hayvanlar payım oldu. İşte bu payımı Karakalpak geri versin.” demiş.

143. Сырымның өзбек жұрты хандары мен бектерімен кездескенде айтқан ұтымды мысқыл әжуа сөздері

Сырым Хиуаның ханына барып,

- Сізде үш қызметім - бар депті.

- Бірінші қызметім, қарақалпақ, сарт, өзбек, қазақ, түркпен, естек осы алатуымыз бірігіп Россия патшасына қарсы шығайық. Менен асса сені қоймайды. Осы бастан бетін қайырайық. Сен маған қол, ат, азық бер. Екінші жұмысым: патшадан жеңілсем бері көшем, қоныс бер. Жалпы қазақтың үш баласы: Ақсары-Ұлы жүз, Бексары-Кіші жүз, Жанарыс-Орта жүз. Осы Үш жүздің баласы бұл жерден жылқы бағып Көкшетауға шығып кеткенде, осы жерде қонысым қалды. Сол қонысымды бер. Үшінші, Созақ баласы Қарақалпақтан алып бер депті.

144.

Sırım, Ürgenış'in Hanı ile görüşmüş. Han, Sırım'ın şöhretini “Kazakların hem şeşeni hem kahramanı var.” diye duymuş. Han, Özbeklerin şeşeniyle Sırım'ı atıştırmayı düşünmüş. Özbek:

K. Tk. Sözdin anası ne

Suvdın anası ne

Joldın anası ne

T. Tk. Sözüң anası nedir

Suyun anası nedir

Yolun anası nedir,

demiş. Sırım:

K. Tk. Söz anası kulaktan	T. Tk. Söz anası kulaktan
Su anası bulaktan	Su anası pınardan
Jol anası tuyaktan	Yol anası toynaktan

demiş. Özbek:

K. Tk. Dav muradı ne	T. Tk. Dava muradı nedir
Savdager muradı ne	Tüccarın muradı nedir
Kız muradı ne	Kız muradı nedir
Jol muradı ne	Yol muradı nedir

demiş. Sırım:

K. Tk. Dav muradı bitu	T. Tk. Dava muradı uzlaşmadır
Savdager muradı utuv	Tüccar muradı kazanmaktır
Kız muradı ketüv	Kız muradı evlenmektir
Jol muradı jetüv	Yol muradı ulaşmaktır,

demiş. Özbek “Namaz kılarken etrafınıza çok bakınıyorsunuz, neden böyle yapıyorsunuz?” demiş. Sırım “Eğer siz de bakınmasaydınız benim bakındığımı nereden görürdünüz?” demiş. Özbek “Sizi iki ayaklı bir dilli insanoğlu yendi mi?” demiş. Sırım “Sırım’ın dediğini yapmayan, kendi bildiğini yapan adam Sırım’ı her gün yener.” demiş. Özbek “Siz bizim misafirimizsiniz. Misafir az oturur, çok eleştirir derler. Siz kendi memleketinize gittiğinizde bizi nasıl tanıtırınız?” demiş. Sırım “Yeri çorak, suyu acı, yerin kötüsü ordaymış, kadını şişman, kocası zayıf, yurdun kötüsü ordaymış diye anlatırım. Yalan söyleyecek halim yok ya.” demiş.

144.

Сырым Үргеніштің ханына барып жүре көріскен. Хан Сырымның атағын сырттан «Қазақтың өзі шешен, өзі батыр кісісі бар» деп естітеді екен. Хан өзбек шешені мен Сырымды айтыстырыпты:

Өзбек:

-«Сөздің анасы не?
Судың анасы не?
Жолдың анасы не?»

Сырым:

-« Сөз анасы құлақтан,
Су анасы бұлақтан,
Жол анасы тұяқтан!»

Өзбек:

-«Дау мұрады не?
Саудагер мұрады не,
Қыз мұрады не?
Жол мұрады не?»

Сырым:

-«Дау мұрады біту,
Саудагер мұрады ұту,
Қыз мұрады кету,
Жол мұрады жету».

Өзбек:

- Намазда жан жағыңызға қарай береді екенсіз, оныңыз не?

Сырым:

-Қарамасаңыз сіз менің қарағанымды қалай көрдіңіз?

Өзбек:

-Сізді екі аяқты, бір тілді адам баласы жеңді ме?

Сырым:

- Сырымның айтқанын тыңдамай, өз сөзін соға берген адам
Сырымды күнде жеңеді.

-«Қонақ аз отырып, көп сынайды» деген, сіз қонақсыз, өз еліңізге
барғанда біздің халықты қалай ел көрдім деп барасыз?

Сырым:

- Жері тақыр, суы ащы, жердің сұмы -сонда екен, қатыны семіз,
байы арық-елдің сұмы сонда екен» деп барамындағы, өтірік айтар дейсіз
бе?-депті.

Sırım barımtada⁹⁸ çaldırdıkları mallarına dava açmak için Hiva Hanına gelmiş. Küçük Cüz'ün ünlü kadıları; Koske Kadı, Kösev Kadı ve Malaysarı Kadı “Gitme, malı geri vermez. Sana zararı dokunur.” demişler. Kadıların bu dediklerini dinlemeyip yanına Davkara'nın oğlu Eskara'yı almış ve Konırat'a gitmiş. Konırat'ın Hanı ise “Malın bizde yoktur, olsaydı verirdik.” diye hep sözle oyalıyormuş. Bu zaman içerisinde Han, Sırım'a bir zalimlik yapmayı düşünüyormuş.

145.

Сырым елдің барымтада кеткен малын даулауға Хиуа хандығына бармақшы бопты. Кіші жүздің атақты билері Қоске би, Көсеу би, Малайсары би-«барма малды бермес, өзіңе бір қатер қылар»депті. Бұларға болмай қасына Дәуқараның баласы жас жігіт Есқара батырды ертіп Қоңырат барыпты.

Қоңыраттың ханы-«малың жоқ шығар, болса береміз» деген сөзбен жұбатып көп жүрген. Осы көп жүрген уақытта хан Сырымды қайткенде де не істен, не сөзден мұқтауға өрекет жасай беріпті.

146.

Han kalabalıkla beraber camide namaz kılmak için Sırım'ı da davet etmiş. Sırım'ın yoluna ineğin tezeğini bıraktırmış. Sırım farkında olmadan tezeğe basmış ve eve girmiş. Han “Misafirim, ayağında tezek var.” demiş. Sırım “Hiva ve Buhara'yı şeriatın tanıtıldığı yer olarak bilirdim, tezeğin basıldığı yermiş.” demiş.

Sırım namazın duasını elini yeninden çıkarmadan yapmış. Bunu gören Han “Kazak misafir, yeninizle nasıl dua ettiniz? Bu şeriat kurallarına uymaz.” dediğinde Sırım “Yedi kat gökten geçen Allah'ın kudreti, benim kumaş yenimden geçmezse ne çare.” demiş.

Han bir ara gene büyük bir düğün yapmak için hazırlık yapmış, bu sırada da Sırım'a “Kazakların “as-mas”, “at- mat”, “jigit-migit” denilen sözleri vardır. Bu sözlerin anlamı ne?” diye sormuş. Sırım “Sorunuzun cevabını düğün bittikten sonra vereyim.” demiş.

⁹⁸ Düşmanlık sebebiyle birbirinin malını alıkoymak, gasp

Eskara “Tarlanım ⁹⁹ iki geyik kovaladığında bir tanesini yakalayıp eğere bağlar, diğerini de kovalayıp yakalar. Eğer bunu yarışa katarsanız atın yarışacak mesafesi uzun olsun, uzağa koşsun.” demiş. At yarışı uzaktan başlamış ve tarlan birinci gelmiş. At yarışından sonra pehlivanlar ortaya çıkmış, güreşmişler. Sırım Eskara’ya “Gücün nasıl? Daha önce güreştin mi?” demiş. Eskara “Üç senelik kurumuş kızılıcak ağacını sıkıldığımda yağı damlardı, şimdi isterseniz güreşeyim.” demiş. Hanın pehlivanını Eskara kemerinden çekmiş ve pehlivan yere çöküvermiş. Düğünün oyunları bitip yemekler yenilirken Sırım, Han’a “Sorularınızın cevabını vereyim eğer izniniz olursa.” demiş.

Sırım sorulara şu şekilde cevap vermiş: “Kazaklar düğün yaptığında koyun keserler ve kuyruk ikram ederler ya da yıldı keser kazı ikram ederler. İçecek olarak da kımız verirler. İşte bunlara “as” deriz. Sizin ikram ettiğiniz tabaktaki yiyeceklere, su yerine verdiğiniz çaya “mas” deriz. Yıldıları yarıştıran birinci gelen ata “at” deriz, sonradan tezek toplayıp gelen ata da “mat” deriz. Güreşi kazanan pehlivana “jıgıt”, yerde kalan pehlivana ise “migit” deriz. Kazakların “as-mas”, “jıgıt- migit”, “at-mat” dedikleri budur.”

Bundan sonra Han, Sırım ve Eskara’yı öldürmek için plan yapmış. Sırım, Hiva’ya yola çıkarken Malaysarı Kadı bu memleketin durumunu, sırrını anlatmış ve “Asla ev sahibinden önce yemeye ve içmeye başlama.” demişti. Fakat Sırım söylenen bu sözü aklında tutmamıştı. Sırım ve Eskara ikisi bir köye rastlamışlar ve karşılarında bir kadın çıkmış. Kadın “Dudağın bozarmış, damağın kurumuştur. Bu suyu iç.” demiş. Eskara “Sırım, Malaysarı size içmeyin demişti, içmeyiniz.” demiş. Sırım “Annem yaşındaki kadın kandırmıyordur.” diye düşünmüş ve suyu içmiş. Sırım bu zehirli suyu içerek ölmüş. Sırım’a zehirli suyu ikram etmek için Han kadını özel olarak ayarlamış.

146.

Бір жиында көппен бірге мешіт намазына хан Сырымда да шақырыпты. Үйге кіргенде Сырымның жолына сиырдың жас жапасын тастапты. Сырым

⁹⁹ Hızlı koşan ata verilen isim

жапаны абайламай басып үйге кіріп келгенде, хан: «қонақ аяғында нәжес бар екен» дейді.

Сырым:-«Хиуа, Бухар, шариғаттың ашылған жері екен десек, боқтың басылған жері екен ғой!»-депті.

Намаздың батасы Сырым қолын жеңінен шығармай істепті. Сонда хан: «Қазақ қонақ! Жеңіңізбен бата еткеніңіз қалай? Ол шариғатқа келмейтін нәрсе емес пе?»-дегенде.

Сырым: «Жеті қат көктен өтіп тұрған құдайдың рахметі, менің шүберек жеңімнен өтпесе амалым қанша!»-депті.

Хан тағы да бір үлкен жиын той жасайын деп жатып, Сырымға,-қазақтың «ас-мас», « ат-мат», « жігіт-мігіт» деген сөздері бар, сол не деген сөз?-деп сұрайды.

Сыры-« сұрауыңызды мына тойдан қайтқан соң шешіп берейін»- дейді. Есқара- «қайдан білейін, тарланым екі киік қуғанда, біреуін бөктеріп, біреуін қуып соғатын. Мұны қоссаңыз ат қосатын жерді алыстан сұраңыз, ұзаққа шабатын». депті.

Бәйге алыстан жіберіліп, тарлан бәйгенің алдында келіпті.

Бәйгеден кейін балуан шығарғанда Сырым Есқараға:

Күшің қалай?-дейді. Күресіп көріп пе едің?-депті.

Есқара – үш жылғы қу тобылғыны бұрағанымда майы таматын еді, күресіп қарайын- депті.

Ханның палуанын Есқара белбеуінен ырғып-ырғып тартқанда палуан отыра қалыпты.

Тойдың ойынқызығы бітіп, табақ тартылғанда Сырым ханға сұрауыңыздың шешуін айтуға лұқсат етіңіз- депті.Лұқсат етілген соң.

Сырым –біздің қазақ той жасағанда қой сойып-құйрық жылқы сойып-қазы тартады, Сусынға қымыз береді , мұны қазақ ас» –дейді сіздің тастабаққа салып тартқан жемісіңізді , сусынға берген шайыңызды – «мас»-дейді. Жылқыны сынайтын ұлы бәйгеден шауып озған атты-«ат»-дейді; кейін тезек теріп қалған атты –«мат»-дейді. Алқа топтан палуанға шыққанда тұрып жыққанды қазақ –«жігіт»-дейді, жер қуып жығылғанды –қазақ «мігіт»

-дейді,-депті. Қазақтың «ас-мас», «ат-мат», «жігіт-мігіт» дейтіні осы еді, хан!-депті.

Содан кейін Хиуа ханы «Сырым мен Есқара адамның қызылқайын желі мен сырттаны екен. Бұл екеуінің ел шабу қолынан келеді екен»- деп қалай да өлтіруді ойлапты.

Хиуаға кетерде Малайсары бидің ол елдің сырын, жайын суреттей келіп Сырымға айтқан көп ақылының бірі:

- «Асын үй иесі өзі бастамай , сен ішпе!» деген екен. Сырым бұл ақылды бұл жерде алмай кетіпті.

Сырым, Есқара екеуі ыссыда келе жатып бір ауылдың үстіне келгенде , бір кемпір –Ерні бозарып , таңдайың кеуіп келе жатыр екен балам , мына сусынды іше ғой- деп ұсынғанда:

Есқара- «Сыреке Малайсарының ақылы қайда , ішпеңіз!»-деп айтқанда болмай.

- «Осы шешем алдап тұрған болар»-деп ішіп жіберіпті. Ішкені у араласқан қымыз екен. Сырым содан өліп, Кемпір ханның әдейі Сырымның жолына жіберген жендеті екен.

147.

Günlerden bir gün komşu Özbeklerde büyük düğün hazırlığı başlamış. Bu düğüne davet için Kazaklara özel elçi gönderilmiş. Kazakların Üç Cüz'ünün büyükleri bir araya gelmiş, kendi aralarında danışmışlar ve Üç Cüz'den dokuz kadı seçmişler. Bu dokuz kadı'nın yanına ayrıca güreşçiler, iyi atlar seçilmiş. Dokuz kadının içinde o dönemlerde ismi tanınmış, şeşen, kahraman Sırım da varmış. Güreşçilerin içinde ise Kazakların ünlü güreşçisi Balvan Şolak'ın dedesi güreşçi Aksak da varmış. İyi koşan atların içinde ise dış görünüşü sevimsiz, küçük kulan gibi ama çok hızlı koşan bir at varmış. Böylece Özbeklerin beklediği misafirler hazırlanmış. Bir tepenin başına yerleşen Kazaklar kendi otağlarını kurmuş, yerleşmiş. Artık düğün başlamış.

İlk gün yemek ikram edilmiş. Bu sırada evde oturan Sırım dışarıda gülen Özbeklerin sesini duymuş. Özbekler Kazakların at yarışı için getirdiği ata gülüyorlarmış. Sırım bu durum karşısında sessiz kalmış. Tam bu sırada yemekler

gelmiş. Aş dedikleri şey kurutulmuş çeşitli meyveler ve üç tabağa konulmuş pilavmış. Sofraya bir oturduklarında bir koyunu yiyen kadı'lar için bu yemek ne ki? Getirdikleri pilav sadece üç kadı'nın karnını doyurmuş. Ertesi gün at yarışı başlamış. Atlar koşmaya başlayınca ortaya güreşçiler çıkmış. Ortaya güreşçi Aksak çıktığında Özbekler onunla alay etmiş, gülmüşler. Onunla güreşmek için ortaya biri çıkmış. Alay ettikleri için sinirlenen Aksak, Özbek güreşçiyi yukarıya kaldırmış ve yere attığında Özbek güreşçinin eli kırılmış. Ortaya çıkan diğer güreşçileri de yenen Aksak böylece ödülü kazanmış. Güreş yarışı bittikten sonra herkes kimin atı birinci gelir diye merakla beklerken uzaktan bir toz görünmüş. O toz Kazakların at yarışı için getirdikleri kulan gibi küçük sevimsiz görünen atmış. Aynı anda iki ödülü kazanan Kazaklar akşam kendi otağlarına gitmişler. Sırım bu sırada Özbeklerin birine “Bizi tanrı misafiri gibi ağırladınız. Çok teşekkür ederiz. İyiliğe iyilik olarak biz de sizleri kendi otağımızda ağırlamak isteriz. Bizim memleketten getirdiğimiz yemeklerimiz var (sıbaga), sizler de buyurun. Ayrıca ben bir bulmaca soracağım, onun cevabını bize gelince söylersiniz.” demiş.

Özbekler “Söyle, söyle bulmacanı.” demişler. Sırım “Öyleyse at-mat nedir? Jigit- migit nedir? As- mas nedir?” demiş. Ertesi gün Kazaklar misafir ağırlamak için hazırlanmaya başlamışlar. Sırım gelecek misafirlerin sayısına göre iki kişiye bir koyun kesmeyi emretmiş. Öğleye doğru misafirler gelmiş. Gelen misafirleri ayrı ayrı otağlarda ağırlamış ve iki kişiye bir koyundan yemekler hazırlanmış. Daha önce böylesine çok et yemeyen Özbekler fazla yememiş. Yemekten sonra sofraya kımız gelmiş. Kımız içmeden önce Sırım önceki gün sorduğu bulmacının cevabını istemiş. Misafirler bulmacanın cevabını bilemediklerini söylemiş. Sırım yerinden kalkmış ve şöyle demiş “Hey misafirler, cevabını bulamadıysanız kendim söyleyeyim. Benim at – mat dediğim şeydu: At işte bizim küçük kulan gibi attır. Dün sizler dış görünüşüne bakmış ve gülmüştünüz. Hâlbuki o sizlerin en hızlı koşan atınızdan bile hızlı koştu. “Mat” sizlerin atınızdır. “Jigit-migit” dediğim ise “jigit” bizim Aksak güreşçidir. Ayağı aksak olsa da ortaya çıktı, sizlerin sağlam dediğiniz güreşçileri bile yendi. “Migit” ise Aksak güreşçiyle alay edip kaybeden güreşçilerinizdir. “As-mas” dediğimde ise “as” bizim astır. Bizim gönülden ortaya koyduğumuz yemeği sizler bitiremediniz. “Mas” dediğimiz ise sizlerin pilavlarınızdır. Dün dokuz kadıya ısmarladığınız yemek bizim üç kadımıza anca yetti. Diğerleri ise yemeği ne gördü ne

de tattı.” demiş. Hem sözde hem de yarıştı kaybeden Özbekler kendi saraylarına gelmiş ve danışmışlar. Aralarından bir bey çıkmış ve şöyle bir çözüm sunmuş: “Onları küfürle yeneceğiz. Küfürbaz birini bulun.” Böylece onlar küfürbaz birini bulmuş ve Kazakların arasına yollamışlar. Küfürbaz, Sırım’a “Sana küfretmeye (Öz. Tk: boktaşkalı keldim) geldim.” demiş. Küfürbaz sabahtan akşama kadar “Kalandı... kızını.....” diye tekrarlayıp durmuş. Artık akşam olmuş. Sırım “Tamam mı? Bitti mi? Eğer tamamsa benim küfürlerimi yarın dinlersin.” diye kımızını içmiş, yatmış. Ertesi gün Sırım adamı çağırmış ve küfürbaza dinle demiş “ Buhara’nın kubbelerindeki gök bayrağı....., Kazanda pişmekte olan pilavını....., Han’ın tahtını..... İmamın sarığını..... Buhara’nın bahçesini....., Şeyhlerin ayakkabısı.....” ve bu arada küfürbaza “Arkana dön.” demiş. Arkasını döndüğünde “Arkana..... Şimdi de bana bak.” demiş ve “Yüzünü.....Şimdi git, bu söylediklerimin hepsini ilet.” demiş.

Küfürbaz kendi beyine gelmiş, Sırım’ın bütün küfürlerini iletmiş. Bunu duyan Özbeklerin beyi Buhara’nın kubbesindeki bütün bayrakları toplatmış, yerine başka bayrak astırmış. Kazanlarda pişmekte olan pilavları döktürmüş, kazanı yıkattırmış, tekrardan pilav yaptırmış. İmamların, şeyhlerin süslü sarık ve ayakkabılarını toplamış, yakmış ve başka sarık ve ayakkabı giymelerini emretmiş.

Düğün bitmiş, artık herkes toplanmaya başlamış. Kazaklar da otağlarını toplayıp yola hazırlanmış. O sırada Özbek beyinden bir elçi gelip Sırım’ı çağırmış. Sırım beyin sarayına geldiğinde tam saray girişindeki pisliği görmüş ve ona ayağıyla basmış, öylece eve girmiş. Bu, Özbeklerin Sırım’la alay etmek için hazırladığı bir tuzakmış. Bunu anlayan Sırım saraya girer girmez ayağındaki çizmeyi iki köşeye silkeleyerek çıkarmış ve atmış. “Ben Buhara’yı güzelliği taşımış bir yer diye düşünüyordum, meğer pisliği taşımış bir yermiş.” diye saraydakilere seslenmiş.

147.

Бірде көршілес өзбек жұртында үлкен жиын болып, сол жиынға қазақтарды шақыра шабарман келсе керек. Қазақтың үш жүзінің үлкендері жиналып, ақылдасып, үш жүзден тоғыз би шығарыпты. Сонымен қатар үш жүздің кейбір жүйрігін , палуан жігіттерін жинапты. Әлгі тоғыз бидің ішінде сол кезде аты шыққан , сөзге шешен

батыр Сырым да болыпты. Ал палуандардың ішінде Балуан Шолақтың атасы Асқақ балуан болып, жүйріктердің ішінде Орданың құмында кездесетін аққұланға шатыс сырт тұлғасы өте ажарсыз, жүйрік болыпты. Сөйтіп, өзбектердің күткен қонақтары да жиналады.

Бір қырдың басына келіп қазақтар да қостарын тігіпті. Сөйтіп жиын басталады.

Бірінші ас берілді.Өздерін түсірген қонақ үйде Сырым тыста әлденеге күлген өзбектердің күлкісін естиді, құлағын салып тыңдаса, өзбектер белдеуде байлаулы тұрған әлгі құлан тектес жүйрікті әжуалап күліп тұр екен. Сұңғыла сырым ештеме демей, ішіне түйіп отыра береді. Ас келеді. Ас дегенде, түрлі кепкен жемістер мен палау болса керек. Бір жегенде бір қойдың етін жейтін билерге не болсын, әлгі палау тек үш бидің жұғынына жұқ болыпты. Келесі күні ат бәйгесі басталды. Аттар кеткеннен кейін балуандар сайысқа ортаға шығады. Ортаға шыққан Асқақ болуанды көргенде өзбек балуандары оны қорсынып күліпті. Сөйтіп, ақыры біреуі белдесуге шығады. Жаңағы балуандардың кемсіткеніне ызаланып, шыққан өзбек балуанын жығып, бас жүлдеге ие болады. Балуандар сайысы бітіп, жұрт енді кеткен жүйріктерді күтіп тұрса, алыстан бір шаң көрінеді. Сөйтсе, әлгі шаң қазақтар қосқан жүйріктің шаңы екен. Екі бірдей жүлдеге ие болған қазақтар кеш түсе өздерінің қосына жиналады. Сол кезде Сырым тұрып өзбектің бегіне:

- «Бізді құдайы қонақтай қарсы алдыңыздар, рахмет. Сыйға сый демекші, енді сіздер келіңіздер біздің қосқа. Біздің алып келген сыбағаларымыздан дәм тартыңыз және мен бір жұмбақ жасырам соның шешуін таба келіңдер,- дейді. Шығарып салушылар:

-Айтың, айтың жұмбағынды-деп жамыраса кетеді. Сонда Сырым:

-Ендеше «ат –мат» деген не? «Жігіт-мігіт» деген не? «Ас-мас» деген не? -деп жөндеп жібереді. Ертеңіне қазақтар қонақ күтудің қамына кірседі. Сырым жігіттердің санына қарап екі кісіге бір қойдан союды талап етеді. Түс кезінде қонақтар келеді. Келген қонақтарды үй-үйге бөліп отырғызып, қонақасыға екі кісіге бір табақтан, яғни екі кісіге бір қойдан табақ тартыпты. Бұрын мұндай көп етті жемеген өзбек жамағайындар, етті шұқып

жеп, тауыса алмаса керек. Ет желініп , қымыз ішілер кек келгенде, Сырым батыр кешегі жасырған жұмбақтың жауабын сұрайды. Қонақтар шешуін таба алмаған соң , Сырым тұрып: Уа, қонақтар, шешуін таппаған екенсіздер, ендеше өзім айтайын. Менің «ат-мат» дегенді атым-мына біздің құлан тектес атымыз болады. Кеше сендер сырттан көріп күлдіңдер , ал ол сендердің керемет жүйріктеріңіздің алдынан келді. Сонда «мат» деген сендердің жүйріктеріңіз болды ғой. Енді «жігіт-мігіт» , дегендегі жігітім-біздің Ақсақ балуанымыз. «Мігіт» дегеніміз- Ақсақ балуанды кемсітіп, қорсынған сіздің балуандарыңыз. Ал, «ас» дегендегі «ас»- біздің асымыз болады біздің ақ көңілмен жайған дастырханымыздағы асты тауыса алмадыңыздар. «Мас» дегеніміз- сіздердің палауларыңыз болса керек. Тоғыз биге тартқан палау үш биге жұғым болмады, ал қалғандары көздері көріп, қолдары ұстамады», -депті.

Сөзбен істен жеңілген өзбектер өз ордаларына келіп ақылдасады. Сол кезде жиналған бектердің біреуі:

- Оларды боқтағыш керек , боқтампаз табыңдар, -дейді. Сөйтіп олар бір керемет боқтампаз деген кісілерін қазақтардың қосына жіберіпті. Әлгі боқтампаз келе Сырымға: «Боқташқалы келдім» , -депті.

- Боқташқалы келсең, құлағым сенде , ал баста- дейді. Әлгі боқтампаз азаннан кара кешке дейін :

- Кәлланды...қызыңды....-деп отырып алады. Әбден кеш түскенде Сырым:

- Болдың ба? Болсаң , менің боқтығымды ертең естірсің , - деп қымызын ішіп алып жата кетеді. Ертеңіне Сырым боқтампазды шақырып алып:

- Ал, боқтампазым, тыңда, -дейді. -Бұхараның күмбезіндегі көк жалауыңды..., қазанда пісіп жатқан палауыңды..., ханыңның тағын..., Бұхараның бағын..., молданың сәлдесін..., ишандардың кебісін..., -деп алып боқтампазға:

- Әрі кара, - дейді, әрі қарағанды артыңды..., бері кара-деп бетінді..., бар осының бәрін жеткіз, - депті.

Боқтампаз өзінің бегіне келіп, Сырымның айтқанының бәрін жеткізеді. Осының бәрін естіген өзбек бегі Бұхараның күмбездеріндегі жалауларды

өртетіп, орнына басқа жалаулар ілдіреді. Бүкіл елдегі пісіріліп жатқан палауларды төктіріп, қазандарын жудырып қайта пісіруді, молда мен ишандардың сәлде кебістерін жинап өртеп, басқа сәлде салып, басқа кебіс тіктіріп киюді бұйырады.

Той аяқталып, жұрт жинала бастайды. Қазақтар да киіз үйлерін бұзып, жолға шықпақшы болады. Сол кезде өзбек бегінен Сырым батырды шақыра шабарман келеді. Сырым батыр бектің сарайына келсе, кірер жерде жатқан нәжістерді көреді де, оны басып ішке енеді. Бұл өзбектердің әдейі сырымды келек ету үшін істегені екен. Осының бәрін сезген Сырым сарайға кіре аяғындағы етігін екі бұрышқа сілке шешіп лақтырып:

-Мен Бұхарды сәулеті асқан жер ме десем, боқтық тасқан жер екен ғой, - десе керек.

148.

Eskiden Jayık boyunca iç kısımlarında Küçük Cüz'ün Tana, Tabın gibi boyları oturmuş. Türkmen hanı bu toprakları kendi yönetimi altına almak için hep bir bahane arıyormuş. Bu amaçla günlerden bir gün Yayık boyunca iç kısmındaki Jetiru Tübek boyuna şöyle bir şart koştı: “Sizin taylarınızın kişneme sesinden bizim kısraklar düşük yapıyor. Bunun için de Tübek boyunca şairleri, yırıları, kahramanları, aksakal ve kadıları karşıma çıksın, cevap versinler.” demiş.

Tübek yurdunun aksakal ve kadıları kendi aralarında danışmışlar. “Bu Türkmen Hanı bizimle düşman olmak istiyor. Bizim ona karşı duracak gücümüz yoktur. Bizi kendi yönetimi altına almak isterse kabullenmekten başka çaremiz yoktur.” diye karar almışlar. Bu toplantıda genç Sırım da varmış. Aksakalların kararını duymuş ve dayanamayıp yerinden kalkmış ve şöyle demiş “Aksakallar, sizlerin bu kararınız son karar mı? Ben Türkmen Hanına gidip cevap vermek istiyorum. Fakat benim bir isteğim var.” Aksakallar Sırım’ı çocuk olarak görseler bile onun isteğine kulak vermişler. Sırım’ın isteği şöyleymiş: “Bana bir tane çok bağırان nar, bir tane de çolak tüfek, sonra da dokuz, on tane keçi veriniz.” Toplanan halk Sırım’ın dileğini yerine getirmiş. Sırım böylece yanına bir yardımcı olarak Türkmen Hanına gitmiş. Birkaç gün sonra Türkmen Hanının kalesine gelmiş. Şehrin köpekleri Sırım’ın önüne havlayarak çıkmış. Sırım onları elindeki tüfekle öldürmüş.

Bunu gören köpeklerin sahibi Sırım'ı dövercesine bağırması. Sırım "Benim bu yaptığının cezasını Han versin. Beni Han'a götür." demiş. Böylece onlar Han'ın sarayına gelmişler. Han bunları içeriye almış, "Bu köpekleri neden öldürdün?" demiş. Sırım "Han, ben Tübek yurdundan sizin sorularınıza cevap vermek için geldim." demiş. Han "Bu sorulara cevap vermek için ben seni çağırmadım. Aksakal ve kadılarınız gelsin, cevap versin." demiş. Sırım "Efendim, şarkıcı, yırcı ararsan benim kara devem var, sürekli bağırır. Aksakal, kadı ararsan sakalı yere kadar keçilerim var." demiş. Han "Köpekleri niye öldürdün?" demiş. Sırım "Efendim, Tübek yurdundan koyununa kurt saldırdığında köpeklerin bir tanesi bile yardıma gelmez. Kulaklarının saçakları sarkık sarkık ortalıkta dolaşırlar. Bu yüzden onları öldürdüm." demiş. Bunu duyan Han kızmış ve "Yavrum, Tübek boyunun koyunlarına kurt saldırdığını bu köpekler nereden bilsin?" demiş. Sırım da "Efendim, bu sözünüzü unutmayınız. Tübek boyunun taylarının sesini sizin kısıraklar nereden duymuş?" diye karşı cevap vermiş. Bu söz karşısında Han yenilmiş ve şartından vazgeçmiş. Sırım'ı misafir etmiş, ata bindirmiş ve kaftan giydirmiş.

148.

Ертеректе Жайықтың ішкі бетін Кіші жүздің Жетіруының тама, табын секілді рулары жайлаған екен. Түрікмен хандығы сол жерлерді өзіне қосып алмақ ниетпен қазақтардан бойлай ілік іздеумен жүретін болса керек. Осы мақсатпен ол бір күні Жайықтың ішкі бетіндегі Жетіру –Түбек еліне шарт қояды. Ол: «Түбек елінің жабағысының кісінеген даусын естіп, билерім құлын тастап жатыр. Осыған түбек елі өзінің ақын-жыршы, батыр-шора, ақсақал билерін алып келіп, менің алдымда жауап берсін», - дейді.

Түбек елінің ақсақал-билері жиылып, ақылдаса келе, «Бұл Түркмен ханы бізге, сірә, жаулық іздеді. Бұған қарсыласа алмаспыз. Бізді өзімен қосып аламыз десе, көнеміз дағы», - дейді. Осы кеңесте жас бала Сырым да қатысып отыр екен. Ол, ақсақалдар жаңағыдай ұйғарымға келген соң, шыдай алмай орынан тұрып, былай дейді:

Ал, ақсақалдар, сіздер осылай ұйғардыңыз ғой. Бірақ мен осы Түркімен ханына барып жауап беріп қайтқым келіп отыр. Алайда, бір айтар

тілегім бар, - дейді. Ақсақалдар мұны қанша баласынса да тілегін тыңдайды. Сонда Сырым:

Маған бір бақырауық нар, бір шолақ қара мылтық, сосын 9-10-ға келген серке беріңдер,-дейді. Жұрт оның тілегін орындайды. Сырым осылайша қасына бір қосшы алып, Түркімен хандығына жүріп кетеді. Біраз күн өтіп, Түркімен ханының қамалына да жетеді. Шаһардың керемет төбет иттері шабалаңдап, Сырымның алдынан шығады. Сырым оны шетінен атып өлтіре береді. Оны көрген иттердің иесі Сырымды сабарға дейін барады. Сонда ол:

-Менің бұл ісіме төрелікті хан берсін, ханның алдына жүріңдер,- дейді. Сөйтіп, сырым қақпаға келіп, хабарласып, ханға кіреді. Ханмен сөйлесіп отырғанда, хан:

- Мына иттерді неге аттың?-дейді.

- Хан, мен Түбек елінен келдім. Сіздің қойған шартыңызға жауап бергелі келдім,- дейді Сырым.

- Жоқ, жауап беруге сені шақырған жоқпын, ақсақал билеріңді шақырдым. Сен әуелі менің жаңағы сұрағыма жауап бер, - дейді.

- Тақсыр, хан! Әнші-жыршы десең, қара түйем бар, үзбей бақыратын.

Ақсақал- би десең, сақалы жерге тиген серкем бар, - дейді.

- Ал иттерді неге аттың?

- Тақсыр, Түбек елінің қойып қасқыр қырып жатқанда, біреуі бармайды, құлақтарының шашағы жалбырап жүреді де қояды, соған ренжіп аттым,-дейді. Сонда хан ренжіп:

- Шырағым-ау, Түбек елінің қойын қасқыр қырып жатқанын мұндағы иттер қайдан біледі?-дейді.

- Тақсыр, осы сөзіңізді ұмытпаңыз. Түбек елінің жабағысының даусын сіздің биелер қайдан естиді? –депті Сырым.

Сөйтіп, хан сөзден ұтылып, шартынан қайтады. Сырымды қонақ етіп, ат мінгізіп, шапан жауып, шығарып салады.

149. Sırım'ın Kızlarla Atışma Yapması ve Kaybetmesi

Günlerden bir gün Sırım yolculuğa çıkmış. Yolculuk sırasında bir eve gelmiş. Kazak geleneğine göre gelen misafire çay hazırlamak ve çay ikram etmek kız ve gelinlerin görevidir. Bu gelenek gereği çayı hazırlayan evin kızı gelen misafirin karşısına birkaç kez çıkmış. Misafir az oturur, çok sınar diye bir söz vardır. Sırım kızı beğenmiş fakat kız biraz kibirli duruyormuş. O sırada Sırım evin içine bakar gibi yapmış ve “Bu ev kusursuzmuş fakat şanıragı¹⁰⁰ biraz eğikmiş.” demiş. Sırım'ın ne demek istediğini hemen anlayan kız “Şanıragı eğik olsa bile dumanı düz çıkar efendim.” diye akıllıca cevap vermiş.

149. Сырымның қыз-қырғындармен әжуасы-ұтымы мен ұтылуы

Бірде Сырым жолаушылап келе жатып, бір үйге түседі. Қазақ әдетінде қонаққа шай жасау, шай құю қамын қыз келіншектер атқарады. Осы әдет бойынша шай жасау қамында жүрген осы үйдің бойжеткені қонақтарға бір-екі көрініп кетеді, «Қонақ аз отырып, көп сынайды,» дегендей, - қыз Сырымға ұнап қалғанмен тәкаппарлау көрінеді. Сонда Сырым үй ішіне қараған болып:

- Мына үйдің мінсізін-ай, бірақ шаңырағы шалқақтау екен, - дей салады, ештеңе ойланбастан. Бұл тұспалды сөздің мәнісінен түсіне қалған қыз:

- Шаңырағы шалқақтау болғанымен түтіні түзу шығады, Мырза! – деп, Сырымның тұспалдап айтқан жұмбақты әзіліне тапқыр қыз жауап қайтарған екен.

150.

Sırım bir yolculuk sırasında çok susamış. Bir eve gelmiş ve içecek bir şeyler içmiş ve “Bir kap içecek bir insana bedeldir.” demiş. Bunun üzerine evin sahibi genç kadın “Hayır efendim, iki insana bedeldir. Bu içecek olmasaydı susuzluktan siz ölürdünüz, utançtan ben ölürdüm.” diye cevap vermiş. Sırım bu söz karşısında çok memnun kalmış.

¹⁰⁰ Отағın en üst noktası, kubbesini oluşturan yuvarlak

150.

Сырым тағы бірде жолаушылап келе жатып қатты шөлдесе керек.

Түскен үйдің берген сусынын ішіп алып:

- Бір аяқ сусын бір адамның құны екен ғой, - деген екен.

Сонда үй иесі келіншек:

- Жоқ мырза! Екі адамның құны. Бұл сусын болмаса, шөлден сіз өлер едіңіз, ұяттан мен де өлер едім,-деп жауап қайтарғанда Сырым оған разы болады.

151

Сырым iki arkadaşıyla Kösey Kadı'nın evinde misafir olmuş. Kadı o sırada evinde yokmuş. Sıрым soğuk algınlığından dolayı rahatsızlanmış ve evde dinlenmiş. Arkadaşları ise atlarını ve eşyalarını gözetlemek için dışarıda kalmış. Sıрым'a yatak hazırlamakta olan kız:

K. Tk. Mırza bir jıgıt bar tek jatadı **T. Tk.** Efendim, bir yiğit vardır boş yatar

Onday jigit jiye kelip jatadı Öylesi sık gelir, yatar

Bir jigit bar birdeme dep jatadı Bir yiğit var, bir şeyleri anlatır yatar

Barlık sıyn bir ak ret jep jatadı Bütün payını bir kerede yer yatar

demiş. Sıрым:

K. Tk. Bügingi kalavındı al **T. Tk.** Bugün ne istiyorsan onu al

Keleside sözinde kal Bir sonrakinde ise sözünde kal

demiş, arkasını dönmüş, yatmış. Ertesi gün Sıрым giderken Kadı'nın kızı evinize götürün diye özel hediyeler hazırlamış ve Sıрым'a babamın hediyesi diye at ve kaftan giydirmiş. Sıрым “Güzel kız kardeşim.” diye verilen hediyeleri kabul etmemiş, teşekkür etmiş ve “Bana börk için tepelik¹⁰¹, yengene de kaftan için önir¹⁰²lik yeter.” demiş.

¹⁰¹ Burada börkün tepe kısmında kullanılan kumaştan söz edilmektedir.

¹⁰² Elbisenin ön tarafı.

151.

Сырым екі жолдасымен Көсеу бидің үйіне қоныпты. Би үйінде жоқ екен. Сырым суық тиіп жүр еді, деп үйге жатыпты да, жолдастары ат – көлік күзетіп сыртқа жатыпты. Сырымға төсек салып жүрген бидің қызы:

Мырза, бір жігіт бар тек жатады,
Ондай жігіт жиі кеп жатады.
Бір жігіт бар-бірдеме деп жатады,
Барлықсыйын-бір-ақ рет жеп жатады, - депті.

Сонда Сырым:

Бүгінгі қалауынды ал,
Келесінде сөзінде қал,-

деп, теріс қарап жатып қалған екен.

Ертесіне Сырым жөнелер алдында бидің қызы үй ішіне деп айтарлықтай сәлем-сауқат салады да Сырымға әке сыйы деп ат-шапан тартады.

Сонда Сырым:

- Қарағым, қарындасым!-деп сәлем-саухат, ат-шапан сыйын алмай, рахметін айтып: «Маған бөрікке төбелік жеңгеге шапанға өңірлік болса жетер еді,»-деген екен.

152.

Uzun bir yolculuk sırasında, akşamüstü Sırım dinlenmek ve konaklamak için köyün dışındaki bir eve gelmiş. Evin sahipleri de tam o sırada misafirliğe gitmeye hazırlanıyormuş. Sırım “Benim için planınızı değiştirmeyin.” demiş. Evin sahipleri Sırım’ın iznini aldıktan sonra kızlarına misafiri iyi ağırlamasını söylemişler ve gitmişler. Kız, misafiri elinden geldiği kadar ağırlamış, yemekler yapmış, hizmet etmiş. Artık yatma zamanı gelmiş. Kız, Sırım’ın yatağını kendi yatağının yanına hazırlamış ve şöyle demiş:

K. Tk. Tartıptı konak tek jatar
Tartipsiz konak til katar
Taba almagan jigtin
Oylay oylay tanı atar

T. Tk. Edepli konuk tek yatar
Edepsiz konuk konuşur
Bulamayan yiğidin
Düşüne düşüne sabahı olur

diye ışıғы kapatmış ve yatmış. Daha önce böyle bir durumla karşılaşmayan Sırım kızın bulmacasını çözememiş. “Eyvah, şimdi öyle yapsam edepli böyle yapsan edepsiz olacağım.” diye sağa dönmüş sola dönmüş böylece sabah olmuş. Ertesi gün Sırım’ı yolcu ederken kız şaka olarak:

K.Tk.

Keşkurım Sırım batır keldi jetip
Sıyladım kurak uşıp kurmet etip
Sırımın jasta şıkkан atаgının
Tөsekti katar saldım ümit etip

T.Tk.

Aқсамleyin kahraman Sırım geldi
Saygı gösterdim, ағırladım, һүрmet ettim
Sırım’ın genç yaştaki şöһretinden
Yataғı yan yana hazırladım, ümit ettim.

Sırım kıza kendini tanıtmamıştı. Gene de kız gelen misafirin Sırım olduğunu fark etmiş, bu yüzden de bu bulmacayı sormuştu. Sırım ise kızın söylediği bulmacayı sonradan anlamıştı.

152.

Ұзақты күн жол жүріп, күн бата бір ауылға жеткен Сырым, қона салайын деген оймен, шеттегі бір үйге ат басын тірейді. Сөйтсе, үй иелері бір жаққа қонаққа кеткелі жатыр екен. «Мен үшін жолдарыңыздан қалманыздар»-деп ұрықсатын берген жолаушысына «бізді жоқтатпас, бабыңызды тауып күтер»,-деп, үйіндегі бой жетіп қалған қызына аманаттайды да, өздері шығып кетеді. Айтқанымдай-ақ, қыз құдай қонағының алдына бар дәмді тағамын жайып, қызмет қылады. Енді жатар орынға келгенде, қыз өз төсегін Сырымға салған төсекпен қатарластыра салады да:

-Тәртіпті қонақ тек жатар,

Тәртіпсіз қонақ тіл қатар.

Таба алмаған жігіттің

Ойлай-ойлай таңы атар-

Деп шамды сөндіріп, жатып қалады. Бұрын-сонды мұндай сынға кезікпеген Сырым, қыз жұмбағын шеше алмай, «Апырмай, былай етсем, тәртіпті былай етсем, тәртіпсіз болады екем», - деумен, төңбекшіп жатып, таңды атырады.

Ертесіне Сырымды аттандырып тұрып, әлгі қыз оған былай деп әзіл айтқан екен дейді:

«Кешқұрым Сырым батыр келді жетіп,
Сыйладым құрақ ұшып, құрмет етіп.
Сырымның жаста шыққан атағынан,
Төсекті қатар салдым, үміт етіп».

Бойжеткеннің кешегі жатар алдындағы жұмбағы өзін танығаннан істеген қылығы екенін Сырым сонда ғана аңғарыпты.

153.

Sırım güzel bir kadının ihtiyar kocasını görmüş ve “Baykuşla kuğuyu bir araya getiren Allah’a şaşıyorum.” demiş. Bunu duyan güzel kadın Sırım’a “Siz bir aralar tay etini yerdiniz, şimdilerde koyun eti yiyorsunuz. Şimdi de bizim bu durumumuza niye şaşırdınız? Ben sizin şaşıрманıza şaşırdım.” diye cevap vermiş.

153.

Сырым бір сұлу әйелдің артаң тартқан күйеуін көріп; «Жапалаққа аққуды қосқан құдайға таңым бар», - деп қалады. Мұны естіген әлгі сұлу келіншек, Сырымды қағытып:

- Сіз бір кезде тай жейтін Сырым едіңіз, енді қой жейтін Сырым болыпсыз. Ендеше, біздің бұл жайға сіздің таңырқанғаныңызға қайранмын, - депті.

154.

Sırım kendine eş aramak için yola çıkmış. Yolda bir fakir ailenin evine gelmiş. Evin bir kızı varmış. Sırım evin kızını beğenmiş. Fakat ev sahiplerine Sırım kendini tanıtmamış. Gece yarısı olduğunda evdekilere fark ettirmeden kızın yanına gelmiş ve “Ben bir yolcuydum, senden yön sormak istemiştim.” diye kızın kulağına fısıldamış. Kız da “Yön sormak isterseniz evin dışında Sırım adlı biri var, ona sorun.” demiş. Kızın sezgi gücüne hayran kalan Sırım sonra bu kızla evlenmiş.

154.

Сырым қалыңдық іздеп сапарға шығыпты. Бір кедейлеу кісінің үйіне кештетіңкіреп жеткен ол оның бойжеткен қызын көріп, көңілі кетеді. Алайда, Сырым екенін ешқайсысына айтпайды. Түн ортасы болғанда, үй ішіне сездірмей, әлгі қыздың жанына жақынырақ келіп:

- Мен бір жолаушы едім, өзіңнен жөн сұрайын деп ем,-деп сыбырласа керек. Сонда қыз:

- Жөн сұрасаңыз, үй сыртында Сырым деген азамат бар, содан сұраңыз,-деп жауап беріпті.

Қыздың асқан сезімталдығы мен тапқырлығына ырза болған Сырым кейін соған үйленіпті деседі.

155.

Günlerden bir gün güzel bir kız inek sağıyormuş. Sırım yanındaki arkadaşıyla kızın arkasından bakıyormuş. Kızın yırtık elbisesinden kar gibi beyaz koltuğu görünüyormuş. Bunu gören Sırım kıza şöyle demiş “Karımdas,¹⁰³ beyaz koltuklu kırmızı sığır gördün mü? Bu tarafta kaybetmişim.” Kız “Gördüm ağam, sığırınızın arkasını bir boğa ve kör boğa (Sırım’ın arkadaşının bir gözü körmüş) koklayıp duruyordu.” demiş. Sırım bunun üzerine bir şey diyemeden oradan uzaklaşmış.

Kız, Sırım’ı ikinci kez su kenarında görmüş. Güzel kız hiç aldırmadan, utanmadan Sırım’ın karşısında yıkanmaya devam etmiş. Sırım “Karımdas, neden böyle yapıyorsun?” demiş. Kız “Dün akşam bir sucuktan yağ damlamıştı. İşte ona susadım, bu yüzden de yıkanıyorum.” demiş. Sırım bu sefer de kıza yenilmiş ve bir şey diyemeden oradan uzaklaşmış.

Üçüncü kez Sırım kızın evine gelmiş ve kızın babasına “Atın başını kaynatmak için kazan sormaya geldim.” demiş. Kız “Bu evde üç kazan vardır. Birisi annemin fakat o artık kullanışsız. Biri yengemin fakat o kazan günlük hayatımız için kendimize lazım. Üçüncü kazan ise yenidir, hâlâ kullanılmamıştır. O kazanı atın başı şöyle dursun, babanın başını kaynatsan bile veremeyiz.” demiş. Sırım böylece üçüncü kez kıza yenilmiş.

¹⁰³ Yaşça büyük erkeklerin bayanlara kullandıkları özel hitap.

155.

Бір күні сұлу қыз сиыр сауып жатса керек. Сырым қасында жолдасы бар сыртынан қызға қызықтап қарап тұрады. Қыздың көйлегі жыртық екен, қолтығы аппақ қардай болып көрініп тұрады. Осы арадан қызды жеңбек болған Сырым:

- Қарындас, ақ қолтық қызыл қашар көрдің бе? Осы маңнан адасып едім,-дейді. Қыз:

- Көрдім, аға қашарыңыздың артын бір сау бұқа, бір соқыр бұқа (жолдасының бірі соқыр екен) иіскеп тұр еді, - депті. Сырым қыз сөзіне жауап қата алмай жүре беріпті.

Екінші рет батырды қыз су бойынан көреді. Сұлу именбей, қарсы қарап тұрып, жуына береді. Сырым:

- Қарындас, мұның не? – деп сұрапты.

- Кеше бір шұжықтан май тамып, соған шөлдеп, суға түсіп тұрғаным, - депті қыз.

Батыр тағы бір жеңіліп, еш нәрсе дей алмайды.

Үшінші рет Сырым Қыздың үйіне келіп, қыз әкесінен:

- Аттың басын асыратын қазан сұрай келдім, - депті. Қыз тұрып:

- Осы уйде үш қазан бар, біреуі шешемдікі, ол істен шыққан жарамсыз, ал біреуі жеңгемдікі, ол күнбе-күн керек, а үшінші қазан бар, ұсталмаған жаңа, оған аттың басы түгіл, әкеңнің басын алсан да берілмейді, депті.

Сөйтіп Сырым қыздан үш рет жеңілген екен.

156.

Bazı yolcular Sırım'la buluşmak için yolda giderken karşılarına bir kadın çıkmış. Kadın hal hatır sorduktan sonra yolcuların Sırım'a gideceklerini öğrenmiş, göndermek istediği bir emaneti olduğunu ve bunu Sırım'a iletmelerini istemiş. Yolcular “Emanetiniz nedir? Hafif mi, ağır mı?” diye sormuşlar. Kadın “Değerini bilseniz hafif değildir. Taşımak için de ağır değil.” demiş. Kadın baş örtüsünü kaldırmış ve bir tel saçı ensesinden, bir tel saçı alından koparmış ve tezek topladığı

çuvalının bir köşesinden, sonra da elbisesinin sağ koltuğundan bir parça yırtmış, vermiş. “Bunları Sırım’a götürün.” demiş. Yolcular Sırım’ın memleketine gelince kadının emanetini ve durumunu anlatmış. Sırım yolculara “Siz bu emanetin anlamını anladınız mı?” diye sormuş. Yolcular “Çözemedik.” demiş. Sırım “Bu kız Baybaktı boyundan bir kızdır. Çok erken yaşta evlenmiş. Ensesindeki saçın anlamı doğduğum yer arkamda kaldı demektir. Tepesindeki bir tel saçın anlamı o yıldan beri birçok olay geçirdim demektir. Alnındaki saçın anlamı ise henüz gencim, hayattan ümidimi kesmedim demektir. Elbisesinin sağ koltuk altındaki kumaşın anlamı koltuğumun altında kardeşlerim var, sen benim kardeşimsin demektir. Çuvalın bir parçası ise eve tezek olarak giriyorum, kül olarak çıkıyorum demektir.” demiş.

Sırım bundan sonra kızın köyüne doğru yola çıkmış. Köydekiler onu misafir etmiş ve biraz dinlendikten sonra köyün büyükleri, aksakalları “Ne için geldin?” demiş. Sırım “Sana ucuz, bana değerli, senin elinde benim soyumdan bir kız kardeşim varmış. Parasını mı vereceksin, davasını mı vereceksin?” demiş. Aksakal “Sen eskiden o kızı görmüş müydün?” demiş. Sırım “Hayır, görmedim.” demiş. Aksakal şöyle şart koşmuş: “Aynı renkte giyinmiş kırk kadın, kırk erkek birbirlerine doğru yürüsünler. O sırada birbirinizi tanırsanız beraber köyünüze dönersiniz. Eğer tanıyamazsanız kız köyde kalır.” demiş. Böylece kırk kadın ve erkek birbirlerine doğru yürümüşler. Tam o sırada pek çok kadının ortasında gelen Baybaktı’nın kızı yanındaki kadının kulağına “İşte kırk kişinin önünde gelen kırk birinci kişi benim ağabeyim Sırım’dır.” demiş. Sırım da Baybaktı’nın kızını birden tanımış. Aksakal “Birbirinizi nasıl tanıdınız?” demiş. Sırım “Kırk kadının içindeki otuz dokuzu yanlarından geçen erkeklerin yüzüne baktı ve erkekleri saydılar. Benim aradığım kadın ise hiç benden gözünü ayırmadı. Ondan buldum.” demiş.

Aksakal kadına “Sırım’ı nasıl tanıdın?” demiş. Kadın şöyle cevap vermiş “Sırım’da üç özellik vardır diye duymuştum; birincisi kahraman gibi bünyesi, ikincisi keskin karakteri, üçüncüsü bilgili olmasıdır. Sırım iri yapılı, geniş gövdelidir, kaplan gibi yüzü vardır. Şakakları da geniştir. Ağamı bu özelliklerinden tanıdım.” demiş. Böylece Sırım, Baybaktı’nın kızını esirlikten kurtarmış, köyüne götürmüştü.

156.

Бір топ жолаушы Сырымды іздеп келе жатса, алдарынан әйел шығады.

Жөн сұрасып, жолаушылардың сырымға бара жатқанын біліп, беріп жіберетін аманаты бар екенін айтып, оны Сырымға жеткізуді өтінеді.

- Ол не аманат, жеңілме әлде ауырма?- деп сұрайды жолаушылар.

-Қадірін білсеңіз жеңіл де емес, алып жүруге ауыр да емес, - дейді де, әйел басындағы орамалын көтеріп, бір тал шашты желкесінен, бір тал шашты мандайынан жұлып алып, жолаушыларға береді.

Содан кейін оң жақ қолтығынан бір жапырақ шүберек жыртып береді. Тезек теріп жүрген қабының бір бұрышын жыртып алып, оны да Сырымға жеткізіңіз деп береді. Жолаушылар «Мұны кім берді деп айтамыз», - дегенде, әйел «Сырымның өзі біледі» деп жауап қайтарады. Жолаушылар Сырым аулына келіп, болған мән-жайды айтып, аманатын тапсырады.

- Сендер мұны не деп шештіңдер? – дейді Сырым. Жолаушылар:

- Шеше алмадық, - дейді.

Бұл әйел Байбақты ұрпағы көрінеді, елден ерте кеткен екен. Желкеден шаш алғаны туған жерім, туысқан-елім артымда қалды дегені. Төбеден шаш алғаны – содан бері мына бастан бірталай уақыт өтті дегені. Мандайынан шаш алғаны – әлі де жаспын, өсмірден үмітім бар дегені. Көйлектің оң жақ қолтығынан шүберек жыртып бергені – қолтықта бауыр бар. – Мен сенің бауырыңмың дегені. Байбақтының баласы екенін осыдан білдім. Қаптын бұрышын бергені үйге тезекпен кіріп, құлмен шығып құн болып жүрмін дегені, - дейді Сырым.

Біраз күн өткен соң Сырым әйелдің ауылына келеді. Мұндағылар қонақ етіп, біраз жатқан соң ауылдың үлкен ақсақалы: «Не жұмыспен келдің?» - деп сұрайды. Сонда Сырым:

- Саған арзан, маған қымбат, сенің қолында менің бір сүйгенім – қарындасым жүр екен. Пұлын алып

бересінбе, құның алып бересінбе? – дейді.

Бұрын ол қарындасынды көріп пе едің? – дейді ақсақал.

- Жоқ, көргенім жоқ! – дейді Сырым.

Сонда ақсақал: - Бір түсті киінген қырық әйел, қырық еркекке қарама-қарсы жүреді. Сол уақытта бір-біріңді танысандар бірге ауылдарына қайтыңдар, танымасандаросында қалады, - дейді. Сөйтіп, қырық еркек пен қырық әйел

карама-қарсы жүргенде көп әйелдің ортасында келе жатқан байбақтының қызы қасында келе жатқан әйелдің құлағына:

-Анау қырық адамды бастап қырық бірінші болып келе жатқан менің ағам Сырым, - деп

сыбырлайды. Сырым да Байбақтының қызын тани кетеді. Сонда ақсақал:

- Бір-біріңді қалай таныдыңдар? – деп сұрағанда, Сырым:

-Қырық әйелдің ішіндегі отыз тоғызы өтіп бара жатқан еркектің бәрінің бетіне қарап санап шықты,

ал мына әйел қатарынан асып кеткенше менен көзін аудармады. Содан таптым, - дейді.

Ақсақал әйелден: - Сырымды қалай таныдың? – деп сұрағанда ол:

-Сырымда ерекше үш қасиет бар: біріншісі-батырға біткен тұлғасы, екіншісі- өжет мінезі, үшіншісі – асқан даналығы бар деп еститін едім. Сырым маған қыран топшылы, толық денелі, кең кеуделі, шалқақ төсті, жолбарыс бетті болып көрінді. Басы да елден, ерек, торсық шекелі екен. Ағамды осыдан білдім, - депті.

Сөйтіп, Сырым Байбақтының қызын күндіктен құтқарып, аулына алып қайтқан екен.

157.

Orta Cüz'ün Argın boyundan biri Küçük Cüz'ün Bayulı boyundan bir dul kadını almıştı. Arkasından arayanı, geleni olmuş fakat kadını kimseye vermemişler. Birkaç gün sonra Şerkeş Türke Kadı, Mönke Kadı, Baybaktı, Sırım Kadı arkadaşlarıyla Orta Cüz'e dul kadının davası için yola çıkmışlar.

Yolda gelirken bir akşam, bir zenginın evine gelmişler. Bu evde çok güzel ve genç bir kadın varmış. Yolcular bu kadının güzelliğine hayran kalmış ve böylesine güzel kadının kocası kimdir, yoksa dul mu diye merak etmişler fakat ev işleriyle uğraşan kadına soramamışlar. Akşam olduğunda sürü sürü devesini ahıra doldurup evdekilere selam veren bir ihtiyar eve girmiş. Kafasındaki şapkası ve paltosunu çıkarıp, evin başköşesindeki yerine oturmuş. Güzel kadının kocası bu ihtiyarmış. O dönemde Sırım gençmiş ve bu duruma sessiz kalamamış, kadına şöyle demiş:

K. Tk. Manistin manisi bar

T. Tk. Anlayışın da anlayışı var

Manisti bilmegen kisinin

Manispen ne isi bar

Japalak sunkar ilipti

Sunkardın nemen isi bar

Anlayışı anlamayan kişinin

Anlayışla ne işi var

Baykuş sungur kapmış

Sungurun neyle işi var

Kadın Sırım'a bakmış ve hemen cevap vermiş:

K. Tk. Base, manistin manisi bar

Manisti bilmegen kisinin

Manispen ne isi bar

Japalak sunkar ilse

Japalaktın da irisi bar

Sizder onı aytasızdar au

Japalaktın ali bar

T. Tk. Evet anlayışın anlayışı vardır

Anlayışı bilmeyen kişinin

Anlayışla ne işi vardır

Baykuş sungur aldıysa

Baykuşun da büyüğü vardır

Sizler ondan bahsediyorsunuz

Baykuşun da gücü vardır

Bu cevap karşısında Sırım bir şey demeyip sessiz kalmayı tercih etmiş.

Yanındaki Türke Kadı “Hey Sırım, farkında olmadan konuştun.” demiş. Evin sahibi ise bu misafirleri çok iyi ağırlamış ve yolcu etmiş.

157.

Орта жүз Арғын елі Кіші Жүз Байұлының бір жесірін алып кетеді. Соңынан қуып жеткендерге бермейді. Біраз күннең соң Шеркеш Түрке би, Мөңке би, Байбақты Сырым би жолдас-жораларымен орта жүзге жесір қуа жолға шығады.

Жолшыбай бір кеште, бір бай уйге қонады. Бұл үйде жап-жас, көпкөркем бір әйел бар екен. Жолаушылар іштерінен, бұл әйелдің ері қандай адам екен, болмаса жесір әйел ме екен... деп ойласып, ас-су, үй іші жұмысымен айналысып жүрген әйелден сұраудың жөнін таба алмай отырады. Кеш қараңғылата көп түйесін айдап келіп, қораға иіріп тастап, үйге сәлем беріп бір шал кіреді. Басындағы жаман тымағы мен қатқан тонын тастап, әлгі үйдің төріндегі салулы төсектің үстіне барып отырады. Көрке келіншектің ері осы шал екен.

Сол кезде Сырым жас жігіт екен, Қарап отыра алмай, байдың әйеліне қарап:

Мәністің мәнісі бар,

Мәністі білмеген кісінің
Мәніспен не ісі бар.
Жапалақ сұңқар іліпті,
Сұңқардың немен ісі бар, - депті.

Әйел Сырымға қарап тұра қалып, кідірместен былай депті:

Бәсе, мәністің мәнісі бар,
Мәністі білмеген кісінің,
Мәніспен не ісі бар.

Жапалақ сұңқар ілсе,
Жапалақтың да ірісі бар,
Сіздер оны айтасыздар-ау,
Жапалақтың әлі де,

Бұл сұңқардан дәмесі бар, - дегенде, Сырым ештеңе айта алмай тоқтай қалыпты. Қасындағы Түрке би: Ай Сырымжанай, абайламай айттың-ау, - депті. Бұларды жақсы қонақ етіп аттандырыпты.

158. Sırım'a Saygı Göstermek

Sırım'ın oğlu Kazı Kadı, Baymagambet adlı bir yöneticiyle beraber yurdu dolaşmışlar. Dolaşırken Alim boyuna gitmişler. Baymagambet, Kazı'ya “Bu topluma öğüt ver, senin adın meşhurdur.” demiş. Kazı kalabalığa seslenmiş ve sözün sonunda “Hey halk, Han'a karşı, kadı'ya karşı kaba olmayınız.” demiş. Bunu duyan Şekti boyundan bir ihtiyar “Hey Kazı bu öğüdün deden Sırım'a söylenmesi gerekirmiş. Bunları şimdi bize mi söylüyorsun?” demiş. Bunun üzerine Kazı yere bakmış, bir şey diyememiş.

158. Сырымның қадір - қасиетіне бас ию – мұра тұту

Сырымның баласы Қазы би Баймағамбет правительге еріп жұрт аралдап Әлім ұлының еліне барыпты. Баймағамбет Қазыға:

- Мына жиналған жұртқа үгіт айт, сенің Қазы деген атың көпке мәлім – депті.

Қазы, көпке біраз айта келіп, сөзінің аяғында:

- А, халық, ханға қарсы, биге ерсі болмаңыз депті. Сонда Шектінің бір шалы:
- «Ай, Қазы мына үгітің, атаң Сырымға айтар үгіт екен, ол күнде ат жалын тартып, міне алмай, жас қалып, енді мұны бізге айтып отырмысың!» - дегенде, Қазы би жер шұқып кідіріп қалыпты.

159.

Baybaktı boyunun Alteke bölümünde Sırım'ın Kazı adlı oğluyla yaşıt Üki adında bir kadı varmış. Üki hem akıllı hem bilgili hem de şeşenmiş. Üki'yi bu özelliklerinden dolayı halk çok severdi ve ona Töre Kadı ismini takmışlardı.

Bir zamanlar kadı olan itibarlı, saygın Üki ihtiyarladığında eşi ölmüş ve dayanağı olarak oğlu ve gelini kalmış. Gelini aksi, oğlu da pısırik biriymiş. Halkına dediğini yaptıran ve sözünü geçiren Üki, bu ikisine bir türlü söz geçirememiş, çok yorulmuş. Artık onun için ev diye bir şey kalmamış, sadece evin gölgesi varmış. Üki bütün gücünü toplayıp atına binmiş ve yurdu dolaşmaya çıkmış. Aylarca, haftalarca gezmiş ve geçmiş günlerin özlemini gidermeye çalışmış, gönlünü ancak böyle avutuyormuş.

Bazı düşmanları Üki'nin itibarına zarar vermek için “Duman gözetleyen Üki” diye arkasından konuşurmuş. Bu lafı duyan Üki “Eyvah, eski günlerde halkım bana Üki Kadı derdi, şimdilerde ise duman gözetleyen Üki derler. Böylesine alay konusu olmaktansa ölmeyi tercih ederim.” diyerek Alim boyundan Esirkelik adında bir akrabasına gitmiş. Üki gittiği yerde dört sene kalmış, arkasından gelenlere de hiç bakmamış. Beşinci yıla adım attığında ise atı ölmüş ve Üki yaya kalmış. Yurdu gibi gördüğü ve hep yanında bulundurduğu atının ölümü Üki'yi çok etkilemiş. Alim boyu Üki'ye yeni bir at vermiş fakat Üki'nin boşluğu bir türlü kapanmamış ve şöyle demiş:

K. Tk. Elden şıkkan serigim edin	T. Tk. Yurttan beraber çıkan arkadaşım idin
Tilsiz ugışkan mundasım edin	Dilsiz anlaştığım sırdaşım idin
Senen de endi ayrıldım	Senden de şimdi ayrıldım
Kanatımnan kayırıldım	Kanadım kırıldı
Sendey magan at bolmas	Senin gibi bana at olmaz
Özegim talıp özgerip	Çok gezip, çok yorulup

El kezgenim dat bolmas

Yurdu gezmem çare olmaz

Öz elime barayın

Kendi yurduma gideyim

Omardı tauıp alayın

Omar'ı bulayım

Böylece kendine çok hürmet eden, kendisini iyi ağırlayan akrabasıyla vedalaşmış ve kendi yurduna dönmeye karar vermiş.

Üki birkaç gün sonra Kazı Kadı'nın oğlu Omar'ın köyüne gelmiş. Omar'ın köyünde beş tane ak otağ, beş tane de koyu kahverengi otağ varmış. Ak otağlar değerli misafirler için, koyu kahverengi otağlar ise komşular içinmiş.

Üki köye yaklaşınca Omar'ı sınamak için yanında taşıdığı eski püskü kıyafetlerini giymiş ve yeni kıyafetlerini de yanına almış. Akşam vaktiymiş. Üki kenardaki otağın yanında oynayan kız çocuğuna “Yavrum, Omar'ın evi hangisi?” diye sormuş. Çocuk “Omar'ın evinde ne işiniz var?” diye sormuş. Üki “Kalmaya geldim. Dinlenmek istemiştım.” diye cevap vermiş. Çocuk, Omar'ın oturduğu evi Üki'ye göstermiş ve şöyle demiş:

K. Tk. Omardın isi maldıda

Közü túspeydi jarlıga

Siz siyaktı pakırğa

Kayırmı jok akırda

Karaşa üyge barınız

Durıstap dem alınız

T. Tk. Omar'ın işi zenginledir

Yardım etmez fakire

Sizin gibi zavallıya

Hayrı yoktur

Kahverengi otağa gidiniz

İyice dinleniniz.

Üki kıza teşekkür etmiş ve Omar'ın evine gelmiş. Omar on iki kanattan oluşan ak otağda, yorganını dörde katlamış ve onu kalçasının altına koymuş büyük bir keyifle çay içiyormuş. Kapıyı sonuna kadar açıp “Esselamüaleyküm” diyerek rahatça içeri giren misafirin hareketinden dolayı varlıklı biri olduğunu düşünmüş ve “Vealeykümselam.” demiş. Yerinden kalkıp yolcuya bakan Omar onun üzerindeki eski kıyafetini görünce yüzü değişmiş. Omar hemen gelen misafire “İşin varsa durduğun yerde söyle. Ne işle geldin?” demiş. Üki, “Yolcuyuyum, çok yoruldum. Birazcık dinlenmek için geldim.” demiş. Omar bu cevap karşısında gülmüş ve “Hey fakirim, ak otağ sana göre değil. Git o kahverengi otağların birine. Yemeklerini oraya gönderirler.” demiş. Bu söz karşısında çok sinirlenen Üki şöyle demiş:

K. Tk. Senin argı atan Dat edi

Ol da bir jigittin atı edi

T. Tk. Senin büyük deden Dat idi

O da bir delikanlının adı idi

Dattan tуган Sırım edi
Kamka tonnın jurını edi
Eki jaksı bas kossa
Avzındağı ırımı edi
Sırımnan tуган Kazı edi
Jayma şuak jaz edi
Sen Kazıdan tуган Omar au
Pakırın sizben söylesüvge kumar au
Jaraydı karaşa üyge-ak barayın
Ak boz üydin de körgeñmin talayın
Alajagım ketse de
Aytajagım keptesin
Onı da esine salayın

Dat'ın oğlu Sırım idi
Kamka¹⁰⁴ kürkün parçası idi
İki iyi bir araya gelirse
Ağzındağı güzel sözü idi
Sırım'ın oğlu Kazı idi
Gönlü yaz idi
Sen Kazı'nın oğlu Omar
Bu fakir sizinle konuşmaya hevesli
Tamam kahverengi eve gideyim
Ak otağın da görmüşüm çoğunu
Yüzüm ihtiyarlasa da
Sözüm yerindedir
Onu da hatırlatayım

diye Omar'ın kapısını kapatmış ve çıkmış. Konuşmasını duyunca Omar “Bu Üki galiba.” diyerek hemen arkasından koşmuş. Selam vermiş ve durdurmuş, evine geri getirmiş. Omar'ın yaptıklarına Üki çok sinirlenmişti. Üki eve geri dönerken tam evin girişinde şöyle demiş:

K. Tk. Kazaktın bir atası argın, kıpşak
Otız jıl sardar boldım sagan uksap.
Ayel jok, Bala ınjık, kelin şaypau
Karılık barın birdey aldı au kursap

T.Tk. Kazak'ın bir kolu argın, Kıpşak'tır
Otuz sene serdar oldum senin gibi
Eşim yok, oğlum pısırik, gelin aksi
Bu yaşlılık her şeyi aldı, kuşattı

Omar Üki'ye hürmet göstermiş ve onu iyi ağırlamış. Ona özel hediyeler vermiş ve onu yurduna kadar götürmüş. Yurdu Üki'yi büyük bir coşkuyla karşılamış, oğlu ve gelini ise ondan özür dilemiş.

159.

Байбақты руының Әлтеке бөлімінде Сырымның ұлы Қазы бимен жастас парасат-білігі мол, әрі қызыл тілдің асқан шешені Үкі деген би болыпты. Қарапайым ғана халықтың ішінен шыққан оны, бойындағы осы бір асыл қасиеттеріне қарай, ел Төре-би атап кеткен екен.

¹⁰⁴ Bir tür işlenmiş ipek kumaş

Кезінде би атанып, көпшіліктің құрметіне бөленген Үкі жасы жетіп қартайып, қайраты талған шағында кемпірінен айрылып, келіні мен баласының қолына қарап қалады. Келін – шайпау, бала – ынжық. Дүйім елді аузына қаратып, төрелік қылған Үкі би бұл екеуіне басының пұлын, сөзінің құнын өткізе алмай, көп шаршайды. Ақыры, үй дегеннен көлеңкесінен басқа алаңдары қалмаған қария қабақтағы айбатты мен бойдағы қайратын жиып, атына мінеді де, ел ішін аралап кетеді. Ай жүре ме, апта жүреме, әйтеуір өткен күнгі дәуренің аңсаған, құсалы қарт өзінің жаралы көңілін осылай жұбататын болыпты.

Қазақтан қанқу қалған ба, Үкі бидің абыройын түсірмекші болған дұшпан көңіл біреулер ел арасында «Түтін андыған Үкі» деген сөз таратады. Оны естіген үкі: «Япырмай, бұрын мені халқым Үкі би деуші еді, ендігі жерде «Түтін андыған Үкі» атанатын болғаным ба. «Бұл қорлықты көтергенше өлгенім артық еді», - деп қатты налып, бір түнде Әлім жұртындағы Есіркелік деген бөлесіне аттанып кетеді. Артынан келген іздеушілерге де қайрылмай, сол кеткеннен сол жақта төрт жыл жүреді. Бесінші жылға айналғанда, бір күні Үкінің аты үйелеп өліп, жаяу қалады. Елінің көзіндей болып, жанында ілесіп жүрген жалғыз серігі – атының өлімі Үкі бидің жанына қатты батты. Әлім елі мінгізген атқа көңілі толмай, сонда ол былай деген екен:

« Елден шыққан серігім едің,
Тілсіз ұғысқан мұңдасым едің,
Сенен де енді айырылдым-
Қанатымнан қайырылдым.
Сендей маған ат болмас,
Өзегім талып өзгеріп,
Ел кезгенім дәт болмас,
Өз еліме барайын,
Омарды тауып алайын».

Сөйтіп, Үкі өзіне үлкен сый-құрмет көрсетіп, қаншама әспеттеп баққан бөлесімен қоштасып, өз еліне аттанып кетеді.

Үкі бірнеше күн жол жүріп, Қазы бидің баласы омардың ауылына келіп жетеді. Омардың ауылы бес ақ боз үйден, бес қараша үйден тұрады екен. Ақ боз үйлер қадірлі қонақтары түсетін орын екен де, қараша үйлер қоңсысы екен.

Үкі ауылға жақындағанда, Омарды әдейі сынау үшін, алып шыққан жұпыны киімдерін ауыстырып киіп, тәуір киімдерін атына бөктіріп алады.

Күн кешкірген мезгіл болу керек. Үкі ең шеткі қараша үйдің жанында тұрған бір қазалақ баладан:

- Қарғам, Омардың үйі қайсы? - деп сұрайды. Қыз:
- Омардың үйін қайтейі деп едіңіз, ата,-дейді.
- Қонып, дем алайын деп едім, - дейді Үкі.

Сонда қыз Омар отыратын үйді нұсқап көрсетіп тұрып, Үкіге:

-Омардың ісі малдыда,
Көзі түспейді жарлыға.
Сіз сияқты пақырға.,
Қайырымы жоқ ақырда.
Қараша үйге барыңыз,
Дұрыстап дем алыңыз,-

дейді. Үкі қарт қыз балаға рақметін айтып, Омардың үйіне қарай бұрылады.

Үкі келсе,Омар он екі қанат ақ боз үйдің ішінде шайі көрпені жанбасының астына төрт қабаттап салғызып алып, шалқайып шәй ішіп отыр екен. Есікті айқара ашып, «Ассалау мағалейкум»! – деп, ішке еркінсі енген жолаушыны, екпініне қарай сыйлы қонақтарымның бірі болды ау деп деп қалып:

-Уағалейкумәссалам! – дейді, Орнынан қозғалақтап жолушы жаққа тағы да бір көз тастаған ол оның үстіндегі жұпыны киімге көзі түсіп, тыжырына қалады. Сөйтеді де, іле:

- Қызметінді сол жерден ақ айта бер. Нендей шаруамен жүрген адамсың,- дейді. Үкі:

- Жол жүріп шаршап келем. Азырақ дем алып, тынықсам, - деп едім дейді. Мұны естіген Омар мырс мырс күліп кекетіп:

- Ей, пақырым, ақ үй сенің не теңің? Бар анау қараша үйлердің біріне, ас – суың жеткізілер сонда, -дейді. Бұл сөзге қатты ашуланған үкі:

- Сенің арғы атаң Дат еді,
Ол да бір жігіттіңаты еді.

Даттан туған Сырым еді,
Қамқа тонның жұрыны еді.

Екі жақсы бас қосса,
Аузындағы ырымы еді.

Сырымнан туған Қозы еді,
Жайма шуақ жаз еді.

Сен Қазыдан туған Омар-ау,
Пақырың сізбен сөйлесуге құмар-ау.

Жарайды, қараша үйге ақ барайын,

Ақ боз үйдің көрмегін талайын,

Алажағым кетсе де,

Айтажағым кетпесін,

Оны да есіңе салайын,-

дейді де, кейін бұрылып, Омардың есігін тарс жауып шығып кетеді. Сөз саптауына қарағанда осы Үкі болмағайеді деп ойлаған Омар оның артынан тұра жүгіреді. Сәлем беріп тоқтатып, оны үйіне қайтып алып кіреді. Омардың манағы қылығынан әлі де ашуы тарамаған Үкі табалдырықтан аттай бере:

-Қазақтың бір атасы – арғын, қыпшақ,

Отыз жыл сардар юолдым саған ұқсап.

Әйел-жоқ, бала-ынжық, келін-шәйпау,

кәрілік бәрін бірдей алды-ау құрсап-деп төге

жөнеледі.

Қарияның Үкі екеніне әбден көзі жеткен Омар оны құрметтеп күтіп, қонақ қып, сый-сыяпатпен туған еліне апарып салады. Ел-жұрты қарияны қуана қарсы алып, келіні мен баласы одан кешірім сұрайды.

Sırım'ın Omar adlı kadı torunu varmış. Omar'ın evinde hizmetçi Jumırkoja adlı biri varmış. Günlerden bir gün Omar'a gelmiş ve şöyle demiş:

K. Tk. Argı atan senin Dat edi

Ol da bir tentek şaldın atı edi

Odan tuvğan Sırım edi

Töre, biymen kırın edi

Odan tuvğan Kazı edi

Bası aynaday taz edi

Taz bolsa da Kazının

Aynalası jaz edi

Odan tuvğan sen edin

Akılın senin kem edi

Mingen atım arıktadı

Jeni bütün şapan kiyip

Küyli at minip keteyin dep keldim

Osı aytkandarımdı bermesen

Senin de basın taz bolsın

T. Tk.Deden senin Dat idi

O bir yaramaz ihtiyarın adı

Ondan doğmuş Sırım idi

Töre¹⁰⁵ kadırlarla düşman idi

Ondan doğmuş Kazı idi

Kafası ayna gibi dazlak idi

Dazlak olsa bile Kazı'nın

Etrafı yaz idi

Ondan doğan sen idin

Akılın senin eksik idi

Altımdaki atım zayıfladı

Yeni bütün kaftan giyip

İyi bir at binmeye geldim

Bu istediklerimi vermezsen

Senin de kafan dazlak olsun

160.

Сырымның немересі Омар бидің үйіне Жұмырқожа дейтін жалшы болған екен. Сол бір күні Омарға келіп:

«Арғы атаң Дат еді,

Ол бір тентек шалдың аты еді.

Одан туған Сырым еді,

Төре, бимен қырын еді.

Одан туған қазы еді,

Басы айнадай таз еді.

Таз болса да, Қазаның

Айналасы жаз еді.

Одан туған сен едің,

Ақылың сенің кем еді.

¹⁰⁵ Asilzade, aristokrat, soylu

Мінген атым арықтады,
Жеңі бүтін шапан киіп,
Күйлі ат мініп кетейін деп едім,
Осы айтқандарымды бермесең,
Сенің де басың таз болсын», - дейді.

161.

Günlerden bir gün Şokay, işi ters gittiği için yurdundan ayrılmış. Üç dört sene sonra yurdunu özleyip dönmüş ve Baymaganbet Han'ın evine uğramış. Han'ın evinde bu sırada Kazı Kadı varmış. Hal hatır sorduktan sonra Kazı “Evet Şokay, kuş jöneke¹⁰⁶ye kışlar. Kışı iyi olursa büyür uçar, kötü olursa zayıflar uçar, gittiğiniz yerden nasıl geldiniz?” demiş. Şokay “Hey Kazıcan, kimini rızk kimini ecel sürüklermiş. Ben dağılmış rızkı topluyorum.” demiş. Kazı “Şokay, şimdi bunun devamını söylemeyiniz. Benden bir at, kaftan alınız.” demiş. Yatıp dinlenen Şokay ertesi gün ikisinden iki at, iki kaftan almış, gitmiş.

Baymaganbet sonra Kazı'ya “Hey Kazı, o ihtiyara neden ceza ödedik. Sen at ve kaftan verince ben de verdim.” diye sormuş. Kazı şöyle cevap vermiş “Ey, Han'ım, sen hiçbir şeyi anlamamışsın. Bir şey konuşursan o bir şey söyler, korkutur. Senin babanla benim babam ikisinin de yurt dışında öldüğünü söyleyecek. Bu halkın ortasında oturup bunu duyup ölmektense, at ve kaftan vermek daha iyi.” Baymagambet “Eyvah, bizi Allah korumuş.” demiş.

161.

Бір жылы шаруасы шақталып, қоныс аударып, Шоқай елінен көшіп кетеді.

Үш-төрт жылдан кейін ел сағыныа салт қыдырып келе қалады.

Сөйтіп жүріп Баймағамбет ханның үйіне келеді. Келсе ханның үйінде Қазы би отырады. Оған аман-саудан кейін Қазы:

¹⁰⁶ Verimli

- Иә, Шөке! – күс жөнекеге қыстайды, қысы жақсы болса түлеп ұшады, жаман болса жүдеп ұшады деуші еді барған жеріңізден қалай келдіңіз? - дейді.

- Әй, Қазыжан-ай, - Біреуді ырыздық айдайды, біреуді ажал айдайды, шырағым. Мен шашылған ырыздықты теріп жүрмін, - дейді Шоқай.

- Шөке, енді осының арғы жағын айтпай ақ қойыңыз, меннен бір ат, бір шапан, айып алыңыз, - дейді Қазы. Жатып қонақ болып, ертеңіне шоқай екеуің екі ат екі шапан алып кетіп қалады.

- Ау, Қазы-ау, әлгі шалға неден айыпты болдық, сен ат шапан беріп жатқан соң мен де бере салдым, - дейді Баймағамбет.

- Ой, ханым-ай, сен еш нәрсе түсінбеген екенсің ғой, енді бірдеңе десең арғы жағында қоқытайын деп отырғо. Сеніе әкең менің әкем екеуінің екі жақта қаңғып жүріп өлгенін айтайын деп отырғой. Осынша жұрттың ішінде осына естіп өлгенше, онанда ат-шапан айыппен құтылғанымыз жақсы ғой, - дейді Қазы би.

- Япырай бізді құдай сақтаған екен, - дейді Баймағамбеттің зәресі ұшып.

162.

Sırım, Çar'ın yağmalama siyasetine ve onunla işbirliği yapan han ve sultanlara karşı on dört sene savaşmıştır. Kahraman Sırım'ın halkı için han ve sultanlarla savaşması soyunu da etkilemişti.

Sırım'ın oğlu Kazı Kadı bir eve gelmiş. Evde Nuralı Han'ın çocuklarından biri ve yiğitleri oturuyormuş. Kazı Kadı oturanlara “Esselamü aleyküm” diye selam vermiş. Nuralı Han'ın oğlu:

K. Tk. Uagaleykümassalam, Kazı bi

Şekesi jaltır tazı bi

diye selam vermiş. Kazı Kadı bunun üzerine şöyle cevap vermiş:

K. Tk. E, kus jaksısı kaz bolar

Jer jaksısı saz bolar

At jaksısı boz bolar

Jigit jaksısı taz bolar

T. Tk. Esselamü aleyküm Kazı Kadı

Kafası dazlak tazı kadı,

T. Tk. E, kuş iyisi kazdır

Yerin iyisi sazlıktır

Atın iyisi bozdur

Yiğidin iyisi dazlaktır

Tazga jönsiz tiydim dep
Bir katar tentek maz bolar
Akem Sırım Nuralı Handı şapkanı
Jürekterinde jurgen naz bolar
demiş ve çıkıp gitmiş.

Dazlağa yersiz dokundum diye
Birçok yaramaz sevinir
Babam Sırım Nuralı Han'ı öldürdüğü
Yüreklerinde taşıdığı nazdır,

162.

Ақ патшаның тонау мен талау саясатына, онымен ауыз жаласқан хан-сұлтандарға қарсы, Сырым он төрт жыл бойы шайқасып бақты.

Сырым батырдыңхан мен ел билеушілерге қарсы халқы үшін қайнаған кекті наразылығы оның ұрпақтарына да аз кесел болған жоқ.

Сырым батырдың баласы Қазы бибір үйге кіріп келсе, ортасында Нұралы ханның көп балаларының бірі бар кілең төрелрдің жігіттері отыр екен. Қазы би отырғандарға:

- Ассалаумағалейкум, - деп амандасады.

Сонда Нұралы ханның баласы:

-Уағалейкумассалам, Қазы би,

Шекесі жылтыр тазы би,-

деп амандасады. Сонда Қазы би:

Е,құс жақсысы қаз болар,

Жер жақсысы саз болар.

Ат жақсысы боз болар,

Жігіт жақсысы таз болар.

Тазға жөнсіз тидім деп,

Бір қатар тентек мәз болар.

Әкем Сырым Нұралы ханды шапқалы,

Жүректерінде жүрген наз болар,-деп шығып кеткен.

163. Sırım'ın Dolaylı Sözleri

Günlerden bir gün Sırım köyün kenarından geçerken bir çoban çocuğu görmüş. Çocuk büyüğüne eğilip selam vermemiş, elindeki dayağını döndürüp oynamaya devam etmiş ve kendince Sırım'a aldırmamış gibi duruyormuş.

Sırım çocuğun bu hareketine çok sinirlenmiş. Yanındakiler “Sırım, sen çocuğa neden bu kadar kızdın?” diye sormuş. Sırım “Yurdunu sen öldükten sonra bu dayak gibi döndüreceğim diye bana gösteriyor bu yaramaz.” demiş.

K. Tk. At bolar tay –kulınnan, akıl şıgar ulannan

T. Tk. At olacak tay kulunken, akıllı olacak çocukken belli olur.

K. Tk. Erge layıktı at tumasa, aytkanga eretin ul tumasa ökinişti ak

T. Tk. Erkeğe layık olmayan at, dediğini yapmayan oğlan doğarsa çok yazık

K. Tk. Sözündi ayt ukkanga, aytıp aytpay ne kerek kulağı bitip kalganga

T. Tk. Sözünü söyle anlayana, sağır olana söylemekten ne fayda.

K. Tk. Aytılmagan sözdin atası öledi

T. Tk. Söylenmeyen sözün babası ölür

K. Tk. Ulık bolsan kişik bol

T. Tk. Büyük olursan mütevazı ol

K.Tk.

T.Tk.

Altı balası bardın armanı bar ma,

Altı oğlu olanın başka hayali var mı

Bes balası bardın tendik almay kalganı bar ma

Beş oğlu olanın eşitlik almayı var mı?

Tört balası bardın sözünün jalmanı bar ma

Dört oğlu olanın sözünde yalan var mı?

Üş balası bardın aldım, berdim ali bar ma?

Üç oğlu olanın aldım, verdim hali var mı?

Keydesinde ökpe bavır, jalı bar ma

Gövdesinde akciğer, ciğer, yelesi var mı?

Eki balası bardın şak kana hali bar

İki oğlanı olanın azdır hali

Bir balası bardın şıgar şıkpas janı bar

Tek oğlu olanın çıkar çıkmaz canı var.

Balası joktıń kandaı sani bar

Çocuğu olmayanın ne gibi güzelliği
vardır?

163. Сырымның тұспалдап, жанамалап, қисындап айтқан сөздері

Бірінде Сырым ауыл шетімен өтіп бара жатсы, қойшы баланы көреді.,
тәрбиесі аз ба, үлкенге иіліп сәлем бермейді, қолындағы таяғын шыр
көбелек айналдырып ойнап, өзінше Сырымды ескермеген сияқты көрінеді.

Сырым баланың оғаш қылығына зоғыры қайнап, дойырына қолы
барып, қалады. Қасындағылары: Сырым, сен балаға неге ренжідің» - дегенге
Сырым: «Сенің еліңді ертең сен өлгесін, осы таяқтай шыр айналдырам, деп,
маған қыр көрсетіп тұр-ғой бұл көргенсіз» - депті.

«Ат болар тай – құлыннан, ақыл шығар ұланнан»

«Ерге лайықты ат тумаса, айтқанға еретін ұл тумаса –
өкінішті-ақ»

«Сөзіңді айт ұққанға, айтып – айтпай не керек құлағы бітіп қалғанға!»

«Айтылмаған сөздің атасы өледі»

«Ұлық болсаң кішік бол!»

Алты баласы бардың арманы бар ма?

Бес баласы бардың теңдік алмай қалғаны бар ма ?

Төрт баласы бардың сөзінің жалғаны бар ма?

Үш баласы бардың әлім, бердім әлі бар ма?

Кеудесінде өкпе – бауыр, жалы бар.

Екі баласы бардың шақ қана халі бар.

Бір баласы бардың шығар – шықпас жаны бар,

Баласы жоқтың қандай сәні бар?

Sırım'ın halka karşı eleştirileri ve bu eleştirilerine verilen cevaplar son derece olumluyken hanlara, yöneticilere, hâkim ve kadılara karşı eleştirileri ve onlara cevapları da acımasızdır. Sırım dürüst ve adaletli olduğundan kimsenin zenginliğine ve şöhretine önem vermemiştir. Onun keskin mizahı ve eleştirileri halkın itibarını her zaman yükseltmiştir.

Sırım on beş yaşındayken bir kucak dolusu odunla Nuralı Han'ın köyünün yakınından geçiyormuş. Omzuna kaftanını örtüp dışarıda duran Nuralı Han, çocuğu yanına çağırmış. “Evin içindeki eksiklikler bitti de şimdi köyün dışındaki oduna mı kaldın? Neden çaldın odunu?” demiş. Han böylece köyün içi şöyle dursun dışına bile ayak bastırmak istemediğini, bir tane ot bile vermek istemediği bildirmiş.

Sırım “Efendim, bu odun bozkırın odunudur. Bozkırın odunu kazanç, suyu ise pınardır. Asıl birisinin hayvanını ve hakkını yemek hırsızlıktır.” diye acı gerçeği korkmadan söylemiş. Sırım, Han ve yönetici vekillerini hem kılıcın ucuyla hem de acı sözün gücüyle her zaman geri çevirmiştir.

164.

Сырым атынан айтылатын сын-сынақ, уытты мысқыл қақтығыстар оған қайтырылған жарастықты тапқыр жауап көңілге қонымды болып келсе, ал ел билеуші хан-төрелерге, болыс-билерге айтылған сын-сықақы мірдің оғындай ащы ажуа, кекті мысқылға айналып кетеді.

Сырым өзінің батылдық, турашылдық, әділеттілігіне орай, ол ешкімнің тағы мен бағына, байлығына, беделіне қарамаған. Оның туралай айтқан ащы ажуасы мен мысқылы халқының мерейін үстем етіп отырады.

Сырым он бес жасында бір құшақ отын құшақтап, Нұралы ханның аулының тұсынан өтіп бара жатса, иығына шапан жамыла алып тұрған хан баланы шақырып алып:

- Үй ішінің кемдігі жетіледі, ауыл сыртынан отын ұрлап, бала иесің неден кетіп еді? – деп яғни, хан аулының іші түгіл сыртын да бастырғысы

¹⁰⁷ А. Beysengaliyeva, **Söz Tapkanga Kolka Jok**, Oral, Dominant, 1998. 164'ten itibaren 176. anlatıya kadar bu kitap kaynak olarak kullanılmıştır.

келмейтіндігін, сынық шөп сындыруға разы емес ниетін айта отырып, жас баланың тауын қайтармақ еді. Сонда Сырым:

- Тақсыр, даланың оты олжа, суы нұрлық, біреудің малы мен ақысын жеу ұрлық, - деп ащы шындықты тайсалмай айтқан екен.

Сырым хан мен билеуші топ өкілдерінің төсін найзаның ұшымен де, уытты сөздің күшімен де қайтарып отырған.

165.

Sırım, Nuralı Han'a çok kızgınmış. Her seferinde Sırım ona korkusuzca "Azla çoğu, ak ve karayı, iyi ve kötüyü denkleştiremiyorsun. Halkı yönetmiyorsun." dermiş. Nuralı'yla Sırım bir ara tekrar karşılaşır, bu sefer Sırım selam vermeden yanından geçer. Bunu hazmedemeyen Nuralı "Kahraman, başını çevirip selam bile vermek istemiyorsun. Böbürleniyorsun galiba." demiş.

Sırım "Han, ben böbürlenmiyorum, Kazakları nasıl bir araya getirebilirim diye düşünüyorum." diye cevap vermiş.

165.

- Сырым Нұралы ханға наразы болып жүргенде:

- Аз бен көпті, ақ пен қараны, нашар мен мықтыны теңгере алмадың, біреуді-біреу шауып жатыр, оны басқара алмадың, - деп батыл айтып айыптаған екен. Нұралыға Сырым тағы бір кездескенде Сырым амандаспай жүре беріпті. Сонда Нұралы хан:

- Батыр қайырлып сәлем бергің келмейді, тасып жүрсің-ау, - депті.

Сырым:

- Хан, тасып жүргенім жоқ, қазақ баласының басын қоса алмай сасып жүрмін, - деген екен.

166. Tabaldırık'tan Yüksek Dağ Yoktur

"Yurdum, toprağım" diye mücadele eden Sırım, Nuralı Han'ı öldürmeyi düşünmüş. Fakat bu duruma akrabaları engel olmuş. Sırım bu durum karşısında "Tabaldırıktan yüksek dağ yoktur, kötü akrabadan güçlü düşman yoktur." demiş.

166. Табалдырықтан биік тау жоқ

Елім, халқым деп жарғақ құлағы жарғаққа тимей жүрген Сырым батыр Нұралы ханды шаппақ болғанда ағайындары бөгет жасай беріпті. Сонда Сырым: Табалдырықтан биік тау жоқ, жаман ағайыннан мықты жау жоқ, - деген екен.

167. Sırım'ın İki Kez Kaybetmesi

Bir gün Sırım yolculuk sırasında rastgele bir eve gitmiş. Kazak geleneğine göre gelen misafire çay hazırlamak, sofra sermek kızların ve gelinlerin göreviymiş. Bu gelenek gereği evin kızı çay hazırlığına başlamış. Misafir az oturur, çok eleştirir diye bir söz vardır. Sırım kızı beğenmiş fakat kız biraz kibirliymiş. Sırım etrafına bakar gibi “Ne kadar kusursuz bir ev fakat şanıragı biraz eğri gibi.” demiş.

Kız bu sözün anlamını hemen anlamış ve “Şanıragı eğri olsa bile dumanı düz çıkar efendim.” demiş. Böylece Sırım'ın mecazi anlamda söylediği söze kız ustaca cevap vermiştir.

167. Сырымның екі жеңілуі

Бірде Сырым жолаушылап келе жатып, бір үйге түседі. Қазақ әдетінде қонаққа шай жасау, шай құю қамын қыз-келіншектер атқарады. Осы әдет бойынша шай жасау қамында жүрген осы үйдің бойжеткені қонақтарға бір-екі көрініп кетеді. «Қонақ аз отырып, көп сынайды,» дегендей, - қыз Сырымға ұнап қалғанмен тәкәппарлау көрінеді. Сонда Сырым үй ішіне қараған болып:

- Мына үйдің мінсізін-ай, бірақ шаңырағы шалқақтау екен, - деп салады, ештеңе ойланбастан. Бұл тұспалды сөздің мәні – өзі енін түсіне қалған қыз:

- Шаңырағы шалқақтау болғанымен түтіні түзу шығады, Мырза! – деп, Сырымның тұспалдап айтқан жұмбақты әзіліне қыз тапқыр жауап қайтарған екен.

168.

Sırım bir ara yolculuk sırasında çok susamış. Bir eve gelmiş ve su içmiş, sonra da “Bir kâse su bir kişinin hakkıymış.” demiş. Evin sahibi olan genç kadın “Yok efendim! Bu iki adamın hakkıdır. Bu su olmasaydı siz susuzluktan öldürdünüz, ben utançtan öldürdüm.” demiş. Sırım verilen cevaptan çok memnun kalmış.

168.

- Сырым тағы бірде жолаушылап келе жатып қатты шөлдесе керек. Түскен үйдің берген сусынын ішіп алып:

- Бір аяқ сусын бір адамның құны екен ғой, - деген екен.

Сонда үй иесі келіншек:

- Жоқ мырза! Екі адамның құны. Бұл сусын болмаса, шөлден сіз өлер едіңіз, ұяттан мен де өлер едім, - деп жауап қайтарғанда Сырым оған разы болады. Мұндай тапқырлыққа, қисынды сөз әр кезде жастарды сөз мәнін түсіне білуге, ойлана ұтымды жауап қайтара білуге баулыған.

169. Шалбар Байға

Sırım hakkında derlenen hikâyeleri dinlediğimizde, Sırım'ın genellikle yolculuk yaptığını görürüz. Sırım yine bir yolculuk sırasında Taysoygan ve Büyrekti adlı çöle rast gelmiştir. Çölün kumlu tepelerinde yolunu kaybeden Sırım, dışarıda gecelemiş. Ertesi gün bir yol izi görmüş ve çok geçmeden bir köye gelmiş. Bu köy Aday boyunun Şalbar adlı köyüymüş. Sırım köyün en itibarlı kişisinin evine gelmiş. Ev sahibi gelen misafire oğlak kesmiş ve yemek hazırlamış. Misafire özel tabak sunulmuş. Yemekten sonra Sırım, sofrada duasını yapmak için elini açmış ve şaka olarak:

К. Тк.

Taysoygan Büyrekti eki kum

Adasıp жүрдик eki күн

Тап boldık Aday şalbarga

Түе кулак зangarga

Soyıp bedri bir lak

Aş kiside ar bar ma,

Asatpastan jep koyıppız

Т. Тк.

Taysoygan, Büyrekti iki kum

Kaybolduk burada iki gün

Rast geldik Aday Şalbar'a

Deve kulak yükseğe

Kesti bize bir oğlak

Aç kişide ar var mı

Çocuklara vermeden

169. Шалбар байға

Біз ел аузындағы Сырым әңгімелерін тыңдай отырып, Сырымды үнемі тынымсыз сапар шеккен жол үстінен көреміз. Сырым сондай бір жол сапарында Тайсойған, Бүйректі құмына тап болады. Ол жердің таңғажайып мың төбелі құмынан адасып, далаға түнейді. Ертесін ертемен сүрлеу жол тауып, кешікпей бір ауылға келеді. Бұл ауыл Адайдың шалбар деген бөлімінің ауылы екен. Ауылдың басы деген адамның үйіне түседі. Үй иесі қонағына лақ сойып, табақ тартады, ас желініп болған соң Сырым әзіл-шыны аралас қол жайып былай деп бата береді:

Тайсойған Бүйректі екі құм,

Адасып жүрдік екі күн.

Тап болдық Адай шалбарға,

Түйе құлақ заңғарға.

Сойып берді бір лақ,

Аш кісиде ар бар ма.

Асатпастан жеп қойыппыз,

Қалдырмастан балаларға.

170. Böken Kadı'yı Eleştirmek

Sırım gençken Böken Kadı'yı eleştirmek için yanına gitmiş. Kadı, Sırım'ı küçük görünce “Sen kimin oğlusun?” demiş. Sırım “Dat'ın oğluyum.” demiş. Böken “Koyun bile güdemeyen kötünden senin gibi çocuk mu doğmuş?” demiş. Sırım “Odun olacak ağaçtan kurşun kadar heykel olurmuş. İhtiyarın üç türü vardır: saygısız ihtiyar, geveze ihtiyar ve gezgin ihtiyar. Sen bunların hangisi olursun?” demiş.

Artık geri çekilmek yok, üç çeşit ihtiyarı saydı, üçü de iyi sayılmaz. Böken ihtiyar “Oğlum, saygısız dersен halkıma sor, gezgin dersен komşuma sor, geveze dersен de eşime sor.” diye içtenlikle cevap vermiş. Bundan sonra Sırım'la düzgün konuşmaya başlamış.

170. Бөкен биді сынау

Жасында Сырым Бөкен биді сынамаққа сәлем бере барса, Би оны баласынғандай, бір қарап:

- Кім өзі, қай баласың? – деп қалады.

- Даттың баласымын, - дейді Сырым.

- Қой баға алмайтын жаманнан қолақпандай ұл туады екен-ау, - деп Сырымның шымбайына тие, сынай сөйлейді.

Сонда Сырым:

- Отындық ағаштан оқтық мүсін шығады деген қайда? Шалдың үш түрі болады деген еді: - Қадірсіз шал, қазымыр шал, қыдырма шал. Өзіңіз соның қайсысыз? – дейді. Бұлтарар жер жоқ дегендей, үш түрдегі шалдың қайсысын таңдаса да оңып тұрған шал жоқ. Бөкен қарт селт еткен күйі:

- Бала, қадірсіз десең халқымнан сұра, қыдырма десең көршімнен сұра, қазымыр десең қатынымнан сұра? – деп атыала сөйлеп, сөзін дұрыс бағытқа бұрған екен.

171. Sırım'ın Bulmacası

Sırım iki arkadaşıyla Kösev Kadı'nın evinde gecelemiş. Kadı evinde değilmiş. Sırım “Soğukalgınlığım var” diyerek evde yatmış, arkadaşları ise “At ve eğerlerimize göz kulak olalım.” diyerek dışarıda yatmış. Sırım'a yatak hazırlayan Kadı'nın kızı şöyle demiş:

K. Tk.

Mırza, bir jigit bat tek jatadı,
Onday jigit jiye kelip jatadı
Bir jigit bar birdeme dep jatadı
Barlık sıyın birak ret jep jatadı

Sırım da şöyle cevap vermiş:

K. Tk.

Bügingi kalavındı al
Keleside sözinde kal.

T. Tk.

Efendim, bir adam var tek yatar
Öyleleri sık gelir, yatar
Birileri var bir şey deyip yatar
Bütün hediyesini birden yer, yatar

T. Tk.

Bugünkü istediğini al
Gelecek sefer ise sözünde kal

Sonra Sırım arkasını dönmüş ve uyumuş. Ertesi gün Sırım yola çıkarken Kadı'nın kızı evinize götürün diye hediyeler vermiş ve “Babamın Sırım'a özel

hediyesi.” diyerek at ve kaftan vermiş. Sırım “Güzel kardeşim!” demiş ve verdiği hediyeleri geri çevirmiş; “Bana bōrik için tōbelik, jengege şapanga önrlik bolsa jeter edi” demiş.

171. Сырымның жұмбағы

Сырым екі жоласымен Көсеу бидің үйіне қоныпты. Би үйінде жоқ екен. Сырым суық тиіп жүр еді, деп үйге жатыпты да жолдастары ат-көлік күзетіп сыртқа жатыпты. Сырымға төсек салып жүрген бидің қызы:

Мырза, бір жігіт бар тек жатады,
Ондай жігіт жиі кеп жатады.
Бір жігіт бар-бірдеме деп жатады,
Барлық сыйын бір-ақ рет жеп жатады, -

депті.

Сонда Сырым:
Бүгінгі қалауыңды ал,
Келесіде сөзінде қал, -

деп, теріс қарап жатып қалған екен.

Ертесіне Сырым жөнелер алдында бидің қызы үй ішіне деп айтарлықтай сәлем -сауқат салады да Сырымға әке сыйы деп ат-шапан тартады.

Сонда Сырым:

- Қарағым, қарындасым! – деп сәлем-сауқат, ат-шапан сыйын алмай, рахметін айтып: «Маған бōрікке тōбелік, жеңгеге шапанға өңірлік болса жетер еді» - деген екен.

172. Sırım ve Kız Kardeşi Aklima

Sırım, Nuralı Han’la dūnūr olmuş. Fakat Sırım yurdunun ihtiyacını daima üstün tutmuştur. Sadece kendini düşünmemiştir. Nuralı Han’ın karısı Sırım’ın kız kardeşiymiş. İsmi Aklima imiş. Sırım 1783 yılında Nuralı Han’a karşı saldırı düzenlemiş. Nuralı Han’ı da öldürmeye çalışırken Aklima onun elinden tutmuş ve bunu yapmamasını istemiş. Aklima şöyle demiş:

K. Tk.

Sabır, sabır kökeşim

T. Tk.

Sakin, sakın can kardeşim

Aşuvdı akıl jenetin	Siniri akıl yener
Kasterin tikken kalın jav	Gücünü gösteren çok düşman
Takta otırgan Hanımdı	Tahta oturan Han'ımı
Kapıda şaptı demesin	Gafil avladı demesin
Hanın basın karındasına	Han'ın kafasını kardeşine
Savgaga berip ketersin	Af dilersem verirsin
Köre almayan köp duşpan	Kıskanan çok düşman
Bere almay ketti demesin	Veremedен gitti demesin
Bekarıstın balası	Bekarıs'ın oğlu
Kayratın mol er elsin	Gücün bol erkek idin
Kolına kızıl tuv alıp	Eline kırmızı bayrak alıp
Kol adlında jelesin	Askerin önünde geliyorsun
Men de Dattan	Ben de Dat'tan
Osal bop tuvgan jokpın	Yetersiz olarak doğmadım
Desem ne dersin	Buna ne dersin!

Sırım bu söylenenlerden sonra “Ah! Kız kardeşim!” demiş, evden uzaklaşmış. Sırım'ın cesaretinden korkan Nuralı Han, 1783 yılında Ufa şehrine kaçmış. Orda vefat etmiş.

Nuralı Han'dan sonra Küçük Cüz'ün hanı olarak Nuralı'nın oğlu Esim Han tahta geçmiş. Esim Han, Sırım'ın başlattığı devrimi bastırmak için elinden gelen her şeyi yapmış. Fakat Esim Han'ın yaptığı hareketler kendine zarar vermiş. Sırım'ın önderlik yaptığı devrimciler 1797 yılının 26 Mart gecesi Esim Han'ı öldürmüştür.

172. Сырым мен қарындасы Ақылима

Сырым Нұралы ханмен қарым-қатынаста болып, құда болысқан. Бірақ Сырым ел, халық мүддесін туыстық, құдалыққа айырбастамаған. Өз мүддесін тіптен ойламаған адам. Ел аузынан, кәрі құлақ қариялардың айтуынан жазып алғандарға (А.Б.) Нұралы ханның әйелі Сырымның қарындасы делінеді. Аты – Ақылима. Сырымның ханға деген наразылығы шегіне жеткен кезде 1783 жылы ханның ауылын шабады. Ханды да шапқалы келген Сырымның қолын Ақылима ұстай алады да сауғаға ханның басын сұрап былай деген екен:

Сабыр, сабыр көкешім,

Ашуды ақыл жеңетін.
Қастерін тіккен қалың жау
Тақта отырған ханымды
Қапыда шапты демесін.
Ханның басын қарындасыңа
Сауғаға беріп кетерсің!?
Көре алмаған көп дұшпан,
Бере алмай кетті демесін.
Бекарыстың баласы
Қайратың мол ер елсің,
Қолыңа қызыл ту алып,
Қол алданда желесің.
Мен де Даттан
Осал боп туған жоқпын,
Десем не дерсің?
Сонда Сырым:

- Аһ, қарындасым-ай! – деп шығып кеткен екен. Сырымның қаһарынан қорыққан Нұралы хан 1783 жылы қашып кетіп, Уфаға барып бас сауғалайды. Сол жақта қайтыс болған.

173. Сırım'ın Buhara, Hiva Ve Ürgenış'e Düzenlediği Gezi

Сırım'ın mizahi hikâyeleri ve eleştirilerinin bir çoғу gerçektir. Söylediklerinin çoғу Ürgenış'e Buhara Hanlığına yaptıғı gezide ortaya çıkmıştır. Bu hikâyelerin her biri akıllıca cevapları, keskin dil ve kıvrak zekâyı yansıtmaktadır. Böylece Сırım memleketinin ve halkının itibarını yüceltmiştir.

Bir gün Сırım, Ürgenış Hanına gelmiş ve hal hatır sormuş. Han, Сırım'ı Kazakların hem şeşeni hem kahramanı hem de bilgini olarak tanımış. Bu seferinde Ürgenış Han'ı Сırım'ı kendi hatipleriyle atıştırmış. Ürgenış Han Сırım'a “Namazdayken etrafınıza çok bakınıyorsunuz. Bunun sebebi nedir?” demiş. Сırım “Demek ki etrafınıza siz de bakındınız. Yoksa beni nasıl fark ederdiniz?” diye cevap vermiş.

Ürgeniş Han'ı Sırım'a "Sizi iki çenesi ve bir dili olan adam hiç yendi mi?" demiş. Sırım "Başkalarının dediğini yapmayan, ben bilirim diye kimseyi dinlemeyen adam Sırım'ı her gün yener." demiş. Ürgeniş Han'ı "Misafir az oturur, çok eleştirirmiş. Sen memleketine gittiğinde bizim yurdumuzu nasıl tanıtırsın, nasıl bir memleket gördüm diyeceksin?" demiş. Sırım şöyle demiş:

K. Tk.

Ekşisi semiz koyu arık
Mal sorlusu sonda eken,
Jeri sortan suvı aşçı
Jer sorlusu sonda eken
Katını semiz eri arık
El sorlusu sonda eken.

T. Tk.

Oğlağı semiz, koyunu zayıf
Hayvanların zavallısı oradaymış
Yeri çorak, suyu acı
Yerin zavallısı oradaymış
Kadını semiz, erkeği zayıf
Halkın zavallısı oradaymış

"İşte bunları anlatırım, yalan söyleyecek halim yok." demiş.

Bir düğün esnasında Hiva Han'ı övünmüş ve Sırım'a "Kazaklarda as-mas, et – met, jigit- migit gibi eklemeli sözler çokmuş. Bunların anlamı nedir?" demiş. Sırım "Bunların cevabını düğün sonrası vereceğim." demiş. Düğünde at yarışında Sırım'ın atı birinci olmuş. Arkadaşı da güreşte galip gelmiş. Artık düğün eğlencesi bitmiş, herkes dağılmaya hazırlanırken Sırım, Han'ın verdiği soruya cevap vermek istemiş. "Bizde düğün yapan kimse gelen kalabalığa koyun kesip kuyruk-bavır, yılık kesip kazı –karta ikram eder. İçmek için de kımız verilir. İşte bunlara "as" deriz. Tabaklara konulan ot çeşitlerine ve içmek için verilen çaya "mas" deriz. Atların sınıandığı yarışta birinci gelen yürük ata "at" deriz, son gelen ata ise "mat" deriz. Kalabalık arasında güreşip herkesi yenene "jigit" deriz, yere yıkılana ise "migit" deriz. Kazakların as-mas, at- mat, jigit-migit demelerinin anlamı budur." diye açıklamış Sırım.¹⁰⁸

173. Сырымның Бұхар, Хиуа, Үргеніш сапары

Сырымның қарсылас адамдармен қақтығыс, ұтыс, әзіл-ажуа, уытты мысқыл әңгімелерінің бір тобы Бұхар хандығында, Үргеніш сапарында туындаған. Ол әңгіме қақтығыстардың қай-қайсысын алсақ та, қарсыласын

¹⁰⁸ Bu anlatının birkaç çeşitlemesi yukarıda da yer almıştır. Fakat farklı kaynaklardan derlediğimiz için bu anlatıyı da vermeyi uygun gördük.

тапқыр оймен, өткір тілмен ұтып, өз елінің, туған халқының мерейін үстем етіп отырады.

Сырым Үргеніш ханына барып, жүз көріс қылады. Хан қазақтың өзі шешен, өзі батыр деген білгірі бар дегенді есітіп, білген екен. Сол жолы Үргеніш ханы Сырымды өз шешендерімен айтыстырыпты. Үргеніш шешені:

- Намазда тұрып жан-жағыңызға қарай береді екенсіз, оныңыз қалай? – деп сұраған шешенге Сырым:

- Жан-жағыңызға өзіңіз қарамасаңыз, менің қарағанымды қалай көрдіңіз? – деп жауап беріпті. Үргеніш шешені:

- Сіз екі жақты, бір тілді адам баласын жеңіп көрдіңіз бе? – дейді. Сырым батыр:

- Өзгенің сөзін тыңдамай, өз бетімен, тыңдамай кете беретін адам Сырымды күнде жеңеді, - депті. Үргеніш шешен:

- Қонақ аз отырып көп сынайды деген қонақсыз, өз еліңізге барғанда біздің халықты қандай ел көрдім деп барасыз? – деп сұрайды. Сонда Сырым:

Ешкісі семіз, қойы арық,

Мал сорлысы сонда екен.

Жері сортаң, суы ащы екен,

Жер сорлысы сонда екен.

Қатыны семіз, ері арық,

Ел сорлысы сонда екен, -

деп барамыз да, өтірік айтар дейсіз бе? – деген.

174. Kazı Kadı ve Han'ın Çocukları

Sırım, Çarlık hükümetinin soygun ve yağmalamalarına, onunla iş birliği yapan hanlara ve sultanlara karşı on dört sene mücadele etmiştir. Sırım'ın han ve yöneticilere karşı yürüttüğü mücadele çocuklarının karşısına hep çıkmıştır.

Sırım'ım oğlu Kazı Kadı bir eve gelmiş. Evde Nuralı Han'ın bir çocuğu ve adamları varmış. Kazı Kadı oturanlara “Esselamüaleyküm” diye selam vermiş. Bu sırada Nuralı Han'ın oğlu:

K. Tk:

Uagaleykümassalam, Kazı biy

T. Tk

Esselamüaleyküm, Kazı Kadı

Şekesi jaltır tazı biy

Başı parlak dazlak kadı

diye selamını almış. Kazı Kadı da şöyle cevap vermiş ve evden çıkmış:

K. Tk:

T. Tk

E, Kus jaksısı kaz bolar

Kuşun iyisi kazdır

Jer jaksısı saz bolatr

Yerin iyisi sazdır

At jaksısı boz bolar

Atın iyisi bozdur

Jigit jaksısı taz bolar

Yiğidin iyisi dazlaktır

Tazga jönsiz tiydim dep

Dazlaya yersiz konuştum diye

Birkatar tentek maz bolar

Bazı yaramazlar sevinir

Akem Sırım Nuralı handı şapkanı.

Babam Sırım'ın Nuralı Han'a saldırması

Jürekterinde jürgen naz bolar.

Kalbinizde taşıdığınız nazdır.

174. Қазы би мен хан балалары

Ақ патшаның тонау мен талау саясатына, онымен ауыз жаласқан хан-сұлтандарға қарсы Сырым он төрт жыл бойы шайқасып бақты.

Сырым батырдың хан мен ел билеушілерге қарсы халқы үшін қайнаған кекті наразылығы оның ұрпақтарына да аз кесел болған жоқ.

Сырым батырдың баласы Қазы би бір үйге кіріп келсе, ортасында Нұралы ханның көп балаларының бірі бар кілең төрелердің жігіттері отыр екен. Қазы би отырғандарға:

- Ассалаумағалейкум, - деп амандасады.

Сонда Нұралы ханның баласы:

- Уағалейкумассалам, Қазы би,

Шекесі жалтыр тазы би, -

деп амандасады. Сонда Қазы би:

- Е, құс жақсысы қаз болар,

Жер жақсысы саз болар.

Ат жақсысы боз болар.

Жігіт жақсысы таз болар.

Тазға жөнсіз тидім деп,

Бірқатар тентек мәз болар.

Әкем Сырым Нұралы ханды шапқаны,

Жүректерінде жүрген наз болар, -
деп шығып кеткен екен.

175. Sırım'a Ağıt Söylemek

Yurdu için savaşan, kurtuluş için arayış yolu bulmaya çalışan Sırım gibi kahramanları ve onların yaptığı mücadeleleri toplum daima anlatmıştır. Sırım'ın cesaretini ve insani özelliklerini anlatan kadılardan biri de Batı Kazakistan bölgesinin söz ustası, ünlü Üki Kadı'dır. Üki Kadı'nın eşi, Aktöbe bölgesinin doğusundaki Kete boyundanmış. Kadı yaşlanınca eşinin tarafına gezmeye gitmiş. Dönüş yolunda da Jimpiti ilçesine bağlı, Ankadı gölüne uğramış ve burada Sırım'ı, kahramanlıklarını hatırlamış ve duygulanmış. Daha sonra burada Sırım'ın torunu Omar'ın yöneticilik yaptığını hatırlamış ve onu sınamak için eski kıyafetini giymiş, Omar'ın yanına gelmiş. Köyün yakınında koyunlarını otlatan küçük kıza Omar'ın otağını sormuş. Yolcunun kıyafetine bakan kız:

K. Tk:

Omardın isi maldıda
Közi túspeydi jarlıga
Siz siyaktı pakırğa
Kayırımı jok akırda.
Karaşa üyge barınız
Durıstap sonda demalınız

T. Tk.

Omar'ın işi zenginle
Gözü görmez fakiri
Sizin gibi zavallıya
İyiliği yok sonuçta
Kahverengi otağa gidiniz
Güzelce orda dinleniniz

diye yön göstermiş. Üki, küçük kıza cevap vermeden dokuz kanatlı ak otağa selam vererek girmiş. Eve girer girmez “Bu da kim? İşte oradaki kahverengi otağa gidiniz.” diye hoş olmayan sesle Omar seslenmiş. Üki Kadı kapının önünde şöyle demiş:

K. Tk.

Senin argı atan Dat edi
Ol da bir, er jigittin atı edi,
Datan tuvgan Sırım edi
Kamka tonnın jurını edi
Eki jaksı bas kosa
Avzındagi jırı edi
Sırımnan tuvgan Kazı edi

T. Tk

Senin deden Dat idi
O da bir delikanlının adı idi
Dat'tan doğan Sırım idi
İyi bir insan idi
İki iyi bir araya gelirse
Onların ağzında destan idi
Sırımdan doğan Kazı idi

Könili kelse jayma şuvak jaz edi
Sen, Kazıdan tuvgan Omar –au
Pakırın senimen sövlesüvge kumar-au.
İşpey jemey susınsız
Şöldi osılay kandırdı-ay
Jaraydı karaşa üyge barayın
Ak üydin körgem talayın
Aytajagım keptesin
Onıda esine salayın
Kim bolsam da Omarjan
Bosaganda kalmayın

Gönlü iyi olursa yaz gibiydi
Sen Kazı’dan doğan Omar idin
Seninle konuşmaya gelirez
Yemeden içmeden
Susuzluğumu giderdin
Tamam, kahverengi eve gideyim
Ak otağın çoğunu görmüştüm
Söyleyeceklerimi söyleyeyim
Bunu da hatırlatayım
Kim olursan ol Omar
Kapının önünde kalmayım

Omar “Ne güzel konuşuyorsun, sen Üki Kadı değil misin?” diye özür dilemiş ve onu misafir olarak ağırlamış.

175. Сырымды жоқтау

Халық қамын ойлап, жарғақ құлағы жастыққа тимеген Сырым сынды азаматтың ерлік істерін қастерлейтін, толғана жоқтар елі мен халқы бар. Сырымның ерлік, азаматтық қадір-қасиетін толғана жоқтаған адамның бірі – Батыс өлкесіндегі сөзге шешен белгілі бидің бірі – Үкі би. Үкі бидің қайын жұрты Ақтөбе облысының күн шығыс бетіндегі Кетелер екен. Би қартайған шағында қайын жұртына барып, қайтқан сапарында Жымпиты ауданының (Орал облысы.) Аңқаты өзенінің маңына келгенде Сырымның басқан ізі, ерлік істері еске түсіп, біраз толғанып толқиды да Сырымның немересі Омар бидің осы өңірді жайлайтынын білетін Үкі би оны бір сынамақ болады. Үкі би сәнді адам болған. Үстіндегі сол сән киімдердің бәрін шешіп, жұпыны киініп, Омардың ауылына келіп жетеді. Ауыл маңында қозы бағып жүрген кішкене қыздан Омардың отауын сұрайды. Жолаушының түрін көрген кішкене қыз:

Омардың ісі малдыда,
Көзі түспейді жарлыға.
Сіз сияқты пақырға,
Қайырымы жоқ ақырда.
Қараша үйге барыңыз,

Дұрыстап сонда демалыңыз, -
деп жөн сілтейді. Өз ойымен келе жатқан Үкі би қыз сөзіне жауап қайтармастан тоғыз қанат ақ ордаға сәлем беріп, кіре бергенде: - мынау кім, өзі, ана қараша үйге барыңыз, - деп жағымсыз сөйлейді. Сонда Үкі би есік алдында тұрған күйі:

- Сенің арғы атаң Дат еді,
Ол да бір, ер жігіттің аты еді.
Даттан туған Сырым еді,
Қамқа тонның жұрыны еді.
Екі жақсы бас қосса,
Аузындағы жыры еді.
Сырымнан туған Қазы еді,
Көңілі келсе, жайма шуақ жаз еді.
Сен, Қазыдан туған Омар-ай,
Пақырың сеніменен сөйлесуге құмар-ау.
Ішпей-жемей сусынсыз,
Шөлді осылай қандырды-ай.
Жарайды қараша үйге барайын,
Ақ үйдің көргем талайын.
Айтажағым кетпесін,
Оны да есіңе салайын.
Кім болсам да Омаржан,
Босағаңда қалмайын, -

деп шығып бара жатқанда, япырай, сайраған тілің қартаймаған екен, Үкі биім емессіз бе? – деп кешірім сұраған екен.

176¹⁰⁹

Sırım'a gelen bir yolcu: "Şekti boyundan bir çoban size bunu vermemi istemişti." diyerek iki tane eski kumaş vermiş. Sırım kumaşları Tana boyundan Koske Kadı ve Böken Kadı'ya göstermiş. Böken Kadı bunu şöyle yorumlamış:

¹⁰⁹ Т. Нисанбеков, **Казак Халқыннн Cüz Biyi Men Şeşenderi**, Алматы, Atamura, 1995, s. 384.

“Birini kare şeklinde kesmiş; serbest değilim, ayağım bağlı demektir. Diğeri ise üçgen şeklinde kesilmiş, o da elbisenin ucu olabilir. İnsanın bedenine en yakın elbisedir. Ben senin sevdiğinim, ben senin bedeninin demektir.”

Koske Kadı ise “Bizim yurdun bir kızı Şekti boyunda zorluklar çekiyormuş. Sırım, sen git, onu geri getir. Gözüne maske giy, kimse senin kaç yaşında olduğunu anlamasın. Eğer tartışma başlayacak gibi olursa da Mönke Kadı’nın karşısına çık.” demiş.

Sırım, Şekti boyunun yurduna gelmiş ve “Burada benim çok sıkıntı çekmekte olan kardeşim var, onu geri götürmeye geldim.” demiş. Şekti boyunun kadıları “Aradığın kişinin ismi ne?” demiş. Sırım bilmediği için söyleyememiş. Karşı taraftakiler “O zaman sana kimseyi veremeyiz.” demişler. Tartışma çıkmış, sonunda Sırım Mönke’nin karşısına çıkmış. Mönke “Sırım, tartıştığın dava kara dava imiş. O zaman ben sana en zor yolu sunacağım.” demiş. Sırım “Olur, razıyım.” demiş.

“Sırım’ın yanına Sırım’la aynı giyinmiş, atı gibi at binmiş kırk tane yiğit verin. Sırım’ın aradığı kızın yanına da kızla aynı giyinmiş kızları verin. Kızın köyüne gittiğinde Sırım kızı tanır, elinden tutarsa kızı Sırım’la geri gönderin, tanıyamazsa Sırım’a kimseyi vermeyin.” diye Mönke Kadı kararı açıklamış.

Sırım kırk tane kişiyle köye geldiği sırada bir kız “Kahraman ağam, sağ salim geldiniz mi?” diye Sırım’ın ayağına sarılmış. Bu kız Bayulı boyundan Şekti boyunun hırsızlarının çaldığı Davit kızı Nurganım imiş.

Mönke, Nurganım’a “Sen bu kadar kalabalığın arasından Sırım’ı nasıl tanıdın?” demiş. Nurganım “Diğer kişiler birbirleriyle şakalaşıp, konuşup geliyorlardı. Benim ağam ise düşünceye dalmıştı.” demiş.

“Peki, kırk kızın içinden sen nasıl tanıdın aradığın kızı?” demiş Mönke, Sırım’a. Sırım “Kaygısı olmayan adamın yüzünde ışık vardır, kaygılı adamın yüzünde ise karanlık vardır. Ben yüzünden tanıdım.” demiş.

Mönke Kadı söz verdiği gibi kızı Sırım’la göndermiş. Kızı geri getirdikten sonra kızın akrabaları Sırım’a “Siz bu kızı yabancıların elinden kurtardınız. Artık siz onun büyüğü sayılırsınız. Artık kendi elinizle evlendirin.” demiş. Sırım kızı kendi dengi olan Ali Derbisali’nin oğluyla evlendirmiş.

Сырымға бір жолаушы «Шекті елінің бір малшысы сізге бере сал» деп еді, - деп екі жапырақ ескі шүберек береді. Сырым шүберекті тана Қоске би мен Бөкен биге көрсетеді. Сонда Бөкен би былай дейді:

- Мынаны шаршылап кесіпті-ау. Шаршының шеті екен. «Басым байлаулы, аяғым тұсаулы» дейді ғой шамасы. Мынаны үшкілдеп кесіпті, көйлектің шеті-ау сірә. Адамның тәніне көйлектен жақын не бар? Сенің тәнің, сенің сүйегіңмин дейді ғой.

- Бұл біздің елдің шектіде қорлық-кемдікке жүрген бір әйел адамы болар. Сырым, сен барып алып қайт. Көзіңе шарапшын ки, қарт жас екенінді білдірме, айтыса қалса, Мөңкенің алдына бар, - дейді Қоске қарт.

Сырым шекті еліне барып, «осы елге бір қарындасым еріксіз кеткен екен, алып қайтайын деп келдім деген соң, Шектінің билері: «Адамыңның ата-жөнін айт» дейді. Сырым атай алмайды. «Ендеше саған ел аралатпаймыз: адам бермейміз», - дейді. Сырым айтысып Мөңкенің алдына барады. Мөңке:

- Сырым, қуып келгенің қара дау екен, қараңғы билік беремін, - депті.

- Разымын, - дейді Сырым.

- Сырымға киіміңдей киім кигізіп, атындай ат мінгізіп, қырық жігіт қосыңдар. Сырымның қарындасының қасына бір түсті киіндіріп қырық қыз-келіншек қойыңдар. Ауылына барған ағасы қарындасын таныпатын ұстаса, қарындасын қайырыңдар, жаңылса жазығы өзінде адам бермеңдер, - деп билік қылады.

Сырым қырық кісімен аулына жетіп барғанда:

- Батыр атам, аман келдің бе? – деп қарындасы Сырымның шылауына орала кетеді.

- Бұл – Байұлынан Шектінің ұрылары барымтаға әкеткен Дәуіт қызы Нұрғаным еді.

Мөңке би Нұрғанымнан:

- Сен осынша жұрттың ішінен ағанды қалай таныдың? – дегенде.

- Басқа жігіттер аударысып ойнап келеді екен, менің ағам төмен қарап мұнайып келеді екен, - депті.

- Қырық қыз-келіншектің ішінен қарындасыңды сен қалай таныдың, - дегенде, Сырым:

- Қайғысыз адамның бетінде жарығы бар, қайғылы адамның бетінде салығы бар, - мен содан таныдым, - депті.

Мөңке би әйелді Сырымға береді. Сырым ауылға алып келгеннен кейін төркіндері:

- Сіз өзіңізді осы қызды жаттан алып келдіңіз, енді өзіңіз өкіл аға болып, өз қолыңыздан ұзатыңыз, - дейді.

Сырым өз қолынан қызды ұзатып, өз теңіне – Әли Дербісәлі дегеннің баласына қосады.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türk sözlü edebiyat geleneğinin farklı bir dalında gelişen şeşendik sözler Kazak halk edebiyatı içinde önemli bir yere sahiptir. Şeşendik söz, belli bir olayı açıklığa kavuşturup çözerken aynı zamanda kıvrak bir zekâ ile hazır cevaplık örneği olan ve halk tarafından benimsenip ağızdan ağıza yayılarak sonraki nesillere de aktarılan derin manalı güzel sözlerdir. Bu sözler şeşenin bilgi, görgü ve hayat tecrübelerine dayanarak belli bir olay çerçevesinde toplumun geleneklerini, töresini, inançlarını, hayatı ve dünyayı algılamasını yansıtan, atasözlerine benzer vasıflar taşıyan özlü sözlerdir. Şeşendik sözler, şeşenler tarafından bir olay ya da durum çerçevesinde söylenir; yalın biçimiyle ya da bu şahıslar etrafında hikâyeleştirilmiş anlatılar içinde yer alarak halk arasında yaygınlaşmış sözlü edebiyat ürünlerine dönüşen bilgelik sözlerdir. Kazak şeşendik sözlerinin incelenmesi bu sözlerin Türk kültürü içindeki yerinin tespit edilmesi ve değerlendirilmesi bakımından önem arz etmektedir. Şeşendik sözler, Türk kültürünün çağlar içinde kazanılmış bütün kültürel değerlerini, hayat anlayışını, bilgi ve tecrübesini kısa ve öz olarak ifade eden sözlerdir. Bu sözler ifade şekli ve içerik bakımından sözlü edebiyat geleneğindeki anonim veya ferdi pek çok türle ilişkili olabilir. Şeşenlerin halk tarafından beğenilen ve benimsenen bu sözleri daha sonra bu kişilikler etrafında çeşitli anlatı şekillerine dönüşerek halk arasında yayılmış ve “şeşendik söz” olarak nesilden nesile aktarılmıştır.

Şeşen halkın avukatıdır. Bildiğini açıklayan, gördüğünü gösteren biridir. Gerçeğe ayna tutar. Şeşendik sözler, özellikle insanla insan, insanla doğa ya da insanla çevre arasındaki ilişkinin irdelenişi, incelenişi ve aklın ölçüleri içinde konuya çözümler getirilmesi yoludur. İnsanın doğup büyüdüğü/bulunduğu ortamda var olmasının tek koşulu vardır: “bilgi”. Bilgi ise akıl, düşünce ve emekle kazanılır, olgunlaştırılır, böylece bilgelige ulaşır. Bilgelik (şeşenlik) sözlerin bir bölümü geçmişte yaşanan hayatın ortadan kalkması sonucu anlamlarını ve işlevlerini kaybetmiş görünür. Bir bölümü ise varlığını günümüzde de sürdürmektedir.

Sırımla ilgili şeşendik sözlerde siyaset de bilgelik de mevcuttur. Siyasi kavramı o döneme ayak uydurarak ifade etmesi başlıca bilgeliktir. Kazak Türkleri

genel olarak şeşen ve kadıların değerini kendi değerim diyerek yüceltmıştır. Sırım bütün bilgeliğini, önderliğini, cesaretini şeşendik söze sığdırmıştır. Sırım'ın avukatlığı, davalarda aldığı kararlar o anda icat edilmiş töreler ya da kanunlar değildi. O kararlar çok eskiden devam edegelen kanunlar birliğidir.

Sırım, hanlardan ve Rusya emperyalizminden hiç çekinmemiştir. Kazak Türklerinin istiklal hareketleri; Kazakların bir grubu olan Küçük Cüz'ün hanı Ebulhayır Han'ın 1731 yılında Rusya'nın himayesini kabul etmesinin hemen ardından başlamış ve süreklilik göstermiştir. Kazaklar Rus emperyalizmine ilk tepkilerini Pugaçev İsyanı'na destek vererek göstermiştir. Pugaçev İsyanı'nın bastırılmasından sonra on yıl geçince, halk içinde geniş bir üne sahip olan Sırım Datoğlu liderliğinde istiklal hareketi başlamıştır. 1785'te başlayan bu hareket, kısa zamanda yayılmıştır. Bu yıl içerisinde Rusya'ya bağlı olan Nuralı Han'ın otoritesi zayıflamıştı. İstiklal mücahitleri hem Rus kalelerine baskın yapıyor hem Ruslarla işbirliği yapan han ve törelere saldırıyordu. Sırım Datoğlu'nun hareketi on iki yıl sürmüştü. Sırım toprak meselesinin çözülmesini, devletin beraberliğini, birliğini korumak için mücadele etmişti. Kazak topraklarında Rusların hâkimiyet kurmasına karşı çıkmıştı. Kazak töresinde han genelde boy kurultayında seçilir. Bu kurultaya Kazaklar "Han seçme kurultayı" derdi. Bu kurultaya Sırım da davet edildi. Töreye uyararak kurultaya iştirak eden Datoğlu, burada mücadeleyi durdurmaya ikna edildi. Böylelikle 1797 yılının Ağustos ayında istiklal hareketi durmuş oldu.

Sırım adıyla anılan metinleri incelediğimizde Sırım'ın hayatı boyunca mücadele içerisinde olduğunu görürüz. Çünkü metinlerde en çok karşılaştığımız resmi şahıslar han ve sultanlardır. O dönemde Kazak toplumunu yöneten han ve sultanlarla adaletli yönetim için mücadele etmiştir. Dönemin kadı ve şeşenleriyle iç içe olmuş, toplum için doğru kararların alınmasına büyük katkı yapmıştır.

Sonuç olarak efsane, hikâye ve şeşendik sözlere baktığımızda Sırım'ın kahraman, cesur olması bir yana söz ustası olduğunu görüyoruz. Ne yazık ki, günümüze kadar Sırım'ın sözleri bütün olarak ulaşmamıştır. Bizlere sadece belli bir bölümü ulaşmıştır. Günümüze kadar gelirken bir sürü ekleme, alıntılar beraberinde gelmiştir. Böylece toplumun ortak mirasına dönüşmüştür. Bu yüzden biz Sırım'ın sözü değil, "Sırım'ın adıyla ilgili şeşendik sözler" olarak ele alıyoruz.

Sırım öncelikle şeşendik sanatı halktan öğrenmiş sonra da halkın kelime hazinesine kendi katkısını yapmıştır. Şeşendik sanat ilk aşamada bir olay sırasında belli bir şeşen tarafından ortaya çıkar, sonra zaman içerisinde derlenir, süzgeçten elenerek halk mirasına dönüşür.

Sırım'ın şeşendik sözleri net bir delil üzerinedir, belli bir amaca hizmet etmektedir. Az söz, çok düşünce vardır; dili anlaşılır, amacı açıktır. Bu, Sırım'ın gücü, şeşendik sanatındaki kendine has imzası ve dil özelliğidir. Bu yüzden onun düşmanları cesur olmasından değil, söz ustası olmasından çekinmiştir. Güreşerek ya da atışarak sözle yenemedikleri için han tarafından zehir vererek öldürülmüştür. Fakat han, Sırım'ı öldürse de sözünü öldürememiştir. Sırım'ın sözleri halk arasında, halk yaşadıkça ebedi yaşayacaktır.

Elde ettiğimiz metinlerdeki Sırım'la ilgili isimlendirme küçük yaştan itibaren ihtiyarlık dönemine kadar olumlu yönde olmuştur. Sırım'a bazen babasının niteliği üzerine ad verildiyse de çoğunlukla kendi özelliği üzerine ad verilmiştir. Metinlerde kadılığı ve şeşen olması ön plana çıkmıştır. Bu yüzden Sırım bu sıfatla tanınmış, ün kazanmıştır.

Sırım'ın dedesi Şolan savaşlarda ün kazanmış, zafere ulaşmış kahraman birisi olarak; annesi oldukça misafirperver çok akıllı biri olarak tanınmıştır. Babası Dat ise bazı metinlerde kahraman bazı metinlerde oldukça uysal olarak karşımıza çıkmaktadır. Sırım ailesene düşkün, oldukça saygılı biridir. Kız kardeşi Aklima'nın sözüne karşı gelmemesi bunu ispat etmektedir. Ayrıca arkadaşları arasında itibarlı biri olmuştur. Metinlerde arkadaşlarıyla karşı karşıya geldiğini görmeyiz. Ayrıca bu metinlerde arkadaşlarının genellikle adları ile birlikte anılması dikkat çekicidir. Sırım sadece han ve sultanlarla karşı karşıya gelmiş, adaleti savunmuştur. Nuralı Han'la dünür olmasına rağmen hiçbir zaman akrabalık ilişkisini ön plana çıkarmamıştır. Aksine doğruluğu ve adaleti hep savunmuş, onun için mücadele etmiştir. Bu yüzden Sırım adaletin simgesi haline gelmiştir.

Metinlerde en çok karşılaştığımız resmi şahıslar han ve sultanlardır. Çünkü Sırım'ın döneminde Kazak toplumu han ve sultanlar tarafından yönetiliyordu. Ayrıca kadı ve şeşen adlarıyla da bolca karşılaşırız. Bu iki resmi şahıs o dönemde önemli kararların alınmasına öncülük etmiş, halk ve yönetim arasında köprü kurmuştur.

Boylar arasındaki anlaşmazlıklar veya yardımlaşmaların en hararetli olduğu dönem olduğundan boyların liderleri ve önderleri ön plana çıkmıştır.

Dini mesleklerle ilgili şahısları sadece Sırım'ın yurt dışı seyahatlerindeki metinlerde okuruz. Genelde en çok han ve sultanlar, kadı ve Üç Cüz'ün büyükleri, Sırım'ın pehlivan arkadaşları metinlerde yer almıştır. Sırım aldığı bütün kararları, şahsi düşüncelerini boy ve Cüz büyüklerine danışmıştır. Bu yüzden boy ve Üç Cüz'ün büyükleri sıkça karşımıza çıkar. Toplumun geleceğini düşünen önder daima toplumla iç içe olmalı. Sırım buna en güzel örnektir.

Sırım'ın insanlığı, yardımseverliği, adaletli davranışı anlatılarda dikkat çekmektedir. Metinlerde en çok yurt dışındaki hanlıklara gittiğinde namaz kıldığı, şeyhlerle karşılaştığı, imamlarla konuştuğu görülmektedir. Kazak toplumu da din ve inanca bağlı yaşamasına rağmen Kazak Türkleri aynı zamanda yüzyıllardır süregelen geleneklerine de bağlıydı.

Metinlerde ismiyle anılan şahıslar arasında en çok karşımıza çıkan boy liderlerinin isimleridir. Sırım boy liderleri, kadılar ve dönemin önde gelen şaşenleriyle daima iç içe olmuştur. Belirsiz kişiler içinde en çok yer alan halk ve misafirdir. Daha sonra Sırım'ın arkadaşları ya da askerleri yer almaktadır. Çünkü Sırım halkının geleceği için mücadele eden kahramandır. Bu yüzden onun çevresi daima insanlarla dolup taşmıştır. Gittiği her yerde seviyeli şekilde ağırlandı. Mücadelelerde toplumun değerini daima üstün tutmuştur.

Göçebe hayatı yaşamış Kazak Türkleri hayvanların her çeşidini kullanmış, etinden ve sütünden faydalanmıştır. Metinlerde deve en değerli şahsa hediye edilen hayvan olarak, yolkı binek hayvanı olarak karşımıza çıkmaktadır, hatta yaş özellikleriyle adlandırılan ve isimleriyle verilen hayvanlar da metinlerde yer almaktadır. Dana ise metinde sık karşılaştığımız bir hayvan değildir. Koyun olmazsa olmaz küçük hayvanlardandır. Baykuş, sungur gibi kuş türleri dolaylı olarak metinde kullanılmıştır. Metinlerde geçen mevsim veya ay Kazak Türklerinin yaşamından bir parçadır. Çünkü yazın yaylada kışın kışlakda oturan Kazaklar için mevsim çok önem taşımaktadır.

Şaşendik sözlerde adı geçen tarihi şahısların hayatını öğrenmek bazen mümkün olmamaktadır. Çünkü doğduğu ve büyüdüğü dönem net değildir. Bazı

şahısların ise yaşadığı dönem metinde kendini belli eder. Sırım'ın yaşadığı dönem verdiği mücadelelerden açıkça ortadadır.

Metinlerde kullanılan mekân ifadeleri ve yer-su isimlerinden Sırım Datoğlu'nun Kazakistan'da doğup büyüdüğü söylenebilir. Fakat şeşendik anlatıları okurken Sırım'ın Hiva Hodjeyli yerinde vefat ettiğini rastlarız. Bu anlatılar hangi mekanda anlatıldıysa o yerle ilgili bütün toponim isimleri karşımıza çıkmaktadır. Sırım'la ilgili metinlerde Kazakistan'ın batı bölgesindeki tüm yer isimlerini öğrenmek mümkündür. Sırım'ın görüşmeye gittiği yerler, misafir olduğu köyler, gezdiği topraklar isimleriyle verilmiştir. Metinler toponim bakımından çok zengindir.

Günümüze kadar araştırılmış şeşendik sözlerde kadınların ön plana çıktığı görülmemektedir. Böylece kadınların mücadelesi arka planda tutulmuştur. Hâlbuki kadınlar da gerektiği yerde cevabını vermektedir. Sırım adına bağlı şeşendik sözlerde ise kadının önemsendiğini, kadınların söz atışmalarını daima kazandığını görmektedir. Şeşendik sözde cesur gelin kendini kuğuya benzetmiştir. Bunun gibi şeşendik sözler mecazi şekilde beyan edilmiştir.

Sırım Datoğlu ile ilgili şeşendik sözlerde Aday, Alim, Beriş, Şerkeş, Taz, Kızılkurt, Baybaktı, Tabın gibi boylar ve bu boyların ünlü kadıları, şeşenleri ile ilgili geniş bilgiler vardır. Yerel boy ve boyların yaşam kuralları anlatılmıştır. Bu hikayeleri halk ortaya çıkarsa da bunlar halkın sahip olduğu boylar olmuştur. O boyların tarihleri de mevcuttur. Edebiyatımız öncelikle halktan değil, boylardan başlamaktadır. Milletin manevi zenginliği boydan başlar. Her boyun zenginliği edebiyatımıza ayrı katkı sağlamıştır. Bunun gibi yaşamla, gelenekle ilgili şeşendik sözlerin Sırım'la beraber söylenmeleri, halkın yaşamını onunla bütünleştirmesinden kaynaklanmaktadır.

Sırım'la ilgili şeşendik sözlerde Kazakların oyunları, eğlenceleri, düğünleri yer almıştır. Bu anlatılardan kız isteme, kız verme, dönürler arasındaki ilişkiler ve boyların kendi aralarındaki ilişkiler görülmektedir. Şeşendik sözlerin içeriğinden halkın durumunu, ekonomi, dil ve medeni seviyesini, sosyal yaşamını, etnografisini, göçebe hayatını öğreniyoruz. Bu saydığımız özellikler halkın yaşamıyla bütünleşmiştir. Sırım Datoğlu ile ilgili şeşendik sözlerden dilin güzelliği ve edebi anlamın içeriklerini de öğreniriz.

Tezin dördüncü bölümünde Sırım Datoğlu adına bağlı olarak yaygınlaşmış olan şeşendik sözler Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bu anlatıların bir kısmı birbirinin çeşitlemesidir. 176 anlatının tamamı farklı anlatılar değildir. Ancak bu anlatıların hangi noktalarda çeşitlendiği önemli bir konu olduğu için çeşitlemeler de olduğu gibi aktarılmıştır. Burada yer alan bazı anlatıların (14. ve 39. anlatılar ve çeşitlemeleri) Türkiye Türkçesinde de anlatıldığı görülmüştür ki bu kültürün farklı coğrafyalarda devamını göstermesi bakımından önemli bir noktadır.

Sırımla ilgili şeşendik sözlerin anlamı derin, dili zengindir. Dil hazinesi zengin olan Sırım, düşüncesini söylemek için kelime bulmaya zorlanmamıştır, halk dilinden aldığı sözlük hazinesinden uygun olanları uygulamıştır. İnceleme sırasında Sırım'ın kullandığı kelimelerin kısalığı, netliği, anlaşılır olduğunu gördük. Sırım'ın söylediği vecize sözler halk arasında geniş kapsamda dolaşmaktadır. Her şeşen düşüncesini beyan etmek için daima halk hazinesinde bulunan deyimler ve atasözlerine başvurmuştur.

Sırım'ın şeşendik sözleriyle ilgili verdiğimiz bu örneklerden genel şeşendik sanata ait önemli anlamlar ve veriler ortaya çıkmaktadır. Şeşendik sözler öncelikle deyimleri ve atasözlerini kaynak alıyorsa da diğer yönden şeşendik sözlerin içinde yer alan vecize sözler kısalıp deyim ve atasözlerine dönüşür. Böylece bir yandan deyimler ve atasözleri şeşendik sözlerin tadı tuzu olur, diğer yandan şeşenlerin sözleri kelime hazinesini zenginleştirmeye katkı sağlar.

Sırım; Nuralı ve Eralı adlı Hanlarla halk önünde, meydanlarda atışma yapmıştır. Fakat bu atışmada kullanılan kelimeler kâğıda aktarılmadığı için kaybolmuştur. Sırım'ı gözleriyle görüp kulaklarıyla duyan insanlar nesilden nesile Sırım'ın vecize sözlerini aktarmış, günümüze kadar iletmiştir. Böylece bize Sırım'ın *“toksan auz sözün tobıktay tüyini”* (*doksan ağız sözün düğümü*) ulaşmıştır. Günümüze kadar gelen şeşendik sözleri incelerken Sırım'ın özelliğini, dil üslubunu bildiğimiz için bu sözlerin Sırım'a ait olduğunu tahmin etmek mümkündür. Örneğin, *“Sırım'ın Hıva hanı ile atışması”*nda Sırım'ı sınamak için verilmiş sorulara verdiği cevap dinleyicileri hayran bırakmıştır. Çünkü cevap, bilgelik ve şeşendik içermektedir. Bu cevabın sadece giriş kısmıdır. Bundan sonra Kazakçayı küçük düşürmek için *“neden sizin diliniz eklemeli dil”* diye soran Han'a örnekleriyle cevap

vermesi, böylece halkının ve dilinin değerini yükseltmesi Sırım'a ait en önemli özelliktir. Böylece Sırım, Han'ın verdiği bütün sorulara takılmadan cevap vermiştir.

Kazak şeşendik sanatının genel şeşendik sanatından farklı yönleri vardır. Öncelikle Kazak şeşenlerin sözleri ağızdan ağza ulaşmış ve korunmuştur. Yazıya aktarılmamıştır. Bu yüzden dönem içerisinde birçok değişime uğramıştır. Sırım'ın sözlerini okurken onun konuşma ustalığı, hatipliği, derin düşüncesi, dünya görüşü, bilgeliği, dili kullanım ustalığı, kendine has söz tamlamaları, yeni türler icat eden ustalığı karşımıza çıkar.

Sonuç olarak Sırım Datoğlu ile ilgili şeşendik sözler manevi hayatımızın aynasıdır. Halkın tarihi, etnografi, pedagoji, felsefe, edebiyat konuları Sırım'ın şeşendik sözlerinin içeriğinde bulunmaktadır. Bütün bunlar önümüzdeki dönemlerde ayrı ayrı araştırmayı gerektiren konulardır.

KAYNAKÇA

- Adambayev, Baltabay: **Altın Sandık, Almatı, Jazuşı, 1989.**
- Adambayev, Baltabay: **Asıl Kazına, Almatı, Ana Tili, 2009.**
- Adambayev, Baltabay: **Halık Danalığı, Almatı, Ravan, 1996.**
- Adambayev, Baltabay: **Tozgan Kazdı Toptangan Karga Jeydi, Almatı, Jazuvşı, 1995.**
- Adambayev, Baltabay: **Ustaz, Avezov Evi Bilimsel Medeni Merkez Arşivinin Nadir Bulunan Kaynakları, Dosya 240.**
- Adambayev, Baltabay: **Şeşendik Öner, Almatı, Jazuvşı, 1969.**
- Adambayev, Baltabay: **Şeşendik Öner, Atamura Baspası, Almatı, 1988.**
- Ahmetova, Ulcan: **Arıngazı Han, Aktöbe, A –Poligrafiya, 2004.**
- Akbay, Caisan: **Sırım Tagdırı – El Tagdırı, Oral, Poligrafserfis, 1992.**
- Akbay, Caisan: **Eren Er Sırım, Oral, Poligrafserfis, 1992.**
- Akbay, Caisan: **“Sırım Eline Sapar”, Oral Öniri Gazetesi, №40, 1992, s. 6.**
- Alimbayev, Muzaffar: **Şeşendiktin Şegi Jok, Kok Aspan-Kara Jer Gazetesi, Almatı, S. 5, 1994, s.2.**
- Aristotel: **Antiçniye Retoriki, Moskova, İskustvo, 1978.**
- Avezov, Muhtar: **Adebiyet Tarihi, Almatı, Gılım, 1992.**
- Avezov, Muhtar: **Kazirgi Kazak Adebiyeti, C.2, Almatı, Gılım, 1997.**
- Avezov, Muhtar: **Şeşendik Söz Böliminen Baykalgan Kemşilikter Turalı, Avezov evi, Bilimsel Kültürel Merkezin El Yazma Bölümü, Dosya 212.**
- Avezov, Muhtar:
Bazarbayev, Musulum:
Gabdullin, Malik:
İsmayılov, Esmagambet:
Nurmagambetova,
Orazgul: **Kazak Edebiyatının Tarihi, Almatı, Kazak SSR Bilimler Akademisi Yayını, 1960.**

- Avezov, Muhtar: **Kazak SSR Tarihi İki Tomdık Tarihi Monografya**, 1 Cilt, Almatı, Jazuşı, 1957.
- Baytursinov, Ahmet: **Adebiyettanıtıkı**, Almatı, Akjol, 1989.
- Baytursinov, Ahmet: **Şıgarmalar Jinagı**, C.I, Almatı, Alaş, 2003.
- Beysengaliyeva, Aisulu: **Söz Tapkanga Kolka Jok**, Almatı, Jazuvşı, 1988.
- Bürkit, Otar Ali: **Kaytalamalardıń Lingvistikalık Jüyesi**, Almatı, Gılım, 2001.
- Dosmuhamedov, Cahanşa: **Kazak Halk Edebiyatı**, Almatı, Alaman, 1991.
- Can de Labryuer: **Ob Oratorskom İskusstve**, Moskova, Nauka, 1967.
- Çınar, Ali Abbas: **“Kazak Anlatı Sanatında “Şeşendik (Hikmetli)” Sözler”**, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 3, 2004, s 63-89.
- Carmuhamedov, Mukamedrakım: **Şeşendik Sözderdin Poetikası**, Almatı, Murattas 1998.
- Ermekov, Taymas: **“Alısta Kalgan Asıl Er” Oral Öniri Gazetesi**, №12, 11.07 2002.
- Eslamgaliuli, Mukades: **San Kırılı Saval**, Almatı, Ana tili, 1995.
- Gaverdovskyi: **“Obozreniye Kirgiz-Kaysakskoy Stepı»**, II Bölüm, XIX. Yüzyıl Başlarındaki El Yazması
- Iskakov, Ahmadi: **Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi**, Gılım Baspası, Almatı, 1986.
- İbrayev, Şakir: **Kazak Halkının Folkloru Turalı Zertteuleri**, Almatı, Baspalar Üyi, 2009.
- İsenov, Ötegen: **Қазак Қоғамындағы Тархандар Інституты Tarihi (XVIII-XIX yy.)**, Kostanay, 2009.
- İsmurzin, Canibek: **Şolan Batır Tuvralı Ne Bilemiz?** <https://alashainasy.kz> 22.01.2015.
- Jumaliyev, Kacım: **Kazak Adebieti Tarihinin Maseleleri Jane Abay Poeziyasının Tili**, Almatı, Kazak Memlekettik Korkem Adebiet. 1960.

- Jumaliyev, Kacım: **Adebiyet Teorisinin Negizderi**, Almatı, Mektep, 1964.
- Jumagaliyev, Temir: **“Sırım seti”**, Oral Öneri Gazetesi, № 30, 2003.
- Kabdolov, Zeynolla: **Tandamalı Şıgarmalar**, Almatı, Kazakistan, 1964.
- Karaşev, Gumar: **Tumış Jinagı**, Ufa, 1911.
- Kasenov, Saken: **“Şeşendik Sözderdin Poetikası”**, Al Farabi Adındaki Kazak Devlet Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora tezi, Almatı, 1999.
- Kayhan, Shurubu: **Kırgız Edebiyatında Hitabet Sanatı (Çeçendik Önör)**, ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, C. 6, S. 1, Haziran 2021.
- Kenjaliyev, İsatay: **“Sırım Batır Kozğalı”**, Ürker Bağımsız Halk Gazetesi, №1, 1992.
- Kıdırşayev, Abat: **Şeşendiktanu**, Oral, Agartuvşı, 2000.
- Konıratbayev, Auelbek: **Kazak Folklorının Tarihi**, Almatı, Ana Tili, 1991.
- Kosımova, Gulbanu: **Kazak Şeşendik Önerinin Negizderi**, Almatı, Bilim, 2001.
- Kosjanov, Aitkul: **“Sırım Datulın Ari Şeşen, Ari Biy Retinde Zertteu”**, Kazakistan Cumhuriyeti Milli İlim Akademisi ve Hukuk Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora tezi, Almatı, 1995.
- Kudayberdioğlu, Şakarım: **Kazak**, Almatı, Bilim, 1994.
- Kudaybergenov, Raşid: **“Kösem de Şeşen Kayran Er”**, Oral Öneri Gazetesi, 1992, s 4.
- Kunanbayev, Abay: **Şıgarmaları**, II. Cilt, Almatı, Jazuvşı, 1986.
- Kuznetsova, Tamara: **Oratorskoye İskustvo v Drevnem Rime**, Moskova, 1976.
- Mametova, Amina: **“Kazak Şeşendik Öneri jane Onın Adebiette Alatin Orni”**, Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora tezi, Almatı, 1945.
- Muhambetkaliyeva, Roza: **Folklordagi Turmıs Tirşilikтин Etnikalık Tanımı**, Oral, BKMU, 2001.

- Muhanbetkaliulı,
Kacıgali:
Mukanov, Sabit: **Tar Kezen**, Almatı, Mereke, 2012.
- Mukanbetkaliulı,
Kacıgali: **Kazaktın XVIII-XIX Gasırdagı Adebıyeti Tarihınan Oçerkter**, Almatı, Arıs , 2002.
- Muktar, Abilseit: **“Sırım Datulı”**, Oral Öniri Gazetesi №3, 1992, s. 8.
- Müsirepov, Gabit: **Azattık Tanı Jolında**, Almatı, Gılım, 2001.
- Narikov, Aitkali: **Dramalık Şıgarmaları**, Almatı, Öner, 1982
- Nazarbayev, Nursultan: **“Sırım Batırdın Şöpşegi”**, Oral Öniri, Gazete, № 64, 09.12. 2004.
- Negimov, Serik: **Tuvgan Elim Tiregim**, Almatı, Ravan, 2002.
- Nurjangaliyev, Turar:
Erniyazov, Murat: **Şeşendik Öner**, Almatı, Ana Tili, 1997.
- Nurgaliyev, Rımgali: **“Sırım Turalı Ne Bilemiz”**, Kızıl Tu Gazetesi, 08.05.1992.
- Orazaev, Nurlan: **Ahmet Baytırsınov**, Almatı, Arnau, 1991
- Otarbayev, Rakımcıan: **“Sırım Şıkkın Töbeden Sırım Bögetine Deyin”** Oral Öniri Gazetesi, №75, 2015.
- Oyşıbayev, Baktıgul: **Ayna –Gumır**, Astana, Foliant, 2013.
- Öserov, Nuralı;
Kopabayev, Ömirali: **“Halkı Sırım Üşin Toy Jasadı”**. «Kaynar» Gazetesi, №41, 2002.
- Platon: **Musılmandık Hukık**, Almatı, Jeti Jargı, 1998.
- Radlov, Vasilyi: **Soçineniye**, V. 3, Moskva, Iskustvo, 1970.
- Rısbekov, Tuyakbay: **Obraztsı Narodnı Literaturı Tyurkskıh Plemeni Kazakskiye Narechiya**, İmP. An, 1870.
- Ryazanov, Aleksandr: **“Elim Dep Urandagan Ulı”**, Oral Öniri Gazetesi, № 61, 2022.
- Ryazanov, Aleksandr: **“Sovetskaya Kirgizya,”** Komsomol Dergi, №10, 1924.
- Ryazanov, Aleksandr: **“Sırım Datov”**, Dergi, Sovetskaya Kirgiziya, Orenburg, 1924, №10.

- Sadırbayev, Sultangali: **Halık Adebietinin Tarihi Negizderi**, Almatı, Kazak Üniversitesi, 1992.
- Seyfullin, Saken: **Kazaktın Eski Adebı Nuskaları**, Almatı, Kızılorda, 1931.
- Slanov, Gabdol: **Şıgarmalar Jınagı**, C. 1., Almatı, Jazuvşı, 1977.
- Speranskyi, Mihail: **Ob Oratorskim İskustvo**, Moskva, 1959.
- Şkanova, Bahıt: **Şeşendik Sözderdin Janrlık Ereşelikteri**, Muhtar Avezov Adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora tezi, Almatı, 1994.
- Şörekov, İğılman: **İsatay –Mahambet**, Destanı, 1941.
- Şörekov, İğılman: **İsatay-Mahambet**, Tarihi Jır, Gılım Baspası, 1925.
- Tayşabayev, Kemal: **“Sırım Batır”**, Kaynar Gazetesi, № 2, 12.01 2002.
- Tilepov, Cardem: **Kazak Poeziyasının Tarihi**, Almatı, Bilim, 1994.
- Tilevjanov, Matcan: **Sırım Tagılımı**, Oral, Sözstan, 1992.
- Tilevjanov, Matcan: **“Sırımın Şeşendik Öneri”**, Oral, Jayık Üni Gazetesi, № 30, 16.10. 1992.
- Tilevjanov, Matcan: **Sırım Datoğlu jane Onın Şeşendik Sözderi**, Oral, Poligrafiya, 1991.
- Tilevjanov, Matcan: **Dala Kemengeri Nemese Sırım Turalı Sır**, Almatı, Sözstan, 1992.
- Tilevjanov, Matcan: **“Sırımın Şeşendigi”**, Azat Gazetesi, Almatı, №5 (31) 10.05.1992.
- Tilevjanov, Matcan: **Kazak Tagılımı**, Oral, 1994.
- Tilevjanov, Matcan: **“Gasırlardan Jetken Şındık”**, Oral Öneri Gazetesi, №43 17.12,1990.
- Tilevjanov, Matcan: **Halık Danalığı**, Oral, Sözıstan, 1989.
- Tolmaçev, Aleksandr: **Ob Oratorskim İskustvo**, Sbornik, Moskova, 1973.

- Törekulov, Nısanbay: **Kazaktın 100 Biy- Şeşen**, Almatı, Kazakistan, 1995.
- Viyatkin, Mihail: **Batır Sırım**, Almatı, Sanat, 2002.
- Velihanov, Şokan: **Makalalar men Hattar**, Almatı, Jazuvşı, 1949.

ÖZGEŞMİŞ

1997 yılında Oral şehrindeki Saken Seyfullin adındaki 11 yıllık okulu tamamladı. 2001 yılında Batı Kazakistan Üniversitesi Kazak Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. Aynı yıl okuduğu Üniversitede araştırmacı-öğretmen görevine başladı. 2006 yılında yukarıda adı geçen Üniversitede yüksek lisans pogramından mezun oldu. Günümüzde aynı bölümde görevine devam etmektedir.

